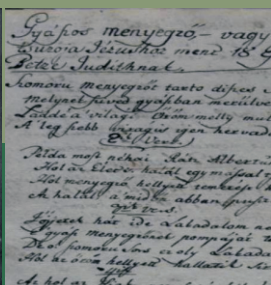
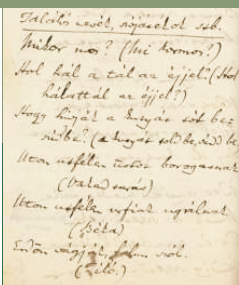
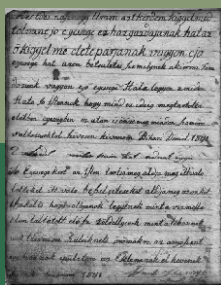

TANULMÁNYOK A 19. SZÁZADI MAGYAR SZÖVEGFOLKLÓRRÓL

Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról

ARTES POPULARES 23.

ARTES POPULARES 23.

---

*Tanulmányok
a 19. századi magyar
szövegfolklórról*

SZERKESZTETTE

Gulyás Judit

ELTE BTK FOLKLORE TANSZÉK
BUDAPEST, 2008

Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról /
The Exploration and Interpretation of Genres of 19th century Hungarian Folklore

Artes Populares 23.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszékének évkönyve /
Yearbook of the Department for Folklore Studies, Eötvös Loránd University

ISSN 0139-4649
ISBN 978 963 284 037 6

Sorozatszerkesztő / Serial editor
VOIGT Vilmos

A borítón
Szemere Krisztina portréja (1810-es évek közepe)
Gothárd Gergely portréja (1880 körül)
Illésy György találós-kézirata (MTAK Kt. Irod. 8-r 177. B. 61.)
Temetési búcsúztató Jankó János gyűjtéséből (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 193.33)
Kisgyőri kéziratos vőfélykönyv részlete (Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattár 1609.)

© ELTE BTK Folklore Tanszék, 2008
© Szerzők, 2008

A kötet megjelenését támogatta
Az OTKA NI 61252 számú pályázata
és az
ELTE BTK Hallgatói Önkormányzata

Kiadja az ELTE BTK Folklore Tanszék
A kiadásért felel Verebélyi Kincső
Borítóterv: Ujváry Jenő; tördelés: Csernák Krisztina (L'Harmattan Kft.)
Nyomdai munkálatok: Innova-Print Kft.

Tartalom

VEREBÉLYI KINCŐSŐ: Előszó	7
---------------------------------	---

TANULMÁNYOK

VARGHA KATALIN

Források és rendszerezési javaslat a 19. századi magyar találósok antológiájához	13
--	----

REZESSY ANNA

A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának sirató és búcsúztató szöveganyaga, különös tekintettel Jankó János és Sebestyén Gyula gyűjtéseire	58
--	----

TÓTH ARNOLD

A vőfélyversek szövegváltozásai a 19. században	118
---	-----

GULYÁS JUDIT

A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között, <i>A magyar nyelv</i> <i>nagyszótárának</i> történeti korpusza alapján	165
---	-----

DOMOKOS MARIANN

Mesemondók és mesegyűjtők a 19. században: Marosi Gergely és mesélői	242
--	-----

DOMOKOS MARIANN

Kazinczy Gábor és Beke József mesegyűjteményei: Kiadatlan mesék a 19. századból ...	279
---	-----

KISEBB SZÖVEGKÖZLÉSEK

GULYÁS JUDIT

Giovan Francesco Straparola és Gaal György meséi a <i>Hasznos Multságokban</i>	317
--	-----

GULYÁS JUDIT

Szemere Krisztina arcképei és Kazinczy Ferenc levele Szemere Krisztina haláláról	331
---	-----

RECENZÍÓK

REZESSY ANNA

- Népköltési gyűjtemény – finn módra 341
 /Kuusi, Matti – Timonen, Senni (eds.): Runoja Henrik Florinuksen, Kristfrid
 Gananderin, Elias Lönnrotin ja Volmari Porkan kokoelmista/

VARGHA KATALIN

- A találóskutatás múltja, jelene és jövője 359
 /Kaivola-Bregenhøj, Annikki: Riddles: Perspectives on the Use, Function and
 Change in a Folklore Genre/

TÓTH ARNOLD

- Szöveg, műfaj, kontextus – ízelítő a kortárs szlovák és cseh
 folklorisztikai kutatásokból 367
 /Krekovičová, Eva – Pospíšilová, Jana (eds.): Od folklórneho textu ku kontextu.
 Venované pamiatke PhDr. Márie Kosovej, CSc./

GULYÁS JUDIT

- A tündérmese a 16–18. századi olasz és francia irodalomban 381
 /Canepa, Nancy L. (ed.): Out of the Woods. The Origins of the Literary Fairy Tale
 in Italy and France/

DOMOKOS MARIANN

- Dzsinnek és tündérek könyvtára: a 17–18. századi francia mesék kritikai kiadása ... 412
 /Madame d'Aulnoy: Contes des Fées, suivis des Contes nouveaux ou Les Fées
 à la Mode. Édition critique établie par Nadine Jasmin, avec une introduction
 de Raymonde Robert/

- Abstracts of the Articles 427

Előszó

A magyar folklorisztika a tudományszak kibontakozása óta megbecsült helyet vívott ki magának mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos életben. Róheim Géza, Honti János, Ortutay Gyula nevéhez önálló elemzési módszerek kidolgozása, tudományos felismerések elméletté fejlesztése fűződik. Elsősorban az egyéniség kutatásának közép-pontba helyezése adott alapot arra, hogy a „budapesti iskola” olyan kifejezéssé váljék, amelyre büszkék lehetünk immár több mint fél évszázada. Az utóbbi évtizedekben tudánypolitikai és személyi okok miatt a folklorisztika művelésének lehetőségei egyre fogytak. Ez azzal a veszéllyel járhat, hogy a szövegfolklorisztika művelésének nem lesznek folytatói.

Az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok támogatása 2006 és 2008 között tette lehetővé azt, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszékén fiatal kutatók egy csoportja egyetemi hallgatóként vagy doktoranduszként megkezdett munkáját folytassa, egymás kutatásaihoz is kapcsolódva. A *Szövegfolklorisztika, filológia, történeti poétika – folklórműfajok 19. századi magyar szövegkorpusza és értelmezésük* (NI 61252) című, Voigt Vilmos vezette kutatási pályázatban az összekötő elem a 19. század magyar szövegfolklórja volt. A több éves kutatás célja összetett: a kutatók különböző műfajokat (találós, sirató, temetési búcsúztató, vőfélyvers, mese) vizsgálva olyan forrásfeltárást végeznek, amelynek végső eredménye céljaink szerint szövegkorpuszok összeállítása, elemzése és önálló kötetekben, kommentárokkal ellátott közlése lesz. Ez tehát egyfelől filológiai apparátus gondos alkalmazását igényli, másfelől az értelmezéshez az elméleti elgondolásokat illetően is sokoldalú tájékozódás szükséges. E műhely jellegű munkának a kutatás félidejéig elvégzett állapotáról, eredményeiről tudnak képet adni az itt közölt forrásfeltáró tanulmányok.

Domokos Mariann az egyik legszerencsésebb kezű mesekutatónak mutatkozik az utóbbi években. Olyan eltökéltséggel és problémaérzékenységgel veti magát a 19. század mesegyűjteményeinek alig említett vagy szinte rejtve maradt gyűjtői és mesemondói nyomába, hogy végül is sikerül neki olyan adatokhoz eljutnia, amelyek segítségével a mesegyűjtők és a mesélők köre egyre részletesebben ismertté válik. Sok-sok órányi levéltári, kéziratári bújárkodás eredményeként ismeretlen kéziratokat azonosított, tévedéseket igazított helyre és számos új összefüggés kimutatásával gazdagította mese-

kutatásunkat. A kötetben szereplő két tanulmánya bizonyítja, hogy mennyire érdemes és még mindig lehetséges a 19. századi meseanyagot illetően újat keresni.

Gulyás Judit feladata a mesére vonatkozó 19. századi elméleti írások, reflexiók feltérképezése volt. Dolgozatában most arra vállalkozott, hogy a *mese* szó e korszakbeli jelentéseit tárja fel *A magyar nyelv nagyszótárának* adatai alapján. Emellett Straparola és Gaal György meséinek a *Hasznos Mulatságok* lapjain való közléseit mutatja be, valamint kora 19. századi állatmeséink lejegyzőjének életrajzához szolgáltat adatokat.

A népköltészet, illetve a népszokások költészete tárgykörben az egyik legérdekesebb műfaji csoport a siratóké. A siratók közlésének és elemzésének is jelentős előzményei, kutatói hagyományai vannak. Rezessy Annának mégis sikerült a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának kincsesbányájából ismeretlennek tekinthető sirató és temetési búcsúztató szövegeket feltárnia. Külön is tanulságos tény, hogy e szövegek egy részét a tárgyi néprajzi tevékenységéről ismert Jankó János, más részüket pedig a regösénekek kutatásáról ismert Sebestyén Gyula gyűjtötte.

Tóth Arnold a lakodalom költészetén belül a vőfélyversekkel foglalkozik. Tudjuk, hogy a 19–20. században magyar és német nyelven Magyarországon is számtalan ponyvanyomtatvány közölt vőfélyverseket. Éppen ezért érdekes a kéziratos formában lejegyzett szövegváltozatok összegyűjtése, mivel az egy közösségből (jelen esetben Kisgyőrből) származó kéziratos változatok képet adnak a lokális szöveghagyomány módosulásáról, a továbbiakban pedig a kéziratos és a nyomtatott szövegek egybevetésére is sort lehet keríteni. Az ilyen összehasonlító elemzés pedig a szerzőség, a variálódás kérdésének tisztázásához, a szóbeli és az írásbeli kultúra kölcsönhatásának felméréséhez visz közelebb bennünket.

Vargha Katalin a 19. századi magyar találós kérdésekkel foglalkozik, amelyekből már több ezer változatot gyűjtött össze. Tanulmányában részletesen ismerteti a 19. században közzétett gyűjtési felhívásokat és a nyomtatásban megjelent találósok forrásait. Ennek során kitér a közölt anyag mennyiségére, a gyűjtés helyére és a használt terminológiára; idézi továbbá a műfajra és a közlésre vonatkozó korabeli megjegyzéseket is. Tanulmánya második részében bemutatásra kerül az a rendszerezés, amelyet a találósok beosztásánál alapul kíván venni. Ez Robert Lehmann-Nitsche 1911-ben megjelent argentin találós-gyűjteményének osztályozása, amelyet a jelenleg 2575 szövegből álló magyar korpuszból vett példákkal illusztrál.

A forrásfeltáró tanulmányokat a nemzetközi szakirodalom eredményeinek ismertetése egészíti ki. Minden szerző kiválasztott egy a kutatási témájához illeszkedő, általa fontosnak tartott művet és részletesen ismertette azt. Így a forrásközléstől az elemzésekén át a szakirodalmi kitekintésig olyan gondolati egész alakult ki, amely mégis sokszínű és sokrétű.

Örömkre szolgál, hogy az ELTE BTK Folklore Tanszékén az OTKA és az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzata biztosította támogatás révén ez a kötet létrejöhett.

Ezt megelőzően több munkaértekezleten kerültek bemutatásra és megvitatásra az itt közölt írások, illetve az ide vezető kutatások részeredményei.

Örülünk annak, hogy a Folklore Tanszéken folytatott oktatómunka a fiatal kutatók körében visszhangra talált. Reméljük, sőt biztosak vagyunk abban, hogy e munka során (is) olyan kutatói igényességet, a szakmával szembeni felelősséget alakítottak ki magukban, amelyre a magyarországi folklorisztikai kutatások is támaszkodhatnak.

Verebélyi Kincső

TANULMÁNYOK

Források és rendszerezési javaslat a 19. századi magyar találósok antológiájához

VARGHA KATALIN

„A magyar folklór találós kutatástörténete meglehetősen egyszerűen elmondható: szakavatott módon sohasem foglalkoztak ezzel a műfajjal. Ennek következtében történeti, hagyományozására vonatkozó vagy táji vizsgálatok sem készültek el”¹ – írta Voigt Vilmos 1969-ben, és a helyzet sajnos azóta sem változott jelentősen. Mándoki László, aki három évtizeddel ezelőtt arról számolt be, hogy hamarosan elkészül a műfaj monográfiájával és antológiájával,² végül egyiket sem adta közre 2000-ben bekövetkezett haláláig. A magyar találósokról így mindössze néhány áttekintését³ és számos rész tanulmányát⁴ olvashatjuk. Megjelent néhány táji monográfia,⁵ részben felhasználva a rendszerezésre vonatkozó külföldi kutatási eredményeket, amelyeket elsőként Voigt Vilmos mutatott be és alkalmazott magyar anyagon.⁶ A történeti források közül az első önálló magyar találósgyűjtemény, az először 1629-ben megjelent *Mesés könyvecske* kiadására került sor, reprint formában.⁷

Az ELTE Magyar és összehasonlító folklorisztika doktori programjának hallgatójaként 2005 őszétől foglalkozom a 19. századi találósokkal. Ez egyben a *Szövegfolklorisztika, filológia, történeti poétika: Folklórműfajok 19. századi magyar szövegkorpusza és értelmezése* című OTKA-kutatás egyik résztémája is. Ezen belül az első célom a 19. század során nyomtatásban megjelent magyar népi találós szövegek antológiájának összeállítása. Az ehhez szükséges anyaggyűjtés, a szövegek begépelése és ellenőrzése 2007 decemberében zárult le.

¹ VOIGT V. 1969. 184.

² Mándoki László 1978-ban ezt írta: „[...] még kimunkálásra vár a magyar szóbeli talányok elmélete, és a teljességre törekvő gyűjtemény kiadása is várat magára. [...] E kérdéseknek szentelem készülő kandidátusi disszertációmat, s hamarosan elkészülnek corpus-jellegű összeállításaim is.” MÁNDOKI L. 1978. 321.

³ MÁNDOKI L. 1979.; 1988.

⁴ Pl. MÁNDOKI L. 1968.; 1980.; 1982a.; 1982b.

⁵ LÁBADI K. 1982.; RÁDULY J. 1990.

⁶ VOIGT V. 1993. (1. kiadása 1971.)

⁷ VOIGT V. 1989a.

A tanulmány első felében (az előzmények és a legfontosabb gyűjtési felhívások ismertetése után) azokat a forrásokat mutatom be, amelyekből ez a korpusz összeállt. A tanulmány második felében pedig azt a rendszert – Robert Lehmann-Nitsche osztályozását⁸ –, amelynek alapján megtörténhet az antológia szövegeinek beosztása.

A rendszeres gyűjtés előzményei, gyűjtési felhívások

A 16. század elejétől kezdve folyamatosan tudunk magyar találós-feljegyzésekről, ám igazán nagy számban a 18. század végétől egyre szaporodó ponyvanyomtatványokban – énekeskönyvekben, vőfélykönyvekben, kalendáriumokban – jelennek meg.⁹ Ezzel párhuzamosan jelentős a kéziratos anyag is.¹⁰ Mindezen források feltárása elengedhetetlen a magyar folklór találósok történeti-összehasonlító vizsgálatához.

A 18. század végétől számolhatunk egy új forrástípussal: a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792)¹¹ az első olyan magyar nyelvű lap, amely különféle rejtvényeket közölt, beleilleszkedve a nyugat-európai gyakorlatba, ahol már a 17–18. században szokás volt egy-egy irodalmi találós vagy más rejtvény (pl. *charade*, *logogriphia*)¹² feladása, és a következő számban a megfejtés közlése.¹³ A *Mindenes Gyűjtemény*ben találhatjuk az első olyan felhívást is, amely az olvasókat rejtvények írására és beküldésére biztatja:

„A’ melly Túdós Hazafjak ilyen vagy más forma Jegyzéseket, Versekben vagy pedig folyó beszédben készült rövid munkátskájikat hozzánk fel-küldik, mind előttünk, mind az

⁸ LEHMANN-NITSCHÉ, R. 1911. Lásd még LEHMANN-NITSCHÉ, R. 1914.; 1915.

⁹ Különböző ponyvanyomtatványokból, kalendáriumokból közölt néhány találóst POGÁNY P. 1978. 183–184.; illetve MÁNDOKI L. 1979. 304–309. A győri magyar kalendáriumokból közölt szövegeket SZILÁGYI F. 1983. 173–174, 227–229, 405, 450, 457.

¹⁰ A kéziratos énekeskönyvek anyagáról Stoll Béla bibliográfiája alapján (STOLL B. 2005.) összeállítottam egy előzetes bibliográfiát Küllös Imola segítségével; néhány további kéziratos adatra Gaal György, Arany László és mások meséi között Domokos Mariann hívta fel a figyelmemet. Kéziratos forrásból adott közre szövegeket HARSÁNYI I. 1918.; MÉSZÖLY G. 1929. Kéziratban olvasható MÁNDOKI László *Rejtvényköltészet a XVIII. században (Irodalmi és szóbeli rejtvényeinkről)* című írása, amelyben hat kéziratból 190 rejtvényt közölt. (A kéziratot Küllös Imola bocsátotta rendelkezésemre.)

¹¹ Köszönöm Gulyás Juditnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a *Mindenes Gyűjtemény* első két negyedéből kigépett rejtvényeket.

¹² Lásd a *Világirodalmi Lexikon* rejtvény címszavát, mely szerint „[...] *logogriphia* egy-egy szó megváltoztatása, gyakran titkosítás vagy szójáték céljából, szóelválasztással, összetétellel stb.; [...] *charade*: ahol egy hosszabb szövegben a kitalálendő szó elemei fordulnak elő.” VOIGT V. 1989b. 559–560.

¹³ KAIVOLA-BREGENHØJ, A. 2001. 77.

egész Haza előtt kedves dologot fognak tselekedni – Különösen kérettetnek Hazánk' Nemes Szüzei 's Aszonyságai, hogy üres óráikban származható únalmaknak el-szélesztésére méltóztassanak némelly Találós Meséket 's Rejtett Szókat rövid versekbe foglalni, 's nekünk frankóztott leveleikben azoknak értelmekkel egygyütt felküldeni, hogy kedves Neveik alatt azokat a' Közönséggel közölhessük."¹⁴

Azonban a nyugat-európai, angol és francia újságokból a 19. századra már kikoptak a rejtvények, mivel a műfaj lassanként elvesztette presztízsét a városi olvasóközönség körében.¹⁵ A magyar folyóiratokban ekkor még – annak ellenére, hogy a ponyvanyomtatványokat alacsony színvonaluk miatt elmarasztalták – „részben helykitöltésre, részben pedig a közönség igényeinek kielégítésére szinte kötelezően meglévő rovatban ezrével jelentek meg a verses »Mesék, Mesés kérdések, Rejtett szavak« stb.”; éppen úgy, mint a ponyvanyomtatványokban.¹⁶ A *Hasznos Mulatságok* (1817–1842), a *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841), a *Szép-Literaturai Ajándék* (1821–1827), a *Sokféle* (1832–1834),¹⁷ a *Társalkodó* (1832–1848), a *Regélő* (1838–1842), a *Hölgyfutár* (1850–1862)¹⁸ és más hírlapok, folyóiratok is folytatták a rejtvények közlésének hagyományát. Mindezen folyóiratok rejtvényeinek alapos feltárása minden bizonnyal fontos összehasonlítható anyaggal szolgál majd a magyar találósok tekintetében. Azonban kijelenthetjük, hogy ezek közül egyedülálló a *Hasznos Mulatságok* anyaga, amelyről ezért részletesebben kell szólnunk.¹⁹

A *Hasznos Mulatságok* 26 évfolyamában, 1817 és 1842 között 2819 rejtvényt közölt, ebből mintegy 400 szöveg folklór jellegű. Emellett a hírlap gyűjtési felhívásokat és néhány elméleti írást is közreadott. Ismert, milyen fontos szerepet töltött be a *Hasznos Mulatságok* a népköltészet feltárásának első korszakában, különösen a népdalok tudományos igényű gyűjtésének előkészítésében.²⁰ Ugyanakkor kevesebbet foglalkoztak azzal, hogy Kultsár István lapjának köszönhetően miként alakult más műfajok, jelen esetben a (szóbeli) rejtvények gyűjtése és közlése. Erre szinte egyedül Mándoki László utalt, találósaink kutatástörténetének áttekintése során.²¹

¹⁴ *Mindenes Gyűjtemény* 1789. I. negyed, IV. levél 57.

¹⁵ KAIVOLA-BREGENHØJ, A. 2001. 77.

¹⁶ MÁNDOKI L. 1979. 308. Mándoki László tervezte ezen folyóiratok anyagából a későbbi analógiák alapján szóbelinek minősíthető szövegek közlését, valamint az irodalmi találósok közül azokat, amelyek folklór párhuzammal bírnak. A *Szóbeli rejtvények a reformkorból* című kötet tervezetét lásd Mándoki L. 1982c. A *magyar népköltészet forrásai* című, meghiúsult sorozatról, amelynek részeként a kötet megjelent volna, lásd VOIGT V. 1982.; KATONA I. – VOIGT V. 2005.

¹⁷ Rejtvényeinek bemutatását lásd MIKÓ P. 1988.

¹⁸ Benne pl. KÖVÁRY L. 1852.

¹⁹ A *Hasznos Mulatságok* rejtvényeinek részletes bemutatását lásd VARGHA K. 2008.

²⁰ L. ORTUTAY Gy. 1939.; HORVÁTH J. 1978. 111–115.; KÓKAY Gy. 1979. 251–252.; VOIGT V. – ORTUTAY Gy. – KATONA I. 1998. 44.

²¹ MÁNDOKI L. 1979. 310–312.

A lapot szerkesztő Kultsár István – a népköltészet más műfajainál hamarabb – a lapban közlendő témaként jelölte meg az itt 'rejtvény' értelmű meséket és rejtett szókat.²² Sőt, már 1817-ben, a legelső félévben közölt gyűjtési felhívást is:

„Mulatságos társaságokban sokszor igen kellemetesek a' tréfás kérdések és feleletek. Ezen célnak terjesztésére hasznosnak véltem az efféléknek is néha helyt adni a' Mulatságokban. Itt tehát helyt találhatnak minden elme-játékok, melyeket a' veszendősegtől megőrizni méltó volna. Azért kértetnek minden értelmes Hazafiak, hogy a' magyar társaságoknak felvidámításokra ezen munkám által a' nálók tudva lévő tisztességes elmésséget közönsé-gessé tenni ne terheltessenek.”²³

A *Hasznos Mulatságok* (1817–1842) rejtvényei mind a történeti folklorisztika, mind az irodalom- és művelődéstörténet kutatóinak érdeklődésre számot tarthatnak. A teljes szöveganyag feltárása és számítógépes rögzítése megtörtént, ennek terjedelme jelen formájában mintegy 15 szerzői ív. Az anyag első bemutatására konferenciaelőadás²⁴ és tanulmány²⁵ formájában sor került. Remélhetőleg a későbbiekben lesz mód a szövegek önálló kötetben való kiadására is.

A *Hasznos Mulatságok* szövegközlései és egyéb cikkei (a gyűjtési felhívások és az elméleti jellegű írások) átmenetet képeztek a korábbi szórakoztató célú közlések, valamint a találósok tudományos igényű (nyelvészeti vagy népköltészeti indíttatású) gyűjtése és publikálása között, ami a 19. század második felében indult meg. Erdélyi János a Kisfaludy Társaság ülésén 1847. július 31-én indítványozta, hogy „ne csak a meséket és mondákat gyűjtsék, hanem a nép száján élő találós meséket, példabeszédeket és közmondásokat is”.²⁶

Igaz, már ezt megelőzően is van adatunk népi találósok tudatos, feltehetőleg tudományos igényű feljegyzéséről. Kresznerics Ferenc (1766–1832) plébános, népnyelvi gyűjtő kéziratos gyűjteményeiben proverbiumokat, találósokat is találhatunk, ezekre 1928-ban Mészöly Gedeon hívta fel a figyelmet, és közölt 50 találóst az *Ethnographiában*.²⁷

²² *Hasznos Mulatságok* [a továbbiakban: HM] 1817/I. 14.105–106.

²³ HM 1817/I. 42:336.

²⁴ VARGHA Katalin: *Reformkori találós kérdések a Hasznos Mulatságokban*. I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia, Pécsi Tudományegyetem – Illyés Gyula Főiskolai Kar. (Szekszárd, 2007. szeptember 13.)

²⁵ VARGHA K. 2008.

²⁶ KÉKY L. 1936. 96.

²⁷ MÉSZÖLY G. 1928.; 1929.

A magyar találósok 19. századi antológiájának forrásai²⁸

Az előzmények és a gyűjtési felhívások bemutatása után rátérhetünk az általunk behatóbban vizsgált szövegbázis forrásainak bemutatására. Ezen források és szövegek kiválasztását megelőzte egy bővebb jegyzék összeállítása a magyar találósok témakörében a 19. században nyomtatásban megjelent adatokról, ehhez Mándoki László és Archer Taylor műfajspecifikus bibliográfiái nyújtottak kiindulópontot.²⁹ Ez a jegyzék meglehetősen vegyes, hiszen különböző célú és jellegű forrásokat foglal magában: a tudományos igényű gyűjtéseken kívül a didaktikus célú közlésekről (vagyis az iskolai tankönyvek, olvasókönyvek anyagáról) és a szórakoztató, népszerűsítő kiadványokról is képet kaphatunk belőle. Tartalmaz ezen kívül magyar nyelven megjelent nem magyar anyagot, és idegen nyelven kiadott magyar anyagot is.

E sokféle anyagból az alábbiakban csupán a 19. századi magyar találósok tervezett antológiájának forrásait mutatom be: a nyomtatott formában megjelent, hitelesnek tekinthető, elsősorban tudományos igényű gyűjtéseken alapuló közléseket. Összesen 2575 szöveg alkotja az általam vizsgált korpuszt, 11 forrás(csoport)ból. Az első számításba vett szöveg 1856-ban, az utolsó 1917-ben jelent meg.

A források a megjelenés időrendjében kerülnek bemutatásra, a folyóiratok, illetve a sorozatok besorolása az első közlés alapján történik. A címek után kapcsos zárójelben szerepel az a rövidítés, amellyel a tanulmány későbbi részében található szövegpéldáknál hivatkozom ezekre. Minden egyes forrásnál ismertetem, hogy mikor, honnan, mekkora anyagot közölt. Bemutatom a használt terminológiát: milyen jellegű szöveget milyen megnevezés alatt publikáltak, és milyen tendenciákat figyelhetünk meg ebben. Idézem a forrásokból a műfajra és a közlésre vonatkozó megjegyzéseket, ezek jellegétől függően rövidítve vagy teljes egészében.³⁰

A) Magyar Nyelvészet (1856–1861) {MNyszet}

Ebben a Hunfalvy Pál szerkesztette folyóiratban kezdődött meg a magyar találósok tudományos igényű közlése. A hat évfolyamban összesen 697 találóست publikáltak. A szövegek megnevezése itt *néptalány*, az utolsó kötetben pedig *találós mese*.

²⁸ Ennek a fejezetnek az anyagát rövidebben bemutattam *A magyar találóskérdések 19. századi szöveganyaga* című előadásomban 2007. március 1-jén, az ELTE Néprajzi Intézet OTKA kutatócsoportjának első konferenciáján (*Folklorisztikai források feltárása*).

²⁹ MÁNDOKI L. 1979. 323–325.; TAYLOR, A. 1939. 88–91.

³⁰ Áttekintésében (1979) Mándoki is több részletet közölt ezekből, ám erre nem hivatkozom a továbbiakban. Munkámat Mándoki előzetes eredményeinek ismeretében, azonban önálló forrásfeltárással alapozva vezettem.

Az első évfolyamban, 1856-ban, Philofennus álnév alatt Fábián István³¹ közölt száz finn és száz magyar néptalányt, bevezető tanulmánnyal kísérve.³² A száz magyar szöveget ő maga gyűjtötte, és Mándoki László szerint „teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a teljes anyag a magyar nyelvterület északi részéről, a Kisalföld déli pereméről származik, jól körülhatárolható vidékről”.³³ A találós szövegeket kísérő tanulmányában Fábián beszámolt arról, milyen lemaradásban van a magyar kutatás és gyűjtés a finnel összehasonlítva:

„A' finn nemzet, gyűjteményeinek belbecsére úgy, mint bőségére nézve sokban tulhalada, megelőze minket magyarokat. Reánk olly eposz, minő a' Kalevala, nem maradt örökségül. Néptalányainkat pedig még gyűjteni is alig, vagy meg sem kezdők*, sőt róluk annyira megfélekedtünk, hogy a' népszokások gyűjtése végett utazó egyik hazánkfia, terjedelmes utasításából, ezeket szinte kifelede. E' körülményben, figyelem ébresztésül, mí a' néptalányokról akarunk tenni egy két szót.”³⁴

Fábián leírása a találósok használati alkalmainak bemutatásával folytatódik:

„A' közönség ma az elmésség könnyű és szempillanatnyi közvetlen gyönyörködést okozó játékainak nézi a talányokat; a' minthogy nem is egyebek azok villanyáknál, a' kézi munka alatt szunyátoló lélek felvillanyozására szolgáló szellem-szikráknál, vagy a' gondoszlato kedv élesztésére való fűszernél. Irva van, hogy Sámson víg lakodalomban, a' görögök, góthok is vendégeik 's mulatságuk közben adtak fel talányokat. A' finnek, mint Ganander mondja »inter confabulationes vespertinas ... solvenda proponunt ... aenigmata.« És kik gyermekségük óta érintkeznek a' néppel, tudják, hogy téli hosszú estéken: kukoriczamorzsolás, kukoricza- és tollfosztás, menyekzők alkalmával, és fonóházakban kerülnek elő a' találós mesék a' magyar népnél is.”³⁵

³¹ Fábián István (1806, Tamási – 1871, Győr) győri kanonok, a Magyar Tudományos Akadémia és a Finn Irodalmi Társaság levelező tagja. Finn nyelvészeti cikkei megjelentek többek között a *Magyar Nyelvészetben*. *Finn nyelvtanát* 1851-ben adták ki. Lefordította magyarra a *Kalevala* nagy részét. Néprajzi témájú írásai jelentek meg a *Regélő-Honművészen*. SZINNYEI J. 1891–1914. III. 19–23.

³² PHILOFENNUS [FÁBIÁN I.] 1856.

³³ MÁNDOKI L. 1979. 314.

* „Edvi Illés Pál iskolai kézi könyvébe vett fel néhány talányt [L. EDVI Illés P. 1838. 14–17. – V. K.]. Egy kettő a' naptárakban elszórva találtatik. Kulcsár is »Hasznos mulatságok« című lapjában közölt egy két találós mesét, de azokat többnyire mértékre szedvén, eredetiségökből kivetkőztetve.” – Fábián István eredeti jegyzete.

³⁴ PHILOFENNUS [FÁBIÁN I.] 1856. 363.

³⁵ PHILOFENNUS [FÁBIÁN I.] 1856. 364–365.

Fábián István lábjegyzetben megemlítette a találósok lakodalomban való használatát is:

„E’ szokás menyegzők alkalmával feladni talányokat, a’ mi népünknel sem éppen divatlan. Némelly vidéken, különösen Rábaközben, midőn a’ menyasszony a’ vőlegény házához át-vitetik, a’ násznép a’ násznagy vezérlete alatt kiindul, ‘s megérkezvén a menyasszony szülei-nek házához, ott a’ kiadó által zárt ajtóval fogadtatik, ki a’ zörgetésre kérdezi utjok célját, ‘miután érté, hogy oly járatban vannak, mint Jákob volt, mikor Lia és Rachelért messze földre utazott, a’ menyasszony átadása úgy ígértetik, ha némelly kérdések megfejtetnek, mire talányok, vagy inkább talányszerű, többnyire bibliai feladatok megfejtése után be-eresztetnek.”³⁶

Végül Fábián magára a kutatásra is kitért:

„Mind ezt, mint fenebb érintők, máskép veszi a’ tudomány. Ez bennök is, mint a’ szellem minden egyéb műveiben, az alkotó szellemet törekszik felismerni; tekintetbe veszi a’ vonatkozásokat a’ nép történetére, szokásaira, nyelvére stb., mi által a’ buvár szellem előtt e’ talányok is mondhatatlan fontosságot nyernek. E’ rövid tájékoztatás után mutatóványt adunk a’ nevezett könyv nyomán a’ szuomi, ‘s saját gyűjteményünk után a’ magyar néptalányokból.”³⁷

Fábián István a további évfolyamokban négy részletben még további 363 (100 + 190 + 50 + 23) szöveget publikált.³⁸ Közlése másokra sem maradt hatás nélkül. Szénássai Sándor³⁹ 1857-ben a Szilágyságból adott közre saját gyűjtéséből 35 szöveget.⁴⁰ Közléséhez az alábbi megjegyzést fűzte a szerkesztő a variánsok fontosságát hangsúlyozva:

„Az első évfolyamban szerencsések voltunk *Philophennus* derék gyűjteményéből száz magyar néptalányt közölni (lásd Magyar Nyelvészet I. 362–375. l.), melyek tanulságát a’ gyűjtő megannyi megfelelő finn néptalánynyal és jeles bevezetéssel nagyobbítá. A’ közlés nem kis érdeket költött; *Philophennus* is megígérte, hogy az első százat több százszal toldani fogja. Addig is vegye az olvasó a’ következőket, melyek gyűjtésére az első közlés indította a’ szíves beküldőt. Némellyek előfordulnak az első százban, de másként lévén kifejezve, mert más nép között gyűjtettek, méltán igényelnek új helyet.”⁴¹

³⁶ PHILOFENNUS [FÁBIÁN I.] 1856. 364.

³⁷ PHILOFENNUS [FÁBIÁN I.] 1856. 365.

³⁸ PHILOFENNUS [FÁBIÁN I.] 1857.; 1858.; 1859.

³⁹ Szénássai Sándor (1828, Ákos – 1872, Pest) evangélikus főgimnáziumi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Nyelvészeti és pedagógiai tárgyú cikkei jelentek meg több folyóiratban. SZINNYEI J. 1891–1914. XIII. 691–692.

⁴⁰ SZÉNÁSSI S. 1857.

⁴¹ SZÉNÁSSI S. 1857. 237.

Szilágyi István⁴² Ugocsa megyei gyűjtését is közzétették, előbb 100 szöveget T. Kereszt-úrból;⁴³ majd 90 szöveget Fertős-Almásról.⁴⁴ Az előbbi közlésnél olvashatjuk lábjegyzetben Hunfalvy Pál szerkesztő alábbi megjegyzését, amelyben ismét kitért a különböző regionális és népnyelvi variánsok publikálásának jelentőségére: „A’ magyar nép talányai közrebocsátásánál nemcsak a’ talányok mennyisége, hanem főképp azok nyelve és hol-találtatása lévén érdekes: az ugocsaikat is mind közöljük, a’ mint a’ gyűjtő szívésségéből vettük vagy még fogjuk venni. ’S úgy teszünk majd más vidékek talányával is. Bár ismétlésekkel járó ilyen közlések lesznek azután egy okszerű szerkesztés biztos alapjai.”⁴⁵

A *Magyar Nyelvészet* utolsó, hatodik évfolyamában találunk még kilenc találóst, Lőrincz Károly⁴⁶ háromszéki nyelvjárást bemutató írásában.⁴⁷ Itt a *néptalány* helyett a *találós mese* megnevezés szerepel.

B) Eredeti népmesék.

Össze gyűjtötte Arany László. Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv. 1862. {AL}

A kötet 54 találóst közölt *Találós mesék* cím alatt.⁴⁸ Egy évvel korábban, *Eredeti népmesék* címmel jelent meg Merényi László mesegyűjteménye is,⁴⁹ melyben 93 találóst is közreadott.⁵⁰ Azonban ezek többségét Merényi teljesen átírta, *néptalányai* esetenként még csak népi párhuzammal sem bírnak. Arany László találós-szövegeinek megfogalmazása viszont megfelel a máshol közölt népi találósokénak, ezért döntöttünk az antológiába való felvételük mellett.

⁴² Szilágyi István (1819, Nagykálló – 1897, Máramarossziget) református főiskolai igazgatótanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Arany János debreceni diáktársa, majd nagyszalontai rektorként az 1840-es évek első felében közeli barátja, irodalmi működésének ösztönzője. Irodalmi és pedagógiai írásai számos lapban jelentek meg. SZINNYEI J. 1891–1914. XIII. 898–901.

⁴³ SZILÁGYI I. 1858.

⁴⁴ SZILÁGYI I. 1859.

⁴⁵ SZILÁGYI I. 1858. 320.

⁴⁶ Lőrincz Károly (1817–1875) római katolikus plébános. Nyelvjárási témájú cikkei a *Magyar Nyelvészetben* és a *Magyar Nyelvőrben* jelentek meg. SZINNYEI J. 1891–1914. VIII. 16–17.

⁴⁷ LŐRINCZ K. 1861. 364–365.

⁴⁸ ARANY L. 1862. 318–328.

⁴⁹ MERÉNYI L. 1861.

⁵⁰ MERÉNYI L. 1861. 204–224.

C) Kriza János: *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. I. kötet. 1863.
Kolozsvártt, Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvtárus bizománya. {KJ}

Kriza János 1842-ben adott ki előfizetési felhívást a *Vadrózsák* című népköltési gyűjteményre, de ennek kiadása akkor megghiúsult. A gyűjtést azonban tovább folytatta, gyűjtőhálózatot épített ki, és végül 1863-ban jelent meg az első kötetnyi válogatás, amelyben találósok is helyet kaptak.⁵¹ Egyelőre feltáratlan, hogy a *Találós mesék* cím alatt közölt 117 szöveget mikor jegyezheték le. Közlésük a gyűjtés helye alapján csoportosítva történt: Háromszékből 67, Kereszturfizsék és Udvarhelyszék területéről 30, a Nyárád mente és Marosszék vidékéről 20 találóst olvashatunk.

Kriza a jegyzetekben hangsúlyozta, hogy eredeti formában, kiejtés szerint közli a szövegeket:

„Közölve vannak a gyermek hang- és alakban, mint a nép előadja s lehetőségig az illető székek tájzólása szerint. – Van közöttük, mi Gáspár,⁵² Merényi, Arany László stb. könyveikben is meg volt már jelenve, de némi szó- s kifejezésbeli különbséggel; azért nem véltem kihagyandóknak az olyasokat is, hogy ekként többen közölve azonegy találós mesét, valamelyikünk hozhassa végre igazi naiv alakjában, a mint a népi elméből származott, s tán érdekes némileg az is, ha ugyanazon néptalányokat, a külön vidékek sajátosságos színű s szabásu köntösében láthatjuk megjelenni. S ezáltal legyen indokolva, hogy egypárt csak kisség eltérő változatban is közöltem.”⁵³

D) *Palóc népköltemények*. Összegyűjté és kiadta Pap Gyula. Sárospatak.
Nyomtatta Forster Rezső a ref. Főiskola betűivel. 1865. {PGy}

E kötetben *Találós mesék* cím alatt 46 szöveg jelent meg.⁵⁴ A gyűjtés megjelölt helye: Salgóvidék, Nógrád m. (palócok). Pap Gyula,⁵⁵ a gyűjtő és közreadó nem fűzött megjegyzéseket a közléshez.

⁵¹ KRIZA J. 1911. 376–377. Kriza János életéről, munkásságáról és a kortársi eszmeáramlatokról lásd KRIZA I. 1982.

⁵² GÁSPÁR J. 1854.

⁵³ KRIZA J. 1863. 543.

⁵⁴ PAP Gy. 1865. 133–140.

⁵⁵ Pap Gyula (1843, Felső-Pálfalva – 1931, Salgótarján) ügyvéd és birtokos. Sárospatakon is tanult, ahol Erdélyi János nagy hatással volt irodalmi és népköltészeti tanulmányaira. Sok mesét és népdalt gyűjtött, és a népköltés műformáit saját költeményeiben is alkalmazta. Irodalmi alkotásai számos lapban jelentek meg. SZINNYEI J. 1891–1914. X. 287–288.

E) Magyar Nyelvőr (1872–) {Nyr}

Az 1872-től megjelenő *Magyar Nyelvőr* tudományos céljai között is szerepelt a néphagyományok gyűjtése.⁵⁶ A gyűjtés irányelvei között pedig külön hangsúlyozta Szarvas Gábor szerkesztő a kiejtés szerinti, szövegű és nyelvjárásiag pontos lejegyzés fontosságát: „Az egybegyűjtött néphagyományok csak azon esetben tekinthetők a népszellem hű nyilatkozásainak, csak akkor lesznek teljesen kielégítőek, ha a lehető leghívebb alakban vannak közölve [...]. Még egyszer felszólítjuk tehát a t. gyűjtőket s kérjük, ne legyenek semmi figyelemmel az orthográfiára, hanem följegyzéseikben csupán és egyedül az ejtés legyen irányadójuk.”⁵⁷

A néphagyományokra, népnyelvre vonatkozó részletesebb gyűjtési irányelvekben, felhívásokban⁵⁸ külön pontban szerepeltek a *találós mesék*,⁵⁹ illetve *rejtvények*,⁶⁰ máshol egy csoportba vonva a *rejtvények*, *találós mesék*, adomák.⁶¹ Külön figyelmet érdemel az alábbi terminológiai állásfoglalás, amely hatással lehetett a gyűjtők, népköltésszettel foglalkozók által használt elnevezések alakulására is. Itt a korabeli gyűjteményekben használt *találós mese* terminust jóváhagyták, azonban a helyenként felbukkanó *talányt* elvetették:

„Hibás szók és szólások javítása. 13. Talány. E szóban mind a tő, akár *tal-*, akár *tala-*, mind a képző *-ány* vagy *-ny* kifogás alá esik; egyikről sem tudni mi, sem amannak jelentését, sem emennek funkcióját. A tanácskozmány ajánlja helyébe a szintén újabb, de mind jelentésileg, mind képzésileg helyesen alkotott s már e jelentésben használatos **rejtvény** szót. E szóval s a szükséges jelzők hozzájárulásával igen alkalmasan kifejezhetők az aenigma egyéb fajai is, mint: anagramm: *betűrejtvény*, charade: *szótagrejtvény*, logogryph: *szórejtvény*, rebus: *képrejtvény*. Ezek mellett különösen a népnél divatos szórejtvényekre megmaradhat az eddig is használatos *találós mese*.”⁶²

1872 és 1917 között a folyóirat összesen 1057 szöveget közölt 81 gyűjtőtől, az egész magyar nyelvterületről, 94 gyűjtőpontról. A gyűjtőpontokat Mándoki László térképen elhelyezve is bemutatta.⁶³ A leggyakrabban előforduló *találós mese* terminus mellett néhány esetben *találós kérdés*, illetve *tréfás kérdés* megnevezéssel is találkozhatunk.

A legtöbb szöveget, 11 kisebb közleményben Bartók Jenő adta közre Szatmár me-

⁵⁶ *Magyar Nyelvőr* I. 1872. 53–54.

⁵⁷ *Magyar Nyelvőr* I. 1872. 148.

⁵⁸ *Magyar Nyelvőr* VII. 1878. 223–229.; XIV. 1885. 266.; XXVII. 1898. 300.

⁵⁹ *Magyar Nyelvőr* VII. 1878. 224.

⁶⁰ *Magyar Nyelvőr* XIV. 1885. 266.; XXVII. 1898. 300.

⁶¹ *Magyar Nyelvőr* XXVII. 1898. 300.

⁶² *Magyar Nyelvőr* IV. 1875. 101.

⁶³ MÁNDOKI L. 1979. 317.

gyéből: 69-et Patóházáról,⁶⁴ hármat Krassóból,⁶⁵ 18-at pedig egyszerűen Szatmár megye megjelöléssel.⁶⁶ Molnár Antónia 65 találós mesét adott közre, amelyeket Csík megye gyergyói részében gyűjtött, elsősorban Borszék, Ditró, Remete és Sárhegy községben.⁶⁷ Jelentősebb számú találós-szöveget közölt még Bakoss Lajos Bihar megyéből (49),⁶⁸ Viski Károly Nagyszalontáról (47),⁶⁹ Ehrlich Lajos Szentesről (41),⁷⁰ Bánóczi József Veszprém és Tolna megyéből (40)⁷¹ és Paszlavszky Sándor Abaúj és Zemplén megyéből (40).⁷²

Kilenc esetben *találós mese* megjelölés alatt olyan mesét találunk, amelyben központi szerepet játszik valamilyen rejtvény megfejtése.⁷³ További adatokat találunk találósok használatáról, valamint szövegek sorát két lakodalmi leírásban.⁷⁴

F) Magyar Népköltési Gyűjtemény (1872–1924) {MNGy}

Erdélyi János fentebb idézett, 1847-es indítványa után a Kisfaludy Társaság⁷⁵ később is visszatért a gyűjtés kérdéseire, és az egyes műfajokra külön is. Az alábbiakban első-

⁶⁴ *Magyar Nyelvőr* XIII. 1884. 574–575.; XIV. 1885. 189, 233, 425–426.; XV. 1886. 92–93.; XXV. 1896. 382.

⁶⁵ *Magyar Nyelvőr* XVI. 1887. 44.

⁶⁶ *Magyar Nyelvőr* XIV. 1885. 189, 284.; XV. 1886. 330–331.

⁶⁷ *Magyar Nyelvőr* XXXI. 1902. 532–534.

⁶⁸ *Magyar Nyelvőr* V. 1876. 127, 178, 520–521.; VI. 1877. 423, 470.

⁶⁹ *Magyar Nyelvőr* XLIII. 1914. 217–218. Csak a kérdéseket közli válaszok nélkül.

⁷⁰ *Magyar Nyelvőr* VI. 1877. 178, 270–271, 322, 372.

⁷¹ *Magyar Nyelvőr* V. 1876. 34.; VII. 1878. 89, 280, 325.

⁷² *Magyar Nyelvőr* IV. 1875. 234.; V. 1876. 328–329.; VII. 1878. 133–134.; XVI. 1887. 137–139.; XVIII. 1889. 376–377.

⁷³ Zárójelben a gyűjtő neve és a gyűjtés helye: *Magyar Nyelvőr* II. 1873. 90–91, 132. (Horváth János, Csepreg); III. 1874. 234–235. (Sipos Eszti, Szalafő); VI. 1877. 86, 132, 322. (Ehrlich Lajos, Szentes); XVI. 1887. 137–138. (Paszlavszky Sándor, S.-A.-Ujhely); XVII. 1888. 471. (Paszlavszky Sándor, Zemplén m. Deregyő); XXI. 1892. 143. (Dézsi Lajos, Debrecen).

Lásd még a *Magyar Néprajzi Lexikon* „találós mese” címszavát: „2. Ide sorolhatók azok a mesék is, melyekben egy talány és megfejtése áll a cselekmény középpontjában. St. Thompson egy részüket az *állatmesék*, más részüket a *novellamesék* közé sorolja. Az ide tartozó szövegeket gyűjteményeinkben hol a mesék, hol a találós kérdések között találjuk, aszerint, hogy az adatközlő, a gyűjtő a talányt vagy a mesés megfejtést, esetleg a kötött vagy a kötetlen szövegrészt tekintette-e jelentősebbnek.” KOVÁCS Á. – SZEMERKÉNYI Á. 1982. Az ilyen értelemben vett találós mesékről részletesebben szól lesz e tanulmány későbbi fejezetében, a Lehmann-Nitsche beosztását bemutató részben, a VIII., elbeszélő csoportnál.

⁷⁴ *Magyar Nyelvőr* IV. 1875. 427–428. (Felméri Lajos: Lakodalmi búcsúztató, Udvarhelyszék); XXIX. 1900. 279–285. (Thurzó Ferenc: A nyitravidéki palóc nyelvjárás.)

⁷⁵ A Kisfaludy Társaság történetéről lásd KÉKY L. 1936.

sorban a találósokat, vagy azokat is érintő részeket idézzük az időközben szünetelő, és ekkor újrainduló társaság 1863-as gyűjtési felhívásából:

„A Kisfaludy-társaság folytatni kívánja ama magyar népköltési gyűjteményt, melyet megbízásából ezelőtt 15–17 évvel Erdélyi János szerkesztett és adott volt ki. Immár nincs többé szükség a népköltemények gyűjtésének fontosságát kiemelni. Irodalom és közönség egyaránt elismerte s az a nagy hatás, melyet Erdélyi gyűjteménye előidézett, fölöslegessé tesz minden bővebb indoklást. [...] A társaság most nagyobb körben kíván gyűjteni s felölelni mindent, mi eddig többé kevésbé elhanyagoltatott. Ezért hét főosztályt állapított meg, melyek nemcsak kimerítik a népköltészet körét, de egyszersmind magukban foglalják mindazt, mi vele szorosb vagy tágasb kapcsolatban van, s kiegészítésére vagy felvilágosítására szolgál. E főosztályok következők: I. *Dalok, románczok, balladák és gunyversek.* II. *Mesék.* III. *Mondák.* IV. *Közmondások és szólásmódok.* V. *Találós mesék.* VI. *Gyermekjátékok.* VII. *Népszokások és sajátosságok.* [...]

A találós mesék közül csak a tisztán népi eredetűeket kérné a társaság beküldeni. Figyelembe veendő, hogy a találós mesék a nép ajkán ritkán forognak teljes prózai alakban. Néha rimelnek, de többnyire nem a rím, hanem a szavak és mondatok rythmusos berendezése, hangutánzás, alliteratio s egyéb ily eszköze a primitív népköltészetnek az, mi őket megkülönbözteti a mindennapi beszedtől. A gyűjtő feladata minél tisztábban fölkeresni és megtartani a rythmusos alakot. [...] A népköltési gyűjtemények becse nagyrészt a lelkiismeretes hűségűtől függvén, kéretnek a gyűjtők lehető tiszta és első forrásból meríteni, s változtatás, cziczoma nélkül küldeni be mindent, a mit összegyűjthetnek.”⁷⁶

A gyűjtések anyagából 1872-ben indult meg végül a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* a Kisfaludy Társaság kiadásában.⁷⁷ Az 1872 és 1924 között megjelent 14 kötet közül csak négyben szerepeltek találósok (nem számítva Kriza *Vadrózsáinak* új kiadását; MNGy/XI–XII.); a műfaj megnevezése a kötetekben egységesen *találós mese*. Az összesen 817 szövegből 578 az utolsó, nagyszalontai kötetben szerepelt.

MNGy/II. Török Károly: *Csongrád megyei gyűjtés*. Budapest, Athenaeum. 1872.

Török Károly 120 szöveget közölt saját gyűjtéséből, *Találós mesék* cím alatt. Jegyzeteiben szólt a találósok használatának alkalmairól:

„Népünknel a találós mesék szintén igen kedveltek. Alig van társas összejövetel, mint például őszszel a kukoricza fosztás s a hosszú téli estéken a fonó, hol elő ne kerülnének. Sőt nem

⁷⁶ GREGUSS Á. 1863. 319.

⁷⁷ A sorozatról számos összefoglalás készült; a legutóbbit lásd VOIGT V. 2005. 275–349. (Részletek csak az I. kötetből.)

csak ekkor hanem az élet komolyabb mozzanataiban sem feledkeznek meg róluk. Főképp a házasság kötés alkalmával egyik másik vidéken még mai napság is divatban vannak. [...] Más helyt pedig még a leánykérés alatt van szokásban a találós mesék feladása, ugyanis a násznagy a házbeliek közül valakivel, míg a hajadon felkészül, bocsátkozik találós mesék fejtegetésébe, hogy – mint a régi gyűjtő megjegyzi – »a násznagyok haszontalansággal ne töltsék idejüket.«⁷⁸

Török a korábbi adatközléseket is áttekintette,⁷⁹ kezdve a „mult század utolsó tizedében Váczon megjelent” *Énekes gyűjtemény* egyik ívén közölt bibliai feladatokkal; kitérve a *Hasznos Mulatságokra*, amelyben Kultsár István „helylyel-közzel szintén adott ki egy-két találós mesét, de azokat versbe szedvén eredeti alakjokból kivetkőztette”, megemlítve, hogy „a régi naptárakban, valamint Edvi Illés Pál iskolai kézi könyvében hasonlóképp találunk néhányra.” Ezt követően a *Magyar Nyelvészet*, Merényi László, Arany László, Kriza János és Pap Gyula közléseit említi, amelyekre fentebb kitértem.

Ezután Török a pontos lejegyzés fontosságának kihangsúlyozásával folytatta:

„Gyűjteményembe, az itt közlött találós meséket csakis figyelem-gerjesztés okáért vettem fel. Ezek közt is több van olyan, mely nemcsak az előbbi gyűjteményekben megjelenteknek, hanem az ittenieknek is más szavakkal előadott változata [...]. Ezekből azonban, ha nem mondanám is, azonnal észre veszi a szíves olvasó, hogy közlésöknél azon cél lebeget szemem előtt, miszerint az ugyanazon, de különböző kifejezésekkel előadott találós meséket eredeti, naiv alakjukban ösmertessem meg. Ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy tehát az itt közlöttek jobbak előbbi változataiknál. Lehet ez is amaz is egyaránt jó, ha hiven meg van bennök tartva a szavak rythmosos elhelyezése, hangutánzás, alliteratio stb. melyek ugy találós meséinknek, mint közmondásainknak feltűnő s jellemző tulajdonságait képezik. Gyűjtőink közül egynémelyik eddigelé éppen erre nem fordított elég figyelmet. Lehet valamely találós mese vagy közmondás hűtlenül visszaadva a nélkül, hogy a gyűjtő rajta – akár az eszmét, akár a szavakat tekintve, – a legcsekélyebb módosítást tette volna. Éppen a szavak rythmosos elhelyezésénél fogva – mert tapasztalásból tudom, hogy ugy közmondásaink, de legkivált találós meséink legnagyobb része nem vers, de ilyen rythmosos próza – ne legyen egy szó a maga helyén, hanem álljon előbb vagy hátrább: oda van az egésznek bája, zamata, eredetisége. Ezeket akartam gyűjtőinknek figyelmébe ajánlani s egyuttal számot adni a gyűjtés körül saját eljárásomról.”⁸⁰

⁷⁸ TÖRÖK K. 1872. 499.

⁷⁹ TÖRÖK K. 1872. 499–500.

⁸⁰ TÖRÖK K. 1872. 500–501.

MNGy/III. Kriza János – Orbán Balázs – Benedek Elek – Sebesi Jób:
Székelyföldi gyűjtés. Budapest, Athenaeum. 1882.

Ez a kötet 34 *találós mesét* adott közre Benedek Elek és Sebesi Jób gyűjtéséből, pontosabban meg nem határozott területről. Egyetlen megjegyzést fűztek hozzá, a választott variánsok közlésének indoklására: „Az itt közlött találós mesék nagyrészt ismeretlenek s az ismeretesek új formában vagy változatban jelennek meg.”⁸¹

MNGy/VI. Vikár Béla: *Somogymegye népköltése*. Budapest, Athenaeum. 1905.

A kötet *Találós mesék* fejezetében 85 szöveget közölt Vikár. Ennek nagy részét, 71 találóst egy adatközlőtől, Kovács Györgytől, Jutáról, abban a sorrendben, ahogyan azt a leánykéréskor elő szokták adni. A további szövegek adatközlőit is megnevezte a gyűjtő, az egyes gyűjtések helyének megjelölésével: Golobics Józseftől (Kaposvár) 13, Zsobrák Józseftől (Hetes) mindössze egyetlen találóst közölt. Jegyzeteiben Vikár a találósok tartalmáról, formájáról és használatáról tett néhány megjegyzést:

„Többnyire a bibliából vett tárgy körül forognak. Céljuk eredetileg az volt, hogy a leánykérők okosságát próbára tegyék. Eredetileg csak három ilyen rejtvényt adtak föl, később mindig többet. Ma már jó időbe telik – ott, a hol a szokás még divatban van, – míg a vőlegény küldöttei megbírkóznak a feladott rejtvények nagy számával. Ezek közül sokban mély bölcsesség rejlik. Némelyikben a versalak figyelemre méltó. A legeredetibbek azok, a melyek tartalmukkal népköltésünk képnnyelvéhez tartoznak és mint népünk sajátlagos világszemléletének adalékai fontosak; legegyszerűbbek pedig a szójátékok, melyek közt szintén nem egy régiség találkozik. [...] A nagyobb rész Kovács Györgytől való s abban a sorrendben követik egymást, a mint a leánykéréssel kapcsolatosan elő szokták őket adni. A Kovács-félékhez azután még újabbakat gyűjtöttem és a gyűjtés sorrendjében utánuk beosztottam. Természetesen a tárgyi felosztás egészen másképp alakulna; ezt azonban itt, a hol pusztán a nyers anyag közlése a cél, nem tartottuk szükségesnek.”⁸²

MNGy/XIV. Szendrey Zsigmond: *Nagyszalontai gyűjtés*.
 Budapest, Athenaeum. 1924.

A sorozat áttekintésekor nem maradhat ki az utolsó kötet, amelynek *Találós mesék* fejezete az eddigi közlések sorából az anyag mennyiségében és tudományos feldolgozottságában is kiemelkedik. Szendrey Zsigmond egyetlen helység, Nagyszalonta folklórját bemutató kötetének vonatkozó fejezetében 578 találóst közölt, amelyeket nagy gyűjtő-

⁸¹ KRIZA J. – ORBÁN B. – BENEDEK E. – SEBESI J. 1882. 454.

⁸² VIKÁR B. 1905. 439.

hálózattal, többek között az iskolások bevonásával gyűjtött – a Folklore Fellows magyar osztálya munkájának részeként. Ez az első monografikus áttekintés egyetlen település találóskincséről tulajdonképpen korszakhatár a magyar találósok kutatásában. Az anyag nagy mérete lehetővé tette azt is, hogy Szendrey többszintű osztályozás alapján rendszerezve közölje szövegeit, bár a beosztásra a szövegeknél csak részben utalt, részletesen a jegyzetekben fejtette ki.⁸³ Rendszerének három főosztálya a *tudáspróbák*, a *tréfás kérdések* és a *talányok*, ezeken belül számos alosztállyal. További jegyzeteiben közölte minden egyes szöveg párhuzamaait a korábbi gyűjteményekből.

Szendrey Zsigmond további eredményeit, érdemeit a magyar találósok kutatásának terén itt nincs mód részletezni. Nagyszalontai gyűjteménye kiemelkedő jelentőségű, ugyanakkor ismert, és jól hozzáférhető is. Ezért antológiánkba ezt a különálló, egyetlen helységben gyűjtött nagy szövegtömböt nem vesszük fel, csak a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* korábbi köteteiben fellelhető 239 találóst.

G) *Tréfás népdalok, csufolódó versikék, gyermekdalok s játékok, dajkarimek és találós mesék.*
Székely Sándor gyűjteményéből. Kiadta Abafi Lajos. Budapest. 1875. {SzS}

Abafi Lajos⁸⁴ e kötetben 71 szöveget közölt Székely Sándor⁸⁵ gyűjteményéből, származási hely szerinti beosztásban, Ugocsáról (1–49.), Csákvárról (50–66.), Dergecsről (67–70.) és Nagy-Kállóból (71.). A könyv címében *találós mesék* szerepelnek, ám fejezetcímként már a *tanálos mesék* terminust használta Abafi, amit népi elnevezésként idézett.

„A találós, vagy mint a nép mondja: tanálos mesék közt, noha számuk a Kriza s Török két korántsem éri el, mégis sok az új s eddig ismeretlen. Ezek közt szintén, mint az előbb említettek közt, találkozik számos olyan, melyeket kétértelműségük, vagy leplezetlenségüknek fogva némelyek talán mellőzendőknek fognak mondani; de én ezeket Székely Sándor gyűjteményének megcsonkítása s a népszellem meghamisítása nélkül nem véltem mellőzhetni; mert ez esetben a néphumor egy jelentékeny s talán legeredetibb momentumát el kellett volna vetnem. Azt hiszem, legjobb: fessük a népet úgy, a mint van, minden hibáival és előnyeivel; az utóbbiak mégis mindig tulsúlyban maradnak.”⁸⁶

⁸³ SZENDREY Zs. 1924. 322–323.

⁸⁴ Abafi (Aigner) Lajos (1840, Nagygyécsa – 1909, Budapest) népdalgyűjtő, irodalomtörténész, könyvkiadó, bibliográfus. A folklórgyűjtés kiemelkedő szervező egyénisége, a *Figyelő* című folyóirat szerkesztője (1876–1890). Népköltési gyűjteménye kéziratban maradt. SZINNYEI J. 1891–1914. I. 10–12.)

⁸⁵ Székely Sándor (? – 1874, Dergecz) nevelő, a *Magyar Nyelvőr* munkatársa. Halála után, 1875-ben Abafi Lajos adott ki gyűjtéséből két kötetet, *Szerelmi népdalok* és *Tréfás népdalok* címmel. SZINNYEI J. 1891–1914. XIII. 607.

⁸⁶ ABAFI L. 1875. 4.

- H) Kálmány Lajos: *Szeged népe*. I–III. 1881, 1882, 1891. {KL}
- (I. kötet. *Ős Szeged népköltése*. Arad, nyomtatta Réthy Lipót és fia. 1881. {KL/I.};
- II. kötet. *Temesköz népköltése*. Arad, nyomtatta Réthy Lipót és fia. 1882. {KL/II.};
- III. kötet. *Szeged vidéke népköltése*. Szeged, nyomtatott Bába Sándor könyvsajtóján. 1891. {KL/III.})

Kálmány Lajos három kötetben 150 szöveget közölt saját gyűjtéséből: hatvanat Ős Szegedről (közelebbről Fölső város és Madarász tó helymegjelöléssel), ötvenet Temesközből (Szajánról), negyvenet pedig Szeged vidékéről (pontosabban Szőregről, néhány változattal Deszkről és Térvárról). A műfaj megnevezésére az általa népi használatból ismert *tanálgatók mesék* terminust választotta:

„Megtartottam a nép »tanálgatók« elnevezését, mert nagyon találónak találtam arra az állapotra nézve, mikor a nép lakodalmakkor, fonyókákban s más alkalmakkor e feladványokat *tanálgatja*; valóban akad közöttük nem egy olyan, a melyiket csakugyan lehet »*tanálgatni*« noha mindegyik a nép ismeretéhez mért. Előttünk ugyan egyik-másik olyan-nak tűnhet fel, hogy nem is lehet »tanálgatók«-nak mondani, vagy ha lehet, akkor meg nagyon is »tanálgatók«, de ha helyesen akarunk ítélni, akkor a népet is tekintetbe kell vennünk; [...]»⁸⁷

A három kötetben Kálmány három különböző rendszerezési megoldást választott; a jegyzetekben közölte az egyes szövegek párhuzamait is.

Az első kötetben a két csoport: *násznagyosak* (10 szöveg) és *vegyesek* (50 szöveg), ennek magyarázata:

„Felosztásommal azt akartam elérni: hogy a *lakodalmasokat*, melyek inkább a »*vőfény*« megleczkéztetésére, mint egyszerűen csak mulatásra vannak szánva, különösen mutathassam be; ezért osztottam »*násznagyos*«-okra, tudni illik a násznagyok szokták a *kikérés*kor kérdezni, és »*vegyes*«-ekre, vagyis olyanokra, melyeket más összejövetelek alkalmával mindenki kérdezhet.»⁸⁸

A második kötetben Kálmány *versesekre* (16 szöveg) és *egyszerűkre* (34 szöveg) osztotta a találókat; azonban a jegyzetekben nemcsak erre tért ki, hanem a tulajdonképpen az eredetről áruklódó *népies* – *nem népies* felosztási lehetőségére is:

„A találgatók mese a nép gondolkozó tehetségének fejlesztője, többször meglepő találóságának bizonyítványa és így egyúttal a nép ismertetője is. Azonban csalódnék, ki minden

⁸⁷ KÁLMÁNY L. 1881. 202.

⁸⁸ KÁLMÁNY L. 1881. 202.

találgatást a néptől eredettnek tekintene és e szerint akarna ítélni a népről: mert a műköltés nyomait itt is feltaláljuk, itt is vannak *nem népiesek*. Az ily nem nép gondolta ki találgató mesék legjobban a rosszul szerkesztett naptárakból szivárognak a nép közé. Írásos emberek elméjük szüleményeivel akarják a népet (agyon-) boldogítani.

A találgatások közt is vannak tehát *népiesek*, és *nem* vagy *félíg népiesek*. Legkönnyebben utánozzák tudásaink azt a faját, melyben szón fordul meg a kérdés megfejtése, vagyis magára a kiemelt, kérdezett szóra kell gondolnunk, ha ki akarjuk találni; legnehezebben pedig azt a faját, melyben valamely eseményre, történetre kell emlékeznünk. A nehézség oka könnyen kifürkészhető: a mint ilyent adunk fel a népnek, azonnal észre vesszük, hogy még tájékozni sem tudja magát s így az oka nem más, minthogy az ily találgató kitalálója nem ismeri a népet, nem tudja, hogy a nép mit tud? és hogyan tudja? ezért az ily elme szüleményeknek nincs is nagy keletjük. Ezzel ellenkezően a néptől eredettek mindenkor a nép előtt ismeretes tárgyról, gondolkodásukhoz mérten szólnak.

Felosztásomban most még noha nem ez, hanem a faj szerint való felosztás a helyes, a szerint soroztam a találgatásokat, a mint *versesek*, vagy *egyszerűek*: nem versesek, hova számítottam az alliterációt (alliteratio) stb. tartalmazókat is.”⁸⁹

A harmadik kötetben a *tárgyat leíró* (7 szöveg) és a *tárgyat elmondó* (33 szöveg) típussal találkozhatunk, a beosztást a jegyzetekben részletesebben is kifejtette Kálmány, további, a kötet főszövegében nem közölt találosokkal illusztrálva:⁹⁰

„A népköltés legtöbb ága inkább kedvtelőül, mint észfejlesztőül szolgál a népnek; az észfejlesztők között első helyet a tanálgató mesék foglalják el. Kötelkedő kedvből adják fel ugyan egymásnak, de megfejtésekkel sokszor ugyancsak foglalkoztatják az ést. Felosztásunkat követve nehezeknek a *tárgyat leírókat* kell neveznünk. Leíróknak mondjuk azokat, melyek a tárgyat képekben írják le és ezek a legnehezebbek [...]. A leírók közé soroztuk azokat is, melyekben a tárgy jellemző vonásait látjuk egymás mellé állítva, leírva; ezek már sokkal könnyebbek a megelőzőknél, mivel képes beszéddel nem kell bajlódunk, csak oly tárgyat kell keresnünk, melyre a vonások reáillenek; milyen a »Mög is sütik, mög is főzik, mék se’ őszik mög? Hurkának a czüvekje« (Deszk.) Sokkal egyszerűbbek és könnyebb megfejtésűek a *tárgyat elmondók*, melyek a feleletet a kérdésben a hangzók rövidítésével adják meg, mint: »Tónaludátusz?« Tón a lúd át úsz. (Térvár.) »Ju’ál’is ménis, sikuton poris?« Juh áll is, mén is, sík úton por is. (Szőreg.) Némelyikben még a hangzók sem rövidülnek meg, csak a szavakat mondják egybe: »Dunaásis, rontis, viszis, fátis?« Duna ás is, ront is, visz is fát is. (Szőreg.) Vagy még ennyit sem tesznek, hanem rendesen elmondják a feleletet: »Két fél kinyér = egy’ egész, félnek fele = negyed rész.« (Szőreg.) Ezeknél a tárgyra nem is kell gondolnunk, csak a kérdésre vigyáznunk. Ebbe a csoportba osztottuk be azokat

⁸⁹ KÁLMÁNY L. 1882. 230.

⁹⁰ KÁLMÁNY L. 1891.

a tanálgatóságokat is, melyekben a megfejtésnél nem az egész kérdésre, csak egy szóra kell gondolnunk, mert ezen fordul meg a kérdés, ezeket *szón fordulók*-nak nevezhetjük; ilyen a: »M' é' csinálták a templomot? Pé' zé'« (Szőreg.) Ugyan ebben a csoportban kaptak helyet az oly tanálgatóságok, melyekbe a tárgynak csak egy jellemző vonása van belefoglalva.”⁹¹

I) *Ethnographia* (1890–) {Ethn}

A Magyar Néprajzi Társaság folyóiratának, az *Ethnographiá*nak csak az 1900-ig megjelent számaint vettem tekintetbe. Ezekben nagyobb számú – három részletben összesen 73 – szöveget Istvánffy Gyula közölt 1891-ben, közleménye címe: *Palócz találós-mesék. – A Mátra aljáról*.⁹² Egy három évvel későbbi közléséből, amelyben a palóc lakodalmat írta le, az is kiderül, hogy a találósok használati alkalma a „lány kikérése”, az esküvőt megelőző vasárnap este volt.⁹³

További öt olyan lakodalom-leírás olvasható az *Ethnographia* első 11 évfolyamában, amelyekben beszámoltak találósok használatáról, és ennek illusztrálására néhány szöveg is közöltek.⁹⁴ A műfaj megnevezése a közlésekben egyöntetűen *találós mese*.

J) Jankó János: *Torda, Aranyosszék és Torockó magyar (székely) népe*. Budapest, K. n. 1893. {JJ}

A monográfiában Jankó 31 találós szöveget közölt,⁹⁵ pontosabb helymegjelölés nélkül. A tudományos igényű közlések sorában elsőként használta a műfaj megnevezésére a *találós kérdés* terminust.

K) Lázár István: *Alsófehér vármegye magyar népe. Ethnographiai tanulmány*. 1896. Nagy-Enyed. Cirner és Lingner könyvnyomdája. {LI}

A kötetben 27 találós található, Lázár ezeket a fonóbeli szokások ismertetése kapcsán közölte, röviden utalva csak a használatukra: „Egyszer-egyszer *találós mesét* adnak fel

⁹¹ KÁLMÁNY L. 1891. 311–312.

⁹² ISTVÁNFFY Gy. 1891.

⁹³ ISTVÁNFFY Gy. 1894.

⁹⁴ GÖNCZI F. 1890.; BANEKOVICS J. 1896.; SZENTE A. 1898.; KISKÉRI BALOGH I. 1898.; PETERDI L. 1900.

⁹⁵ JANKÓ J. 1893. 272–273.

egymásnak, melyek természetesen csak úgy érdekesek, ha ismeretlenek; s épen azért nagy számban keletkeznek. Nehányat feljegyzek a következőkben”.⁹⁶

A 19. századi magyar találósok antológiájának összeállítása

A fenti forrásokból áll tehát össze a magyar találósok 19. századi gyűjteménye – nyomtatásban megjelent, gyűjtésből származó, klasszikus folklór szövegek korpusza. Ezek részben ismeretlen, és jórészt nehezen elérhető szövegek, amelyek együttes közlésével megkezdődhet a magyar találósok kutatás régi adósságainak törlesztése. E kötetben a találósokon kívül a korabeli gyűjtési felhívások, a műfajra és a közlés módjára vonatkozó megjegyzések bemutatása is fontos, amire fent kitértünk.

Az eredeti forrásokban szereplő formában érdemes közölni a találósok használatára, kontextusára vonatkozó leírásokat. Ezek elsősorban lakodalom-leírásokban találhatók. Esetenként a (rekonstruált) elhangzás sorrendjében szövegeket is tartalmaznak, amelyeket gyakran a kontextuson kívül egyszerű kérdéseknek minősítenénk, nem pedig találósoknak. Ezeket a szövegeket ezért nem ragadjuk ki a szövegkörnyezetükből, nem soroljuk be a továbbiakban ismertetett rendszerezés osztályába.

Az antológia törzsanyagát a fent bemutatott forrásokban közölt szövegek képezik, a magyar gyakorlatban korábban nem alkalmazott osztályozás szerint rendszerezve. Tanulmányom hátralevő részében bemutatom ezt a rendszert, és egyben mutatóványt adok saját anyagomból.

Az antológiába felvett szövegek rendszerezése⁹⁷

Egy antológia összeállításánál számos rendszerezés lehetséges. Mészáros Csaba néhány éve szakdolgozatában áttekintette mind a nemzetközi, mind a magyar osztályozási rendszereket, és a gyűjtemények jellemző megoldásait.⁹⁸ Így e helyt nem szükséges ezt

⁹⁶ LÁZÁR I. 1896. 57.

⁹⁷ Tanulmányomnak ez a része írásos változata *Adivinanzas húngaras: Kísérlet a 19. századi magyar találósok osztályozására* című előadásomnak, amelyet 2008. április 3-án tartottam a *Szövegfolklorisztika, filológia, történeti poétika: Folklórműfajok 19. századi magyar szövegkorpusza és értelmezése. Beszámoló az ELTE Folklore Tanszékén folyó OTKA-program keretében végzett tevékenységről* címen megrendezett konferencián.

⁹⁸ MÉSZÁROS Cs. 2005a. Nyomtatásban megjelent a szakdolgozat központi kérdésének – a mongol találósok kategorizálására irányuló kísérletnek – kifejtése (Mészáros Cs. 2005b.). Ebből sajnos

ismételni, elegendő az általam használt rendszerezést bemutatni, és indokolni választásomat.

A cél egy praktikus, áttekinthető beosztás, amely ugyanakkor tudományosan megalapozott, és amelyben egy helyre kerülnek azok a szövegek, amelyek tárgyukat hasonló módon írják le. Egyben olyan rendszernek kell lennie, amely ugyan a szövegekből indul ki, de alkalmas nagyobb szövegtest, akár a teljes magyar találós-korpusz osztályozására a jövőben. Követelmény, ugyanakkor nehézség is, hogy nem szeretnék elméleti megfontolásból kizárni nagyobb szövegtömböket, hanem az anyagot annak egyenetlenségével, sajátosságaival együtt kívánom bemutatni.

Választásom Robert Lehmann-Nitsche klasszikus, 1911-ben megjelent argentin gyűjteményének⁹⁹ rendszerezésére esett. Lehmann-Nitsche az általa összegyűjtött argentin korpuszt rendezte el, kb. 2500 szöveget. Lehmann-Nitsche rendszerezési javaslatát több tanulmányban és konferencián is előadta, kisebb változtatásokkal.¹⁰⁰ Különösen tanulságos, és az anyag rendezése során gyakorlati haszonnal bíró ezek közül az a tanulmány, amelyben Lehmann-Nitsche maga tette próbára rendszerét más nyelvű korpuszon, és az egyes kategóriákra két gyűjteményből hozott példákat, valamint kitért a különbségekre, amelyeket az argentin szövegtest beosztásához képest tapasztalt.¹⁰¹ A két általa választott kötet Wossidlo mecklenburgi gyűjteménye¹⁰² és Bielenstein lett kiadványa,¹⁰³ az ezekből hozott példák között pedig számos esetben megtaláljuk magyar szövegek párhuzamait is. Ez konkrét támaszt is ad a Lehmann-Nitsche által nem mindig egyértelműen megfogalmazott kategóriák értelmezéséhez, és szövegeink besorolásához.

Lehmann-Nitsche osztályozása nagy hatással volt Archer Taylorra, aki walesi, angol, ír és mongol gyűjteményeinek¹⁰⁴ beosztásánál egyaránt ebből indult ki, bár inkább csak a főosztályokat tartotta meg, azok további alrendszerét nem. Lehmann-Nitsche hatása közvetlenül és közvetve máig érvényesül a találósok nemzetközi kutatásában. Voigt Vilmos is méltatta rendszerét,¹⁰⁵ konferencia-előadás formájában pedig a magyar kutatók figyelmét is felhívta rá.¹⁰⁶

éppen a minket itt érdeklő, az antológiákban használt rendszerezési megoldásokat bemutató részek hiányoznak.

⁹⁹ LEHMANN-NITSCHÉ, R. 1911.

¹⁰⁰ LEHMANN-NITSCHÉ, R. 1914.; 1915.

¹⁰¹ LEHMANN-NITSCHÉ, R. 1914.

¹⁰² WOSSIDLO, R. 1897.

¹⁰³ BIELENSTEIN, A. J. G. 1881.

¹⁰⁴ TAYLOR, A. 1951.; 1954.; HULL, V. E. – TAYLOR, A. 1942.; 1955.

¹⁰⁵ VOIGT V. 2002.

¹⁰⁶ Az előadás elhangzott 2005. március 11-én, az ELTE Folklore Tanszékén, a Magyar Néprajzi Társaság Folklor Szakosztályának szakmai megbeszélésén, amelynek témája a kisepikai műfajok kutatásának helyzete volt.

Az argentin gyűjtemény 2500 szövegével nagyjából akkora, és közel ugyanabból az időszakból származik, mint a 19. századi magyar gyűjtések általam vizsgált anyaga. Bár Lehmann-Nitsche rendszerezését nemzetközi szinten sokan alkalmazták, továbbgondolták, magyar találósok beosztása még sohasem történt hasonló módon. Így módszertani kísérletnek is szánom a 19. századi antológia anyagának ilyen elrendezését.

Lehmann-Nitsche rendszere – magyar példákkal

Lehmann-Nitschére a korábbi kutatásból Robert Petsch munkássága volt a legnagyobb hatással. Tőle vette át az anyag kettéválasztását „valódi” illetve „nem valódi” találósokra is; utóbbi kategória alatt Petsch a nem tisztán népi eredetű szövegcsoportokat értette.¹⁰⁷ Az argentin gyűjtemény 16 főcsoportjából az első hét (I. Biomorf csoport; II. Zoomorf csoport; III. Antropomorf csoport; IV. Fitomorf csoport; V. Poikilomorf csoport; VI. Összehasonlító csoport; VII. Leíró csoport) tartalmazza a „valódi” találósokat, amelyeknek meghatározó része a kérdés és annak felépítése. A válaszokat Lehmann-Nitsche a domináns kérdés mellett szinte a találás elhanyagolható részeként kezelte, a rendszerezést bemutató egyik tanulmányában például egyáltalán nem közölte őket.¹⁰⁸

További kilenc főcsoport a „nem valódi” találósokat tartalmazza (VIII. Elbeszélő csoport; IX. Számtani feladványok; X. Rokonsági feladványok; XI. Kriptomorf csoport; XII. Homonim csoport; XIII. Tréfás kérdések; XIV. Tudáspróbák; XV. Műtalálósok; XVI. Erotikus szövegek). Ezeknél már elismerte Lehmann-Nitsche a válaszok jelentős, esetenként domináns szerepét, és a kérdés-válasz közötti szorosabb kapcsolatot. Ezáltal ugyanakkor az ő számára kevésbé volt értékes és érdekes ez a szövegtömb az előbbi hét csoportba beosztható szövegeknél.

Lehmann-Nitsche legrészletesebben a valódi találósok osztályozását dolgozta ki. Alapvető jellegzetessége módszerének, hogy a kérdésekből indult ki, így érve el azt, hogy egymás mellé kerüljenek azok a találósok, amelyek tárgyukat hasonlóan írják le – akár milyen különbözőek is a válaszok. Az első öt osztály esetében „a beosztás alapja az, hogy a találósokban a megfejtést valamilyen reáliával vetjük össze. Ezt szolgálja a találás kérdés részének két eleme. Az egyik eleme az ún. tipikus elem (*Typische Element*), amelynek az a célja, hogy a megfejtőt eltérítse a megfejtéstől, a másik pedig egy kiegészítő elem (*Ergänzendes Element*), amely viszont hozzásegíti a megfejtőt a jó válaszhoz.”¹⁰⁹ A tipikus elem az a reália (élőlény, állat, ember, növény, tárgy), amely

¹⁰⁷ PETSCH, R. 1899.

¹⁰⁸ LEHMANN-NITSCHÉ, R. 1914.

¹⁰⁹ LEHMANN-NITSCHÉ, R. 1914. 243. Mészáros Csaba fordítása, közli: MÉSZÁROS Cs. 2005a. 56.

meghatározza, hogy melyik főcsoportba kerül az adott szöveg. A kiegészítő elem pedig az alcsoportba sorolást segíti.

Lehmann-Nitsche tömören megfogalmazott kategóriái, különösen a kiegészítő elemek szerint elkülönített alcsoportok némi előzetes magyarázatra szorulnak. Az első három főcsoportban, amelyekben különböző élőlények szerepelnek, találkozhatunk a *morfológiai*, illetve a *fiziológiai elem* fogalmával. Morfológiai elemen Lehmann-Nitsche valamely testrészt vagy testi tulajdonságot ért. Normális morfológiai elem ebben a rendszerben, ami a valóságnak megfelelő, avagy lehetséges: például egy élőlénynek sok foga van, egy disznó fekete. Ugyanakkor sokkal gyakrabban fordulnak elő abnormális, tehát a valóságban nem létező vagy rendellenes morfológiai elemek: például valakinek vasból van a feje, egy tehénnek a hátán van a tőgye stb.¹¹⁰

Fiziológiai elemen itt valamilyen cselekvést, leggyakrabban mozgást kell érteni. Normális fiziológiai elem, amikor egy élőlény fut, valaki sír, énekel, táncol stb. Abnormális morfológiai elem az, amikor a leírt tevékenység fizikai képtelenség: például felcserélődik olyan alapvető funkciók végzésének helye mint az evés és az ürítés; valaki láb nélkül jár, egy kutya fej nélkül ugat. Esetenként nem képtelen, inkább szokatlan tevékenységeket sorolt ide Lehmann-Nitsche: például egy gyermek akkor sír, ha felveszik, és akkor hallgat el, ha leteszik.

A továbbiakban bemutatom Lehmann-Nitsche részletes osztályozási rendszerét, minden kategória esetében magyar példákkal.¹¹¹ A teljes 19. századi magyar korpusz osztályozása még folyamatban van, így ez jelenleg csak vázlatos bemutatás lehet, azonban a feldolgozás során az már világosan kiderült, hogy az alább részletezendő csoportokba jól beilleszthető a teljes anyag.

Az alcsoportok esetében ugyanakkor szükség lehet kisebb módosításokra a magyar korpusz sajátosságainak megfelelően, ezekre egyes konkrét esetekben utalás is történik.¹¹² Természetesen vannak olyan szövegek, amelyek több helyre is besorolhatóak, és egyes típusok kombinációja is előfordul. Ezeket a kérdéseket nem részletezem, céлом itt a rendszer első részletes magyar nyelvű bemutatása, magyar példákkal illusztrálva.

¹¹⁰ A rendellenességek csoportosítására – mind a morfológiai, mind a fiziológiai elemek esetében – a német szerző sajátos elnevezéseket is létrehozott, ezeket lásd alább, a rendszer és a példák bemutatásánál. Mivel magyarul egy szóval visszaadhatatlanok ezek a fogalmak, hosszabb, értelmező módon történt a csoportok megnevezése, zárójelben az eredeti terminussal.

¹¹¹ Néhol azonban ennek egyes részleteit, amelyekre Lehmann-Nitsche is csak az említés szintjén tér ki, nem mutatjuk be. Erre majd a teljes 19. századi magyar korpusz beosztása után nyílik mód. A csoportok jelzeteinél Lehmann-Nitsche 1914-es tanulmánya az irányadó. Lehmann-Nitsche azon alcsoportjait, amelyekre egyelőre nem találtunk magyar példát, zárójelben közöljük.

¹¹² Az ilyen alcsoportok jelzete szögletes zárójelben szerepel.

Igyekeztem jellemző példákat választani, ezek többsége elterjedt, több változatban fellelhető szöveg. A példák közlése pontos forrásmegjelöléssel történik, a fent bemutatott források mindegyikéből szerepel példa.

I. BIOMORF CSOPORT (pontosabban meg nem határozott élőlény)

1. Általános közlés

„Uton megyen, picit les. *Tövis.*” (PGy 1869:134.)

2. Különböző életkorok

„Kécczer születik, ecczer hal meg. *Hal és madár.*” (Nyr 1876:470.)

3. Normális morfológiai elemek

„Sok a' foga, mind ép, még sem tud rágni. *Lajtorja.*” (MNyszet 1859:318. [190.])¹¹³

4. Normális fiziológiai elemek (mozgás; kétirányú mozgás; éneklés és sírás)

„Ut-fut, minden házho befut. Mi az? *Napvilág.*” (Nyr 1883:234.)

„Énekelve megy a kuthoz s sirva jön vissza. Mi ez? *Korsó.*” (Nyr 1908:188.)

5. Normális morfológiai és fiziológiai elemek

„Kicsike fekete, ugrik mint a fityfene. *Bolha.*” (Nyr 1876:422.)

6. Abnormális morfológiai elemek

a) Rendellenes anyagúság (*Teratoplasie*) – a kérdéses testrész hozzá nem illő anyagból van

„Vas feje, fa lába. Mi a? *Kalapács.*” (Nyr 1896:382.)

b) Rendellenes helyen van az adott testrész (*Heterotopie*)

„Belül a' héja, kívül a' husa? *A' szárnyasok zuzája.*” (MNyszet 1856:374. [80.])

Minek van a farán a füle? *A fa ekének.*” (KL/II. 1882:162. [48.])

c) Összetett rendellenességek, testrészek hiányából vagy rendellenes számából, kifejlődéséből adódóan (*Teratomorphie*)

¹¹³ Szögletes zárójelben a szöveg sorszáma az eredeti közlésben.

„Négy lába van, két tâpa van. Mi a? *Bölcső*.” (Nyr 1896:381.)
 „Mi az, a minek tíz lába s öt bocskora van? *A kerékfő*.” (KJ 1863:349.)
 „Csisze-csoszsa, tipe-topa, gelegonya,
 Szeme nyóc, füle nyóc,
 Körme pedig negyvennyóc. *Két lovas katona*.” (SzS 1875:111. [53.])

7. Abnormális fiziológiai elemek

a) Az adott testrész egy másikhoz tartozó funkcióval rendelkezik (*Heterophysiologie*)

„Mi megy a' templomba fejtetőn? *Patkószeg*.” (MNyszet 1856:373. [70.])

b) A szóban forgó funkció teljesen lehetetlen, mivel hiányzik az ehhez szükséges szerv (*Teratophysiologie*)

„Se keze, se lába,
 Mégis főmén a héba. *Füst*.” (SzS 1875:112. [66.])

8. Abnormális morfológiai és fiziológiai elemek kombinációja

„Ha felveszik is sír, ha leteszik is sír, sokszor száz a' szeme, de soha nem lát vele? *Láncz*.”
 (MNyszet 1856:371. [13.])
 „Nyolcz lába van, ha vizen átmegy, négy ázik, négy nem? *Poczos tehén, melyben a' borju lábai nem áznak*.” (MNyszet 1856:371. [14.])

II. ZOOMORF CSOPORT

1. Általános közlés

„Magazs dombon lut pipál. *A kímín, mer fejjér mind a lud*.” (Nyr 1908:188.)

2. Különböző életkorok

„Tizet toja, húszat költe, harmincat nevele. *Mogyoróhagyma*.” (MNGy/II. 1872:369. [CII.])

3. (Normális morfológiai elemek)

4. Normális fiziológiai elemek (mozgás; kétirányú mozgás)

„Nékem olyan kis lovam van, a ki minden házhoz befut. *Nap*.” (SzS 1875:107. [10.])

5. Normális morfológiai és fiziológiai elemek kombinációja

„Gáton belül fekete disznó, sőt kíván? *Retek.*” (MNyszet 1857:238. [114])

„Fekete bika vörös nyelvét nyútogatytya? *Keminczébe a tűz.*” (KL/II. 1882:159. [24.])

6. Abnormális morfológiai elemek

a) Rendellenes anyagúság

„Mellik kosnak van falába? *A fokosnak.*” (Nyr 1878:280.)

b) Rendellenes helyen van az adott testrész

„Vót én nékőm ojan tehénkém, hogy a hátán hordosza a tőgyit? *Hász tetéj.*” (KL/II. 1882:162. [50.])

c) Összetett rendellenességek

„Van egy lovam, ha leveszem a nyeret, látszik a bele. *Láda.*” (LI 1896:57.)

7. Abnormális fiziológiai elemek

a) Az adott testrész egy másikhoz tartozó funkcióval rendelkezik

„Hátul eszik, száján ganajlik. *Szecska-láda.* (MNyszet 1859:474. [498.])

b) A szóban forgó funkció teljesen lehetetlen, mivel hiányzik az ehhez szükséges szerv

„Erdőbe, erdőbe, fejetlen kutya ugat. *Fejsze.*” (Nyr 1876:89.)

8. Abnormális morfológiai és fiziológiai elemek kombinációja

„Vas csikó csontreéten legel? *Borotva.*” (MNyszet 1856:373. [77.])

III. ANTROPOMORF CSOPORT

A) Monoantropomorfizmus (egy személy)

1. Általános közlés

a) Nincs különösen feltűnő ismertetőjegye

„Magas Miklós mennybe néz? *Kémény.*” (MNyszet 1856:370. [7.])

b) Részletek az öltözékről

„Kő kalapja, fa nadrágja? *Káposztás hordó.*” (MNyszet 1857:319. [168.])

„Dombon ülő Demeternek szőrös bocskora. *Medve.*” (MNyszet 1859:314. [107.])

Lehmann-Nitsche ide osztotta be azokat a találósokat is, amelyek nem egy emberről, hanem valamilyen más lényről (halott, ördög, óriás) fogalmaznak meg egy általános közlést. Ugyanakkor a magyar anyagban ilyen példát egyelőre nem találtam, így ezt az alcsoportot elhagytam. Hasonlóképpen a feketéről¹¹⁴ szóló találósok is hiányoznak a magyar korpuszból, ehelyett jellemző alcsoport lehet nálunk a zsidókhoz kapcsolt szövegeké:

[c] Zsidó

„Törpe zsidó mennybe néz. *Egy fő káposzta.*” (LI 1896:57.)

„Sánta zsidó égre néz, fél lábon áll, füttyürész, ezér juhokat őriz? *Mák.*” (Nyr 1877:271.)

2. Különböző életkorok

„Míg életben voltam, – gyászos volt a’ ruhám – míg birtam magamat – ékes volt palotám – holtom után pedig piros volt a’ ruhám – ezt mondd meg énnékem – akkor lészesz komám? *Rák.*” (MNyszet 1856:374. [84.])

„Míg ifiú, veszteg áll,

Ha megvénül, tánczot jár. *Barlangó.*” (MNGy/II 1872: 372. [CXVII.])¹¹⁵

3. (Normális morfológiai elemek)

4. Normális fiziológiai elemek (mozgás; beszéd)

„Nagy magatartással, nagy fennszóval perédikál a nagyszáju pap, s minden szóra gestál. *Mia? Harang.*” (KJ 1863:344.)

5. Normális morfológiai és fiziológiai elemek kombinációja

¹¹⁴ Nem világos, hogy mit ért ezen a szerző. Az általa erre hozott német példa: „Ein Schwarzer tanzt, ein Schwarzer springt, des Schwarzen Spur ist nich zu sehen.” (LEHMANN-NITSCHKE, R. 1914. 248.)

¹¹⁵ Lehmann-Nitsche hiányos antropomorfizmusnak nevezi az ilyen eseteket, amikor a szövegekben ugyan nem szerepel konkrétan egy ember, de olyan tulajdonságról vagy tevékenységről van szó, amely sajátosan emberi. Ide sorolja a táncot is. (LEHMANN-NITSCHKE, R. 1914. 247.) Barlangó: szúrós, homoki gyomnövény, a ballagófű (*Salsola kali*) népi elnevezése.

„Sugár királyfi ül langszin köntösébe,
Könnyeit hullatja széke környékébe. *Illyenformán rejtélyezik az égő gyertyát.*” (MNyszet 1861:364.)

6. Abnormális morfológiai elemek

a) Rendellenes anyagúság

„Nekém ojan lejányom van, szös a bele. *Gyertya.*” (Nyr 1902:532. [9.])

b) Rendellenes helyen van az adott testrész

„Ojan leánkám van, hogy a lelke végig nyólt benne. *Gyertya.*” (KJ 1863:344.)

c) Összetett rendellenességek

„Nekem olly öreg anyám van, hogy hatvanhat szeme van? *Szemes kályha.*” (MNyszet 1856:370. [8.])

7. Abnormális fiziológiai elemek; csodálatos funkciók

„Nekém ojan gyermekem van, ha félvészem sír, s ha letészem, halgat. *Lánc.*” (Nyr 1902:532. [11.])

„Nékém vót égygy ojan fíjácskám, á ki já főd alá járt fésűkönni. *Eke.*” (Nyr 1878:476.)

B) Poliantropomorfizmus (több személy)

1. A személyek nem állnak rokonságban

a) 2 személy

„Ágas bogas András, négy fülű Mátyás? *Vánkos.*” (MNyszet 1856:372. [55.])

b) (3 személy)

c) 4 személy

„Négy embernek egy kalapja van? *Asztal.*” (MNyszet 1856:370. [9.])

d) (5 személy)

e) Több személy

„Tizenkét ördög szalad egymás után, oszt égy sincs szérül. Mi ez? *Kerékküllő.*” (Nyr 1880:180. [3.])

„Úton útfélen urfiak ugrálnak. *Béka.*” (MNyszet 1859:314. [103.])

2. A személyek rokonságban állnak – a további beosztás rokonsági fok és generációk szerint

a) (Házaspár)

b) Apa és fia

„Még az apja mé'sse lesz

Már affija zindélyez. *Tűz és füst.*” (Ethn 1891:110. [10.])

c) Anya és gyermekei

„Még az anyja pókabeli, már a' fia égen jár. *Tűz, füst.*” (MNyszet 1858:322. [35.])

„Míg az anya nevelkedik, a' leányának hasznát veszik? *Petrezselem.*” (MNyszet 1857:318. [136.])

d) (Apa, anya és gyermekek)

e) (Három generáció)

f) (Négy generáció)

g) Testvérek, fivérek és nővérek

„Níty öt tezsdvír él ligba lúdz. *A tehén csöcsei.*” (Nyr 1908:188.)

Lehmann-Nitschénél nem szereplő csoport, viszont a magyar korpuszban gyakori típus:
[h] Szülő(k), lány, vej

„Idres fodros az anyja, vas kalap az apja, szép szemü a' lánya, ész-vesztő a' veje? *Szölő.*”
(MNyszet 1857:397. [357.])

IV. FITOMORF CSOPORT – viszonylag ritka

A) Hiányos – növényi részek (virágok, gyümölcsök, ágak stb.) ábrázolása

„Az erdőbe nígy szál vessző, so se íri aszt az eső. Mi ja? *Tehén tőgye.*” (Nyr 1876:127.)

B) Teljes – valamely növény, legtöbbször fa ábrázolása

„Cserfa csattan, ezer ága harsan, ezer ágán ezer fészek, annak is csak egy széke van? *Nap, ha süt, ennek ezernyi sugárai.*” (MNyszet 1856:373. [56.])

„Töve tengerbe,

Levele Lengyelbe',

Ága-boga Jérusálembe. *Folyó.*" (MNGy/II. 1872: 371. [CXI.])

„Égy örek tűfának – tizénkét nagy ága, – tizénkét nagy ágnak – hat aranyalmának – ötvenkét virágja.” [Az *esztendő.*]¹¹⁶ (Nyr 1917:218.)

V. POIKILOMORF CSOPORT – ide tartozik a többi reália, ami az eddigi csoportokból kimaradt, vagyis az élettelen tárgyak

A) *Mono- és polipoikilomorfizmus* – egy vagy több tárgy magában áll

1. Általános közlés a tárgyról

„Eszterhéjba fél lepeny. *Fül.*” (KJ 1863:342.)

„Ezüst gyöngy aran hintóba. *Harmat a virágon.*” (Nyr 1876:422.)

2. A találós képe változik a körülmények, idő stb. következtében. A hangsúly itt a változáson van, ami egyazon tárgyon megy végbe. A változás lehet egyszeri, visszafordíthatatlan, vagy ismétlődő, ciklikus.

„Nékém ojan kis hordóm vót, a kit ha a házon átvéttem, nincsen ojan száz ács, a ki mégdrótozta. *Tojás.*” (Nyr 1874:329.)

„Nekem van egy kádam: ha leesik a hijuból, nincs a világon kádár, a ki öszszerakja. *Tojás.*” (KJ 1863:351.)

3. (Ismétlés, a helyzet vagy elhelyezkedés jellemző)

B) *Alloioipoikilomorfizmus* – különböző természetű dolgok valamilyen szerepet játszanak, akár egyes, akár többes számban

1. Különböző dolgok felsorolása, a megoldás egyetlen tárgy

„Fa a' fazoka, hús a' földője? *Árnyékszék.*” (MNyszet 1856:372. [51.])

„Lyuk, lyuk, lyuk, végig lyuk, végestelen végig lyuk,

Csomó, csomó, végig csomó, végestelen végig csomó,

Fa, fa, fa, végig fa, végestelen végig fa,

Ólom, ólom, végig ólom, végestelen végig ólom. *Háló.*” (MNGy/II. 1872: 372. [CXIX.])

¹¹⁶ Az eredeti közlés nem tartalmazott megfejtést.

2. Különböző dolgok felsorolása, a megoldás összetartozó tárgyak együttese

„Vízi bubucsi,
Kerti kukucsi,
Mezei szöcske. *Hal, káposzta, nyúl.*” (KJ 1863:342.)
„Szögön szityó,
Lóca alatt matyó,
Ker’be’ kampella. *Szögön szita, lóca alatt mozsár, kertben káposzta.*” (PGy 1869:135.)
„Négy nagy dibindobondaré,
Kettő kicsiny kocsondaré,
Egy a suhondaré? *Ló lába, füle, farka.*” (MNGy/III. 1882: 297. [27])

3. Különböző dolgok felsorolása; az elhelyezkedésük jellemző

„Földön fa, fán víz, vizen kő, kövön vas, vason hús. *Köszörűkő.*” (AL 1862:321. [XXII.])
„Két lábon áll egy kis hordó, e’ hegyett a’ terjegető, e’ hegyett a’ tátogató, e’ hegyett a’ hor-
tyogató, e’ hegyett a’ pillogató, pillogató hegyett a’ sűrű erdő? *Ember, dereka, szája, orra, szeme, szája.*” (MNyszet 1856:370. [2.])

4. Különböző dolgok tevékenység közben

„Fölülék zörgődömré, êmönék zajgódombá, elévöttem himecskét, vöttem velle tibódit, haza hoztam tibódit, töttem asztára, oda futa váramüre, êkapá tibódit, fõ’kápám hebehurgyát, úgy megvágám váramürét, hogy mingyá bédőle fitykalócsába. *Mia? Szekér, vásár, pénz, hus, macska, vaskalán, gócz alja.*” (KJ 1863:350.)
„Kajáttya a négy lábú: Gyere ki te két lábú, mer mégész a négy lábú. *Káposzta, gazdája és a kecske.*” (Nyr 1874:329.)

VI. ÖSSZEHASONLÍTÓ CSOPORT – beosztása abból a négy alkotórészből indul ki, amelyből egy „tipikus találós” áll: jellemző elem(ek) (*charakterisierenden Elemente*); összehasonlító elem(ek) (*vergleichenden Elemente*); megerősítés (*Versicherung*), miszerint egyáltalán nem arról van szó, amit az összehasonlítás az imént kimondott; egy vagy több leíró elem (*beschreibende Elemente*). A további beosztás alapja az egyes elemek meg-
léte és száma.

1. Egy jellemző elem, egy összehasonlító elem, egy megerősítés

„Mindenképen ojan mind a disznó mégse az. *Mi az? Malac.*” (Nyr 1904:529.)

2. Egy jellemző elem, egy összehasonlító elem, egy leíró elem

„Kisebb mint egy makk,
Nem fér a pad alatt. *Füst.*” (MNGy/II 1872: 371. [CX.])

3. (Egy jellemző elem, egy összehasonlító elem, két leíró elem)

4. (Egy jellemző elem, egy összehasonlító elem, három leíró elem)

5. Két jellemző elem, egy összehasonlító elem

„Kívül piros, belől sárga, olyan mint a' papsipkája? *Kecske rágító magja.*” (MNyszet 1857:321. [205.])

6. Két jellemző elem, egy megerősítés

„Meg is sütik, meg is főzik, még se eszik meg? *Kolbász vagy hurka madzaga.*” (Nyr 1886:93. [10.])

7a. Két jellemző elem, két összehasonlító elem, két megerősítés

„Nyul vóna, nyoma vóna; vidra vóna, véri vóna; nyul sincs, nyoma sincs; vidra sincs, vére sincs. *Lepke.*” (Nyr 1876:329.)

7b. (Két összehasonlító elem, két megerősítés)

7c. Két jellemző elem, két megerősítés

„Fán jár, nem madár, fekete, nem ördög? *Sarutlan vagy faczipős barát.*” (MNyszet 1856:372. [35.])

7d. Két jellemző elem, két összehasonlító elem

„Nádnál vékonyabb, toronynál magasabb? *Eső.*” (MNyszet 1857:238. [124.])

8a. Két jellemző elem, két megerősítés, két leíró elem

„Hegyen megyen, nagyon megyen;
Vasat viszen, de nem kovács;
Lukba bújik, de nem bogár. Mi az? *Puska golyó.*” (Nyr 1876:88.)

8b. Két jellemző elem, két összehasonlító elem, két leíró elem

„Ha fölálítik akkora mint égy’ ajtó, ha léfektetik: úgy fekszik mint égy’ tehén? *Ajtó.*” (KL/II. 1882:159. [25.])

9. Három jellemző elem, három megerősítés

„Fönt jár, nem madár; vasat hordoz, nem kovács; lukba bujik, nem kijó. *Vödör.*” (Nyr 1887:523.)

9b. Három jellemző elem, három összehasonlító elem, három megerősítés

„Sűrű mint az erdő, de nem erdő, piros mint az alma, de nem alma, a’ farka olyan mint az egéré, de nem egér? *Répa.*” (MNyszet 1857:320. [181.])

9c. Három jellemző elem, három összehasonlító elem

„Görbe mint a’ sarló,
Egyenes, mint a’ palló,
Ugy beszél mint a’ zsidó. *Szarka.*” (MNyszet 1859:315. [132.])

10. Négy jellemző elem, négy megerősítés

„Kerek, de nem alma,
Piros, de nem rózsza,
Rétes, de nem béles,
Kóstoltam, nem édes. *Hagyma.*” (SzS 1875:109. [35.])

11. Négy jellemző elem, négy összehasonlító elem

„Piros mint az alma, kerek mind a’ répa, rétje mind a’ rétesnek, farka van mint a’ cziczusnak? *Vöröshagyma.*” (MNyszet 1857:321. [209.])
„Nagyob ba házná’,
Kiseb’ az egérné’,
Édössebb a mézné’,
Keserűbb a mérőgné’? *Dijó fa mög dijó.*” (KL/II. 1882:157. [13.])

12. Öt jellemző elem, öt összehasonlító elem

„Fehér, mint a ló;
Fekete, mint a holló;
Egyenes, mint a palló;
Görbe, mint a salló;
Úgy beszél, mint egy zsidó. *Szarka.*” (Nyr 1886:330.)

VII. LEÍRÓ CSOPORT – ide tartozik az a számos szöveg, amelyek kizárólag leíró elemeket tartalmaznak. További beosztásuk az ilyen elemek, vagyis a felsorolt tulajdonságok száma szerint történik.

1. Két tulajdonság

„Erdőn terem, falun ugat? *Tiló, kendervágó.*” (MNyszet 1856:372. [34.])

2. Három tulajdonság

„Erdőn terem, réten hizik, asszonyok közt dombérozik? *Szita.*” (MNyszet 1857:318. [150.])
„Egynek szoros, kettőnek tág, három nem fér bele? *Titok.*” (MNyszet 1858:165. [451.])

3. Több tulajdonság

„Ruhája kék, teste fehér, fölül csucsos, alul széles, végig édes? *Egy süveg czukor.*” (MNyszet 1857:392. [239.])
„Erdőn terem, utcán hordozzák, ugyan ott lármáz is, minden esztendőben csak bizonyos időben használják? *Kerepelő, melly a' nagy-hét utolsó napjaiban használtatik.*” (MNyszet 1858:164. [438.])

4. Tulajdonságok, amelyek a körülményektől függően változnak

„Éjjeli bátor, házi herczeg? *Kutya, macska.*” (MNyszet 1857:398. [377.])

VIII. ELBESZÉLŐ CSOPORT

Lehmann-Nitsche beosztása szerint ez a csoport már nem tartozik a valódi találósokhoz. Változatos szövegeket találhatunk itt, amelyekben a közös vonás – azon túl,

hogy egy rejtvényt kell megfejteni – a narratív jelleg.¹¹⁷ Egyes esetekben a kérdésben, máskor a válaszban fejtene ki egy történetet. Számos további esetben viszont csak utalás történik a keretet jelentő mesére, vagy előzetes ismeretek szükségese annak felismerésére.

A magyar folklorisztikában egyelőre inkább mesekutatók foglalkoztak az ide kapcsolódó mesetípusokkal, érintve az általunk vizsgált szövegeket is. Két nagyobb csoport elkülönítése is megtörtént. Beszélnek egyrészt *találós mesékről*, amelyek rejtvényei „különleges, a véletlen által teremtett vagy mesterségesen kialakított helyzeteket foglalnak frappáns mondókákba.”¹¹⁸ Öt mesetípust sorolnak ide: *A kismadár és a koponya* (AaTh 244D*), *A talányfejtő királykisasszony* (AaTh 851); *A kiskutya neve* (MNK 871A*); *Várj, virág, várj...* (MNK 871B*); *Rabszabadító* (AaTh 927).¹¹⁹ Másrészt novellameséink között találhatunk további típusokat is, amelyek találós kérdésekre épülnek, ezeket inkább *eszesség-próbáknak* tekinthetjük.¹²⁰

Ez a kérdéskör még alaposabb feldolgozásra és terminológiai tisztázásra szorul; itt a 19. századi magyar találósok korpuszából egyetlen mesetípus, a *Rabszabadító* (AaTh 927)¹²¹ különböző változataihoz kapcsolódó szövegekből idézünk. A szüzsé: „Okos fiú/lány rab rokonát/magát halálbüntetéstől menti meg, ha bírának megfejthetetlen találós kérdést ad fel.”¹²² A világszerte igen elterjedt típushoz kapcsolódó találósokat gyakran a kerettörténet nélkül találhatjuk a közlésekben, vagy legfeljebb utalnak arra.

„Kinek voltam lánya, annak lettem anyja,
Sirat az én fiam, édes anyám ura. *Az ismeretes mese a rabról, kit leánya szoptatott.*” (MNGy/II. 1872: 358. [XLIX.])

„Alattam is esznek, hegyettem is esznek, én is eszem, engem is esznek? *Malaczos disznó 's fölötte a' varjú.*” (MNyszet 1857:318. [154.])

„Fán állok, fán átlátok,
Egy holtba' hét elevent látok. *Egy halálra ítélt mondta ezt, midőn az akasztófán állva felnézett s a gerenda lyukán keresztül nézve egy koponyában hét verébfát látott.*” (MNGy/II. 1872: 359. [LII.])

¹¹⁷ A *Magyar Néprajzi Lexikon* „találós mese” címszavának ide vonatkozó részét lásd a 73. jegyzetben. A magyar novellamesékről, amelyekhez a legtöbb itt tárgyalt szöveg kapcsolódik lásd BENEDEK K. 1984. Néhány típust és az ezekhez kapcsolódó találósokat részletesebben tárgyalja ÖRDÖGH Cs. 1972–1973.

¹¹⁸ KOVÁCS Á. – SZEMERKÉNYI Á. 1982.

¹¹⁹ KOVÁCS Á. – SZEMERKÉNYI Á. 1982.

¹²⁰ Pl. Mátyás-meséink közül: *A nyolc garas beosztása* (AaTh 921A); *Mátyás király és az öregember* (AaTh 921F); *A cinkotai kántor* (AaTh 922); vagy a Salamon és Markalf történetek.

¹²¹ BENEDEK K. 1984. 224–226.; a *Magyar Néprajzi Lexikon* „rabszabadító” címszava (KOVÁCS Á. 1981.)

¹²² BENEDEK K. 1984. 224.

„Őttem sültet főttet,

Világra nem jöttet,

Fatetejébe, fekete föld alatt. *Egy ember megölt egy disznót, kivette abból a malacot s annak felét megfőzte, felét megsütötte; azután a kalapját megrakta főddel, felment egy fára s ott megette.*” (SzS 1875:110. [43.])

IX. SZÁMTANI FELADVÁNYOK

1. Valódi számtanfeladatok

„Egy sereg ludhoz jött egy lud, ‘s azt kérdi: hányan vagytok? feleli a gunár: annyán, hogy ha még egyszer annyán volnánk, fele annyán volnánk, fertály annyán volnánk, meg te is hozzánk jönnél, akkor kerekesszázan lennénk; mennyi volt tehát a’ sereg lud? *Harmincz hat.*” (MNyszet 1858:166. [472.])

„Egy atya két fiának végrendeletileg 100 forintot hagyott, úgy azomban, hogy az egyik egy forinttal többet kapjon mint a’ másik, mennyi jutott mindenkinek? *Az egyiknek 49 forint 30 kr., a’ másiknak meg 50 forint 30 kr.*” (MNyszet 1859:473. [487.])

2. Tréfás számítások

„Mik nehezebb, egy font sóje, vaj egy font tullu? *Égyformák.*” (Nyr 1902:533. [31.])

„Szából kivettek két százat, még is száz maradt? *Száz kakas kiherélve, száz kappanná lesz.*” (MNyszet 1859:318. [189.])

„Hatvan ács, hetven kőműves egy garas ára pálinkát iszik, mennyi jut egyre? *Másfél krajczár az ácsra, ki Hatvan nevet visel, annyi a’ Hetven nevű kőművesre.*” (MNyszet 1857:320. [189.])

X. ROKONSÁGI FELADVÁNYOK

1. Rokonság általában

„Két anya, egy gyermek? *Öreg anyó, ennek lánya, ennek gyermeke.*” (MNyszet 1856:374. [91.])

2. „Hozzá hasonló”

„Szegény paraszt ember minden nap lát olyat,

Királyok, császárok ritkán látnak olyat,

Isten ő felsége soha se’ lát olyat. *Mint önmaga.*” (AL 1862:318. [IV.])

3. Rokonság és dolgok elosztása

„Elindult a pap a lányával, a kántor a feleségével sétálni, egy kis pénzen vettek három almát, mégis mindeniknek egy-egy jutott, – hogyan volt az? *Mivel a pap lánya volt a kántor felesége.*” (MNGy/II. 1872: 356. [XLII.])

XI. KRIPTOMORF CSOPORT – elnevezése abból adódik, hogy a megfejtés részben vagy egészében el van rejtve a találósban

A) Hiányos kriptomorfizmus esetén a találós tartalmazza a megfejtés egy részét, akár egy, akár két szóban – ebből van legtöbb a magyar anyagban.

„Mellyik a' legveszélyesb kas? *Farkas (far-kas).*” (MNyszet 1857:321. [214.])

„Mellyik fa nem ég meg a' tűzön? *A' tréfa.*” (MNyszet 1859:316. [155.])

B) Teljes kriptomorfizmus esetén az egész megfejtés el van rejtve a kérdésben, mint:

(1. Egy betű része)

2. Egy betű

„A' világ kezdetén egy van, a' világ végén is egy van, meg az Évának kellő közepén is egy van? *V bötü.*” (MNyszet 1857:396. [343.])

3. Egy a találósban előforduló szó része

„Hány nyele van a' Beledi határnak? *Hat.*” (MNyszet 1857:395. [318.])

4. Egy a találósban előforduló teljes szó

„Senki, És, Semmi vannak egy házban; Senki kiment az ablakon, Semmi az ajtón, ki maradt ott benn? Az *És.*” (MNyszet 1857:392. [251.])

5. (Egy teljes szó, amely a találósban előfordul, és egy másiknak a része)

6. (Két, a találósban előforduló teljes szó)

7. (Három, a találósban előforduló teljes szó)

[8.] „Ál-találósok” – ide sorolhatjuk a magyar találósoknak ezt a sajátos csoportját, amelyek „a találós mesék szövegeit imitálják, azonban önálló részenként értendők, s

megfejtés helyett *Abbiza; Ipeg az; Ki van mondva; Úgy értsd, ahogy mondtam* stb. válaszokat kapunk.”¹²³ Ide tartoznak az ún. makarónizmus-találósok is.¹²⁴

„Haót fekszik a hâtân,

Kutya ül a farkân,

Szalonna csüng az állân. *Holt ember és kutya.*” (Ethn 1891:220. [37.])

„Árva bornyú anyátlan, pusztá pajta fêdetlen, három verébnek hat széme, szenes csutka fekete. *Ab biza!*” (Nyr 1874:329.)

„Tarêrtederreturerretarcvertebbute. *Olvasd: Tar, érted-e, erre Tur, erre tarts, vertebb ut e'.*” (Nyr 1874:562.)

XII. HOMONIM CSOPORT – az ide tartozó találósok kérdésfeltevése mindig a válaszból indul ki. Két típusa:

1. A válasz egy homonim szó, amelynek a találós mindkét jelentésével foglalkozik.

„Mellyik több: határ? huszár? kádár? *Kádár.*” (MNyszet 1859:317. [156.])

2. A megfejtés egy homonim ige egy vagy több jelentésére épít

„Ha a világ elmulna, csak te maradnál meg, meg egy bakkecske, hogy' szaporitanád meg a világot? *Levágánám a kecskét s a fagygyából gyertyákat öntenék.*” (MNGy/II. 1872: 351. [XV.])

„A zsidó nem hal a vízbe. *Nem bizony, hanem ember.*” (SzS 1875:108. [14.])

„Mikor fut a hegy a nyulnak? *Mikor nyársra huzzák.*” (SzS 1875:108. [16.])

XIII. TRÉFÁS KÉRDÉSEK – ez a csoport az argentin anyagban nem volt túlságosan nagy számú, és így Lehmann-Nitsche nem javasolt hozzá belső motívumokon alapuló beosztást. Ugyanakkor a magyar szövegek között jelentős csoportot képviselnek a tréfás kérdések, és mindeddig az egyedüli megoldás ezek rendszerezésére a kérdőszavak szerinti beosztás volt. Egy alkalmasabb rendszerezés még átgondolásra szorul.

„Mikor kel fel legelsőben az ökör? *Mikor kiherélik.*” (MNyszet 1857:318. [137.])

„Miért esik az esső? *Mert létrán nem jöhet le.*” (MNyszet 1857:318. [142.])

„Hol kaszálják a' szénát? *Sehol, mert füvet kaszálnak.*” (MNyszet 1859:473. [482.])

„Mijen fa van lektöbb az erdőn? *Görbe.*” (Nyr 1904:529.)

¹²³ MÁNDOKI L. 1978. 322.

¹²⁴ MÁNDOKI L. 1978. 322.

XIV. TUDÁSPRÓBÁK – Lehmann-Nitsche szerint ide didaktikus kérdések tartoznak, a zoológia, botanika, történelem tárgykörében, egy negyedik csoportba az általános szentenciákat sorolja. Ugyanakkor a magyar anyagban elsősorban bibliai kérdéseket sorolhatunk ide, amelyek részben tényszerű ismeretekre kérdeznek rá, sokszor viszont a tréfás kérdések gondolatmenetét követik.

„Ki született, nem halt mög, mégsem él? *Lót felesége, mert sóbálvánnyá változott.*” (MNGy/VI. 1905:242. [13.])

„Hun vót Krisztus, mikor sem az égön, sem a földön nem vót? *A körösztfánn.*” (MNGy/VI. 1905:246. [52.])

„Mikor állt Jézus Krisztus féllábon? *Mikor fölült a számárra.*” (Nyr 1911:285.)

„Mikô ordított a számár (»Pörke néni«-nek is mondják) akkorát, hogy az egész világ mögha'lotta? *Mikô Nojé bárkájába' vót.*” (KL/I. 1881:167 [52.])

XV. MŰTALÁLÓSOK – amelyek bizonyos részben folklorizálódtak

„Amig éltem, fekete volt ruhám, földbe volt palotám,
De már most a halálom után piros a ruhám;
Találd ki hát jó barátom, úgy leszél komám. *Rák.*” (Nyr 1911:285.)
„Húsból lettem, hús nem vagyok,
Fejér földön tánczolgatok,
Urak előtt kedves vagyok,
Sok hamisságot csinállok,
De oka egynek sem vagyok. *Iróttoll.*” (KJ 1863:342–343.)

XVI. EROTIKUS SZÖVEGEK¹²⁵

1. (Ártatlan találós, amelyre a válasz szexuális tartalmú) – A 19. századi magyar gyűjtemények egyetlen ilyen szöveget sem közöltek,¹²⁶ ami nem jelenti azt, hogy nem léteznek ilyen magyar találósok.¹²⁷

¹²⁵ Az ebbe a csoportba tartozó szövegeket Lehmann-Nitsche nem közölte kötetében. Később, Victor Borde álnév alatt jelentette meg őket Lipcsében német nyelven (BORDE, V. 1923.), majd e kötetnek elkészült egy spanyol nyelvű kiadása is (BORDE, V. 1981.).

¹²⁶ A jelentősebb 20. századi magyar gyűjteményekben (LÁBADI K. 1982.; RÁDULY J. 1990.; SZENDREY Zs. 1924.; VOIGT V. 1993.) szintén nem közöltek egyetlen ilyen jellegű szöveget sem. A kéziratos gyűjtések és más kéziratos feljegyzések átvizsgálása után talán majd többet tudunk mondani erről a kérdésről.

¹²⁷ Vö. Katona Lajos megjegyzésével a Munkácsi Bernát közölte vogul találósok kapcsán: „A *találós mesék* meglehetősen számából [...] a folklóre ez apróságainak világszerte elterjedt azon fajtája érde-

2. Obszcén vagy kétértelmű találós, ártatlan válasszal

„Kívül szőrös, belől nedves,
férfiaknak igen kedves? *Kulacs, mely a' Szilágyságban többnyire borju bőrrel huzatik be.*” (MNyszet 1857:238. [126.])

„Fekete lyuk, vérés hus, izog-mozog, belé csusz. *Csizma.*” (Nyr 1874:38.)

„Püspök ú' a székibe,
Vörös köpönyegbe,
Viknyat vastagot,
Dugnak s..gibe. *Kályha.*” (SzS 1875:112. [64.])

3. Tréfás kérdések

„Mikor van az ökrön legtöbb szőr? *Mikor a' másíknak hegyibe ugrik.*” (MNyszet 1856:371. [23.])

Összegzés

Mind a korpusz, mind a rendszerezés alapelve megvan tehát a 19. századi magyar találósok antológiájához. 2575 szöveg alkotja azt az anyagot, amelynek kiadásával nyelvészeink és a formálódó magyar folklorisztika képviselői a 19. század folyamán megkezdték találósaink tudományos közlését. Az irányelvek a szöveghű lejegyzést szorgalmazták, gyakran a nyelvjárást is pontosan visszaadó formát. Ez a találósok esetében – talán rövidségük és viszonylag kötött formájuk miatt – könnyebben is valósulhatott meg, mint például a népmeséknél. Viszont a korpuszból az is világosan kiderül, hogy a találós szövegén gyakran csak a kérdést értették. Előfordul, hogy a kérdést nyelvjárási, a választ viszont köznyelvi formában közölték. Máskor a válasz a hagyományos, általánosan használt változatnál hosszabb, a gyűjtő vagy az adatközlő által megfogalmazott magyarázatot is tartalmaz.

A közlés módján kívül az egymást követő kiadványok nyomán az is ebben az időszakban – az 1850-es évektől az 1920-as évekig – körvonalmazódott, majd rögzült, hogy a gyűjtők és közreadók mit tartanak *találós mesének*, mit tekintenek az adott műfajhoz

mel kiválóbb figyelmet, a melynek abban áll a különben többnyire olcsó elméssége, hogy az elég átlátszó allegória ártatlan köntöse alatt obscoen értelem, vagy pedig az obscoen látszatú köntöse alatt valami egészen ártatlan dolog rejlik. Ilyen pl., hogy emerre csak a legszelídebbek közül idéznek egyet mutatóba, ez: »Nappal függ, éjjel egy lyukba dugódik. – Ajtókapocs« (180. sz.). Amarra pedig ez: »Fogatlan medve harapni akar. – Cunnus.« (205. sz.). A mi magyar találós meséink egy jó része is e két kategóriába osztható.” KATONA L. 1897. 181.

tartozónak. Ennek hatása nyilvánvalóan a kutatók következő nemzedékeinek munkáján is nyomot hagyott. Ezért tartom fontosnak annak elemzését is, milyen terminológiát használtak a vizsgált korszakban, milyen tényezők befolyásolhatták ezt, és hogyan húzták meg a vizsgált műfaj határait.

Jelen tanulmányban mindezen kérdéseket még nem válaszolhattam meg, célom itt annak bemutatása volt, milyen forrásokból kaphatunk képet a magyar találósok tudományos igényű közlésének és vizsgálatának ezen első korszakáról.

A rendszerezést illetően pedig azt lehet elmondani, hogy az anyag Lehmann-Nitsche meggondolásait követő beosztása mindenképpen tanulságokkal szolgál és megkönnyíti a korpusz elemzését. Az antológia elkészülte után pedig a korpusz bővítésével folytatható a munka: egyfelől a nagyszámú 19. századi kéziratos, illetve ponyván megjelent rejtvenyanyag feldolgozásával, másfelől a 18. majd a 20. századi adatok bevonásával.

HIVATKOZÁSOK

ABAFI Lajos

1875 *Tréfás népdalok, csúfolódó versikék, gyermekdalok s játékok, dajkarímek és találós mesék.* Székely Sándor gyűjteményéből. Budapest, kiadta Abafi Lajos.

ARANY László

1862 *Eredeti népmesék.* Pest, kiadja Heckenast Gusztáv.

BANEKOVICS János

1896 *A kiskánizsai lakodalom.* *Ethnographia* VII. 189–195.

BENEDEK Katalin

1984 *Magyar Népmesekatalógus. 4. A magyar novellamesék típusai (AaTh 850–999).* Összeállította és a bevezetőt írta -. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.

BIELENSTEIN, August Johann Gottfried

1881 *Tausend lettische Rätsel.* Mitau.

BORDE, Victor [LEHMANN-NITSCHKE, Robert]

1923 *Texte aus den La Plata-Gebieten in volkstümlichen Spanisch und Rotwelsch.* Leipzig, Ethnologischer Verlag.

1981 *Textos eróticos del Río de la Plata.* Buenos Aires, Librería Clásica.

EDVI Illés Pál

1838 *Első oktatásra szolgáló kézikönyv.* Második, megjavított és bővített kiadás. Budán, A Magyar Királyi Egyetem' betűivel.

GÁSPÁR János

1854 *Talányok és találós kérdések.* In G. J. *Csemegék kisebb gyermekek számára...* 2. kiadás, Kolozsvár, Stein, 189–194.

GÖNCZI Ferenc

1890 *A muraközi nép lakodalmi szokásai.* *Ethnographia* I. 313–331.

GREGUSS Ágost

1863 A népköltészet ügyében. *Vasárnapi Ujság* X. 36. sz. 319.

HARSÁNYI István

1918 XVII. és XVIII. századi verses találós mesék a sárospataki könyvtárból. *Irodalomtörténeti Közlemények* XXVIII. 315–321.

HORVÁTH János

1978 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. 2. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HULL, Vernam E. – TAYLOR, Archer

1942 *A Collection of Welsh Riddles*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 225–325.

1955 *A Collection of Irish Riddles*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press.

ISTVÁNYFI Gyula

1891 Palócz találós-mesék – A Mátra aljáról. Gyűjtötte - -. *Ethnographia* II. 110–111, 219–220, 297–299.

1894 Mátraalji palócz lakadalom. *Ethnographia* V. 38–51.

JANKÓ János

1893 *Torda, Aranyosszék és Torockó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány*. Budapest, k. n.

KAIVOLA-BREGENHØJ, Annikki

2001 *Riddles: Perspectives on the use, function and change in a folklore genre*. Helsinki, Finnish Literature Society. (Studia Fennica Folkloristica 10.)

KÁLMÁNY Lajos

1881 *Szeged népe. I. Ős Szeged népköltése*. Arad, nyomtatta Réthy Lipót és fia.

1882 *Szeged népe. II. Temesköz népköltése*. Arad, nyomtatta Réthy Lipót és fia.

1891 *Szeged népe. III. Szeged vidéke népköltése*. Szeged, nyomtatott Bába Sándor könyvsajtóján.

KATONA Imre – VOIGT Vilmos

2005 „A Magyar Népköltészet Forrásai” című kiadványsorozatról. In *Mindenes Gyűjtemény. I. Tanulmányok Küllős Imola születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 483–491.

KATONA Lajos

1897 Vogul népköltés. *Ethnographia* VIII. 167–184.

KÉKY Lajos

1936 *A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936)*. Budapest, Franklin-Társulat.

KISKÉRI BALOGH István

1898 Cserháti néprajzi adatok. VI. A házasság. *Ethnographia* IX. 131–135.

KÓKAY György (szerk.)

1979 *A magyar sajtó története. I. 1705–1848*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOVÁCS Ágnes

1981 Rabszabadító. In *Magyar Néprajzi Lexikon. IV. Főszerk. Ortutay Gyula*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 297–298.

KOVÁCS Ágnes – SZEMERKÉNYI Ágnes

1982 Találós mese. In *Magyar Néprajzi Lexikon*. V. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 163.

KÖVÁRY László

1852 Székely népköltészet. III. Talányok. *Hölgyfutár* III/1. 577–578.

KRIZA János

1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. I. Kolozsvár, Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvtár bizománya. 339–352.

1911 Kriza János önéletrajza. Közreadta Sebestyén Gyula. Budapest, Athenaeum, 369–377. (Magyar Népköltési Gyűjtemény XII.)

KRIZA János – ORBÁN Balázs – BENEDEK Elek – SEBESI Jób

1882 *Székelyföldi gyűjtés*. Budapest, Athenaeum. (Magyar Népköltési Gyűjtemény III.)

KRIZA Ildikó (szerk.)

1982 *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

LÁBADI Károly

1982 *Hold letette, Nap felkapta. Drávaszögi magyar találósok*. Eszék, megjelent a Magyar Képes Újság kiadásában.

LÁZÁR István

1896 *Alsófehér vármegye magyar népe. Ethnographiai tanulmány*. Nagy-Enyed, Cirner és Lingner könyvnyomdája.

LEHMANN-NITSCHKE, Robert

1911 *Adivinanzas rioplatenses*. Buenos Aires, Impr. de Coni Hnos. (Folklore Argentino I.)

1914 Zur Volkskunde Argentinien. *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* XXIV. 240–255.

1915 Clasificación de las Adivinanzas Rioplatenses. *Journal of American Folklore* Vol. XXVIII. No. 110. 412–416.

LŐRINCZ Károly

1861 Háromszéki nyelvjárás. *Magyar Nyelvészet* VI. 206–245, 316–365.

MÁNDOKI László

1968 Moldvai magyar találós kérdések. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XIII. 207–211.

1978 [1979] Találós kérdések Baranyából. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXIII. 318–354.

1979 [1980] Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXIV. 301–326.

1980 A találós kérdések Vikár Béla és Berze Nagy János munkásságában. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXV. 281–286.

1982a Egy magyar hangya-rejtvény és rokonsága. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXVII. 269–272.

1982b Egy magyar kút-rejtvény és rokonsága. In *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Szerk. Balassa Iván – Ujváry Zoltán. Debrecen, k. n., 837–843.

1982c Szóbeli rejtvények a reformkorból. *Artes Populares* VIII. 225–226.

- 1988 Szóbeli rejtvényeink. In *Magyar Néprajz. Folklor. I. Magyar népköltészet*. Főszerk. Vargyas Lajos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 238–250.
- é. n. *Rejtvenyköltészet a XVIII. században. (Irodalmi és szóbeli rejtvényeinkről.)* Kézirat.
- MERÉNYI László
- 1861 *Eredeti népmesék*. I. Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv.
- MÉSZÁROS Csaba
- 2005a *A mongol találósok. Új elemzési és osztályozási lehetőségek*. Szakdolgozat, ELTE BTK Néprajzi Intézet Könyvtára, Budapest.
- 2005b *A mongol találósok elkülönítése és osztályozása felé*. In *Mindenes Gyűjtemény. II. Tanulmányok Küllő Imola 60. születésnapjára*. Szerk. Gulyás Judit – Tóth Arnold. Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 129–167. (Artes Populares 22.)
- MÉSZÖLY Gedeon
- 1928 Folklore-adalékok Kresznerics Ferenc kézirataiból. *Ethnographia* XXXIX. 220–223.
- 1929 Folklore-adalékok Kresznerics Ferenc kézirataiból. II. *Ethnographia* XL. 59–60.
- MIKÓ Pálné
- 1988 Olvasmányos tudnivalók egy bécsi magyar kiadványban (Márton József Sokféléje). In *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*. Szerk. Hopp Lajos – Küllő Imola – Voigt Vilmos. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet – ELTE Folklore Tanszék, 363–377.
- ORTUTAY Gyula
- 1939 A magyar népköltési gyűjtemények története. *Ethnographia* L. 221–237.
- ÖRDÖGH Csilla
- 1972–1973 „Én is mesét mondok, ódjatok mesémet.” Találós kérdéseken alapuló novellame-séinkről, különös tekintettel azokra, amelyek Mátyás király nevéhez fűződnek. *Artes Populares* II–III. 31–53.
- PAP Gyula
- 1865 *Palóc népköltemények*. Sárospatak, Nyomtatta Forster R. a Ref. Főiskola betűivel.
- PETSCH, Robert
- 1899 *Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätels*. Berlin, Mayer & Müller. [Ism.: Katona Lajos 1900 *Ethnographia* XI. 463–467.]
- PETERDI László
- 1900 Eljegyzési és lakodalmi szokások. *Ethnographia* XI. 399–403.
- PHILOFENNUS [FÁBIÁN István]
- 1856 Száz finn és száz magyar néptalány. *Magyar Nyelvészet* I. 362–375.
- 1857 A' magyar nép talányai. *Magyar Nyelvészet* II. 318–322, 392–400.
- 1858 A' magyar nép talányai. *Magyar Nyelvészet* III. 164–166.
- 1859 A' magyar nép talányai. *Magyar Nyelvészet* IV. 473–474.
- POGÁNY Péter
- 1978 *A magyar ponyva tüköre*. Budapest, M. Helikon.

RÁDULY János

1990 *Hold elejti, Nap felkapja. Kibédi találós kérdések.* Bukarest, Kriterion.

STOLL Béla

2005 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840).* Budapest, Balassi Kiadó.

SZÉNÁSSI Sándor

1857 Néptalányok. *Magyar Nyelvészet* II. 237–238.

SZENDREY Zsigmond

1924 *Nagyszalontai gyűjtés.* Budapest, Athenaeum. (Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV.)

SZENTE Arnold

1898 A Lendva-vidék néprajza. III. Lakodalmi szokások. *Ethnographia* IX. 118–128.

SZILÁGYI Ferenc

1983 *Elmét vidító elegy-belegy dolgok rövidebb és hosszabb csípős históriák, melyeket a győri magyar kalendárium 1749–1849 éveiből ki-szedetett, össze-rendezett s mostan az olvasóknak okulására közrebocsát - -.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

SZILÁGYI István

1858 Ugocsa néptalányok (Gyűjtve Ugocsa megyei T. Keresztúrbán). *Magyar Nyelvészet* III. 320–325.

1859 Ugocsa néptalányok. (Folytatás.) II. (Gyűjtve Fertős-Almásán.) *Magyar Nyelvészet* IV. 314–318.

SZINNYEI József

1891–1914 *Magyar írók élete és munkái.* I–XIV. Budapest, Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése.

TAYLOR, Archer

1939 *A Bibliography of Riddles.* Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia. (FFC 126.)

1951 *English Riddles from Oral Tradition.* Berkeley and Los Angeles, University of California Press.

1954 *An Annotated Collection of Mongolian Riddles.* Philadelphia, The American Philosophical Society.

TÖRÖK Károly

1872 *Csongrád megyei gyűjtés.* Budapest, Athenaeum. (Magyar Népköltési Gyűjtemény II.)

VARGHA Katalin

2008 Reformkori találós kérdések a *Hasznos Multságokban*. In *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai.* Szerk. Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 162–171.

VIKÁR Béla

1905 *Somogy megye népköltése.* Budapest, Athenaeum. (Magyar Népköltési Gyűjtemény VI.)

VOIGT Vilmos

1969 Egyéb epikus műfajok. In *A magyar népköltészet.* Szerk. Dömötör Tekla – Katona Imre – Ortutay Gyula – Voigt Vilmos. Budapest, Tankönyvkiadó, 175–201, 361–364.

- 1982 A magyar népköltészet forrásai – egy forráskiadvány-sorozat tervezete. Bevezető megjegyzés. *Artes Populares* VIII. 217–221.
- 1989b Rejtvény. In *Világirodalmi Lexikon*. XI. Felelős szerk. Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 559–560.
- 1993 Egy közösség találós kérdései. In „Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...” *Tanulmányok a 65 éves Ág Tibor köszöntésére*. Szerk. Liszka József. Komárom–Dunaszerdahely, Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság, 138–180. [1. kiadás: 1971. In *Mezőcsát népi kultúrájából*. Szerk. Barabás Jenő – Voigt Vilmos. Mezőcsát, II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, 200–251.]
- 2002 An Introduction to Riddles Wisely Expounded, or Enigma Variations. In *Szöveg az egész világ*. Petőfi Sándor János 70. születésnapjára. Szerk. Andor József – Benkes Zsuzsa – Bókay Antal. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 533–543.
- VOIGT Vilmos (s. a. r.)
- 1989a *Mesés könyvecske: mely vyionnan meg ekesitetet rövid értelmes kérdésekkel és feleletekkel*. Budapest, Agrárinformációs Vállalat.
- VOIGT Vilmos (szerk.)
- 2005 *Magyar folklór szöveggyűjtemény* I. Budapest, Osiris Kiadó.
- VOIGT Vilmos – Ortutay Gyula – Katona Imre
- 1998 A folklorisztika és a folklorisztikai kutatás története. In *A magyar folklór*. Szerk. Voigt Vilmos. Budapest, Osiris Kiadó, 38–67.
- WOSSIDLO, Richard
- 1897 *Mecklenburgische Volksüberlieferungen*. Bd. 1. *Rätsel*. Wismar, Hinstorffsche Hofbuchhandlung.

A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának sirató és búcsúztató szöveganyaga, különös tekintettel Jankó János és Sebestyén Gyula gyűjtéseire

REZESSY ANNA

Az ELTE Folklore Tanszék OTKA kutatócsoportjában (Szövegfolklorisztika, filológia, történeti poétika – Folklórműfajok 19. századi magyar szövegtörzse és értelmezése) feladatom a 19. századi magyar siratók és temetési búcsúztatók szövegeinek felgyűjtése és értelmezése volt. A tárgykör bizonyos mértékben kapcsolódik készülő doktori disszertációm anyagához, melynek témája a karjalai és a magyar siratószövegek komparatív analízise.

A három évre kiterjedő OTKA-kutatás keretében rám eső munka – csakúgy, mint kutatótársaimé – három főszakaszból állt. Az első fázisban a sirató- és búcsúztatószövegek lehető legszélesebb körű feltárására került sor. Elsősorban a jelentősebb magyarországi kéziratárakban és különgyűjteményekben (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára és Törzsgyűjteménye, MTA Könyvtárának Kézirattára és Mikrofilmtára) fellelhető folklórgyűjtésekből, nyomtatott és kéziratos énekeskönyvekből, ismert és névtelen költők, papok, kántortanítók versgyűjteményeiből állítottam össze a szöveganyagot. Másodsorban pedig a publikált gyűjteményekre, szokásstudományokra és szövegfolklorisztikai cikkekre terjedt ki a szövegfeltáró munka.

A kutatás második lépéseként az összegyűjtött szövegek kommentálását és pontos filológiai feldolgozását végzik el a kutatócsoport tagjai. A szövegtörzs rendezése több alfolyamatot sűrít magába. A precíz forrásmegjelöléseken és a jegyzetapparátus készítésén túl, egységes szempontrendszer szerinti szövegtagolás megvalósítására is szükség van. Az egyik leglényegesebb, és talán egyben a legnehezebb mozzanat a szövegtörzs csoportosítási szempontjainak kidolgozása és az áttekinthető, megalapozott, ám mégsem erőltetett kategorizálás megvalósítása. Úgy gondolom, hogy a felgyűjtött anyag egészének jellege mutatja majd meg, hogy a szövegek rendezésénél milyen felosztásban és melyik kritériumot érdemes érvényesíteni: azaz, mikor és hol van helye a műfaj (azon belül altípus, átmeneti formák), a téma, az alkalom, az elhunytak, a szerzők-előadók, a forma szerinti (kötetlen/strófikus, verses/prózai), a halálnem alapján történő, a felekezeti, a földrajzi és a kronológiai rendszerezésnek, illetve azt, hogy milyen (hierarchikus) viszonyban állnak és mikor keveredhetnek ezek a klasszifikációs elvek egymással. A törzsben való tájékozódást mindenképpen segítik a különféle mutatók (szövegmutató, földrajzi mutató, névmutató).

A munkafolyamat harmadik szakaszában, a szöveggyűjtemény fejezeteit kísérő tanulmányok elkészítésével valósul meg a szövegek interpretációja. A temetési búcsúztatókat és a siratókat elemző értekezés fontos kiindulópontját képezi a funkció által meghatározott műfaji sajátosságok ismertetése. Ezután következhet a szövegek több szintű elemzése, vagyis: a tematikus egységek, a motívumok szintjén történő szövegértelmezés, a nyelvi megfogalmazás és a kifejezőeszközök analízise, valamint a szövegvariálódás és -alkotás folyamatának és technikájának megragadása az egyes változatok szerkezeti és tartalmi felépítésének összevetése révén.

A szövegtörzs térbeli, időbeli és műfaji behatárolása

Még a szövegfeltárás megkezdése előtt érdemes kijelölni – vagy legalábbis elgondolkodni azon –, hogy meddig terjedjen a szöveggyűjteménybe kerülő anyag térbeli, időbeli és műfaji határa.

A legegyszerűbb a földrajzi kiterjedést meghatározni. Úgy gondolom, hogy mindeképpen a lehető legszélesebb területet kell felölelnie a szövegpéldáknak, annak érdekében, hogy a teljes magyar nyelvterületről kaphassunk körképet, valamint az esetleges helyi, táji eltérések is megragadhatók legyenek. Ezen túl, a magyar nyelvű cigány előadóktól, alkotóktól származó változatokat is igyekszem beilleszteni a példatárba, hiszen ezek is a magyar nyelvű folklór részét képezik.

Az időbeli korlátok megszabása már nehezebb és önkényesebb feladat. A ritkás 19. századi siratófeljegyzések miatt célszerű volna kitolni az időhatárt a 20. század elejére: talán a legjobb megoldás az I. világháború kezdetéhez vagy befejezéséhez tenni a végpontot. Bár jól tudjuk, hogy a siratók előadása leginkább a háború alatt és után, a krízishelyzetekben élénkül meg és szaporodik el.¹ Az időbeli határ túl messzire való elhelyezése azonban eltávolít minket eredeti célunktól, a 19. századi szövegek felgyűjtésétől. Ezért inkább meg kell elégednünk a 14–18 évnyi „hosszabbítással”, és a periódushatárt az I. világháború körül érdemes megállapítanunk.

A korszakkezdés kérdése egyszerűbbnek tűnik, mivel „csak a 19. század közepétől állnak rendelkezésünkre jobbágys, parasztok temetésén előadott halotti búcsúztatók”.² A periódus kezdetét tehát tekinthetjük 1801-nek. Igaz azonban, hogy a 19. századi anyagban kimutathatók egyértelmű kapcsolatok a 18. századi nemesi, nyomtatott halottbúcsúztatókkal és a 17. században divatos főúri búcsúztatókkal, de a szövegek értelmezésénél ezekre is hivatkozunk.³ A 17–18. századra való kitekintés tükrözné a te-

¹ KISS L. – RAJECZKY B. 1966. 7.; STEPANOVA, A. 1996. 219.

² KRÍZA I. 1993. 10.

³ L. pl. KRÍZA I. 2001.; KESZEG V. 2002.

metési búcsúztatók fejlődésvonalát alkotóik-előadóik, szerepkörük, tartalmuk és formájuk tekintetében, ezt a változási folyamatot azonban már többen körvonalazták.⁴ A kutatócsoport tagjai számára egy szűkebb kör feltérképezése a feladat, ezért az adat-tári gyűjtés szigorúan a 19. század I. világháborúval záródó korszakára vonatkozik.

A szövegek műfaji behatárolása jóval bonyolultabb képet tár elénk, ugyanis számos más műfaj létezik, amely kapcsolatokat és párhuzamos jelenségeket mutat az általam vizsgált két szövegcsoporthal. Célszerű megfontolni, hogy megéri-e – és ha igen, milyen mértékben – bevonni a rokonműfajokat is a szövegfeltárásba. Egyrésztől, a halotti rítusokból ismert, hasonló szerepű, tartalmú és formájú folklóralkotások bukkannak fel a lakodalom számos pontján is. Másrésztől, a halottas énekköltészet műfajai egyértelmű rokonságban állnak egymással, elkülönítésüket azonban olykor megnehezíti az átmeneti formák sokfélesége és a kölcsönhatások gyakorisága.

A lakodalmi és a temetési szokáskörök párhuzamos jelenségei és határesetei

A lakodalmi és a temetési szertartások néhány énekköltészeti műfaját a szokáske-ret átmeneti rítus jellege és a hangulati rokonság (az elválás, az eltávozás költészete) kapcsolja össze. A párhuzamos jelenségek még a laikusok számára is szembetűnnek, mint például: a menyasszony illetve az elhunyt ünnepélyes búcsúztatása az udvaron; a menyasszony- és a halottsírató; a menyasszonykísérő átalakítása halottkísérő énekké; a lakodalomban és a halotti tor alkalmával elhangzó köszöntők.⁵

A párhuzamos folklóralkotásokon kívül, e két különálló szokáskör összeolvadásából érdekes határesetek is születhetnek. Ennek egyik példája a halott lakodalma, amelyet a házasulandó korban elhunyt fiatalok temetésén ülnek meg. Alapja a visszajáró halott képzetköréből ered, mely szerint a halott nyugalomát csak úgy érhetik el, ha kárpó-tolják azzal az átmeneti rítussal, melyben életében már nem lehetett része.⁶ A halott lakodalma tulajdonképpen a halottbúcsúztatók műköltési motívumainak kontami-nálódása a halottsíratók, a menyasszonybúcsúztatók és az egyéb lakodalmi költészeti műfajok soraival. Ugyanakkor a halott lakodalmának képe megjelenhet a halottbúcsúztatókban, a halottas énekekben, sőt a halottsíratókban is.

A szövegkontextus és a szövegalkotási folyamat megértése szempontjából min-denképpen indokolt a lakodalmi anyag áttekintése is, ami a menyasszonysíratók, a menyasszonybúcsúztatók, és nem utolsósorban a halott lakodalmáról szóló énekek összegyűjtését jelenti.

⁴ L. pl. KRÍZA I. 1993.; KRÍZA I. 2001.; KESZEG V. 2002.

⁵ KATONA I. 1982. 134.

⁶ A halott lakodalmáról lásd bővebben: KÁROLY S. L. 1979.; SZENDREY Á. 1941. Szendrey Ákos a halott lakodalmát megéneklő teljes szöveget is közöl, miközben részletesen bemutatja a szertartás menetét: SZENDREY Á. 1941. 46.

A halottas énekköltészet műfajai és átmeneti formái

A magyar halottas énekköltészetnek négy fő műfaja (sirató, virrasztóének, búcsúztató, sirató vagy búcsúztató ballada) és azon belül számos átmeneti altípusa van: az összemosisódás, az átcsapás, a változás és a fokozatos elmúlás sajátos törvényszerűség szerint megy végbe.⁷ Katona Imre feltételezése szerint sosem létezhetett olyan halotti szokáskör, mely az eddig megismert valamennyi énekköltészeti formát egyszerre tartalmazta volna, ráadásul az egyes műfajok „tisztasága” is kétséges.⁸ A leghelyénvalóbb hozzáállás, ha az átmeneti formák mindenkorhi meglétét vesszük számításba, és igyekszünk a változások menetét és irányát felkutatni. A halottas énekköltészet műfajainak vizsgálata során, a szokáskeret alkalmi-szertartásos jellegének szem előtt tartása mellett, a műfajok egymás közötti rokonságát, esetenkénti szerepcseréjét, illetve a szóbeli és az írásbeli, a népi-félnépi formák összefonódottságát érdemes figyelembe vennünk. Belső fejlődésből és külső hatásokból (például az egyházi-világi hatóságok tiltásai) fakadóan folyamatosan formálódik a szokásköltészet műfajainak szerepe, jellege és jelentősége, miközben a félnépi közvetítők és minták is éreztetik befolyásukat. A halottas énekköltészet műfajai szorosan követik a szigorú szertartásrendet, mégis olykor a rítus egyes mozzanatai – és ezzel kapcsolatosan az énektípusok is – felcserélődhetnek vagy helyettesíthetők egymást: ilyenkor mindig új szerepkörükhöz hasonulnak.

A virrasztóének köztes típus a sirató és a búcsúztató között: mindkét irányban átmenetek egész sorát találjuk.⁹ Szövege búcsúzhat a halottól, ám nem néhány rokon, ismerős vagy a (paraszt)kántor, hanem az egész közösség nevében. A búcsúztatók és a siratók egyedi, alkalmi és többé el nem hangzó változataival ellentétben a virrasztó sokszor ismételt előadása nem beszél el a konkrét, egyedi részleteket, legfeljebb általánosságban tesz utalást rájuk. Másfelől, a halottbúcsúztató „egyedisége” is gyakran látszólagos: szívesen kölcsönöz virrasztóénekekből és egyéb egyházi énekekből közhelyeket, fordulatokat; a szerző az általánost alkalmilag konkretizálja, és változtatásokkal később felhasználja a jól bevált költői helyeket. A virrasztóének és a búcsúztató formai-tartalmi szempontból közelebb állnak egymáshoz, mint bármelyikük a siratóhoz.

Mindezek ellenére, a siratókra is hatott a virrasztók és a búcsúztatók anyaga: elsősorban külső hatásra a rögtönzött és kötetlen sirató is elindulhatott a szabályozódás és kötöttség felé, és különféle átmeneti formákon keresztül lassan virrasztóénekké vagy búcsúztatóvá válhatott.¹⁰ A műfajváltást az egyházi népénekek és a kesergő típu-

⁷ KATONA I. 1982. 142. A műfajok definiálásától és jellemzésétől eltekintek a jelen cikkben: a definíció, a részletes bemutatás és elemzés majd a szöveggyűjteményt kísérő tanulmány feladata lesz, továbbá a témához kapcsolódó és teljességre törekvő szakirodalom megadására is ott kerül sor. A halottas énekköltészet műfajainak jó és tömör áttekintését nyújtja: Katona I. 1982.

⁸ KATONA I. 1982. 134.

⁹ KATONA I. 1982. 138–139.

¹⁰ KATONA I. 1982. 136.

sú népdalok is elősegíthették. A siratószövegek olykor keservesekből, panaszdalokból, halottas énekekből, balladákból átvett részletekkel keveredhetnek: főként a nem hozzá tartozó siratószemély teljesen feloldhatta a műfaji kereteket, és rögtönzött előadásához felhasználhatta a virrasztók, búcsúztatók, keservesek vagy akár a bánatos szerelmi dalok anyagát.

Az imént felsorakoztatott műfaji kölcsönhatások, változások, hasonlóságok, átmenetek miatt tanulságos volna a (halottas) énekeskönyvek, vőfélykönyvek valamennyi műfaját egyszerre tanulmányozni. Nyilvánvaló, hogy ez feldolgozhatatlanul nagyra növelné a szövegek mennyiségét. Ennek megfelelően be kell érünk azzal, hogy a siratókon és a búcsúztatókon kívül csak a virrasztóénekeket – és azokat is korlátozott mértékben – vonjuk be a vizsgálat és szövegfeltárás körébe, annál is inkább, mivel a kéziratok írói, a gyűjtők és a rendszerezők félrevezető terminushasználata következtében nem mindig bízhatunk az adattári anyagokon feltüntetett címekben, műfajmegjelölésekben.¹¹ Mindenképpen arra kényszerülünk tehát, hogy a halottas énekköltészet valamennyi műfaját áttekintsük.

Végül nem szabad megfeledkeznünk azokról, a búcsúztató és a sirató műfajához kapcsolódó altípusokról, melyek túllépnek a halotti és a lakodalmi szertartás keretén. Idetartoznak a másodlagos szerepű műfaji csoportok (katonasiratók, utazási siratók, kivándorló siratók, állatsiratók, tűzkársirató, pénzsirató, önsirató, disznótoros búcsúztató stb.) és a paródiák (siratóparódia, cigány- és zsidóbúcsúztató). Úgy találom helyesnek, ha ezekből a szövegtípusokból is próbálok néhány darabot összegyűjteni, hogy a siratók és a búcsúztatók szemléje minél teljesebb legyen. Végso soron azonban a hangsúly a halotti szertartáson van: alapvetően a halottas szokásköltészet anyagát tekintem át, de az Ethnológiai Adattárban végzett kutatómunkám bizonyítja, hogy még így is könnyedén találni egy-két darabot a nem temetési vagy lakodalmi rítushoz kötődő búcsúztató-, siratószövegekből és paródiákból.

Az Ethnológiai Adattár sirató- és búcsúztatóanyagának aránya és megoszlása

A kutatás első munkafázisában a kéziratárakban és adattárakban található búcsúztató- és siratóanyagot térképeztem fel, és egyúttal a feltárt szövegek rendezésébe, értelmezésébe is belefogtam. A kutatást a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának

¹¹ Sokszor előfordul, hogy a következetlen és pontatlan terminológiahasználat eredményeképpen a *siratóének* kifejezés tulajdonképpen búcsúztatót vagy virrasztóéneket takar, de ugyanez megeshet fordított irányban is. Például a Sebestyén Gyula gyűjtötte protestáns kéziratot füzet megnevezésében benne van, hogy siratókat és búcsúztatókat is tartalmaz, de a gyűjtés szövegei valójában mind virrasztóénekek. Ethnológiai Adattár 10760. 1–42.

kéziratgyűjteményében kezdtem. Erre a gyűjteményre esett elsőként a választásom, mivel Kríza Ildikó a felsőnyéki halotti búcsúztatókról szóló művében említést tesz az Ethnológiai Adattár gazdag, nagyszámú búcsúztatószöveget tartalmazó halottas énekeskönyv anyagáról.¹²

Az Ethnológiai Adattárban végzett kutatás legelején beigazolódott korábbi feltételezésem, mely szerint a búcsúztatók forrásainak megtalálása jóval könnyebb feladat, mint a siratódarabok felkutatása. Így a siratók és búcsúztatók arányát illetően is nagy eltérés várható, természetesen a búcsúztatók javára. Az egyenlőtlen mértékű műfaji megoszlás mögött a következő okok húzódnak:

1. A temetési búcsúztató eleve az írásbeliségre támaszkodó műfaj: a szöveget a szerző-előadó megrendelésre, írott formában készíti el, majd olvassa fel, a hozzátartozók pedig sokáig megőrzik az írást.¹³ A halottsirató ezzel szemben szóbeli rögtönzött műfaj, melynek szövegét a halotti szertartás folyamán a szemfüles folkloristán kívül nem jegyzi le senki. (A kérésre, nem a halotti szertartás keretében előadott, felidézett siratók általában töredékesek, standardizált, egyediségüket veszített formák.)

2. A siratókkal szemben a temetési búcsúztatókat a 19. század paraszti közege többre becsülte, így gyakrabban jegyezték le e műfaj szövegváltozatait. A 17–18. században nagy népszerűségnek örvendő papi, költői verselmények és a nemesi nyomtatványok búcsúztatói a 19. századra visszaszorultak a főúri körökből a temetési rendre vonatkozó tiltások következtében.¹⁴ A verses kántori búcsúztatók előadása azonban továbbélt a paraszti környezetben, sőt a búcsúztatók divatja háttérbe szorította a siratást, és elhatárolódott a siratók „paraszti” jellegétől.¹⁵ A tanácsadó kiadványok, útmutatók, versgyűjtemények megszorodtak, a kántorok a tanítóképzőben és iskolában ilyen irányú képzésben is részesültek.

3. A siratókra a magyar folklorisztika – elsősorban a zenefolklorisztika – csak a 20. században kezdett igazából felfigyelni.¹⁶

Az előzetes várakozásoknak megfelelően az Adattár siratóanyaga valóban elenyé-

¹² KRÍZA I. 1993. 30–31. Kríza Ildikó az adattári énekeskönyveken kívül még számos feltáratlan forrásra hívja fel a figyelmet, melyek feldolgozására, a fent megjelölt kéziratárak anyagai mellett, szintén sort keríttek. Például a száz évet élt Horváth Imre kántor (1826–1926) kéziratot énekkönyvét Makón őrzik az N. 86.23.1.1–2. leltári jelzetű kötetben. A lejegyzett 250 halotti éneket és búcsúztatót Horváth Imre a kor divatja szerint rendezte: idősök, fiatalok, középkorúak, hirtelen elhaltak stb. halálakor mondott búcsúztatókat és egyéb gyászénekeket szedett össze. A Balatoni Múzeumban találhatóak Sáringer Kálmán kántor balatonberényi búcsúztatói: ltsz. 1292/1–104. Kerecsényi Edit Radamoson gyűjtött 20. század elején keletkezett búcsúztatókat (vö. MTA NKI Adattár 1712). Keszeg Vilmos aranyosszéki népköltészeti gyűjteménye 25 halottbúcsúztatót számlál. KESZEG V. 2004. II. 292–328.

¹³ KISS L. – RAJECZKY B. 1966. 25.; KATONA I. 1982. 139.

¹⁴ KRÍZA I. 2001. 372–373.; 377. KESZEG V. 2002.

¹⁵ KRÍZA I. 2001. 377.

¹⁶ Lásd bővebben: KISS L. – RAJECZKY B. 1966. 7–9.; 15–30.

szőnek mondható a búcsúztatók és a virrasztóénekek (halottas énekek) mennyiségéhez képest.

A katalógus műfaj szerint és tematikusan rendezett cédulaanyaga alapján a kézirat-gyűjteményben 112 olyan 19. és 20. századi gyűjtést találtam, melyek búcsúztatókat, siratókat, virrasztóénekeket, illetve a halottas énekköltészet egyéb műfajait tartalmazák.¹⁷ Szükségesnek tartom a 20. századi anyagok átnézését is, mivel megbújhatnak bennük 19. századi kéziratos források, részletek, vagy utalások újabb lelőhelyekre.

Ami a szövegek műfaji megoszlását illeti, 26 gyűjtésben található sirató, 40 anyagban van búcsúztató, végül a legnagyobb arányban – azaz 54 darab leltári szám alatt – a virrasztóénekek fordulnak elő. Nemcsak a gyűjtések számában, hanem az oldalak és szövegek mennyiségében is nagy az eltérés: egy-egy kéziratban átlagosan 8–10 búcsúztató is fellelhető, míg a siratók közül csupán egy-egy akad. Az eddig feltárt búcsúztató- és siratóanyagban olyan szövegváltozatokra is leltem, amelyek nem a temetési rítushoz köthetők, hanem a másodlagos szerepű műfajok és paródiák körébe sorolhatók: 4–4 gyűjtés tartalmaz menyasszony- illetve cigánybúcsúztatót; a halott lakodalmára, zsidóbúcsúztatóra, disznótoros búcsúztatóra, önsíratásra és siratóparódiára pedig 1-1 példát találtam különféle kéziratokban.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az Adattárban – a menyasszonybúcsúztatókkal ellentétben – eddig még egyetlenegy menyasszonysíratóra sem bukkantam. Ezen a felismerésen érdemes elgondolkodni. Egyrésztől, beigazolódní látszik Voigt Vilmos állítása, mely szerint a gyűjtők és a kutatók egészen a legutóbbi időkg nem tartották lejegyzésre, kutatásra méltónak a menyasszonysíratót, sőt fel sem figyeltek e műfaj meglétére és különállására.¹⁸ Másrésztől, megerősít abban, hogy a lakodalmi anyag tüzetes átvizsgálása is nélkülözhetetlen, amennyiben fel akarjuk fedni eddigi hiányuk okát.

A siratók és búcsúztatók lelőhelyei, gyűjtői és feljegyzői

A búcsúztatók (és a virrasztóénekek) elsődleges lelőhelyei a kéziratos imádságos- és énekeskönyvek, halottas (énekes)könyvek, vőfélykönyvek. Siratókra inkább véletlenszerűen, egyes népköltési gyűjtések lapjain bukkanhatunk. Mindkét műfajt jellemzi, hogy elsősorban katolikus népi kéziratok őrzik szövegpéldáikat, a protestáns anyag jóval kevesebb. A „jobban sikerült”, dúsabb és teljesebb szövegek is főként a katolikus feljegyzésekben találhatók.

¹⁷ A gyűjtések részletes listáját (adattári jelzet, gyűjtő neve, gyűjtés helye, ideje és tartalma) lásd a *Függelékben*.

¹⁸ VOIGT V. 1983.; VOIGT V. 1992.

A gyűjtők között – a diákokon és önkénteseken kívül – szép számban találunk jeles folkloristákat és néprajzkutatókat. Az alábbi lista jól szemlélteti az Ethnológiai Adattárban őrzött sirató- és búcsúztatóanyag magjának összetételét: a táblázat néhány figyelemreméltó, értékes és régi gyűjtést emel ki a feldolgozásra kerülő kéziratokból és másolatokból.

AZ ETHNOLÓGIAI ADATTÁR NÉHÁNY JELENTŐSEBB SIRATÓ- ÉS BÚCSÚZTATÓ GYŰJTEMÉNYE

Gyűjtések	Gyűjtések tartalma
Jankó János torockói és kalotaszegi gyűjtései ¹⁹	Népi kéziratok (1805–1899) Temetési búcsúztatók, menyasszonybúcsúztatók, virrasztóénekek, halott lakodalmá
Sebestyén Gyula Udvarhely megyei gyűjtései ²⁰	Katolikus és protestáns kéziratok daloskönyvek (1875–1901) Halotti és lakodalmi búcsúztatók, halotti énekek, egyházi énekek, köszöntők
Kálmány Lajos hagyatéka (1892–1919) ²¹	Halállal kapcsolatos szokások, hiedelmek, „halottas beszéd” Szél József feljegyzései (Torda-Aranyos) „Szomorú halotti versek, beszédek, köszöntők”
Györffy István hódmezővásárhelyi gyűjtése ²²	Kántorbúcsúztatók (1850–1880)
Viski Károly gyűjtései (1909–1939) ²³	Temetési búcsúztatók, menyasszonybúcsúztatók, siratók
Szendrey Zsigmond gyűjtései (1910–1930) ²⁴	Főként Bihar megyei halottsiratók és temetési búcsúztatók
Szendrey Ákos nagyszalontai gyűjtése ²⁵	Halottsiratók (1914–1915)
Komoróczy Miklós borsodi gyűjtése ²⁶	Barkó halotti búcsúztatók a századfordulóról
Hofer Tamás szentmártonkátai gyűjtése ²⁷	Gedainé Bene Margit búcsúvezető és templomi énekes nyolc oldalas énekfüzete, nyomtatta Bagó Márton, Buda Halotti búcsúztató fiatal menyasszonynak/leánynak vagy (vő)legénynek

¹⁹ Ethnológiai Adattár 193. 1–104.; 220. 1–2, 4–12, 69–84.

²⁰ Ethnológiai Adattár 10690. 1–204.; 10758. 1–32.; 10759. 1–12.; 10760. 1–42.

²¹ Ethnológiai Adattár 2823. 1–28.; 2852. 1–187. Kálmány Lajos hagyatékát az Adattár munkatársai sajnos nem tudták a rendelkezésemre bocsátani, mivel az anyag éppen digitális feldolgozás alatt volt.

²² Ethnológiai Adattár 5691. 1–111.

²³ Ethnológiai Adattár 10214. 78–80.; 10216. 2.; 10226. 24–25.

²⁴ Ethnológiai Adattár 4651. 6706–6726, 9921–9930.

²⁵ Ethnológiai Adattár 616. 239–241.

²⁶ Ethnológiai Adattár 2152. 2, 28, 30.

²⁷ Ethnológiai Adattár 3480. 1.

Boross Marietta Tolna megyei gyűjtése ²⁸	1849-ből származó halottas könyv
Albert István Baranya megyei gyűjtése ²⁹	1842-ből származó kéziratok: búcsúztatók
Nagy Czirok László kiskunhalasi gyűjtése ³⁰ (1897–1956)	Síratás, temetési és kántorénekek, halottbúcsúztató
Istvánffy Gyula palóc gyűjtése ³¹	Sírató
Moldován Vilma Tolna megyei gyűjtése ³²	Süveg István Vőfélykönyve (1892): „Kéziratos lakodalmi versek és halotti búcsúztatók” Menyasszony- és zsidóbúcsúztató
Gyenizse Lajos kiskunhalasi középbirtokos gazda kéziratai ³³	Önéletírás, visszaemlékezés a 19. század közepére: cigányvajda búcsúztatója
Zsigmond Konrád tanító kiskunfélegyházi gyűjtése (1902) ³⁴	Temetési búcsúztató, menyasszonybúcsúztató, „disznótoros búcsúztató”

Az Ethnológiai Adattár siratógyűjtései

A siratók nagy része 20. századi gyűjtésből származik, csupán 15–20 darab 19. századi halottsiratót tartalmaz a kézirattár. Ezenkívül fellelhető körülbelül ugyanennyi siratószöveg, amelyekről nem lehet eldönteni, hogy a 19. vagy a 20. századból származnak-e: csak annyi tudható biztosan, hogy 1901 és 1929 között közzéttek ezeket a darabokat, elsősorban az *Ethnographia* lapjain.³⁵ Nagy valószínűséggel 19. század végi és 20. század eleji szövegekről lehet szó. Amennyiben a 19. századi periódus végét az első világháború befejeztével határozzuk meg, akkor ez az anyag is létjogosultságot élvezhet készülő szöveggyűjteményünkben.

Az adattári halottsiratókat nagyrészt már közreadták különböző folyóiratok hasábjain (*Ethnographia*), napilapokban, hetilapokban (*Vasárnapi Ujság*, *Budapesti Hírlap*), gyűjteményekben és monográfiákban.³⁶

A legtöbb, egyértelműen 19. századra datált siratót Szendrey Zsigmond 1910–1930-as gyűjtése őrzi, melyet a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIV. (*Nagyszalontai gyűjtés*) és

²⁸ Ethnológiai Adattár 5598. 120.

²⁹ Ethnológiai Adattár 889. 1–17.

³⁰ Ethnológiai Adattár 4232. 11.; 4424. 1–23.; 4468. 84–85.

³¹ Ethnológiai Adattár 5681. 93.

³² Ethnológiai Adattár 15084.

³³ Ethnológiai Adattár 2188. 61.

³⁴ Ethnológiai Adattár 1228. 44–48, 81–83, 119–120.

³⁵ Ezeket a gépelt siratószövegeket és a könyvészeti adatgyűjtést lásd Ethnológiai Adattár 18254.

³⁶ Gyűjtemények, monográfiák: BAKSAY S. 1891.; KÁLMÁNY L. 1891.; LÁZÁR I. 1896.

következő kötetének alapanyagául szánt.³⁷ Szintén a Bihar megyei kötet előkészítéséhez tartozik a nemzetközi Folklore Fellows gyűjtőszövetség munkájában részt vevő Szendrey Ákos – akkoriban gimnáziumi tanuló – 1914–1915-ös nagyszalontai kézírata, melyben három siratószöveg került feljegyzésre.³⁸ A Folklore Fellows által szervezett diákgyűjtések sorába tartozik még Bodor Dénes kézírásos anyaga, melyet 1915 és 1917 között rögzített Sepsiszentgyörgyön. Gyűjtőfüzetének különlegessége abban áll, hogy anyagunk egyetlen siratóparódiája lapul benne. Bodor az általa „közismert tréfás siratónak” nevezett – és alább idézendő – szöveghez megjegyzésként hozzáfűzte, hogy „komoly” változatokban is léteznek ilyen típusú siratók, azonban mégsem találta érdemesnek papírra vetni a szokványos komor variánsokat:

„Jaj, jaj, jaj, szívém Pistikám.
Ki fut a csíki szekerek után.
S-ha rejád kijátok, hogy bujsza ide
Huncfut Pistikám: ki mongya nekem ojan szépen,
hogy szarom, édesanyám.”³⁹

Az adattárban őrzött siratóanyag egészét tekintve, a szövegek kizárólag kotta nélküliek, általában töredékesek (a strófikus változatoknak sokszor csak egy-egy versszakát jegyezték le), rímesek, versesek, melyek legtöbbször általánosított formában, egyediségüket veszített változatokban jelennek meg. (Ezeket a siratókat feltételezhetően nem az eredeti temetési kontextusban, hanem a gyűjtő felkérésére adták elő.) Leginkább a későbbi szövegeket, az 1929-ben publikált Hajdú megyei anyagot jellemzik a halottas énekek és a népdalok irányába mutató átmeneti formák.⁴⁰ A legteljesebb és legrégebbi variánsokkal Szendrey Zsigmond könyvészeti adatgyűjtése szolgál. Íme, közülük az egyik – székelységnek tulajdonított – sirató, amelyet B. E. (Benedek Elek?) a *Budapesti Hírlap* 1884. január 28-i számában tett közzé:

„Jaj sárga hajam, szép ajakam, gyönyörű alakom!
Jaj kend, kend, kend!
Úgy örvendtettem, mikor ketten beültünk a pest alá
S azzal a szép szájával úgy csókolá az én szájomat.
Csak a tegnap este ülénk be ketten a pest alá.
Megsüttem három darab húst,
kettőt kendnek adtam, egyet én ettem meg.

³⁷ A Bihar megyei gyűjtés siratóanyagát lásd Ethnológiai Adattár 4651. 6706–6726.

³⁸ Ethnológiai Adattár 616. 239–241.

³⁹ Ethnológiai Adattár 902. 62.

⁴⁰ Ethnológiai Adattár 18254.

Jaj puszta élet, puszta ház!
 Szilaj. Rendes. Hol gazdád?
 Jaj de sokat járank ketten Szilpatakba fel vesszőért!
 Jaj, szüveke Szilaj Szőke, Rendes!
 Nem hajl fel többet gazdátok.
 Jaj sárga hajam, szép ajakam, gyönyörű alakom!
 Jaj kend, kend, kend!”⁴¹

Szintén régi az 1901-ben publikált hegyháti szöveg Albert István Baranya megyei gyűjtéséből.⁴²

Szendrey Zsigmond szövegközlései ölelik fel a legnagyobb földrajzi területet: siratókat találunk Alsó-Fehér, Arad, Bihar, Hajdú és Szatmár megyékből. Az erdélyi feljegyzések számát szaporítja Bodor Dénes Háromszék megyében rögzített paródiája.⁴³ Istvánffy Gyula palóc adata tovább bővíti a kéziratgyűjteményben fellelhető siratók területi eloszlását.⁴⁴ Csefkó Gyula és Ecsedi István gyűjtötte Gombos Istvánné és Szalai Jánosné adatközlőktől a Hajdú megyei gépelt adattári anyagot, amely az *Ethnographia* 40. évfolyamában jelent meg 1929-ben.⁴⁵ A korábbi, fent idézett gyűjtések, sajnálatos módon, csak esetlegesen jelölik a siratóénekesek nevét.

Az Ethnológiai Adattár eddig feltárt búcsúztatóanyaga

A temetési búcsúztató 19. és 20. századi elterjedtségére utal, hogy az ország 18 megyéjéből, valamint Bukovinából is vannak szövegpéldák a kéziratgyűjteményben eddig feltérképezett, idevonatkozó negyven gyűjtés alapján.⁴⁶ A legtöbb kézirat (szám szerint hét darab) Udvarhely megyéből származik, ezután pedig Bukovinából és Tolna megyéből áll rendelkezésünkre viszonylag sok anyag. A szövegek nagy része tehát Székelyföldről, illetve a bukovinai székelység köréből származik. Nyilvánvaló, hogy ebből nem vonható le messzemenő következtetés: az előfordulási arány tükrözheti a gyűjtők és a kutatók, illetve a néprajztudomány aktuális földrajzi érdeklődési körét.

⁴¹ Ethnológiai Adattár 4651. 6719. *Budapesti Hírlap*, 1884. jan. 28. IV. évf. 28. sz. 2.

⁴² Ethnológiai Adattár 18254. Megjelent: ALBERT I. 1901. 29–30.

⁴³ Ethnológiai Adattár 902. 62.

⁴⁴ Ethnológiai Adattár 5681. 93.

⁴⁵ Ethnológiai Adattár 18254. 3–20. Megjelent: ECSEDI I. 1929. 113–116.

⁴⁶ Búcsúztatószövegeket találtam Baranya, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Csongrád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Kolozs, Nyitra, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Szatmár, Tolna, Torda-Aranyos, Udvarhely, Zala és Zemplén megyékből.

A legkorábbi kéziratos feljegyzés 1805-ből való, de a korpuszba – a megjelölt időhátartól eltérően – bevettem egy 18. század 2. felében keletkezett cigánybúcsúztató szöveget is. A cigányvajda fiának búcsúztatóját a Sárospataki Könyvtár Herschman-féle versgyűjteményéből másolták le a Sárospataki Református Főiskola teológiai joghallgatói és gimnáziumi tanulói.⁴⁷ Ez a változat a későbbiekben jó összehasonlítási alappul szolgálhat a 19. századi cigánybúcsúztatók vizsgálatához.

A szövegekről általánosságban elmondható, hogy legnagyobb százalékban a búcsúztatók és a virrasztóénekek közötti átmeneti formák fordulnak elő, ami kissé megnehezíti a műfajok elhatárolását, ugyanakkor a szövegalakulási folyamat és a változatképződés a köztes formák révén világosan nyomon követhető.

A továbbiakban két gyűjtő anyag kerül részletes bemutatásra: Jankó János torockói és kalotaszegi kéziratai, valamint Sebestyén Gyula Udvarhely megyei gyűjtései képezik az adattári búcsúztatókorpusz egyik legrégebbi, legterjedelmesebb és legértékesebb rétegét. Az alábbi szemlében bemutatom az egyes kéziratos füzetek, daloskönyvek teljes anyagát, de az elemzés központjában mindenekelőtt a temetési búcsúztatószövegek állnak majd.

Jankó János erdélyi gyűjtései

A torockói anyag

Jankó János Torockón gyűjtött szövegei korábbra datálódhatnak, mint a kalotaszegi kéziratok. A torockói (Torda-Aranyos) anyagot átnézve megállapítható, hogy különféle, 1805 és 1899 között keletkezett kéziratokból és füzetekből tevődik össze.⁴⁸ A kézírásos lapokon – a virrasztóénekeken és a köztes változatokon kívül – egy menyasszonybúcsúztató és hat halottbúcsúztató olvasható, melyek közül egy a halott lakodalmát megverselő szöveg. Csupán két alkotás *készítőjének* kilétét fedik fel a füzetrészesetek. A menyasszonybúcsúztatás helyszíneit, alkalmait, szövegeit és a lakodalmi mozzanatokat átvezető betéteket leíró, 1887-ben született „könyvecske” szerzője a záró sorokat követően otthagyta kézjegyét:

⁴⁷ Ethnológiai Adattár 1012. 5–6.

⁴⁸ Ethnológiai Adattár 193. 1–104.

56.
 általam megemmel tarts. Szentet orlóm káros
 Ede Ágám is De anyám in meggyed ar bitennék
 a temetésekor let parancsot bitótlani; ont káros
 szót probálni magamnak feleséget nektek segít
 oget káros káros ideig távozzam sarronnal vára
 tóth angya kőörönm hogy engem nem zelteték a
 Dhenostenyi ont vallásba beavattaták Mit adtak
 angya melyet jótétemenyeket kelt fűt károsat károsat
 meggyed
 Mjona áltatalk a vortol fedtetek most pörög
 behird orányamra beavattaták mit adtak angya orlóm
 je letemenyeket kelt fűt károsat károsat károsat
 s ha magyaráttatalk is hogy titket okhoros károsat
 tatalk tatalk angyaték megnyittem ar bitennék
 károsat hogy dno vörösem in orányit lettemel biten
 általam erchént titket is ont magyára vöge fel bitketek.
 Menyasszony búcsúzatok s orlóm károsat.
 Káros jótétemen min nyittem ajtam. Mit kelt károsat
 meg inem beavattatalk.
 Káros Ede Ágám ki engem nem zelteték mint biten anyá
 tal bitennék ont bitennék bitennék.

57.
 bitettél bitettél gyökere ismét s itlém minent
 tette ammit nem sajátlak Mit erchént meggyed
 ar biten minem munkáitok biten áldást károsat
 A egy bitennék károsat károsat károsat
 ar biten meggyed. BA.000143.
 Káros bitennék ont titket károsat károsat károsat
 okhoros jón tanítaták biten s károsat engem orlóm
 titket ar egy általam erchént titketek.
 Eger károsat meggyed károsat károsat károsat
 károsat biten a bitennék károsat károsat károsat
 ha bitennék károsat károsat károsat károsat
 bitennék fel ismét bitennék bitennék károsat
 biten biten károsat károsat károsat károsat
 Károsat károsat károsat károsat károsat károsat
 most bitennék károsat károsat károsat károsat
 most bitennék károsat károsat károsat károsat
 Eger károsat károsat károsat károsat károsat
 1857. Febr. 9-dik napján
 Ede János bitennék.

Részlet a Csongorai József szerezte menyasszonybúcsúztatóból. Ethnológiai Adattár 193. 56–57.

Ezenkívül csak egy temetési búcsúztató alkotó-előadójától maradt fenn aláírás: a 32 esztendőős korában elhunyt Babutzki Péter „szomorú búcsúztatóját” 1826-ban „írta és mondotta Sebes Páll”.⁴⁹ (Lásd a következő oldalon.)

Ezzel szemben az *elhunytak* nevét minden esetben kötelező módon feltüntetik a verselőik szerzeményeik címében: a temetési búcsúztatók Darkó Moses, a 21 esztendőős Lénárt Istvánné Vajda Judit, a 18 éves Betze Judith, a 32 esztendőős Babutzki Péter és az egymás után eltávozott házastársak (Botár Ilona és Lakatos János) feletti előadásra készültek. A feleség és a férj búcsúztatói egymás után következnek a füzetkében, de a két szöveg szerző-előadójára vonatkozóan nem található utalás a kéziratban, így nem lehetünk biztosak abban, hogy a szövegek ugyanazon „költő” alkotásai.⁵⁰ Az 1816-ban meghalt házaspár között a férfi búcsúztatója érzekletes költői képekkel verseli meg a Lakatos-házra boruló kettős gyász fájdalmas szépségét: a síron túli szerelem és egymásra találás örömét a kölcsönös gyászban. (Lásd a következő oldalon a második kép-blokkot.)

⁴⁹ Ethnológiai Adattár 193. 42–48.

⁵⁰ Ethnológiai Adattár 193. 38–42.

Vele rogtan, dajkálodok - és ettemető,
Kereskedő Jánosok -

22. Andor, Gáti, Ferentzow, tegedek elváltak
Kinnem Tamija, karmom Komoróval
Ché Regye földön, minnenem te vobal
Gomomot, videlod, s Bogatálalát János

23. Arvot kereset hogy engemet gyapfittas
Dopot aki alal, el is kírattas
Koporvát Kinnah, s is kírattas
Véy, nyugadalamra, tanyra helyekent
Mí hogy kórházm meg pti, a nagy Egyetiséget
Agyaa az úr este, Brótt Dórházmot
Légyen te fagyadon, az úr adtál Mealm
Gyógy en i vöröjén, az ó nagy hatalma.

A Vírától.

23. Horvátok Várai, Népés Gyülegetek,
Horvátok! Horvátok! ezdus emlígetek,
Botamatait kerd, te bennem minnentől,
Viváre hogy aldra, Brótt Mealm.

Az Halatához. (48)
24. Úr.
Gyugogyal Halatzi! kinnem már vörö
Mijlen fel bolcsel, majd a dörögleye
Mikor vörö el jó, nikié is Halatunk
Ott a dörögleye bor, akkor fel talalunk

Jón, - és mondotta, Sebes Pál, Horvát bor,
1828-ban. 8. sz. 12. Nappal

EA.000133.

Babutski Péter felett mondott búcsúztató részlete. Sebes Pál szerezte. Ethnológiai Adattár 193. 47-48.

Jón! Adyán! s vörö kedv, Szarocsein,
Sején vörö Ador kivel edy, a dörög
Veg, cik, alodak! ma! Egert, vörö
Jo Bazarától az Lomozdától

2. Bazarim! hol vörö, kija János, para
Botár János tudom vörö, bazarimot
Ej, azed boldogul minden bazarimot
Jengemet ferecs vörö, fompes affomaj.

Az halott, vörö.

13. János vörö, vörö, vörö, vörö, vörö
Botár János, kija János, para
Botár János, kija János, para
Botár János, kija János, para

Az 1816-án Előttendők Halat.
Halat, János, kija János, para
Aprillius, kija János, para
János, kija János, para
János, kija János, para

1. Trófiklak kija János, para
János, kija János, para
János, kija János, para
János, kija János, para

János Adyán! s vörö kedv, Szarocsein,
Sején vörö Ador kivel edy, a dörög
Veg, cik, alodak! ma! Egert, vörö
Jo Bazarától az Lomozdától

2. Bazarim! hol vörö, kija János, para
Botár János tudom vörö, bazarimot
Ej, azed boldogul minden bazarimot
Jengemet ferecs vörö, fompes affomaj.

Az halott, vörö.

13. János vörö, vörö, vörö, vörö, vörö
Botár János, kija János, para
Botár János, kija János, para
Botár János, kija János, para

Az 1816-án Előttendők Halat.
Halat, János, kija János, para
Aprillius, kija János, para
János, kija János, para
János, kija János, para

1. Trófiklak kija János, para
János, kija János, para
János, kija János, para
János, kija János, para

„Lakatos Jánosnak Bucsúztatója; Kiss Botár Ilonáját követte 1816-ban.” Részlet. Előtte: felesége búcsúztatójának vége. Ethnológiai Adattár 193. 40-41.

Mind az öt szövegváltozat követi a temetési búcsúztatókra jellemző hármas szerkezeti tagolódást.⁵¹

1. A hangulatteremtő kezdősorok a halott és a halál körülményeit mutatják be. Az elmúlást legszívesebben jelzők, tájképek, természeti hasonlatok segítségével tették szemléletessé. A sarlós halál megszemélyesített képe a *Kaszás énekeket* idézi fel, melyek leginkább Illyés István halottas könyvének köszönhetően terjedtek el és gazdagították a búcsúztatók költői eszközeit a 17. és 19. század között.⁵² Azt sem zárják ki a kutatók, hogy a „kaszás” motívum a középkori haláltánc magyar nyelvű megfelelőinek meglétét igazolja:

„Jaj! 'S hát így hervad el Világi Életünk
'S Keskeny határ közzé szorítottatott Létünk!
Igy választ az Halál, attól, kit szeretünk
E világi Jókból Részt nem is vehetünk.

Nintsen halál ellen sohultis orvosság
Megnem menthet attól akármelly gondosság
Az Halál mindenben egy terhes Adósság
Részbe jött Örökség, itt az halandóság.

Oh szomorú halál! Miért keserítesz?
Vig napjaink helyett gyászost mért derítesz?
Irgalmatlan Karral Gyászba mért merítesz?
Bánatinkat űzni, miért hogy nem segítesz?

Miért hogy mostan is, Őzveget, is árvát hadsz?
'S ezek Kérésének magadnál helyt nem adsz?
Kegyetlen Sarlóddal egy Kedvest le aratsz
' sokakat keserű Poharadból itatsz.

Nem használ itt a 'Férj, 's a Vérek Kérése
Sem az árván maradt Kisded tsipegése
Sem a 'Vajda Judit forro esdeklése
Teste Sakházának leve el-esése.”⁵³

⁵¹ A búcsúztató énekek szerkezetéről lásd KRÍZA I. 1993. 15–16.

⁵² Illyés István halottas énekeit először 1693-ban Nagyszombatban adták ki. A nagyszombati kanonok gyűjteménye évszázadokon át népszerű kiadvány volt: 200 év alatt tíz kiadást is megélt. KRÍZA I. 2001. 374.

⁵³ A 21 esztendő Vajda Judit Lénárt Istvánné búcsújának bevezető strófái: Ethnológiai Adattár 193. 3–6.

2. A bevezető versszakokat követi a búcsúztató lényegi része: az első személyű, hierarchikus rendet követő búcsúvétel a rokonoktól, ismerősöktől és a falubeliektől. A halál okozta felborult társadalmi rendet az írásban rögzített rangsor segít helyreállítani és a családi kötelekeket újrarendezni, ugyanakkor a nevek említése az érzelmek, a gyász, a bánat kifejezésének és a hangos sírásnak is utat enged.⁵⁴ Az elérzékenyülésnek és a jajgatásnak ekkor érkezik el az ideje:

„De minek előtte menne nyugalmára
Halgassatok végső Butsuzodására
Mellyet intéz elébb élte hiv Párjára
Azután Vérei, 's kedves Magzattyára.

Férijétől.

Szivem kedves Mássa, hiv Lénárt Istvánom!
Sok betegségimben vigasztalo Párom!
Szomorú Sorsodot Lelkemből sajnállom
'S hogy tőlled válnom kell Véző Szivel bánom.

Köszönöm tenéked buzgó Hívsegedet
Mind végig mutatott hiv Szeretetedet
Potelja ki az Úr, rám tett Költségedet
Boldogittson, 's áldjon, Kivánom tégedet.

Atyai Szivedre Kötöm Gyermekeket
Kis Lénárt Juditot edgyetlen edgyemet.
Mivelhogy az Halál ezennel eltemet
Emlékezz Társodról, 's botsással engemet.

Egy Leánkájától.

Szivemnek Kedveltye, kedves Olaj=Ágom.
Judit! Ki Éltemben valál vidámságom
Árva vagy te immár; jóllehet halálom
Nem érzed; 's nem tudod, hogymost tőlled válom.

Szivemhez szoritlak, 's ezen csókjaimmal
Csokollak tégedet meg húlt ajakimmal
Istennek ajánlak jó Kivánságimmal
Tetézlek anyai, minden áldásimmal.

⁵⁴ KRÍZA I. 1993. 25.

Kivánom az Isten, tégedet kedvellyen
 Atyád örömére; a jóban neveljen
 Drága kegyelmével bőven megszenteljen
 Végre az Egekbe magához emeljen.

Édes Annyától.

Őzvegy édes anyám. Ki világra hoztál
 Szép 'Susánna! 's engem Őledben hordoztál
 Betegségimben is velem dajkálkodtál
 Szomorúságimban sokat vigasztál.

Az Isten áldása, Száljon életedre
 Szállitla kegyelmet, bus Őzvegységedre
 Testvérimben adgyon gyámolt Vénségedre
 Végre Szép Koronát tégyen te Fejedre.

Testvéreitől, 's minden Atyafiaitól.

Háromszámból álló Kedves Testvéreim!
 Sára! És Julánna! 's Ilona! Véreim!
 Barátim! – Szomszédim! – 's minden jó Feleim!
 Áldásban légyetek, Kedves Vérségeim!"⁵⁵

3. A vers a végső búcsúval, bocsánatkéréssel, áldással és a temetőbe invitálással zárul. A záróformulák kevesbé változatosak és rövidebbek is, mint a verskezdőkh.⁵⁶ Központi üzenetük a túlvilági viszontlátás és a feltámadás reményébe vetett hit:

„A Seregtől.

Mindnyájon kik nekem végső Tisztességet
 Tettetek; kívánok néktek békességet
 Isten előtt végig tartó Kedvességet
 És ez Élet után Örök Idvességet.

Az halothoz

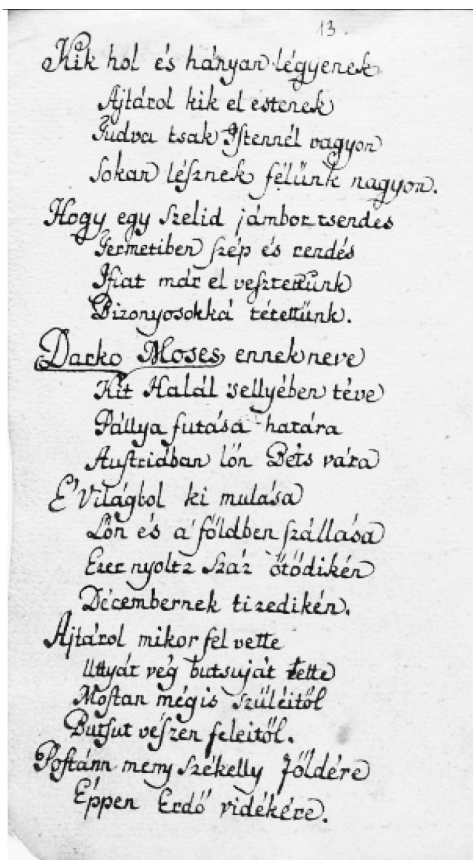
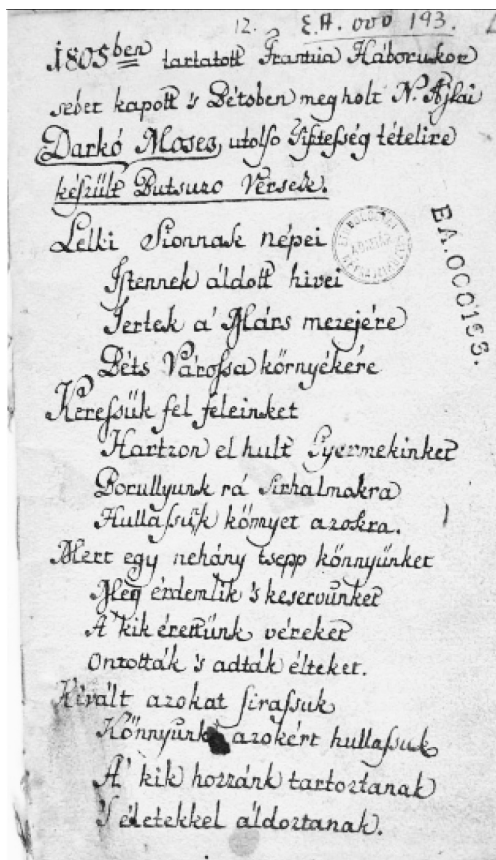
Meny már Vajda Judit Szentek Seregében
 Tested földbe, – Lelked Ábrahám keblében

⁵⁵ Az előző búcsúztató folytatása: Ethnológiai Adattár 193. 3–6.

⁵⁶ KRÍZA I. 1993. 23.

Nyugodjék mint minden Lelkek örömében
A' Fel támadásnak nagy reménységében.”⁵⁷

A búcsúztatókorporusz legkorábbra datált és legterjedelmesebb, 50 strófás versezete egy kiemelkedő egyéniség, a napóleoni háborúk során, Bécs 1805-ös elfoglalásakor halálos sebet kapott Darkó Mózes példás életét és hősi halálát énekli meg.⁵⁸ Az elhunyt magas társadalmi rangjáról ad számot a búcsúzó strófák nagy száma: a hős katona 38 versszakon keresztül köszön el rokonaitól, szeretteitől, ismerőseitől, szomszédaitól. A szöveg a 17–18. századi búcsúztatók stílusára emlékeztet:

Az 1805-ben elhunyt Darkó Mózes búcsúztatójának kezdete. Ethnológiai Adattár 193. 12–13.

⁵⁷ Az előző búcsúztató befejezése: Ethnológiai Adattár 193. 3–6.

⁵⁸ Ethnológiai Adattár 193. 12–20.

A 18 évesen hajadonként elhalálozott Betze Judit számára faragott költemény közvetíti a búcsúztatók egyik társadalmi üzenetét: a halállal való megbékélés fontosságát.⁵⁹ A halott lakodalmára való utalással fejezi ki, hogy a temetés egyszersmind az illető menyegzője is. A szokásnak megfelelően, a házasulandó korban elhunyt fiatalok temetőbe kísérése kellékeiben (jegykendő, fátyol, koszorú, vőlegénybokréta, stb.) a lakodalmi menethez hasonlít. A szokás azt a gondolatot segít megerősíteni, hogy a halál nem sorscsapás, nem valaminek a bevégezése, hanem az új kezdetet jelöli, mégpedig az égi menyegző kezdetét.⁶⁰ A halott lakodalmának képén keresztül a versfaragó megkapóan állítja egymással szembe – és ugyanakkor párhuzamba is – a násznépet a gyászszereggel:

33.
 Gyafkos menyegző, – vagy is bu,
 Euróia Jézushoz menz 18. Ezeredő
 Betze Judithnak.

Somoru menyegzőt tartó díkes Sereg.
 melynek füves gyáskban merülve keféreg
 Laddé a világi öröm, melyi mulandó
 A leg fiobb virágis igen hervadando.
 (E. Verb.)

Példa most néhai Rátr Albertunk hára
 Hol az Eledre hatál egymással jattára
 Hol menyegző helyen reméje hidered
 A halál, a midőn abban gyűjtöttje át
 (E. Verb.)

Legyetek hat ide lakadalom néni
 E gyaf menyegzőnek pompájai telerini
 De somoru bős csoly lakadalom
 Hol az öröm helyen hallatni szalon.

A hol az fiak nem fyer biborban
 De gyafban öröme keféregnek forban
 Hol a menyegzőnyi fátyol, nem fedele
 Menyegzők halál vilti viltó ehtofe

34.
 Eltek Jézus itb. Hegyemj mátha Betze Judit.
 El tekükte Menyegzőm, de aki nem virdit.
 It nem öröm Anya, de barát Léánya,
 It egyedül maradt Jovikó Patalina.

Itk. Menyegzőm van hála, mal Betze Judithnak
 It a temetőben minyárat miltak,
 De minek előt, jegyfeléhez meggyen,
 It Lével Kéremja, hogy rég birtul vigen.

(E. Verb. Orveggy Edes Anyától.)

It Anyán, jo Dajkám. Nézők Kovács Kázm.
 Nagy szeretettel miképpen jolhatnain
 Egyedül maradtal telerini el jattadral
 Midőn Jézusomhoz engem forjher adal.

It Ezered a jo Rexteje fyeri Ötö vanyában
 Valamint a mester jo Janitsvanyában
 Övrend vata fivér nékedis en benne
 Mindemel vege van, mert im el kel memon

It Ezered Jézusom engem hi lételvel
 Nagának pehtőlde drága gyűjtővel
 S. 18. Ezeredő Ralliam hogy jattadram
 Ezen jegyfeléhez öleber jattadram. (E. Verb.)

Betze Judit hajadon búcsúztatójának kezdete. Ethnológiai Adattár 193. 33–34.

⁵⁹ Ethnológiai Adattár 193. 33–37.

⁶⁰ KRÍZA I. 2001. 378–379.

A kalotaszegi gyűjtés

Jankó János kalotaszegi anyagának tartalma műfajilag nem határolható be olyan könnyedén, mint torockói gyűjtésének szövegei. Azon túl, hogy több kézirat keveredik benne, a virrasztóének, a halottas ének és a búcsúztató közötti átmeneteknek sokféle formáját tartalmazza, sőt néhol még a siratók hatása is érezhető.⁶¹ Összesen 29 szöveget számlál az adattári dosszié, ebből hét szöveg sorolható egyértelműen a temetési búcsúztató műfajához.⁶²

A kézírások, sajnálatos módon, nagyon nehezen olvashatók, sokszor szinte értelmezhetetlenek. A verssorok között mindössze három évszámot sikerült kisilabizálnom: két búcsúztató 1882-ben, egy pedig 1878-ban vagy 1879-ben került előadásra.⁶³ Az előadások helyszínei és az esetleges hangszeres kíséret némelyik darabnál említésre kerülnek: például templomban, orgonával vagy háznál énekelt változatokról is beszámol az anyag.⁶⁴ Csupán egyetlen verses alkotás szerző-előadójának neve van feltüntetve: a négyhetes korában elhunyt Kolcsár Ilona búcsúztatóját Demeter András szerezte, melyet kézírásos és gépelt formában is megtalálhatunk az anyagban.⁶⁵ Valamennyi búcsúztató 4 hetes és 12 éves kor között elhunyt *kisgyermek*ek számára készült: rövid földi pályafutásukat tükrözi a személyiség sematikusabb ábrázolása, az általánosabb formák és a kevés konkrétum felidézése.⁶⁶ A gyermekeknek írt búcsúztatókban gyakori annak a képnek a lefestése, amikor a kisdéd az angyalokkal vagy Jézussal van együtt a Mennysorszámban:

„Bé költözém imár nyugovo hejembe
A Paradicsomnak gyümölcsös kertébe
Nyugszom itt csendesen Jézusom ölébe
Örvend lelkem S vigad a fényes meny égbe

Még születésemkor az úr ki számlalta
hogya az én eitem nem terjed hoszabra
Mint 4 hetet éltem én az élők közöt
S halhatatlan lelkem menyben fel költözöt

⁶¹ Ethnológiai Adattár 220. 1–2, 4–31, 33–46, 75–76, 174–179, 187–195, 197–205, 208–218, 221–226, 228–253.

⁶² A búcsúztatószövegek lelőhelyei: Ethnológiai Adattár 220. 20–23, 36–46, 75–76, 178–179, 203–205, 208–213, 230–235, 242–253.

⁶³ Ethnológiai Adattár 220. 20–23, 36–46, 242–253.

⁶⁴ Ethnológiai Adattár 220. 178–179, 230–235.

⁶⁵ Ethnológiai Adattár 220. 75–76, 203–205.

⁶⁶ KRÍZA I. 1993. 22–23.

Kolcsár Ilona vala nevem nevem a míg éltem
De a sárga halál el mettzé eitem
Szomoru nelegyen senkiis én Szomra
ha mondom hogyértem mér végeső örömrá
Mert ki ne kívánna mení ama jora
Hol a Jézus Krisztus Szent seregek ura

A minden élőknék utára indultam
Terhes nyavalyákat tőlem mesze hagytam
Sok fájdalmat és jajt világ ban mondattam
Azok tol meg váltam mihejest kimultam
Már minden szentekel én az égben leszek
Amennyei joban tudom hogy részt veszek
Tudom szép koronám és ruháim készek
Melyben fel öltözvén majd disően fénylek

Kedves jó Szüleim neszomorkodjatok
Hogy karjai tokból sötét sirba szállok
Áldást kérek menyből becses éltetekre
Mert el lankadt testem nyugszik sendességbe

Kedves édes Atyám hát meg csendesedjél
Szived ben bánattal rajtam netörödjél
Zokogo sírás szemeidben szünjél
Minden kesergéstől már meg üresedjél

Néked is ezt mondom kedves édes Anyám
kivilágra szültél s voltál kedves dajkám
Magad megtartoztasd nincs semí nyavajám
Árvává sem lettem mert Isten én Atyám

Hív dajkaságtokért az egek nek ura
Fizessen s tartson meg mindég oltalmába
Ne emlékezzetek gyermeki hibámra
Száljon tireátok az urnak áldása

Kedves 3. testvér im Kata, Erzsok, s Anok
Mi ez órában egymástól örökre el vállonk
O édes test vérím már meg engedjete
Nyugodni bekével engem szen dedjete [?]

Tiismidőn jutok éltetek végére
Juthasatok ama boldogság hejére
Atya fik rokonok mind meg bocsássatok
Kiken gemet már it sirba zárva hagytok
Az isten áldása szájon tireátok
S légyen készen menyben fényes koronátok ///

Őszve gyűlt szépsereg gyászos gyülekezet
Kiket a természet rendre ide vezet
Isten oltalmába imár beneteket
El hagyván s kívánom áldottak legyetek

Demeter András
volt a nevem amig éltem”⁶⁷

Sebestyén Gyula Udvarhely megyei gyűjtései

Sebestyén Gyulától három, temetési búcsúztatókat tartalmazó anyag is bekerült az Ethnológiai Adattárba. Ezeken kívül egy virrasztóénekekből álló, hiányos protestáns népi kéziratos füzet is beérkezett tőle.⁶⁸ Az énekeken érezhető a búcsúztatók és a siratók hatása is, nemcsak a szöveg, hanem a melódia szintjén is: a könyvecske jelöli, hogy siratók, búcsúztatók, egyházi énekek vagy zsoltárok dallamára adatnak-e elő a virrasztóénekek.

Sorbán András kéziratos daloskönyve 1875–1901 („Sorbán András másolta le”)

Homoródabásfalván találta Sebestyén Gyula a daloskönyvet, melynek tartalmát Sorbán András maga költötte vagy másolta le.⁶⁹ A füzet műfaji összetétele nagyon vegyes és szerteágazó, ami jól tükrözi a 19. századi paraszti használatban lévő nótáskönyvek ízlésvilágát és változatosságát: a magyar kortesnóták, különféle városi műdalok (Petőfi verseiből), a *Himnusz*, hazafias és irodalmi versek (Petőfi Sándornak tulajdonítva: *Szülőföldem szép határa*; részlet Arany János *Toldijából* és Kisfaludy Sándor *Kesergő*

⁶⁷ A négyhetes Kolcsár Ilona búcsúztatója: Ethnológiai Adattár 220. 75–76, 203–205.

⁶⁸ Ethnológiai Adattár 10760. 1–42.

⁶⁹ Ethnológiai Adattár 10690. 1–204.

szerелеm ciklusából), népdalok, csujogatások és verses levelek (verses levél szülőkhöz, levél a magyar Országgyűléshez) másolatán kívül Sorbán saját alkotásai (búcsúztatók, halottas énekek, köszöntők, vőfélyversek) is helyet kapnak a verseskönyvben. Az énekeskönyv valószínűleg unitárius, mivel unitárius egyházi énekeket és konfirmációs vallástételt is tartalmaz egy keresztelési bizonyítvánnyal egyetemben. A karácsonyi, újévi és lakodalmi köszöntők, a vőfélyversek és a halotti ének mellett Sorbán András két, búcsúztató balladára emlékeztető halottbúcsúztatót, négy temetési búcsúztatót és három menyasszonybúcsúztatót is faragott. A „leánybúcsúztatók” egyik, szokatlanul hosszú, 22 strófás szövegét saját felesége számára készítette:

„A fényes egeknek ki vagy teremtmője
És a tsillagoknak böltsön rendezője
És a nagy világnak jó igazgatója
Árvák s özvegyeknek istene és atya

Ti árvák valakik epéldátt haljátok
Istenben bizatok mert ő jó atyátok
Én állapotomból ezt ti is látjátotok
Elne tsügedjeteK vagyон gondja rátok

Mert éltem világnak szél vésze tengerén
Neveltettem árván jámborok ösvényin
Szüleim el mulván istenek törvényin
Még tzelom nem értem hazaság kerekén

Hiába tekintek szét esokaság közt
Sem apám sem atyám nem látom e nép közt
Élete fáklyáját a vad szél letörte
A kegyetlen halál a sírba temette

Azért háládatlan nem akarok leni
Én a rokonimtol akarok butszuzni
Minden jóságtokat kívánom köszöni
Gyenge nyelvem magátt fel nem emelheti

Szollitanám meg az én nemző atyámatt
De ő nem élheté soha víg orámatt
Adig isten rendelt néki nyugodalmatt
Engem itt keserves árvaságra hagyott

Hald meg az én szomott édes anyám pora
Ki nagy kinok között hozál evilágra
És kiseded koromba hagyál árvaságra
Az egeknek ura poraid nyugtasa

Elsőbben is azért édes jó néném
Szollitlak meg azért édes testvéreim
Aki jószágokat hameg szolgálhatnám
Szívemből az istent azért imádanám

Azért tinéktek én már most azt kívánom
Isten napotokhoz boldog napot adjon
Járástok keléstekben az isten meg áldjon
Az egekben jobba felől úgy álitson

Hát neked mit mondjak Mári
Szeretett férjedet ki volt jó testvérem
Gyászos életembe én nékem segítőm
Minden ügyeimbe

Már istenek hagylak mindnyájan titekett
Fizese meg isten jósziveségtékett
Azt kívánom néktek az urnak áldása
Száljon fejetekre az égnek harmatja

Ne sajnálja senki kezétt ideadni
Szívének mélyéből igazán szollani
Mert mindenki iránt jóval nem lehettem
Gondolatom szerint rosztat nemis tetem

Fogyatkozásaim tudom hogy lehettek
Amelyel titekett meg is sérthettelek
Ezeokról szivesen botsánatot kérek
Hogy ha ezen szokai valakit megsértek

Jutalmazom meg az isten hívségtékért
Én hozám mutatott szeretetetekért
A szent szeretettnek jeles lilioma
Közel s távol lévő sok vér atyám fia

Álgyon meg titekett az igazak atya
Jokomám aszonyim szomszédok s barátt nők
bizony tiveletek valo nyájaságim
Woltak s most el mulnak kedves jo társaim

Az igazság tükre előttetek legyen
Amelybe gyakorta minden árva nézen
Hogy az isten előtt élte kedves legyen
A magas menyegben koronát nyerhesen

Kívánom nektek is az égnekharmatya
légyen ti rajtatok gazdag folymatya
Tartson meg békében az igazak atya
Száljon ti reátok áldásos harmatya

Halgas meg kegyesen oh menyei atya
Végső butszuzásom is legyen meg halgatva
Közelről s távolról kik ide gyűltetek
Tiszteségem napján kik örvendeztetek

A kiknek vétettem mind meg engedjete
Maradjon a nagy ur mindnyájon veletek
Édes Szerelmesem reád vetem szemem
Nincs itt maradásom el kel veled menem

Meg kel te éreted mindeneket vetnem
Ezt mivel te benem az igaz szerelem
Légy hát te is nékem igaz jo hív társam
Hogy mostani dolgom soha meg ne bánjam

Hanem minden orám nagy örömel várjam
Lelkemet pediglen istenek ajánljam
Nohát induljatok kik hozánk tartoztok
Ezet mindeneket istenek ajállok

No már násznagy vőfény talpra ugorjatok
Nyoszolyák kotsisok mind elé áljatok

Mozsikák zengjete puskák ropogjatok
Evégső szavamra jertek s induljatok

Sorbán András készítette ezen butsúztatott az ő felesége számára 1884^{be70}

A másik két menyasszonybúcsúztató szöveg egymás nagyon közeli változatai, melyek tartalmilag és formailag is nagyban eltérnek a hitvesnek írt „különlegesebb” variánstól.

A különleges haláleseteket szigorú tabusújtotta: eltűnés, kivégzés, hősi halál, (ön)gyilkosság vagy egyéb rendellenes elhalálozás esetén hatóságilag tilos vagy fizikailag lehetetlen volt a virrasztás és a búcsúztatás megtartása.⁷¹ A diszkrimináció és a tilalom okozta űrt a búcsúztató ballada átmeneti műfaja segíthetett betölteni.

Lakatos János balladaszerű búcsúztatóját két példányban – egy rövidebb és egy hosszabb változatban is – papírra vetette Sorbán András. A fiatalember első személyben, egyfajta helyszíni tudósítóként beszéli el halálos tragédiába torkolló balesetét, majd személyesen, de nem névre szólóan, búcsúzik hozzátartozóitól, barátaitól és a gyászszeregtől:

„Lakatos János ifju legény Torda maros megyében vidaj nevű falu mellett szekere reá dűlésével rögton meg halván 1884-ben Détzember 5^{dikén} így butsuzik kedvesitő⁷²]

Lakatos János feletti butsúztató

Bus énekem mikent kezdjem
Penámatt mere vezesem
Mert nagyon vérzik aszivem
Hogy miről kell énekelnem

Oh szomorú balszerentse
Csalfa remény tüneménye
Mely honomból kikisére
Éltem prédája részére

Utazván napnyugott félre
Éltem vég határvövére
Reményt nyújtott a kegyelem
De kintűt [?] a veszedelem

⁷⁰ Ethnológiai Adattár 10690. 114–118.

⁷¹ KATONA I. 1982. 141.

⁷² Ethnológiai Adattár 10690. 149.

Oh szörnyű kín s veszedelem
Mért nem lőn nállad kegyelem
Ily kegyetlen mert vesztél el
Widaj földön temetél el

Wiszatérni nem engedted
Ártatlan létem nem nézted
Életemett felprédáltad
Hitván rideg sírba zártad

Tizen ött napig ott valék
Nem szán engem sem föld sem ég
Nincsen sírás nintsen jajszo
Sem szemfedél sem haragszo

De azután jön a posta
Gyászos levelemett hozza
Fekete petsét tetején
Ben szomoru hír a keblén

Szolgabiro Jakab Gyula
Kérdi inen ki van ada
Torda megye vidaj földje
Mér két hete el temette

Jön azonban a más levél
Jaj az is csak akint beszél
Lakatos János nincs többé
Mert a szekere megölé

Jő segítség de későre
A kínos halál végére
Piros vére földet feste
Igy lőn életének vége

Jotestvérem indul ere
Ama préda vesztő helyre
Lőrincz István úti társa
Sírom dombjára borula

Jajszok között így szólíta
Jotestvérem jere haza
De nincs aki válaszoljon
Sem az aki panaszoljon

Meg is így szollok hozátok
Hogy értem kifáradtatok
Had botsátt a főispán
Még is haza menék talán

Midőn ere a főispán
Utlevelem aláírván
Hazajövék koporsóban
Inen megyek gyászsiromban

Bus soraím már bezárom
Butsuzásom elpróbálom
Ha kedvesim fogadnátok
Kik sorsomam sajnálkoztok

Elsőben is ti hozátok
Gyászos szüleim kiáltok
A keserű pohár vizétt
Rátok hagyám anak ízétt

Az istenek szent kegyelmétt
Rátok kérem szeretetét
Ezutáni pályátokra
Süsön fényes napsugára

Az istenek kegyes karja
E mérhetetlen bánatba
Oltalmazon töb veszélytől
Több szerentsétlen esetből

Isten hozátok testvérim
Három szerető rokonim
Köszönöm hogy szerettetek
Mint testvért úgy tiszteltetek

Melyért a nagy isten néktek
Valamíg e földön éltek
Itt fizesen boldogságal
Majd a menyben koronával

Közel s távoli rokonság
Né mely csalfa ez a világ
Regel arany kegyett (hegyett) ígér
Estve temetőbe kísér

Isten jora vezéreljen
Minden rosztol védelmezen
E földi élet mezején
Legeltesen szerentsésen

Wilági szép ifjuság
Mely oly kedves mint gyöngyvirág
Én is mint ti olyan valék
Oh jaj fájdalma közöt meg halék

Letűnt földi napom fénye
Homályba borult fellege
Szép egeim béborultak
Rám nagy fellegeket vontak

De én azt kérem reátok
Hogy soká virágozatok
Isten mentsen ily veszélytől
Ily szerentsétlen esettől

Tiszteletemre idegyűlt
Itt szomorún összevegyült
Halotti szép gyülekezett
Mely értem hullat gyászkönyvet

Hogy engem megtiszteltetek
Balsorsomon részt vettetek
Isten mindegyen megálgyon
Földön s menyben koronázon

Te pedig idvezült halott
Kinek napja leáldozott
Sok kínszenvedésed után
Légy nyugott a sír párnáján

Vége

*András Sorbán*⁷³

A szintén egy szerencsétlen baleset áldozatáról szóló balladaszerű költemény nem véletlenül kerülhetett a kéziratok közé: feltűnő rokonságot mutat a búcsúztató és sirató balladákkal, noha a búcsúzó versszakok hiányoznak belőle. A Gothárd Mozes haláláról szóló verselményt Kibédi Domokos Ferenc szerkesztette:

„Egy bánatos gyászéneket hal szerkesztő álomba
Hogy fel serken még a posta egyenest ablakára
Három levelem érkezett fekete petsét alatt
Felszakasztám s el olvasám szívem megesett rajta

Na szerkesztő indulj utnak gyorsan menj a gyonodába [?]
Már meggyültek ki kel adni gyászesekeket sorokba [?]
Jön a télnek hosszú éje az ifiak olvasnak
Példát vesznek és tanulnak ők is így ne járjanak

Udvar hely székek etéd falva vane bened malom utza
Gyászlevelem onét írtva kinek szabo zebe [?] oka
És mindenki megvizsgálja hogy a nő delila párja
Sámsonal adig mulata míg éltéből kifogya

Ohte bánatos gyászeseke amely egy nő felet esett
Ilyet ne kívánj hallani szemedel se láthatni
Legényt nézni tisztán díszes de legrutab hogyha véres
A nap a szép égen ragyoga gothártnak véghatárt hajta

Hol csalfaság uralkodik ot a sátán lesekedik
Közibe tsap az ifjaknak így vígnapjaik lejárnak

⁷³ Ethnológiai Adattár 10690. 152–159. Az idézett szöveg a balladaszerű búcsúztató hosszabbik változata.

S így szál gothárd mozes sírba halgasatok panaszára
Mélto száni az esetet mely a szeretetén esék

Mikor egy este mulattam a bánatal találkoztam
Másnap az uton lementem míg a fogadót elértem
S a fogadóba bémentem a nénémel beszélgettem
Csaplárosné kedves néném 12 forintra van szükségem
Nem illik egy őrmesternek falun szenvedni szegénynek

A jo néni ekint szolla öltöz kérlek más ruhába
Nem 12 frt. többet is athatok ha utramész
Azal szavát megfordítja 20 krj. lehagya
Mikor ő azt által vette titkos halál ált mellete

Nincs gothárnak nyugodalma szívének van nagy bánatja
Etéd között hogy le mene Szöts Sándor házát elérte
A házába be is mene Szöts Sándor othon nemleve
Szöts Sándor vadászfegyvere az átkozot meg volt töltve

Gothárd Mozes kézhez vette a falu alat lemene
Felkiálta az egekre a hatalmas szent istenre
Lelki s testi nyugodalmat keresek de nem talállok
Azal a fegyver megropana piros vére kicsordula
De mért vétet isten látja bűneit tán megbotsátja.

Gothárd Mozes nyisd kapudat halva hozák szép fiadat
Siras apám ne hagyj másra már most siratsz utoljára
Koporsom festet oldala gothárt mozesnek uj háza
Hoszonnégy évet töltöttem azal éltem bevégeztem

Ara vit magyar termetem hogy tsászár szolgálva letem
Szolgáltam is hűségesen hazámnak még ditséretesen
Voltam is egy derék legény ámbár se gazdag se szegény

Négy ökröm volt a járomba két jo lovam a hámorba
De mi haszna mindhiába ha szívemnek nincs nyugodalma

Átkoználak nem szokásom gyászos véletlen halálom
Felhat a magas egekre boszuállást kér fejedre

Jo kenyered kőé váljon kit a késed ne vághason
Ne felejtst tettetdet szívedbe szavad hozád bévégezve”⁷⁴

A daloskönyvben található halottbúcsúztatók mindegyike négysoros strófákból áll: 13 és 26 versszak hosszúságúak, a verssorok pedig 6–8 szótagosak. Egy temetési búcsúztató asszony nevében szól, három szöveg férfi felett került előadásra.

A halottbúcsúztatók szövegei szívesen idéznek szépirodalmi alkotásokból:

„A halálal szemközt áltam
Mint a tsatáknak zajában
Mikor a költő így szolla
Talpra magyar hív a haza”⁷⁵

Az egyik, szokványos hármas tagolódású szerkezetet mutató búcsúztatóban a túlvilági (mennyei) találkozás vágya fogalmazódik meg; a hazatérő madár motívuma pedig az elválás és a visszatérés fájdalmát és örömét illusztrálja, de lehet egyfajta utalás is a feltámadás gondolatára:

„Sorbán Rebeka felett
Junius 1^{én} 1892^{tőbe}
Bútszúttató

Tegnap estve napnyugodtán
Jött a hír hogy Abásfalván
Egy gyepesi ember neje
Meg holt s jöjünk temetésre

El is jöttünk egybegyültünk
Szomorún összevegyültünk
Ezent házba s itt kesergünk
Bus végünkre figyelmeztünk

A gyászbeszéd elhangzott már
A butsunota zeng már
Hangzik a kesergők jajja
Sorbán Rebeka butsuja

⁷⁴ Ethnológiai Adattár 10690. 165–167.

⁷⁵ Ethnológiai Adattár 10690. 193–196: „Bútszúttató id Zoltán Mozes felett 1897 Décember 27.”

Kinek élte igazolja
Híven előnkbe állítja
Halál elől nints hová fuss
Szegény gazdag király koldus

Mindnyájunkkalköz a halál
Egyszer biztosan megtalál
Elkerülni nem lehet ezt
Minket is egy sír befedez

Sorbán Rebeka ma téged
A sír némasága elfed
Megadni végtisztességed
Eljött papod és mestered

S midőn ezt teszük fáj szívünk
Bened hív tagot vesztettünk
Fogad belső embereid
Áldásátt butuszavátt

Kik kérik az egek urátt
Nyugtasa meg tested porát
Lelked mely felszál a menybe
Égi jokban részesítte

Hitünk szerint el is érte
Aszonytársunk és megnyerte
Az ő szerelmes jézusát
Lelke üdvét boldogságát

Már közüllünk most elmegyén
Butuszodik mindenünen
Minden szerettét it hagyja
Butsujátt ezekben mondja

Sorbán Mátyás édes Apám
Gál Rebeka édes anyám
Engemet fel neveltetik
Szárnyamra eresztettetek

Demint erőtelen madár
Mely a fészekbe viszaszál
Igy jövék hozátok visza
Tizen kilents évek mulva

Ama boldog kis hajlékba
Hol ringott boltsömnnek fája
Hol az életnek tavaszátt
Töltém éltem arany korát

Itt aludám el örökre
Tudom nem örömetekre
Mert igazán szerentsétlen
Voltam földi életembe

Mért valék azt én nem tudom
De tudom hogy boldogságom
Kevés volt és fen az Isten
Kárpotolhat majdan engem

Édes szüleim köszönöm
Hogy e nyomor teljes földön
Szenvedésim enyhítétek
Terheim megkönyítétek

Isten áldjon joságtokért
Szülői szeretetekért
Hozám való hűségtekért
Nyerjeteek egykor méltó bért

Férjem nevétt el halgatom
Nem kel tőlle már elválnom
Elválasztott a sírhalom
Hej fájhadt szíve gondolom

Jotestvérek András János
Tudom fáj a szívetek most
De ne fájon soká nagyon
Hogy tölletek is butszuzom

Mertén már boldogan élek
Földiekel nem tserélek
Jézus választotja vagyok
Lakostársim az angyalok

Készüljete ti is oda
Ot hol a sors nem mostoha
Jotestvérek isten álgyon
Hiv párotokat kívánom

Rokon vérek atyafiak
Gyepesi és abás faluiak
Közel távol valo vérek
Jo szomszédok igaz hivek

S mind a kik tisztességemre
Jöttetek temetésemre
Boldog életet ohajtok
S ezel síromhoz indulok

Menj ki szenvedő jámbor aszony
Feletted emlék viraszon
Ha élted nem volt virágos
Sírod legyen tulipános

Lelj nyugtot sírod ölébe
Mi is hozád menyünk végre
Ki hamaráb ki későbre
Isten veled velünk aszony.”⁷⁶

A farcádi és kénosi népi kézirat

A Sebestyén Gyula gyűjtötte búcsúztatók egyetlen népi kézirathoz tartoznak, melynek szerzője és lejegyzője teljes mértékben homályban marad: aláírás sehol nincs rögzítve.⁷⁷ Az 1877 és 1887 között keletkezett, Farcád és Kénos helymegjelölésű kéziratban a nyolc

⁷⁶ Ethnológiai Adattár 10690. 90–95. A szöveg azt sejteti, hogy Sorbán Rebeka Sorbán Andrásnak – a daloskönyv tulajdonosának – leánytestvére lehetett.

⁷⁷ Ethnológiai Adattár 10758. 1–32.

temetési búcsúztatón kívül a füzet tulajdonosa a *Hiszek egy Isten* és a *Tízparancsolat*ot másolta be az utolsó lapokra.

A búcsúztatók közül négy asszonynak, négy pedig férfinak íródott. Néhány szövegváltozatban megjelennek a halottas énekek moralizálására emlékeztető sorok és a konkrétumokat mellőző tipizált formák. A névszerinti megszólítás nagyrészt elmarad a búcsúvételek során, csupán a rokonsági fok szolgál a hozzátartozók megnevezéséül.

A kirívó és szokatlan halálformák megjelenítése ebben a kéziratban is előfordul. A 45 évesen meggyilkolt Sófálvi Pál emlékére íródott befejezetlen alkotás közelebb áll a búcsúztató balladákhoz: a szöveg fittyet hány a búcsúztatók formai követelményeinek betartására.⁷⁸ A villámsújtotta Sándor Mózesné született Foris Rebeka felett énekelt búcsúztató már csak kismértékben emlékeztet a balladákra: szerkezetét alapvetően a búcsúztatókra jellemző hármas felosztás határozza meg.⁷⁹

Az idegenben eltűntek és elhunytak búcsúztatására nem kerülhetett sor rendes körülmények között. A temetést, koporsót, sírhelyet nélkülöző, a hozzátartozók nevét sem említő búcsúztató szűkszavúságával, nyelvezetével és szóhasználatával szemlélteti a számkivetett, marginális helyzetet:

„Szent lélek szájle közénkbe,
Leginkáb a kesergőkre,
Kik kedveseknek sírjára
Nem sírhatnak utoljára.

Nem sírhatnak, mert távol van
Nem hazánkban oláh honban,
Azt setudjuk hováttették
Mint idegent eltemették.

Istené a föld mindenütt
Vagy itt hajon vagy egyebütt
Akárhhol csak abatesznek,
Havégevan az életnek.

Még is ez az édes haza
Földe nem olyan mostova
Ha kedveseinket latjuk
S könyeink közt elbocsatjuk.

⁷⁸ Ethnológiai Adattár 10758. 17–19.

⁷⁹ Ethnológiai Adattár 10758. 19–22.

Mikor a sírba bétesznek
S kedvesin mindottlesznek
A kor könyeb az elválás
Mert nem idegen aszálás.

De oly idegen nép között
Hova Sándor Istvan költözött
Ketős a halál fájdalma
Azt sem tudjuk, hol sirhalma.

Bánatos nő nincs joférjed
Méltán folyhat a tekonyed
Két fiu és egy leánya
Értetek volt nagy fájdalma.

Már mostti négyen sírhatok
Mert nem jó haza hozátok
Sem a férjsem a jó apa
oly mesziről soha haza.

Hiába vártuk mingyájan
ajo embert téllen nyáron
ott értemeg a szép tavaszt
Mely szemünk ből könyet fakasz.

Töröljete le könyeteket
Mert mind sírunk veletek
evigasztaljon titeket
hogy mi mind szeretük öttet.

Az úr eztett így akarta
Hogy idegen hontakarja
nyugodjatok meg hát ezen
Sírja bár holcsendes legyen.

Unokái vejemenye,
rokonok vérek s testvérek
Isten hez imátkozatok
hogy ily uton nejárjatok.

Érdemleme mit vétetem
 Szánszándékal mikártetem,
 Szám kivetett mierletem
 hogy én mostan így elmentem.

Egész Farczád közönsége
 mind gazdaga mind szegénye
 jó lélekel mondhatyuk ezt
 Jók közönség ilyent nemvesz.

Légyen áldott az is holvan
 Az idegen oláh honban
 Talál kozunk majd még vele
 adig az ég legyen vele.

Amen.⁸⁰

A versfaragót gyakran megihlette a *Biblia* és az irodalmi minta. A szülés közben elhalálozott asszony felett mondott megrendítő és fájdalommal átítatott szövegnek műköltészeti alkotáshoz illő címet adott a szerző:

„Végezet és kezdés

A paradicsom fái közt
 volt egy szép a többi közt
 piros alma csügött rajta
 hogy a szív mosolygott rajta

Éva anyánk nem állá meg
 hogy ő azt ne kostolya meg
 Azért ily büntetést kapot
 Fájdalommal szülmagzatott

E törvény alatt kesereg
 Máig is az aszony sereg
 festé feketére átt
 A lány piros pántikáját

⁸⁰ Ethnológiai Adattár 10758. 1–4.

O sirjatok hátt aszonyok
Kik a törvény alatt vagytok
Mert míg éltek atok másnak
be sokszor nektek sirt ásnak

E gyász törvének hodola
Lajos János hites társa
Ki magzat szülvén fájdalma
Tevé gyászkoporsojába

Elhagyván ifju férjét
és csak két hütös gyermekit
oh be keserű gyászeset
ezen mindenki könyezhet

Bucsuzik hát uttolýára
Kedvesei fájdalmára
Azakat kiket szeretett
Viszent szeretet

O be kedvesen tartának
A szeretet Angýalának
Rózsából ált örömei
és az élett kötelei

Mind párját vesztett gelicze
Sír hacz te bánat embere
Sír hacz és sírj Lajos János
Mert ifu élted be gyászszos

Nincsen nőđ nincs hites társad
Kis árvád anyát nem látod
hol van kőszív ki ne sírjon
S ily esetbe ne zokogjon

Most utolsó isten hozád
Mond szeretett ámmáliád
Minden hűséged köszöni
Kis árvád szívedre köti

Életemel életedett
Kis árvám drágán vevéd meg
Te élsz és én meghaltam
Rád bús árvaságot hagytam

Oh be keserves lesz neked
midőn a kort majd eléred
Hogy szolhacs hívod anyádot
De azt sehol sem találod

Kün lesz az a temetőben
A néma föld bús keblében
Gyász ruhában föl keresed
Sírját könyekel öntözöd

Oh szent Isten egek ura
az árvák legjobb gyámola
Kis árvámnak sorsát ved fel
és az ártatlant neveld fel

Engem szeretett anyosom
Sziből szeretett aposom
Bus sziveteknek mit szoljak
Hogy jobban ne busítsalak

Köszönöm minden joságtok
Meletem fáradozástok
Körötökből már kiléptem
Kis árvám hagyom tinéktek

És már mit mondjak tinéktek
Kik engem felneveltetek
nevelőm ki volt joanyám
Így mondva szerető apám

Be sok magos reményetek
Amit bennem helyeztetek
hogy majd vénségték is bánja
leszek éltetek gyámja

A remények már eltűntek
ifju tetemim kitűntek
S reményeteknek támasza
Leve a halál pásztora

Nincs szó melyet kimondhason
Sorsotok rászolhason
csak az úr Isten oda fenn
Tudja s megfizet oda lenn

Tesvérek komák rokonok
atya fiak s jó szomszédok
az Isten ily rosztol mentsen
Inkább reáátok jót hincsen

Ifju aszony Jobarátok
akik olyan jók valátok
hogyan esetem könyezitek
Isten fizessen meg nékem

Egész halotti gyászszereg
Köszönöm a szerettetett
Melyel ifju tetemimet
Síratván megtiszteltetek

Én is elbocsátlak téged
Szelíd korán kimúlt lélek
Nyugogyék meg tested pora
Nyugtasd meg oh egek ura

*Vége*⁸¹

A Sándor Rózsa feletti búcsúztató bizonyítja, hogy az alkotó nagy kedvvel merít irodalmi forrásokból mind a tartalom, mind a forma terén:

⁸¹ Ethnológiai Adattár 10758. 12–17.

„Hát az ifju sem ígérhet egy napot
Nem remélhet egy jobb és egy boldogabb kort?
ez nehéz állapot!”⁸²

A szöveg azonban mégsem távolodik el a temetési szertartáshoz kapcsolódó folklóralkotásoktól. A siratók keltegető motívumára utal a következő versszak:

„Ébredj fel leányom! így sirat jo anyád
Oh talán könye sincs ugy kisirta reád
Szegény édes anyád!”⁸³

Katolikus népi kézirat 1885 tájáról

1885 körül keletkezett az a négy temetési búcsúztató, amelyek egy katolikus népi kézirat teljes tartalmát képezik.⁸⁴ A szinte teljesen egyező motívumok, nyelvi fordulatok és a forma arról árulkodnak, hogy mindegyik alkotás nagy valószínűséggel ugyanazon szerző tollából származik. Valamennyi – a két asszony és két férfi számára készített – változat hármas tagolódású szerkezetre épül, valamint 12–16 versszakból, négy soros strófákból és 12 szótagú verssorokból áll. Az utolsó búcsúztató címében egy név zárójelben és kérdőjellel szerepel: Bubenkunst Károly. Ez bizonyára a másoló találgatása a szerzőre vonatkozóan. Ha ez igaz, akkor ő lehet mind a négy szövegvariáns alkotója. A búcsúztatóváltozatok egymás mellé állításával az alkotási folyamat technikája és a szövegbéli variációs lehetőségek látszanak kirajzolódni:

⁸² Ethnológiai Adattár 10758. 25–28.

⁸³ Ethnológiai Adattár 10758. 25–28.

⁸⁴ Ethnológiai Adattár 10759. 1–12.

⁸⁵ Ethnológiai Adattár 10759. 7–9.

⁸⁶ Ethnológiai Adattár 10759. 10–12.

„Öreg Gazdag István 63 éves bucsuztatója
885 II/III

E gyász koporsomhoz, össze jött keresztény
Vég példát éltemnek, lett végső esetén
Mert te is nemvagy más, hanem csak föld-
edény,

Nem élsz itt örökkön, mert el mulsz mint a
fény

Azért későn korán, készítsd el lelkedet

Ne hallasz továbbra, te megtérésedet

És megjobbítani, gyarló életedet

Mert nem tudod mikor, kérlek bűnös lelked

63 évig volt élted folyása

Míg eljött e nyomon, élted hanyatlása

Mind el kell mennem, nyelvem bucsuzásra

Ez lesz véreimhez, szívem vég mondása

Tudom Molnár Kata, kedves hites társom

13 évig, volt veled lakásom

nagy szíved bánatja, szerelmes gyámolom

de bánatos szíved, Istennek ajánlom

László kedves fiam, kívánom az Isten

E földi életben, sokáig éltesse

János kedves fiam, Isten vezéreljen

Szeretett pároddal, Egekbe vezessen

Josef kedves fiam, szerelmes gyermekem

választott pároddal, Isten vezéreljen

nagy Péter jó ötsém, az Isten éltesse

Kedves hiteseddel, menybe vezéreljen

Bál Bori jó leányom, néked is azt mondom

Benkő György férjeddal, élhess azt kívánom

Bál János jó fiam, a Xtus megáldjon

erő egészséggel, szívemből ohajtom

Szentgyörgyvölgyi Miklós szeretett jó ötsém

Szeretett pároddal, az Isten éltesse

Gazdag Josef ötsém, Isten vezéreljen

Kedves hiteseddel, Egekbe vezessen

Csordás János ötsém, téged is szolítlak

Molnár Ignácz szögör, Istennek ajánlak

Lőrincz György szögöröm, minden jót kívánok

Kedves párotokkal, legyetek boldogok

Nemes Czehbeliek, kik ide jöttetek

Végső tiszteletet, hogy nekem tegyetek

Köszönöm én nektek, ezen szívességetek

Kérni fogom Menyben, az Istent értetek

Közel s távol lévő, jó atyámfiai

Szögöröm Komáim, s minden rokonságim

„Bucsuztató /Bubenkunst Károly?/

E gyász koporsomhoz, össze jött keresztény
Vég példát éltemnek, lett végső esetén
Mert te is nemvagy más, hanem csak föld-
edény,

Nem élsz itt örökkön, mert el mulsz mint a
fény

Azért későn korán, készítsd el lelkedet

Ne hallasz továbbra, te megtérésedet

És megjobbítani, te gyarló életedet

Mert nem tudod mikor, kérlek bűnös lelked

54 évekig volt élted folyása

míg eljött e nyomon, élted hanyatlása

mivel el kell mennem, nyelvem bucsuzásra

Ez lesz véreimhez, szívem vég mondása

Mostan koporsomhoz, járulj kedves társom

Végh László a kivel, élted házasságban

36 éveket, töltöttem világban

Istennek áldása, kívánom, rád száljon

Ha gyarlóságomban, buval illettelek

Enged el kedviért, a jó Istenségnek

Ugy lesz enyhítettje, könnyes keservidnek

S meg vigasztalója, a te bus szívednek

Trezi kedves leányom, kívánom az Isten

szeretett férjeddal, sokáig éltesse

Anna kedves leányom, Isten vezéreljen

Kedves jó pároddal, Egekbe vezessen

Most te hozzád szollok, Rozi kedves leányom

Te reád terjesztem, anyai áldásom

Fata Rozi menyem, a xtus megáldjon

Ignácz unokámmal, Egekbe juttasson

Végh János jó bátyám, tőled is bucsuzom

Bankasz Anna ángyom, Istennek ajánlom

Végh Katalin néném, az ég jutalmazzon

erő egészséggel, szívemből ohajtom

Bál Anna testvérem, téged is szolítlak

Bál Örzse testvérem, Istennek ajánlak

Bál Ferencz testvérem, minden jót kívánok

Kedves párotokkal, legyetek boldogok

Bál István testvérem, néked is azt mondom

Bál László ötsémmel, élhess azt kívánom

Bagladi Kata menyem, a Xtus megáldjon

holtad után pedig, magához fogadjon

Végh Gábor jó ötsém, kedves hiteseddel

Szép Gábor jó ötsém, szeretett hű nőddel

Isten áldásábalegyetek nemzetim
 Ti is bocsássatok, szeretett szomszédim
 Kik itt jelen vannak, mindnyáját szólítottom
 Öreget és ifjat, el nem halgathatom
 Kedves jó barátim, szívemből ohajtom
 jó kísézőimmel, áldjon meg Xtusom
 Már te hozzád térek, én kegyes megváltóm
 +fán kint vallott, szerelmes Jézusom
 Ha elvégezted már, utolsó ügyömet
 Jöjj el Jézus Xtus, Vedd hozzád lelkemet.”⁸⁵

Csondor Ágnes Ángyom, bus özvegysegéd-
 ben
 Áldjon meg benneteket, Teremtő Istenem
 Szakk Josef jó ötsém, téged is szólítlak
 Bankasz György sogorom, Istennek ajánlak
 Bankasz Josef sogor, minden jot kívánok
 Kedves párotokkal, legyetek boldogok
 Bora Rozi Sogornőm, az ur oltalmazzon
 Fata János sogor, az ég jutalmazzon
 Csóra Ferencz sogor, híven kormányozzon
 Kedves párotokkal, menyben koronázzon
 Közel s távol lévő, jó atyámfiak
 Komáim, sogorim, s minden rokonságim
 Isten áldásához legyetek nemzetim
 Ti is bocsássatok, szeretett szomszédim
 Meghervadt testemet, immár felvegyétek
 Jézus szt nevében, el is kísérjete
 Az Ur Jézus Xtus, fizessen meg néktek
 Dicsértessék Jézus, Isten már veletek.”⁸⁶

A temetési búcsúztatók kifigurázásai és ellenpéldái

Mind a temetési búcsúztatók, mind a halottsiratók tanulmányozásánál érdemes a paródiákat is bevonni a vizsgálat körébe, mivel a helytelen változatok megfogalmazása révén sokat megtudhatunk az „illő” búcsúztatók és siratók előadására és szövegére vonatkozó szabályokról, elvárásokról és konvenciókról. A siratóparódiák és a búcsúztatók parodikus változatai kívül esnek a temetési szertartás keretén: főként fonókban, egyéb közös munkaalkalmakon és a halottas játékok során kerülnek előadásra, ahol elsősorban a szórakoztatás a céljuk. Mégis, közvetett módon kapcsolódnak a siratás és a búcsúztatás szokásához: ezek a szövegek ugyanis éppen azt beszélik el, mit nem illik, nem szabad mondani vagy tenni a halotti szertartás e két fontos mozzanata alkalmával. A gúny célpontja tehát a sirató vagy búcsúztató személy, aki nem látja el méltóképpen a feladatát (pl. ügyetlen módon oda nem illő dolgokat kever a szövegbe, magatartása nem megfelelő, bánatához kétség fér, esetleg nyereségvágya vagy haszonleső vonásai nyilvánulnak meg).⁸⁷ Még akkor is a szerző-előadó válik nevetségessé, ha a szövegben a gúnyolódás közvetlen tárgya az elhunyt: például, ha a halott személyes titkai, hibái és gyengéi kerülnek kibeszélésre, a dicséret helyett.

A temetési búcsúztatóknak kétféle elferdítési módjára is akadtam az Ethnológiai Adattárban: néhány cigánybúcsúztató és egy zsidóbúcsúztató szolgáltatnak ilyen jelle-

⁸⁷ Erről bővebben: SZENIK I. 1996. 17–20., 371–376.

gű példákat.⁸⁸ E szövegeknél a komikum forrása elsősorban az, hogy a temetési búcsúztatóknak „a halottról csak jót vagy semmit!” mottójával ellentétben nem hallgatja el a rosszat, nem idealizálja a halottat, hanem leplezetlenül, a maga valóságában, sokszor negatív irányban eltúlozva mutatja be az elhunytat.⁸⁹ Tartalma tehát éppen ellentétes a temetési búcsúztató témájával.

A cigánybúcsúztatók a 18. században voltak igazán népszerűek, de még a 19. században is előbukkannak változataik. A búcsúztatók a csúfolók módjára ábrázolják és figurázzák ki a cigányok sajátos életmódját és életkörülményeit.

A 18. századi szövegváltozat a cigányvajda fiához méltó módon, ünnepélyes hangulatú, szavakkal és képekkel búcsúzik, de nem a halott nevében, hanem harmadik személyben búcsúztatja az elhunytat:

„Tzigány vajda fiának búcsúztatója

/Nota: Seregeknek szent Istene/

Vidd el Uram Országodban
Fogadd bé szent sátorodban
Szárnyas szent angyalid közé
Tedd a szent tzigányok mellé.

Véled Uram vásárookra
Járjon a szent városokra
Ott is mennyei lovakon
Iott tserélhessen hitványokon.

Jártasd szép tzifra ruhában
Sarkantyus sárga tzizmában
Magad saját paripádon
Ugy nyargaljon menyországon.

Ültesd szent fujtatók mellé
Kovátsló szerszámok közé
Tedd őtet ott is vajdává
Tzigányok kapitányává.

⁸⁸ A zsidóknak és a cigányoknak a magyar és nemzetközi folklórban való (negatív, elutasító) megjelenítéséről lásd például KÜLLÖS I. 1993.; 2003.; GÖRÖG-KARÁDY V. 2006a.; 2006b.

⁸⁹ A halottal kapcsolatos negatív ítéletektől való tartózkodásról bővebben: KRÍZA I. 1993. 21.

Dohányozzék szent pipákból
 Igyik teli tsutorákból
 Háljon párnás szent ágyokban
 Fénylő fénylő sátorokban.

(A sárospataki Könyvtár Herschman-féle versgyűjteményéből (152–153. lap), XVIII. sz. 2. fele)⁹⁰

Az 1908-ban lejegyzett variáns ezzel szemben a szegényes életfeltételeket szókimondó és kíméletlen módon, első személyben festi le:

„Embernek élete merő nyomorúság
 Amerre csak fordul, bánat, szomorúság!
 Én is cigány voltam
 Éltem üggyel-bajjal
 Gyermekeim s magamat tápláltam nagy gonddal

Egész kenyér sohasem volt asztalomon,
 Szalonna nem csüngött rongyos padlásomon.
 Egy gatyával többet,
 Soha sem varrattam
 Míg aztat mosták, mezítelen voltam

Kedves édes Kukám, ne haragudj már rám,
 Ha eddig morgottál, békében maradj már.
 Elmegyek, elmegyek,
 Túl az angyalokon.
 Mert most vásár esik a szent városokon

(Háji nevű 75 éves aggastyántól tanultam I. gimnazista koromban, 1908-ban, Jászberényben)⁹¹

Az imént idézett cigánybúcsúztatók közös vonása, hogy mindkettő kiemeli a cigányokról sztereotípiaként élő jellemző tulajdonságukat: a vásárolási kedvet.

Moldován Vilma Tolna megyéből (Váralja) küldte be az Adattárba Süveg István 1892-ben íródott vőfélykönyvét. A *Kézírtos lakodalmi versezetek és búcsúztatók* egy menyasszonybúcsúztató mellett egy zsidóról szóló búcsúztatót is magukban foglalnak. A zsidót elbúcsúztató versezet különlegessége abban rejlik, hogy míg a temetési

⁹⁰ A Sárospataki Református Főiskola teológiai joghallgatóinak és gimnáziumi tanulóinak gyűjtése 1912–1914-ből: Ethnológiai Adattár 1012. 5.

⁹¹ Lencse Mátyás gyűjtése a Folklore Fellows szervezésében: Ethnológiai Adattár 877.

búcsúztatók tipikus szerkezetével és fordulataival él, addig tartalma és motívumai a halottbúcsúztatók társadalmi üzenetével és témájával szöges ellentétben állnak: áldás és megbocsátás helyett az átok és szitkozódás végeláthatatlan felsorolása, az erények dicsőítése helyett pedig a bűnök lajstroma kap helyet.⁹² A vaskos tréfák, a kétértelműségek, az obszcén szavak és a nemi érintkezésre való utalások pedig a siratóparódiák eszközkészletével mutatnak rokonságot.⁹³

„Édes halotti gyülekezet
 Látjuk hogy meghal már ezen szegény zsidó,
 Nem gajdász többé van e rongy eladó.
 Nem handléroz többet nem szed már több rongyot
 Sem tollat, sem rongyot, sem bunda darabot
 Látjuk! Hogy szegény zsidó már meghalt,
 Lelke egy számárba eddig már belebújt,
 Wiszi már a lelkét egy nagy füles számár
 Mind addig még csak az pokolra nem talál
 Testét pedig vigyük el az temetőben
 Tegyük le ottan a sirja fenekére.
 Wigyük elhát szegényt mert eljár az idő,
 Készen már a sírja, várja a temető,
 Tegyük le ottan az csendes föld gyomrába
 Majd eheti a fene ottan ottan kinnyában
 Most elbúcsúztatom e széles világtól
 Sipjától és az handlérozó bugyrától,
 Kedves testvérjeitől, jóbarátjaitól
 Mindenféle szedett vedett rokonitól,
 Kérem most Önöket felém forduljanak
 Engem mint jó papot jól meghalgassanak,
 Mert búcsúzásomnak most lészen kezdése
 Legyenek csendesen míg lészen végzése
 Ez megholtnak neve volt pollák Hendrik,
 Élete folyása terjedt 98 évekre
 Házassági életet, töltött 62 évet.
 Kedves nejével Gerebering Magdolnával
 Kedves gyermekei az megholtnak nyolcz számmal valának
 Kiktől következőleg veszi az búcsúját.

⁹² A temetési búcsúztatók társadalmi üzenetéről, a bennük megfogalmazódó megbocsátás igényéről lásd KRÍZA I. 2001. 378.

⁹³ A siratóparódiáról bővebben: SZENIK I. 1996. 17–20., 371–376.

Elsőbb is búcsúzik feleségétől
Tetőled búcsúzom Gerebering Magdolna,
Kedves hitves társam kecske fülü anna
Szerecsen pofájú dúzatt szemü Joska,
Néktek is kívánok áldást halálomban.
Hát te kedves lányom ki engem ápoltál,
Beteges ágyamnál sokszor sirdogáltál,
Elválllok tőletek megyek más világra,
Kívánok minden jót most útoljára,
Légy boldog szerencsés míg élsz – e- világon,
Hetvennyolcz vad kelés nőjön a pofádon,
Elmúlt már két éve mióta szenvedek,
De rajtam egy cseppet nem segítettetek,
Kivált ez a disznó kúrva feleségem,
Akárhogy kínlódtam nem törődött velem,
Verjen meg az Isten amért nem ápoltál,
Majd elvesztem szomjam még vizet sem attál,
Az ételnek is csak a legalját adtad,
Akit a gyerekek össze pocskoltak.
Hát mi kellett volna talán mézes kalács
Egye meg a fene azt a melák pofád,
Látjuk hogy meghalt már ez a Zsidó szegény
Ellankatt a fasza már nem igen kemény
Kimúlt életének legszebb idejében,
Nem dobog már szive elől a gatyában
Kifingott a világ kéménye oldalán
Ugy kell a disznónak mért volt olyan pogány
Mert sok hibás lovat eladott ő már,
Kiért a pokolban viték ötlet mindjár
Most már hát a fingját orában tegyétek,
Ránczos segge likját férgek meg egyétek.
De nem viszi ám el amit keresett.
Terejátok is hágy valami keveset.
Imhól két testvérje Szarvas és Dómbár,
Ezeken kívül még négy legel az csordán.
Ezeknek is atyok jó gazda ember volt.
Néha lovat nyúzott, néha hálýirbit (?) puczolt,
Még életében volt egy rühes számara,
Majd ki is nevezem hogy kire maradt az,
Násznagyuraimé lesz annak a valaga

Lesz is aból néki jó ivó pohara,
De még Pesten vár ám egy szép öröksége,
Ott az nagy óraknak nyári árnyékszéke,
Abban vannak ám még jó ízű falatok,
Kihez pajtás te is jussodat tarthatod,
Vagyha az nem tetszik válogathatsz benne,
Mert kilencz Zsidó fasz meg vagyon kövesztve,
Ha úgy tetszik pajtás jolakhatsz belőle,
Korán virágzik el a krumplinak szára,
Szegény pollákh Hendrik elmegy más világra
Jaj de hamar kimúlt szegény e világból,
Azért búcsúzik most minden rokonjától,
Legelsőbb is szegény Gáspár komájától,
Kedves édes komám, szegény gáspár Istvány,
Ki még oly idegen én hozzám nem voltál
Kivánom az orod nőjjon meg akkorára
Hogy kaszálás idejében ne keljen a tokmány
Tik pedig testvéreim kik körülöm áltok
Az Isten áldását kivánom rejátok
Adjon az tinéktek mindenhol eleget
Tetüből, bolhából, ne nagyon keveset,
Ne legyenek nagyok csak mind egy méhkas
A legkisebb légyen 166 kiló –
Kivánom hogy ezekben bővölködjetek
Tetüből, Bolhából ne szükölködjetek,
Mert hogyha ezekben bővölködtök,
Nem búsulhattok télen, hogy nincs disznó mit öltök,
Nem szükölködtök az életem dolgából,
Jol éltek mint Sági Kancsi mikor jó lakott bolond gombával,
Násznagyuramnak is ezeket kivánom,
Egyen, igyon mindég, míg él - e – világon.
Különben látom ő most is eszik, iszik,
De a blébánosról ő sem gondolkodik.
Sajnálom hogy nincs néki annyi esze,
Hogy valakitől egy pohár bort küldene,
Legyen ójan szíves édes násznagy uram,
Küldjön egy pohárbort mert nagyon szomjéhozom,
Aztán a versemet majd tovább fojtatom,
Kedves jó úraim és jó barátjaim,
Itt körülöm álló tisztelt halgatoim

Én mind lelki pásztor azt mondom magúknak,
Ne hidjünk mi ennek az hunczut halottnak,
Mert csak teszi magát, nincs ez még meghalva,
Én úgy nézem mind ha most is szuszogna,
Vagy mi ez ami a szemfödelet nyomja,
Nézzék csak még most is hogy föláll a fasza; -
Hej! ezek a lányok hogyan mosójógnak,
Szeretnék a farkát halló pajtásuknak,
Két marékra lógnak, mintegy nagy sodrófa,
Egy éjszaka tudom sokszor felhasználnak
Hát még az menyecskek hogyha megkaphatnák
Az bárka likjába jól bele nyomhatnák,
Tudom sok menyecske mondja most magában,
Bárcsak én nyomhatnám bele a pinámba,
De nyomja ám bele az Isten lovába
Wagy pedig a kutya szaros valagijában.
Mít röhöksz te öcsém, te oktalan állat,
Jobb volna siratnád a megholt apádat,
Ne rángatnád itten ezt a pállott szádat.
Hej! Násznagyúram is milyen hosszút köpött,
Kendnek is jól esne egy nagy pina pötzök.
Hát szabó bátyámúram még most látom,
Hogy meg nem szollított az nagyon sajnálom,
Egy kis beszélni valóm volna magával,
Hogy sipoljon kend az első primás faszával,
Engedelmet kérek kedves uram bátyám
Pajkos beszédemért ne haragudjon reám
Mert tudják kigyelmetek hogy én csak tréfálok,
Mind egy lelki pásztor itten prédikállok,
Azért most újra felkérem önöket
Tegyük össze mindnyájan a mi kezeinket
Szegény halottér most imátkozzúk egyet,
Hála legyen most már az egek úrának,
Ez a kis bolondság mint jó volt tréfának,
Karimás vége van a Zsidó faszának,
Jó lesz kedves pajtás néked pikulának,
Meghaltál már Zsidó minden ember lát,
Ma készült egy malom apád udvarában,
Torkod a garatja, nyelved a vízhányó lapátja,
Tököd a csöngetyűje, faszod a tömőfája

Cziboraid, mákúsz, akosz pókusuz,
 Szalad a kutya felfelé
 Veri a faszát a szád felé
 Ülj fel a szürke ló csánkjára,
 Vess egy pár csolkot a penészlős picsájára; Ámmen.

(*Irtam söveg istván 1892^{ben}*)⁹⁴

Összegzés és további feladatok

Írásomnak nem volt célja az adattári szövegek részletes elemzése, csupán felvillantottam néhány jellemző és figyelemreméltó részletet, illetve további gondolatébresztő kérdéseket a 19. századi magyar nyelvű sirató- és búcsúztatóanyaggal kapcsolatban. A szövegkommentárok és a kísérőtanulmány készítése egy későbbi fázis feladata.

Jelen stádiumban a teljeskörű szövegfeltárás megvalósítása a cél. Ebben a munkaszakaszban, a búcsúztatók és siratók felgyűjtésével párhuzamosan, a szövegek keletkezési és gyűjtési körülményeit is érdemes volna felkutatni. A búcsúztatókat illetően a szövegváltozatok forrásainak, mintáinak felfedésével a kéziratok másolási gyakorlatára és társadalmi hátterére is fény derülhet, továbbá a ponyvanyomtatványok, a szentképek, az ájtatos irodalom, az imakönyvek, a virrasztóbeli előénekesek nyomtatott füzetek és kéziratos énekeskönyveinek hatásai, valamint a 17–18. századi előképek is kimutathatók. Nemcsak az írott temetési búcsúztatók, hanem a szóban rögtönzött, szóbeli hagyomány útján terjedő siratószövegek fejlődése, mintaképei és változásai is felrajzolhatók a variánsok szisztematikus összehasonlítása révén. Az alkotási folyamat és a szövegvariálódás mechanizmusának feltérképezése mind a búcsúztatók, mind a siratók esetében tanulságos eredményekkel kecsegtethet – főként, ha e két műfaj kölcsönhatásaira gondolunk. Az ilyen irányú következtetések levonása a különböző, illetve az ugyanazon szerzőktől vagy előadóktól származó szövegváltozatok összevetése segítségével lehetséges. Mindezen feladatok elvégzéséhez egy térben, időben és műfajilag jól és világosan lehatárolt szövegkorpusz szükséges.

A 19. századi sirató- és búcsúztatóanyag feltárása és elemzése a 20. századi szövegek értelmezését is további szempontokkal bővíti, illetve segítheti e szöveg-hagyományok történeti fejlődésvonalának és kapcsolatainak megrajzolását.

⁹⁴ Ethnológiai Adattár 15084. 20–25.

HIVATKOZÁSOK

ALBERT István

1901 Halotti szokások a baranyai Hegyhát vidékén. *Ethnographia* XII. 25–32.

BAKSAY Sándor

1891 Magyar népszokások. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. VII. Magyarország. II. Főszerk. Jókai Mór. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 73–148.

ECSEDI István

1929 Siratóénekek Hajdúszoboszlóról. *Ethnographia* XL. 113–116.

GÖRÖG-KARÁDY Veronika

2006a A megtáncoltatott és az ördögös zsidó. Sztereotípiák és közhelyek dialektikája a folklórban. In Görög-Karády Veronika: *Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete. Mesék, teremtéstörténetek, etnopszichológiai elemzések*. (Afrika, Európa.) Budapest, L'Harmattan, 105–112.

2006b A megvetés természetrajza. A cigány alakja az európai népi gondolkodásban. In Görög-Karády Veronika: *Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete. Mesék, teremtéstörténetek, etnopszichológiai elemzések*. (Afrika, Európa.) Budapest, L'Harmattan, 133–190.

KÁLMÁNY Lajos

1891 *Szeged népe*. III. Szeged vidéke népköltése. Arad, Réthy ny.

KÁROLY S. László

1979 Halott lakodalma. In *Magyar Néprajzi Lexikon*. II. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 445–448.

KATONA Imre

1982 Halottas énekköltészetünk tiszta és átmeneti műfajai. In *Halottkultusz*. Szerk. Hoppál Mihály – Novák László. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 133–143. (Előmunkák a Magyarság Néprajzához 10.)

KESZEG Vilmos

2002 A genealógiai emlékezet szervezése. In *Közelítések az időhöz. Tanulmányok*. Szerk. Árva Judit – Gyarmati János. Budapest, Néprajzi Múzeum, 172–212. (Tabula könyvek 3.)

2004 *Aranyosszék népköltészete*. I–II. Kolozsvár, Mentor Kiadó.

KISS Lajos – RAJECZKY Benjamin (s. a. r.)

1966 *Síratók*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A Magyar Népzene Tára V.)

KRÍZA Ildikó

1993 *Felsőnyéki halotti búcsúztatók*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

2001 In persona defuncti. A temetés költészetének archaikus elemei. In *Lélek, halál, túlvilág. Vallásantropológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. Szerk. Pócs Éva. Budapest, Balassi Kiadó, 372–382. (Tanulmányok a transzcendensről II.)

KÜLLÖS Imola

1993 A cigányok ábrázolása a 17–18. századi kéziratos költészetben. In *Cigány néprajzi tanulmányok*. I. Szerk. Barna Gábor–Bódi Zsuzsanna. Salgótarján, Mikszáth Kiadó, 132–150.

- 2003 *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig*. Szekszárd, Kerényi Nyomda. (Romológiai Kutatóintézet Közleményei 9.)

LÁZÁR István

- 1896 *Alsó Fehér vármegye magyar népe*. Nagy-Enyed, Cirner és Lingner könyvnyomdája.

STEPANOVA, Aleksandra

- 1996 *Itkuirsien keruutyöstä Karjalassa*. In *Näkökulmia karjalaiseen perinteeseen*. Ed. Hakamies, Pekka. Helsinki, SKS, 211–228.

SZENDREY Ákos

- 1941 *A halott lakodalma*. *Ethnographia* LII. 44–53.

SZENIK Ilona

- 1996 *Erdélyi és moldvai magyar siratók, siratóparódiák és halottas énekek*. Kolozsvár – Bukarest, Romániai Magyar Zenetársaság – Kriterion Könyvkiadó.

VOIGT Vilmos

- 1983 *Az érzelmek és a fájdalom eltávolítása. Menyasszonysiratók*. In *Lakodalmok*. Szerk. Novák László – Újváry Zoltán. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 397–407. (Folklór és etnográfia 9.)
- 1992 *Az érzelmek és a fájdalom eltávolítása. Menyasszonysirató*. *Theológiai Szemle* V. 297–304.

FÜGGELÉK

A NÉPRAJZI MÚZEUM ETHNOLÓGIAI ADATTÁRA KÉZIRATGYŰJTEMÉNYÉBEN FELLEHETŐ BÚCSÚZTATÓK, SIRATÓK ÉS VIRRASZTÓÉNEKEK JEGYZÉKE (19. ÉS 20. SZÁZAD)

Adattári jelzet	Gyűjtő	Gyűjtés helye	Gyűjtés vagy a szövegek keletkezési ideje	Gyűjtés tartalma ⁹⁵
EA 193. 1–104.	Jankó János	Torockó (Torda-Aranyos)	1805–1899	Halott- és menyasszonybúcsúztató, halott lakodalma, „halottas énekek”
EA 220. 1–2, 4–31, 33–46, 75–76, 174–179, 187–195, 197–205, 208–218, 221–226, 228–253.	Jankó János	Kalotaszeg (Kolozs)	1890–1891	Virrasztóénekek, búcsúztatók, átmeneti formák
EA 275. 1–9.	Farkas László	Etéd (Udvarhely)	1906–1907	Halotti búcsúztatók
EA 299. 116.	Nagy Gabriella	Udvarhely megye	1932	Köszöntő, búcsúztató
EA 312. 1–15.	Baráth János	Belvárd (Baranya)	1928	„Siratóvers”
EA 484. 50–136.	Sütő Gyula	Bakaszó (Bereg)	1914–1915	Verses halotti búcsúztatók
EA 484. 255–257.	Sütő Gyula	Bakaszó (Bereg)	1914–1915	„Halotti búcsúztató beszéd”
EA 616. 239–241.	Szendrey Ákos	Nagyszalonta (Bihar)	1914–1915	Halottsiratók
EA 629. 200–204.	Oltyán Sándor	Nagyszalonta (Bihar)	1910–1916	„Halotti ének”, búcsúztató
EA 845. 1–140.	Szabó István	Olcsvaapáti (Szatmár)	1914	„Halotti énekek”
EA 862. 1–57.	Ecsy Ödön István	Pettend (Baranya)	1915	Halotti búcsúztatók
EA 877. 1–11, 16.	Lencse Mátyás	Jászberény (Jász-Nagykun-Szolnok)	1908	Cigánybúcsúztató
EA 889. 1–17.	Albert István	Baranya megye	1914 (1842-es jegyzetek alapján)	Búcsúztatók

⁹⁵ Idézőjelben a kéziratokon álló eredeti címek szerepelnek. Az idézőjel nélküli címek a gyűjtés tartalmát jelölik, ezek az elnevezések a cikk szerzőjétől származnak.

EA 902. 62.	Bodor Dénes	Sepsiszentgyörgy (Háromszék)	1915–1917	„Tréfás sirató”
EA 905. 1–56.	Hajdu Benjámin	Sárospatak (Zemplén)	1868–1913	„Halotti énekek”
EA 1012. 5–6.	Sárospataki Református Főiskola theológiai joghallgatói és gimnáziumi tanulói	Átány (Heves)	1912–1914 (18. sz. 2. fele)	Cigányvajda fiának búcsúztatója (A Sárospataki Könyvtár Herschman-féle versgyűjteményéből)
EA 1088. 114.	Ifj. Dudich László	Izsa (Komárom)	1932	„Siratómondókák”
EA 1228. 44–48, 81–83, 119–120.	Zsigmond Konrád	Kiskunfélegyháza (Pest)	1902	Halott- és menyasszonybúcsúztató, „disznótoros búcsúztató”
EA 1345. 1–159.	Szabó Gyula	Egri, Szászberrek (Szatmár)	1913	Halotti búcsúztatók
EA 1411. 1–72.	József János	Firtosvárálja (Udvarhely)	1901	Búcsúztató
EA 1420. 1.	Fülöp Imre	Endrőd (Békés)	é. n.	Halotti búcsúztató
EA 1443. 489–756.	Papp János Tóth Pál	Átány (Heves) Tiszakerecseny (Bereg)	1913–1914	Halotti búcsúztatók
EA 1459. 1–24.	Körtély István (íródeák)	Jászkisér (Szolnok)	1928	„Halotti énekek”
EA 1460. 1–4.	Tóth Lajosné	Kunmadaras (Szolnok)	1928	„Halotti ének”
EA 1461. 1–2.	Borisa Dezső	Markóc (Somogy)	1928	„Halotti ének”
EA 1462. 1–2.	őzv. Kovács Sámuelné	Dunapataj (Pest)	1928	„Halotti ének”
EA 1463. 1–9.	id. Sikter László	Rákospalota (Pest)	1928	„Halotti énekek”
EA 1464. 1–3.	Nagy László	Kunmadaras (Szolnok)	1928	„Halotti ének”
EA 1465. 1–6.	Pintér Péter	Gyulaj (Tolna)	1928	„Halotti énekek”
EA 1466. 1–32.	B. Balogh István	Biharzsádány (Bihar)	1928	„Halotti énekek”
EA 1467. 1–4.	Csokona Gyula	Szigetvár (Somogy)	1928	„Sirató ének”
EA 1468. 1–22.	Jánvári Dániel	Dőge (Szabolcs)	1928	„Halotti énekek”
EA 1469. 1–3.	Madácsi Vince	Ináncs (Abaúj-Torna)	1928	„Halotti ének”

EA 1471. 1–2.	Bessenyei János	Pély (Heves)	1928	„Halotti ének”
EA 1472. 1.	Pijó Vendelné	Taszár (Somogy)	1928	„Halotti ének”
EA 1473. 1–5.	Fazekas Erzsébet	Zagyvapátfalva (Nógrád)	1928	Halottsiratók
EA 1474. 1.	Horváth Sándor	Sarród (Sopron)	1928	„Halotti ének”
EA 1475. 1–2.	Czanik Miklós	Decs (Tolna)	1928	„Halotti ének”
EA 1476. 1–2.	Bodrogi János	Kisbajom (Somogy)	1928	„Halotti ének”
EA 1478. 1.	Horváth Dániel	Bodmér (Fejér)	1928	„Halotti ének”
EA 1479. 1–6.	Lukácsi Bálint	Szabadszál- lás (Pest)	1928	„Halotti ének”
EA 1480. 1–4.	Tamássy József	Dunavecse (Pest)	1928	„Halotti énekek”
EA 1481. 1–3.	Bartha Balázs	Kaba (Hajdú)	1928	„Halotti énekek”
EA 1482. 1–2.	Garay Andrásné	Egercsehi (Heves)	1928	„Halotti ének”
EA 1483. 1–2.	Garay Ilonka	Egercsehi (Heves)	1928	„Halotti ének”
EA 1484. 1–6.	Rigó Józsefné	Dunakiliti (Moson)	1928	„Halotti énekek”
EA 1485. 1–40.	S. Vincze István	Döge (Szabolcs)	é.n.	„Halotti énekek”
EA 1486. 1–4.	F. Bak Sándorné	Jászkisér (Szolnok)	1928	„Halotti énekek”
EA 1488. 1–3.	Barna Ferencné	Jászkisér (Szolnok)	1928	„Halotti énekek”
EA 1489. 1–2.	id. Bajomi János	Mezőkomárom (Veszprém)	1928	„Halotti énekek”
EA 1490. 1.	Dranovics János	Gyöng (Tolna)	1928	„Halotti ének”
EA 1798. 1–112, 115–130, 185–215.	Répási István	Tiszanána (Heves)	kb. 1912–1913	„Temetési énekek”
EA 1976. 19.	Tarczy Sándor		1914	„Siratóvers”
EA 2006. 35–144.	Szabó Gyula	Salgótarján (Borsod)	1913–1916	Virrasztó énekek
EA 2008. 1–21.	Sarka Károly	Sárospatak (Zemplén)	1913	Halotti búcsúztatók
EA 2063. 26, 42.	Diószegi Vilmos	Békéscsaba (Békés)	1947	Halotti búcsúztató
EA 2152. 2, 28, 30	Komoróczy Miklós	barkók (Borsod)	1900-as évek	Halotti búcsúztató
EA 2159. 1–20.	Zilahy György	Kalotaszeg (Kolozs)	1900-as évek	„Halotti énekek”

EA 2188. 61.	Gyenizse Lajos	Kiskunhalas, Bodoglár-Puszt (Pest-Pilis- Solt-Kiskun)	1936–1940	Cigánybúcsúztató, vajdabúcsúztató
EA 2520. 280.	Dr. Kresz Mária	Nyárszó (Kolozs)	1941–1943	Síratószövegek
EA 2523. 1–242.	néhai János Sándor	Székelyszáldobos (Udvarhely)	1869	Kézírtos énekes- könyv I–V. „Halotti énekek”, önéletírás, 1848-as visszaemlé- kezés (Pogány Péter)
EA 2739. 13.	Szoboszlainé Raffay Anna	Cigánd (Zemplén)	1952	Halottsíratás
EA 2744. 16.	Pesovár Ernő	Kishartyán (Nógrád)	1951	„Palóc temetési sírató”
EA 2823. 1–28.	Szél József	Bágyon (Torda-Aranyos)	1872–1919	„Szomorú halotti versek, beszédek, köszöntők” (Kálmány Lajos hagyatéka)
EA 2852. 1–187.	Kálmány Lajos		1872–1919	„Halálal, halottal kapcsolatos szoká- sok, hiedelmek, halál utáni élet, lélekhit, visszajáró halott (halottas beszéd)”
EA 3140. 1–20.	Nagy Tibor	Szamosszeg (Szatmár)	1941	„Halottas, síra- tó énekek”
EA 3144. 1–13.	Puskás Béla	Szamosszeg (Szatmár)	1941	„Virrasztó és ha- lottas énekek”
EA 3149. 2–4.	Zsurkai Zoltán	Nyírgyulaj (Szabolcs)	1941	„Halottvirrasztó énekszövegek”
EA 3180. 17.	Szénássy József	Tépe (Bihar)	1942	„Egyházi ének dallamá- ra temetési énekszöveg”
EA 3480. 1.	Hofer Tamás	Szentmártonkáta (Pest)	1951 (1865-ös könyvből)	Gedainé Bene Margit búcsúvezető és templo- mi énekes énekfüzete: halotti búcsúztató fiatal menyasszonynak/leány- nak vagy (vő)legénynek
EA 3979. 5–6.	Nagy Dezső	Doboz (Békés)	1952	„Síratóének szö- vegtörödéke”
EA 4136. 29–30.	Nagy József	Tiszacsege (Hajdú)	1954	Síratás, síratósöveg

EA 4232. 11.	Nagy Czirok László	Kiskunhalas (Pest-Pilis-Solt-Kiskun)	1900–1955	„Siratás, szövettördék”
EA 4244. 1–14.	Gáspár S. Antal	Nagyvejke (Tolna)	1944–1955	„Búcsúztatók, halottsirató szövege eredeti kéziratban”
EA 4424. 1–23.	Nagy Czirok László	Kiskunhalas (Pest-Pilis-Solt-Kiskun)	1950 előtt	„Bacsó László: Temetési énekek szövegei gépelve”
EA 4468. 84–85.	Nagy Czirok László	Kiskunhalas (Pest-Pilis-Solt-Kiskun)	1897–1956	„Kántor ének és halottbúcsúztató szövege (Valószínűleg részeg volt, vagy csak ráfogják)”
EA 4535. 1088–1089.	Vikár Béla		1896–1906	„Mihály vajda sírjánál elmondott beszéd”
EA 4651. 6706–6726, 9921–9930.	Dr. Szendrey Zsigmond	Az ország különböző részeiből, főleg Bihar	1910–1930	„Sirató dalszövegek” „Halotti búcsúztató szövegek”
EA 5598. 120.	Boross Marietta	Sióagárd (Tolna)	1959 (1849)	„Halottaskönyv” (1849)
EA 5681. 93.	Istvánffy Gyula	palóc	é. n.	„Siratódal”
EA 5691. 1–111.	Györffy István	Hódmezővásárhely (Csongrád)	1850–1880	Kántorbúcsúztatók
EA 5907. 18/a.	Kerecsényi Edit	Zalemernye (Zala)	1954	Sirató
EA 6496. 8.	Mádai Gyula	Diósgyőr (Borsod)	1958	„Halotti énekek”
EA 6717. 1–9.	Szentmihályi Imre	Bóde (Zala)	1960	Virrasztás, virasztóénekek
EA 6718. 1–16.	Szentmihályi Imre	Bóde, Dobron-hegy, Hottó, Kávás, Teskánd, Zalaszentgyörgy (Zala)	1960	Virrasztás, virasztóénekek
EA 6755. 1–29.	Bácskai-Bosnyák Sándor	Bukovinai széke-lyek: Józseffalva, Székelyszabar, Andrásfalva, Hidas, Bátaszék, Hadikfalva, Palotabozsok, Véménd, Sombe-rek, Istensegíts, Nagyvejke	1961	„Székely népköltészet” (benne: búcsúztatók is)

EA 9544. 1–68.	Kocsisné Szirmai Főris Mária	Szamoskér, (Szatmár-Bereg) Ugocsa m.	1954	Virrasztóénekek, temetkezési szokások
EA 10214. 78–80.	Viski Károly		1932	Búcsúztatók, siratók
EA 10216. 2.	Viski Károly		é. n.	„Rögtönzött szövegű és dallamú siratók”
EA 10226. 24–25.	Viski Károly	Székelyföld	1939 (1909)	Menyasszonybúcsúztató: „Leányi búcsúztató”
EA 10690. 1–204.	Sebestyén Gyula	(Udvarhely)	1875–1901	Sorbán András kéz- írtos daloskönyve
EA 10758. 1–32.	Sebestyén Gyula	Farcád, Kénos (Udvarhely)	1877–1887	„Halotti búcsúztatók”
EA 10759. 1–12.	Sebestyén Gyula		1885 körül	Katolikus népi kézirat: „halotti búcsúztatók”
EA 10760. 1–42.	Sebestyén Gyula		é. n.	„Protestáns népi kézira- tos füzet. Eleje hiány- zik”: virrasztóénekek
EA 12776. 1–27.	Pais Sándor	Kustánszeg (Zala)	1960	„Somogyi Béla kustánszegi református kántortanító hagyaté- kából. Búcsúztatók.”
EA 13083. 1–40.	Honismereti Szakkör	Hadikfalva (Bukovina) Véménd, Pécsvárad (Baranya)	1962 (1925)	„Dolha Bertalan halottas könyve 1925- ből. Eredeti kézirat gépielt másolata.”
EA 13286	Parag Gábor	Szamoszeg vidéke (Szatmár)	1934	„Temetési énekek”
EA 13902	Márton László	Békés megye	1963–1964	„Békési temetési szo- kások, siratók, fejfák”
EA 14935	Ecsedi Lajos Nábrádi Mihály Szabó Sándor Toronyai László	Hajdúnánás (Hajdú)	1937 1957	„Sirató énekek” (Vö. Molnár József 1938. A halott elta- karítás Hajdúnáná- son. <i>Ethnographia</i> XLIX. 138.)
EA 14955	Hajdúnánási református gimnáziumi növendékek	Hajdúnánás, Egyek (Hajdú) Büdszentmihály, Polgár (Szabolcs)	1937–1939 1940	„Leánykérés, lako- dalom, babonák, siratók, rontás, népdal (nóta) szövegek”

EA 15078	ifj. Máthé Ferenc	Vargyas (Udvarhely)	1964	„id. Máthé Ferenc koporsója felett elhangzott búcsúztató. (Összeállította: Dimén András unitárius lelkész)”
EA 15084	Moldován Vilma	Váralja (Tolna)	1968 (1892)	Süveg István vőfélykönyve 1892-ből: „Kéziratos lakodalmi versek és búcsúztatók” Menyasszonybúcsúztató, zsidóbúcsúztató
EA 15120. 8–14, 22–28, 36–44, 48–49, 51–57.	Erdős Kamil	Balassagyarmat, Bercel, Endrefalva, Karancslapujtő, Karancsság, Salgótarján (Nógrád)	1960	3. rész: „Oláh-cigány és kárpáti-cigány dalok. (siratók)” „Saját maga siratása” is
EA 15363	Szücs István	Vajdácaska, Tiszakarád, Nagyrozvágy, Cigánd (Zemplén)	1966	„Bodroközi temetési énekek”
EA 17343	Forrai Ibolya	Kisdorog (Tolna) Hadikfalva (Bukovina)	1983 (1940–1950)	„Halott-búcsúztatók. Két darab kéziratos füzet. Illés Gergely írásai 1940–1950 között.”
EA 17657	Juhász Jolán	Putnok (Gömör, Kishont) Szalonna (Borsod)	1972	„Sirató énekek”
EA 18254	Sz. n.		é. n.	„Siratók. Könyvészeti adatgyűjtés”
EA 19064	Tóth Elemér		1916–1920	„Kéziratos imádságos- és énekeskönyv. Menyegzői vacsora előtt mondott vers.”
EA 19287	Vinczen Éva	Garé (Baranya)	1976	„Garéi református halotti énekek a múlt század végétől”
EA 19420	Ambrus Vilmos	Istensegíts (Bukovina)	1977	„Halotti búcsúztatók Istensegítsből”
EA 20643	Molnár Benő	Negyed (Nyitra)	1971	„Kosztolányi János halotti búcsúztatója”

A vőfélyversek szövegváltozásai a 19. században

TÓTH ARNOLD

Kutatásom tárgya a 19. századi kéziratos vőfélykönyvek összehasonlító szövegfilológiai vizsgálata.¹ A téma mindeddig kívül esett a folklorisztikai és a költészettörténeti-művelődéstörténeti kutatások fő irányain. Bár a lakodalmi költészetnek ez a szegmense számos vonatkozásban gyakran megjelenik a különböző munkákban, önmagában, és a jelenség minden aspektusát átfogó monografikus igényvel még nem került feldolgozásra. Kutatásom a különböző irányultságú és mélységű előzményekhez képest – melyeket tanulmányom első részében, a kutatástörténeti áttekintésben részletezek – a *vőfélyvers mint önálló műfaj* monografikus feldolgozására törekszik; a 18. századi köz-költészeti előzményekhez kapcsolódva a műfaj 19. századi kiteljesedését és változásait vizsgálva. A dolgozatban a bevezető kutatástörténeti áttekintést követően egy borsodi falu, Kisgyőr 19. századi vőfélyrigmusainak példáján keresztül mutatom be a szövegek változásának folyamatát.

Kutatástörténet és elméleti keretek

Definíciók

A lakodalom menetének irányítója, a lakodalom legfontosabb tisztségviselője a vőfély. „Eredeti feladata [...] a házasságkötés végrehajtásának garantálása és az ünnepélyesség emelése, valamint szórakoztatás volt. [...] A vőfélység félhivatásos tevékenységgé vált az ország nagy részén, ami rátermettséget kívánt: jó fellépést, határozottságot, tekintélyes magatartásra való képességet, rugalmasságot, előadói készséget, jó emlékezőtehetséget, humorérzéklet, lélekjelenlétet és becsületességet is. [...] A vőfélyeket munkájuk végzésében a XVIII. század óta mind több változatban kiadott vőfélykönyvek segítették, amelyek megadták a szokáskör vezérfonalát, forgatókönyvét, s ellátták a vőfélyeket

¹ Ez a tanulmány egy kutatási beszámoló, amely előadásként elhangzott az ELTE Folklóre Tanszékén 2007. március elsején megrendezett szövegfolklorisztikai konferencián.

mondanivalóval. E verseket azután a vőfélyek gyakran módosították a helyi vagy alkalmi körülményeknek megfelelően.”²

A hazai folklorisztikában több definíció is született a *vőfélyvers* és a *vőfélykönyv* fogalmának meghatározására. A témával Ujváry Zoltán foglalkozott először elméleti igény-nyel, egy 1960-ban megjelent dolgozatában.³ Rövid írásának jelentőségére utal, hogy a későbbi meghatározások is rendre rá hivatkoztak a rendszeres kutatások megindulásáig.⁴ Tanulmányának szövege később változatlan formában újra megjelent.⁵ Ujváry definíciószerű meghatározást nem ad, a vőfélyverseket és a vőfélykönyveket a *népi kéziratos könyvek* egyik nagyszámú, ám folklorisztikai szempontból korántsem annyira jelentős válfajaként tárgyalja. A népi kéziratos könyveket megkülönbözteti a korábbi (16–18. századi) és irodalomtörténeti szempontból is jelentős *kéziratos énekeskönyvek* kategóriájától. Ilyen értelemben a népi írásbeliség felől közelíti meg a témát, amikor ezt írja: „A kéziratos könyvek jelentős részét a vőfélyversekkel, lakodalmi köszöntőkkel teleírt könyvecskék alkotják. Bár művelődéstörténeti szempontból sok tanulsággal szolgálnak, jelentőségük sokkal kisebb, mint a többi – verses, nótás – kéziratos könyvnek.” A népi kéziratos könyveken belül a vőfélykönyveket Ujváry külön kezeli, mert azok anyagát nem tekinti a folklórhoz tartozónak. A vőfélyverseket funkciójuk szerint megvizsgálva kettéválasztja a lakodalmi szöveganyagot. Az egyik csoportnak a népdalszöveget tekinti, amely közösségi, a lakodalmon belül kevésbé alkalomhoz kötött, és inkább szóbeli. A másik a vőfélyrigmusok, vőfélyversek csoportja, amely egyéni tudás produktuma, egyéni az előadásmódja, sokkal merevebbek és kötöttebbek az előadás körülményei, és inkább írásbeliségben hagyományozódik. A kettő között Ujváry szerint alapvető funkcióbeli eltérés van. „Míg a lakodalmi szokások szinte vidékenként más és más képet mutatnak, a vőfélyversek az egymástól legtávolabb eső vidékeken is feltűnően egyeznek. Valószínű, hogy a vőfélyversek csak később kerültek – mégpedig egy közös forrásból – az egymástól alig-alig elütő ponyvatermékekből a már vidékenként kialakult hagyományos lakodalmi szertartások közé. [...] Természetesen filológiai feldolgozásra vár, hogy az olyan könnyen befogadott ponyvafüzetek versei népi eredeten alapulnak-e vagy teljes egészében felülről kapott szállományok.”⁶ A vőfélyvers egyéni műfaj, a hagyomány szabályozó ereje kevésbé hat rá. A vőfélykönyv ezért funkcióját tekintve alapvetően különbözik az egyéb nótás- és daloskönyvektől. Itt a cél a megtanulás, a szövegek kötött rendjének rögzítése. A lakodalmon kívül egészében nincs iránta közösségi érdeklődés. „A vőfélyversek a nép hagyományában nem alkotnak önálló műfajt, nem tartoznak a népköltészethez, s így a paraszti közösség kultú-

² GYÖRGYI E. 1990. 47.

³ UJVÁRY Z. 1960. 111–146.

⁴ KÜLLÖS I. 1982. 597.; VOIGT V. 1994a.; 1994b.

⁵ UJVÁRY Z. 1980. 461–468.

⁶ UJVÁRY Z. 1980. 462.

rájában sincs jelentősebb szerepük.”⁷ Tanulmányában Ujváry Zoltán a vőfélyverseket abból a szempontból veszi közelebből szemügyre, hogy a folklorizálódás útján ezek a szövegek elindulnak-e, és melyekből lesznek részben vagy egészében lakodalmi népdalok. Lényegében csak annyira tekinti a vizsgálat lehetséges tárgyának ezt a szöveg-hagyományt „amennyire a vőfélyverseknek, vőfélykönyveknek a dalok kialakulásában szerepük van.”⁸ Ujváry Zoltánnak ez a megközelítése kutatástörténeti szempontból az első állomásnak tekinthető; az elmúlt tíz évben megjelent közköltészeti publikációk azonban számos megállapítását meghaladták.

Katona Imre definíciója szerint a vőfélyvers „a népi vers alkalmi válfaja, a lakodalom szertartásmestere által elszavalt, az ünnepségsorozat fontosabb mozzanataihoz kapcsolódó kötött formájú alkalmi szöveg.”⁹ A vőfélyeket Katona a 16–18. századi énekes szolgák, szolgadiákok újkori megfelelőinek tartja, és utal a nemesi lakodalmak szertartásos menetének költészetére, annak a vőfélyversekre gyakorolt hatására. A vőfélyversek fő jellemvonásaként kiemeli, hogy az alkotó és az előadó gyakran nem ugyanaz a személy, és a szövegek létrejöttében, hagyományozódásában nagy szerepet tulajdonít az írásbeliségnek: a vőfély „rendszerint nem alkotója, hanem csak előadója a vőfélyverseknek; a helyzethez illő módosításokat azonban ő végzi el. A vőfélyversek szerzői korábban az iskolamesterek, diákok, utóbb falusi néptanítók, kántorok és népi verselők, vőfélykedő parasztok voltak.” A nyomtatott vagy kéziratos gyűjtemények fontossága mellett Katona Imre ugyanakkor említést tesz arról, hogy – szerinte elsősorban a székeleyeknél – ezek a lakodalmi szövegek a szóbeliségben is hagyományozódtak, és ezek az alkotások szebbek, csiszoltabbak írásban rögzített társaiknál. A vőfélyversek forrásairól szólva a nemesi lakodalmak költészete mellett további három réteget nevez meg: az iskolás-diákos kéziratos énekköltészetet, a hitújítás oktató költészetét és az utóbb bekerült népi elemeket (mint a tréfás toborzó és a pártabúcsúztató). Megjegyzi, hogy nem eléggé kutatott terület a vőfélyversek táji változatainak kérdése. A vőfélyversek esztétikai vonatkozásairól röviden szól: a tudálékos és terjengős szövegek verselése gyenge, rímelése erőltetett, hiányzik a versszak; ezek alapján – formailag – a verses szerelmi levelekhez hasonlítja a szövegeket. Végül a lakodalom menete szerinti tematikus-funkcionális csoportosítást ad: vendég hívás, a menyasszony búcsúztatása, beköszöntés, oktatás, a fogások tréfás bejelentése, a menyasszonytánc indítása, berekesztés.¹⁰

Voigt Vilmos meghatározásával kétfelől közelíti meg a vőfélyverseket: egyrészt a „félnépi költészet jellegzetes termékeinek” tartja azokat, utalva 18. század végi megjelenésükre és 19. századi ponyvai terjedésükre. Másrészt szerinte a „lakodalmi költészet műfaja; az ünnepséget vezető vőfély (vagy násznagy) által előadott vers.” Tematikai szempontból a szövegek a lakodalom eseményeihez kapcsolódnak; formai szempont-

⁷ UJVÁRY Z. 1980. 464.

⁸ UJVÁRY Z. 1960.; 1980. 461–468.

⁹ KATONA I. 1982. 598.

¹⁰ KATONA I. 1982. 598–599.

ból pedig Voigt Vilmos költői értékkel ritkán rendelkező rigmusoknak tekinti azokat. Kiemeli a vőfélyversnek az írásbeliséggel való szoros kapcsolatát is: „amióta létezése adatokkal bizonyítható, írásos (kéziratos, majd nyomtatott) forrásokból terjed, de a szövegeket a konkrét körülményekhez alkalmazzák.” Történeti előzményeire utalva két forrást jelöl meg: a vőfélyvers a barokk szerelmi líra és a deákpoézis folytatásának tekinthető, „átvéve ezek fordulatait, négysoros strófáit, egyszerű de mesterkélt rímeit, tréfás szójátékait, csúfondáros stílusát.” Hangsúlyozza, hogy a vőfélyversek nemzetközi elterjedtsége mindmáig tisztázatlan, bár az európai szokásköltészet számos hasonló jelenséget ismer, maga a vőfélyvers egyelőre csak a szomszédos népek köréből ismert.¹¹

A vőfélyvershez hasonlóan születtek különböző meghatározások a *vőfélykönyv* fogalmáról is. Először a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban Küllős Imola definiálta a következőképpen: „kézzel írt, másolatás útján népszerűsödő és gyarapodó lakodalmi versgyűjtemény. A paraszti kéziratok egyik legkorábbi s szinte máig élő kedvelt fajtája. A 18. század végétől nyomtatásban is megjelent.”¹² A szerző egyrészt a szövegek lakodalomhoz kötöttségét hangsúlyozza, másrészt kiemeli, hogy „a vőfélykönyvek versanyaga koronként és tájanként némi eltérést mutat.” A szöveganyag tekintetében megkülönbözteti a szertartásos illetve a tréfás, mulattató versezeteket. A vőfélykönyvek funkciójára utalva a szövegtanulást és a több generációs használatot említi. Ebben az értelmezésben a *népi kéziratos könyv* fogalom köszön vissza, mely elválasztja a vőfélykönyveket a kéziratos énekeskönyvek kategóriájától. Voigt Vilmosnak a *Világirodalmi Lexikon* számára írt meghatározása ezzel szemben a kéziratos költészet egyik válfajának tekinti a vőfélykönyvet; ezzel a besorolással gyakorlatilag a koraújkori közköltészet történeti folytatásaként értelmezi a jelenséget: „Elsősorban vőfélyverseket és a lakodalmi költészet rokon alkotásait (s néha a lakodalmak lebonyolítására vonatkozó praktikus tanácsokat is) tartalmazó gyűjtemény.” Ujváry Zoltánnal szemben – aki idézett tanulmányában a nyomtatott ponyvatermékek felőli elterjedést sejteti – Voigt Vilmos a kéziratos anyag történeti elsőbbségét állapítja meg: „eleinte kéziratos, a 19. századtól egyre inkább nyomtatott volt.” Kiemeli továbbá a vőfélykönyv nemzetközi elterjedtségének tisztázatlanságát, és a szakirodalomból kivehető táji változatok létezésének tényét.¹³

Az eddigiekhez képest sokkal átfogóbban foglalkozik a vőfélyversekkel és vőfélykönyvekkel Küllős Imola 2004-ben megjelent *Közköltészet és népköltészet* című kötetének egyik fejezete, a 16–18. századi közköltészet és a kéziratos énekeskönyvek felől közelítve meg a kérdéskört.¹⁴ Meghatározásaiban Küllős Imola rámutat a téma folklorisztikai jelentőségére, illetve a további kutatások szükségességére. „A vőfélyversek (és általában a lakodalom költészete) olyan, viszonylag hosszú életű, heterogén összetételű forráscso-

¹¹ VOIGT V. 1994b.

¹² KÜLLŐS I. 1982.

¹³ VOIGT V. 1994a.

¹⁴ KÜLLŐS I. 2004. 259–304.

portját jelentik a folklorisztikai szövegkutatásnak, amelyben jól megragadható mind a folklorizálódás, mind a folklorizmus jelensége.”¹⁵ Itt utalnunk kell elsősorban arra az átmeneti helyzetre, amely az írásbeliség és a szóbeliség között egyfajta közvetítő jelleget ad a vőfélyverseknek; illetve arra a történeti folyamatra, melynek során a közköltészet műfajai a vőfélyverseken keresztül végül a folklórba kerülnek.¹⁶ Ezt Küllő Imola így összegzi: „A vőfélykönyvek szertartásos szövegei, valamint mulattató-szórakoztató rigmusai szóbeli és kézírásos (másolt) változatokban élve és terjedve – az adaptáció, aktualizálás és szövegromlás, illetve átértelmezés jegyeit is magukon hordozva – váltak a recens folklór részévé; ezért mind a népköltészet és a hagyományos lakodalmi szokások, mind a művelődéstörténet vagy a tárgyi néprajz kutatói számára kiváló, de még nem eléggé kiaknázott források.”¹⁷ Hozzáteesszük, hogy nemcsak mint forrás, de a felsorolt szempontok alkalmazásával mint a kutatás tárgya is számításba jön ez az anyag – dolgozatunkban éppen ennek körülgörítésére teszünk kísérletet.

A *vőfélykönyv* fogalmának meghatározása egyfajta tartalmi típusú definíció, mely egyben a vőfélyversek műfajának különböző szövegcsaládjait is felsorolásszerűen bemutatja. Annyiban eltér Küllő Imola korábbi hasonló definíciójától, hogy a *Magyar Néprajzi Lexikon* megjelenése (1982) óta lezajlott kutatások eredményeire támaszkodva, egyértelműen a korai újkori közköltészet körébe helyezi a jelenséget, szemben Ujváry korábbi meghatározásával. „A vőfélykönyv a kora újkori populáris költészet jellegzetes terméke. Olyan olcsó ponyvanyomtatvány, illetve kézzel írott, másolatokban terjedő füzet, amely a lakodalom menetének megfelelő étel- és borköszöntő vagy szokásmozzanatokra utaló rigmusokat (bokréta kikérés, kásapénz-szedés, pénzgyűjtés a muzsikusoknak, menyasszonyfektetés, menyasszonytánc stb.), szertartásos köszöntőket, búcsúztatókat, mulattató (hazugság)verseket, tréfás vetélkedéseket, intő és oktató énekeket, megadott nótára énekelhető mulatódalokat és prózai szövegeket (lakodalomba való hívogatás, a menyasszony, ill. az ágy kikérése, találós kérdések stb.) tartalmaz.”¹⁸ A vőfélyversek effajta csoportosítása egyben a történeti előzményeket jelentő 16–18. századi közköltészeti műfajokhoz és szövegcsaládokhoz is köti a 19. századi szövegeket.

A kutatás legutóbbi és egyben legfontosabb eredménye a Régi Magyar Költők Tára 18. századi sorozatának VIII. kötete, amely a *Közköltészet* 2. sorozatcímet viseli, *Társasági és lakodalmi költészet* címmel.¹⁹ Ennek szerkesztői előszavában Küllő Imola már ismertetett meghatározása bővebb terjedelemben olvasható. „A kora újkori alkalmi költészet jellegzetes terméke a *vőfélykönyv*, amely a lakodalom menetének megfelelő verses rigmusokat [...] tartalmazott. A vőfélykönyv olykor kézzel írott, másolatokban terjedő füzet vagy olcsó ponyvanyomtatvány, olykor pedig a »mindenes« célra összeírt,

¹⁵ KÜLLŐS I. 2004. 262.

¹⁶ Lásd DÉGH L. 1950.

¹⁷ KÜLLŐS I. 2004. 262–263.

¹⁸ KÜLLŐS I. 2004. 259.

¹⁹ RMKT 2006.

éveken, évtizedeken keresztül bővülő énekes füzet egy része. Szerzőik többnyire iskolamesterek, kántorok, alkalmi versfaragók voltak, akik a helyi hagyományok szellemében megfogalmazott, ám gyakran alacsony művészi színvonalú szövegeikbe iskolázott voltukat bizonyítandó mitológikus és biblikus utalásokat, nyakatekert (gyakran nem is értett vagy félreértett) frázisokat és az adott életkörülményekhez nem mindig illő kifejezéseket szőttek. Mégis – stiláris egyenetlenségük és poétikai gyengeségük ellenére – a lakodalom költészetének más énekcsoportjaihoz viszonyítva a vőfélykönyvek szertartásszövegei és mulattató rigmusai bizonyultak a leghosszabb életűeknek, hiszen a XVIII. század végén ponyván kiadott szövegek kisebb-nagyobb változtatásokkal még a XX. századi lakodalmaknak is fontos kellékei maradtak a hagyományőrző vidékeken. Mi több: az utolsó néhány évtized folklorizmusa következtében a régi vőfélyversek reneszánszukat élik.”²⁰ A kiadvány II. D) fejezete *Vőfélyrigmusok* címmel 80 szöveget közöl, jegyzetanyagában pedig a ponyvanyomtatványok és a kéziratos vőfélykönyvek publikált szövegei gyakorlatilag a teljesség igényével szerepelnek.²¹ A szövegek összefoglaló elnevezéseként a *vőfélyrigmus* kifejezést használják a szerkesztők, és ezen belül két nagyobb csoportot különböztetnek meg. A *vőfélyversek* kategóriájába a szertartás menetéhez kapcsolódó szövegeket, a *tálalóversek* csoportjába pedig az étel- és italköszöntő rigmusokat sorolják.

Lehetséges megközelítések

A *vőfélyvers* és a *vőfélykönyv* fogalmának különböző definíciói már sejtetik azokat a kutatási irányokat, amelyeknek mintegy melléktermékeként jelentek meg ez idáig a téma különböző interpretációi. A lakodalmak költészetének kutatása terén számos különböző megközelítéssel kell számolnunk, jóllehet a vőfélyversek és a vőfélykönyvek kutatása soha nem tartozott a hazai folklorisztika fő érdeklődési területei közé. A lakodalom menetéhez funkcionálisan szorosan kötődő, túlnyomórészt verses, ponyvanyomtatványokon és kéziratokban terjedő, szavalatszerűen előadott szertartásos *vőfélyvers* mint a lakodalom egyik legjellemzőbb ismérve, közkeletű és elmaradhatatlan kelléke áll előtünk a 18. század végétől napjainkig. A folklorisztikában és az irodalomtudományban egyaránt ismert, ám tipikusan marginális téma, melynek kutatása többnyire más irányú vizsgálatok melléktermékeként, járulékos hozadékaként került terítékre az elmúlt évtizedekben. A vőfélykönyvek és vőfélyversek szöveg-hagyományának széleskörű elterjedtsége, az írásbeliséghez és a szóbeliséghez való egyidejű kapcsolódása, egyes részleteiben mutatkozó rendkívüli egységessége, ugyanakkor más részeiben pedig éppen változatainak sokfélesége révén azonban mint önálló kutatási tárgy is figyelmet

²⁰ RMKT 2006. 20.

²¹ RMKT 2006. 650–689.

érdemel. A rendkívül szerteágazó és mozaikszerű kutatástörténetben való könnyebb eligazodás végett az alábbiakban tematikus csoportokba rendezve próbálom meg áttekinteni az eddig felmerült megközelítési módokat.

Legrégőbbi és egyben legszámosabb a *lakodalommal mint az emberi élet fordulójának legfontosabb népszokásával foglalkozó irodalom*, amelyben a vőfélyversek és a vőfélykönyvek említése szinte kivétel nélkül megtörténik, változó mélységben és változó részletességgel. Több-kevesebb vőfélyszöveget szinte minden lakodalom-dolgozat közöl. A szövegek mellett a vőfély mint szervező, tisztségviselő, mulattató, szertartásmester, népi versíró, hagyományörző és -megújító egyéniség stb. bemutatása is megtörténik, attribútumaival, kellékeivel és viseletével, a lakodalom menetében játszott szerepével, továbbá mindezek történeti, interetnikus, tájnyelvi, jogszokásbeli és társadalomnéprajzi vonatkozásaival együtt. Hasonlóképpen megjelenik ezekben a kéziratos vagy nyomtatott vőfélykönyvek felemlegetése, jellemzően mint a lakodalmi folklórszövegek egyik lehetséges forrása. A lakodalmi monográfiák és a vonatkozó kisebb tanulmányok, közlések bemutatása vagy ezek bibliográfiájának elkészítése nem tartozik közvetlenül a témához, és túl is mutat a jelen tanulmány keretein. Azért kell kimaradnia ennek az egyébként igen jelentős szegmensnek, mert általában nem 19. századi, másrészt jellemzően nem kéziratos anyagot hoz; illetve a vőfélyversekkel csak mint a lakodalom egy kísérőjelenségével foglalkozik. Közülük csupán azok érdekesek számunkra, amelyek nagyszámú, teljes szöveget közölnek, illetve amelyekben a vőfélyversekre és a vőfélykönyvekre vonatkozóan a korszakba illeszkedő és kellően részletes adatokat találunk. Kiemelkedően fontos a lakodalom-dolgozatok közül Borús Rózsa több munkája, melyek alapvetően 19. századi (sőt korábbi) kéziratos vőfélykönyvek szövegeit hozzák, illetve ezeket állítják a bemutatás középpontjába.²²

A *népi táplálkozás történeti változásainak kutatásában* is jelentős szerep jut a vőfélykönyveknek abból a megfontolásból, hogy az ezekben található étel- és italköszöntő rigmusok, tálalóversek fontos adatokat szolgáltatnak a 18–19. századi lakodalmi étrendre és általában az ünnepi táplálkozásra vonatkozóan. Az első ilyen, módszertanilag is iránymutató tanulmány Schram Ferenc szakácskönyv-elemzése volt,²³ amelyben csak utalásokat találunk a vőfélykönyvek ilyen típusú kiaknázásának szükségességére. Igazán módszeresen és máig a legeredményesebben Kisbán Eszter tanulmányai képviselik a kutatásnak ezt az irányát.²⁴ Ezekben a dolgozatokban a vőfélyvers tehát a kuta-

²² BORÚS R. 1998., illetve az ebben közölt pacséri vőfélykönyv különböző korábbi bemutatásait és a témával kapcsolatos tanulmányokat lásd BORÚS R. 1985.; 1994.; 1996. Vőfélyszövegekre és vőfélykönyvekre vonatkozóan jelentősebb adatokat találunk a következő munkákban: BALOGH S. 1827.; EDVI Illés P. 1827.; NOVÁK L. – UJVÁRY Z. 1983.; BAKÓ F. 1987.; 1989.; PUTZ É. 1943.; SZABÓ T. Á. 1989.; CSÁKY K. 1993.; NÁDASI L. 1994.; BALÁZS L. 1994.; GRÁFIK I. – TURBÉKY D. 2000.; GYÖRGYI E. 2001.; MOLNÁR L. 2002.; UJVÁRY Z. 2002.

²³ SCHRAM F. 1964.

²⁴ KISBÁN E. 1987.; 1993.

tásnak inkább forrása és eszköze, nem pedig tárgya – bár kétségtelen, hogy filológiai és műfajtörténeti szempontból is jelentős eredményei vannak az ide vonatkozó tanulmányoknak (például ponyvanyomtatványok története, fogásnóta és tálalóvers kapcsolata, vőfélykönyvek tálalóverseinek összehasonlító elemzése).

Kisbán Eszter megállapítása szerint a vőfélykönyvek tálalóversei (megfogalmazásában a *lakomarendező versfűzerek*, mely kifejezéssel egyértelműen a nemesi lakomák és lakodalmak ételköszöntő rigmusaira, illetve zenés *fogásnótáira* utal) magyar specifikumnak tekinthetők, Burgenlandtól nyugatra ismeretlenek. Kisbán Eszter az 1793–1871 közötti időszakkal foglalkozott behatóan; ennek a korszaknak mind az előzményeit, mind a 20. századi kifutását érdemes volna vizsgálni ugyanebből az aspektusból. (A 20. századi anyag tekintetében megjegyzendő, hogy a *Magyar Néprajzi Atlasz* vonatkozó térképlapjai, illetve a napjainkban is megjelenő, újabbnál újabb vőfélyversek révén a téma komoly eredményekkel kecsegtet. Mintegy metaforaszerű megnyilvánulása a változás dokumentálható folyamatának az 1980-as évek *márkabeköszöntő* vőfélyverse, amely a szénsavas üdítőitalok terjedésére utal.²⁵)

A kutatás korai szakaszához tartoznak a *ponyvairodalom*, *ponyvanyomtatványok* felőli megközelítések. A 18. század végétől a 20. század derekáig több száz nyomtatott vőfélykönyv látott napvilágot országszerte. Legelső a váci nyomdában megjelent Mátyus Péter-féle *Vőfélyek kötelessége*, majd a nyomda Gottlieb-korszakából (közvetlenül 1793 után) megjelent *Újdonnan új...* című anonim vőfélykönyv.²⁶ A későbbi időszakból sokat hivatkozott forrás az 1847-es *Magyaróvári vőfélykönyv*.²⁷ A 19. század második felének legelterjedtebb darabjai voltak a *Tatár Péter-féle vőfélykönyv* és az *Alföldi vőfélykönyv*. A táji jellegzetességek hangsúlyozása a 20. század első felének címadásában jelenik meg. A műfaj kétségtelenül a ponyvairódalom egyik vaskos fejezete,²⁸ néprajzi jelentőségét a *Magyar Népzene Tára Lakodalom*-kötetében lévő jegyzékük is jelzi.²⁹ Valójában nem tisztázott kérdés, hogy a ponyvanyomtatványoknak mi a viszonya a kéziratos vőfélykönyvekhez. Szabó T. Attila szerint a ponyva merít a kéziratos hagyományból; mások szerint a ponyvát másolják az írástudó parasztok.³⁰ A kutatás egy témaköre lehet ennek a ponyvatörténetnek a filológiai, nyomda- és kiadótörténeti vonulata, az egyes ponyvaváltozatok életének, egymáshoz való viszonyának tisztázása, az Országos Széchényi Könyvtárban is megtalálható bőséges anyag alapján. A kéziratos anyaghoz való kapcsolódásuk kiderítésére is kísérletet lehet tenni, kellő számú és jól megválogatott szöveg összehasonlító elemzésével.

²⁵ GYURIS Gy. 1987.

²⁶ A váci nyomda ezen korszakának történetét és katalógusát adja POGÁNY P. 1959.

²⁷ KISBÁN E. 1993.; BALOGH Jánosné HORVÁTH T. 2002.; 2003.; KÜLLÖS I. 2004.

²⁸ Lásd POGÁNY P. 1978.

²⁹ KISS L. 1955. 1023–1049.

³⁰ Ehhez a kérdéshez lásd SZABÓ T. A. 1934. 160.; GYURIS Gy. 1987. ezen belül SZENTI Tibor előszava; UJVÁRY Z. 1980. 462.

A népi írásbeliség oldaláról közelíti meg a témát Ujváry Zoltán már hivatkozott tanulmánya. A dolgozat megjelenése óta végbement közköltészeti kutatás eredményeinek fényében megállapításainak egy része gyakorlatilag meghaladtottá vált, ugyanakkor lényeges kérdés a tanulmányában jobbra csak implicit módon jelentkező *folklór – nem folklór* kérdéskör. Ujváry – a definíciók bemutatásakor már idézett álláspontja szerint – a vőfélyverseket nem tartja a folklórhoz tartozónak; elsősorban az írásbeliségben való hagyományozódás okán felülről (ponyváról) alászállott műveltségi javaknak tartja azokat.³¹

Ehhez a kérdéshez *folklóresztétikai* alapon szól hozzá Szabó László. Lényegében Ujváry megközelítését ismétli meg más aspektusból, amikor verstani, funkcionális és esztétikai elemzésnek veti alá a menyasszony-búcsúztató vőfélyszövegeket. Elkülöntíti a lakodalmi rítusénekektől és a lakodalmi költészet egyéb műfajaitól, és a protestáns kollégiumi diákhagyományok alkalmi köszöntőverseivel hozza összefüggésbe.³² Vizsgálatának eredményeként megállapítja, hogy a vőfélyversnek – a többi folklórműfajjal ellentétben – önálló esztétikai értéke nincs, csupán az alkalmi jelleg és a kötött funkció ruházza fel esztétikai minőséggel. Ilyen értelemben nem sorolható a folklórműfajok rendszerébe.³³ Lényegében ehhez a kutatási megközelítéshez kapcsolódik Katona Imre, amikor a vőfélyverseket – költészettani és morfológiai jegyek, illetve funkcionális jellemzők alapján – a rigmusköltészet kategóriájába sorolja.³⁴ A *Magyar Néprajzi Lexikon* „vőfélyvers” címszában pedig lényegében a folklór és a nem folklór egymásra hatását hangsúlyozza.³⁵

A legrészletesebben Küllő Imola foglalkozik a témával több írásában. 2004-es kötetének megfelelő fejezetében a *közköltészet* felől közelíti meg a vőfélykönyvek és vőfélyversek kérdését. A közköltészet fogalmát a Stoll Béla-féle értelemben használja, amikor a hivatásos magas művészet (irodalom) alatti, de a folklór zárt rendszeréhez sem tartozó, átmeneti, közvetítő kategóriaként definiálja. Ebben helyezi el a kéziratos vőfélykönyveket is, a 16–18. századi közköltészeti hagyományok egyik folytatásaként. Két nagyobb szövegcsaládot vizsgál: a tálalóverseket és a lakodalmi mulattató verseket (hazugságvers, vőfélyek vetélkedése, mendikáns ének). A tálalóversek terén egyrészt a Kisbán Eszter kutatásaiból levont tanulságokat helyezi rendszerbe, másrészt kimutatja ezekben a Balassi-strófák meglétét. A mulattató költészet szövegeit közvetlenül kapcsolja a megelőző korok kéziratos énekköltészetének különböző szövegcsaládjaihoz.³⁶ Ennek az elméleti keretnek a legteljesebb kidolgozása olvasható az *RMKT Közköltészet* 2. kötetének jegyzeteiben, ahol Küllő Imola részletes történeti (műfaj-, szüzsé- és mo-

³¹ UJVÁRY Z. 1980. 461–463.

³² Lásd ehhez KOMÁROMY S. 1989.; BÁN I. – JULOW V. 1964.

³³ SZABÓ L. 1983.

³⁴ KATONA I. – SIMON Z. – VARGA I. 1955.

³⁵ KATONA I. 1982. 598–599.

³⁶ KÜLLŐS I. 1997.; 2001.; 2004. 259–304.

tívumtörténeti) összegzését adja kutatásainak.³⁷ A továbbiakban ezt tekintjük mérvadónak a 19. századi kéziratos anyag vizsgálata során.

Időhatárok és módszertani keretek

A kutatásom időintervallumaként a dolgozat címében megjelölt 19. század alsó és felső határa az anyag természetéből adódóan kitolódik. Kezdő időszaknak az 1790-es évek első felét, az első váci nyomtatott vőfélykönyvek megjelenésének idejét tekintem. A ponyvanyomtatványokról való terjedés elméletét látszik alátámasztani az, hogy mindeddig nem került elő tisztán 18. századi anyagot tartalmazó kéziratos vőfélykönyv. A legkorábbinak tekinthető az 1826-os *Makói énekeskönyv*; a korai kéziratok közé pedig az 1830-as évek végéről származó *Kecskeméti vőfélykönyv* (Pánczél János vőfélykönyve), az 1840-es évekből való *Pacséri vőfélykönyv* és ennek kortársa, a *Kisgyőri vőfélykönyv* (1840–1843) tartoznak. (Ennek egyik lapszéli, 1788-as dátumbejegyzése jelenlegi álláspontom szerint legalábbis kérdéses; továbbá ez a vegyes gyűjteménynek a református kátét tartalmazó részében, és nem a vőfélyverseknél található.)³⁸ A kéziratos anyag 1800 előtti hiánya miatt a váci ponyvanyomtatványok előzményeit, szövegpárhuzamait a 18. századi lakodalmi közköltészet körében kell keresnünk – és mindenképpen kell is keresnünk, hiszen a nyomtatott füzetek nyilván nem előzmény nélküliek, és nem a váci nyomda vagy az időrendben legelsőt jegyző Mátyus Péter találmányai.

Küllős Imola az RMKT *Közköltészet* 2. kötetében így összegzi a kéziratos anyag és a ponyvanyomtatványok viszonyával kapcsolatos eredményeket: „Eddigi ismereteink szerint mind a három legkorábbi, ponyván kiadott vőfélykönyv az 1793 körüli évekből, a váci nyomdából való. Az egyik szerzője az a külföldi egyetemet járt Mátyus Péter volt, aki 1784-ben Rát Mátyás után átvette a pozsonyi *Magyar Hírmondó* szerkesztését. [...] A 8 oldalas *Vőfények kötelessége* a későbbi magyar vőfélykönyvek prototípusa lett, s a nagyszámú, közkézen forgó anonim vőfélykönyv mellett évtizedeken keresztül újra meg újra kinyomtatták az ország legkülönbözőbb vidékein. [...] Részben mégis a váci nyomda 1793 után készített *Újdonnan új vőfény kötelesség* című anonim füzete vált a későbbi mezővárosi, paraszt-polgári vőfélykönyvek mintájává, alapszövegévé. [...] használhatóságát felismerve, változtatás nélkül vagy kisebb-nagyobb helyi/egyéni változtatásokkal – nemegyszer Mátyus Péter rigmusaival kombinálva – ezt is újranyomtatták (önálló ponyván és kalendáriumokban egyaránt) és másolgatták kéziratos füzetekbe a következő 120 évben.”³⁹ Ez alapján is indokoltnak tekintem a kutatás kezdő időpontjának 1790 körüli meghatározását.

³⁷ RMKT 2006. 650–653.; 666–668.

³⁸ A datálás kérdéséhez lásd TÓTH A. 2002.; 2003.

³⁹ RMKT 2006. 651.

A felső időhatárt az első világháború kitörése, 1914 adja, ami a néprajzban általánosan elfogadott korszakhatár. (A szokáskutatásban, azon belül is a lakodalmi szokások tekintetében pedig mindenképpen az, hiszen éppen a falvakból tömegesen hadba vonuló fiatal és középkorú férfigeneráció távolléte akasztotta meg sok helyütt a szokások gyakorlásának addigi folytonosságát.) A 19. század második feléből és a 19–20. század fordulójáról már jóval nagyobb számban maradtak ránk kéziratos vőfélykönyvek. (Ilyenek a nemrégiben publikált *csepregi vőfélykönyv*,⁴⁰ két további *kisgyőri kézirat* az 1880-as évekből, a *széki vőfélykönyv* 1896-ból,⁴¹ a legutóbb birtokomba került és még publikálatlan *taktabáji vőfélykönyv* 1898-ból.) Ez a „hosszú 19. század” már alkalmas a változások vizsgálatára is, ugyanakkor a 18. századra visszanyúló kezdő időpont a közköltészeti előzményekhez, a 20. századba benyúló végpont pedig a folklórban való továbbéléshez köti a vőfélyversek műfaját.

A felsorolt kéziratos vőfélykönyvek mellett a kutatásba bevont forrásanyag jelentős részét teszik ki a ponyvanyomtatványok, melyeknek mind történeti változása, mind pedig a kéziratos anyaghoz való viszonyulása a kutatásunk egyik fontos kérdése. A nyomtatott és a kéziratos szövegek kellő körültekintéssel elvégzett összehasonlításától azt reméljük, hogy fény derül az átadás-átvétel, a kéziratokban lejátszódott kontamináció, illetve a nyomtatványokkal megjelenő standard szövegek és a folklór kapcsolatának problémáira. A történeti előzmények tekintetében elsődleges forrás a *Régi Magyar Költők Tára* kötetinek szöveganyaga, közülük is a már hivatkozott *Közköltészet* 2. kötet anyaga. A lakodalmi költészetbe való bekerülés és a folklorizálódás vonatkozásában pedig a *Magyar Népzene Tára* III/A-B (*Lakodalom*) kötetei lesznek az irányadók.

A munka során alkalmazott módszer a történeti folklorisztikában használatos összehasonlító szövegfilológia, komparatív történeti textológia. A kutatás egyáltalán nem mellékes célja az is, hogy egy szöveggyűjtemény-szerű válogatást, a folklorisztikai szövegkiadás követelményeinek megfelelő publikációt is adjon a nevezett korszak kéziratos terméséből.

A felvetődő kérdések négy tematikai csoportba rendezhetők, melyek egyúttal kijelölik a kutatás négy fő irányát is. Az első és talán a munka elméleti megfontolásai közül a legfontosabb kérdés számunkra az, hogy mennyiben folklór vagy nemfolklór a vőfélyvers. Hol helyezkedik el a közköltészet–népköltészet–ponyvairodalom kontextusában? És ezzel kapcsolatban az ide kapcsolódó részletek: milyen az alkotásmód, az előadásmód, mennyiben egyéni vagy közösségi a műfaj, milyen funkciót tölt be a közösségek ünnepi tradícióiban, alkalmosságok mennyiben meghatározója a formai-tartalmi vonatkozásoknak, folklóresztétikai szempontból mennyiben értékelhető és hová sorolandó?

Másodsorban a műfaji sajátosságok következnek: milyen szövegtípusok, szövegcsaládok alkotják a műfajt? Mi a műfajteremtő koherencia a szövegekben? Az egyes szöveg-

⁴⁰ BALOGH J. 2003. 311–320.; 467–481.; 551–567.

⁴¹ GRÁFIK I. – TURBÉKY D. 2000.

típusokat és szövegcsaládokat hogyan tudjuk kötni a 16–18. századi előzményekhez, és mennyiben dokumentálható azok jelenléte a 19–20. századi folklórban?

Harmadsorban vetődik fel az írásbeliségnek és a szóbeliségnek mint a hagyományozódás két formájának dialektikája. Milyen a ponyva és a kéziratos anyag viszonya, egymás mellettsége vagy időbeli sorrendje? Az írásbeli rögzítés mennyiben befolyásolja a műfaj hagyományozódását a folklórműfajokhoz képest?

Végezetül a magyar nyelvterületen belüli táji változatok és a nemzetközi párhuzamok problematikáját említjük. Az országosan elterjedt ponyvai szövegekhez képest miben és mennyire térnek el a lokális hagyományt rögzítő kéziratok? A magyarral szomszédos népeknél milyen szerepet játszik a vőfélyvers a lakodalmi szokásrendben?⁴² Európában az ismert párhuzamok valóban a vőfélyversnek megfelelő műfajok-e, avagy a jelenség – ma divatos szóval – „hungaricumnak” tekinthető?

A szövegváltozások bemutatása a Borsod megyei Kisgyőr kéziratos versanyagának példáján

Forrásanyag

A változásvizsgálat alapjául három kisgyőri vőfélykönyv szolgál, melyek a teljes 19. századot felölelik, sőt, valójában kutatásomnak a már ismertetett, 1790–1914 közötti időhatáraihoz illeszkednek. Mindhárom kéziratos anyag teljesnek tekinthető; az olvashatatlanságig elmosódott néhány oldaltól eltekintve hiánytalanul maradtak meg napjainkig.⁴³ Ez a három kéziratos vőfélykönyv a következő:

(1) *A kisgyőri kéziratos gyűjtemény*, melynek szövegeit minimális kommentárokkal együtt korábban két egymást követő közleményben publikáltam.⁴⁴ A kézirat 1788–1843 között keletkezett, hét szerző tollából. Az első része református imádságokat és katekizmust tartalmaz, a második része pedig hat különböző személy által, javarészt 1840–1843

⁴² Eddigi ismereteink szerint német és szlovák nyelvterületen biztosan voltak a vőfélyekhez hasonló tisztségviselők. A német anyagban a középkor óta vannak erre adatok, a szlovák folklorisztika pedig maga is foglalkozik a lakodalmi rigmusok, a szóban előadott verses szövegek publikálásával és értelmezésével. A szlovák szövegekben erős a biblikus vonulat, ezért az ottani kutatók leginkább a népi vallásosság szemszögéből vizsgálták ezt az anyagot. Lásd ehhez RMKT 2006. 650.; illetve FEGLOVÁ, V. – LEŠČÁK, M. 1995.; LEŠČÁK, M. 1996.

⁴³ Kisgyőr magyar reformátusok lakta falu a Bükkalján, a 19. század közepén 1640 lakossal. Birto-kosa a királyi kincstár volt, a diósgyőri uradalom kezelése alá tartozott. Gyenge, sziklás-köves talaján csekély mértékű növénytermesztés mellett az állattartás és a szőlőművelés volt jellemző. A 19. század végére jelentős lett a község határában művelt palabánya, illetve regionális szinten kiemelkedő volt a kőfaragó mesterség és a kőépítkezés hagyománya.

⁴⁴ TÓTH A. 2002.; 2003.

között feljegyzett vőfélyversekből és lakodalmi szövegekből áll. A vőfélyversek mellett meglévő *Barsi Filep 1792* bejegyzés kapcsán bátorkodtam a szövegek egy részét a 18. század végére datálni.⁴⁵

(2) *Lengyel Károly vőfélykönyve 1880–1881*. A kéziratot Bodgál Ferenc gyűjtötte 1965-ben a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára számára, a kisgyőri Lengyel- és Éles-famíliák számos egyéb kéziratot anyagával és dokumentumaival együtt. A kézirat 24 oldalon 25 hosszabb-rövidebb vőfélyverset tartalmaz.⁴⁶

(3) *Bihari Lajos vőfélykönyve 1909-ből*. A kutatás kereteinél meghatározott felső időhatár, az első világháborút megelőző másfél évtized terméke. Eredeti példánya jelenleg is a család birtokában van, miután a szerző leszármazottai a falu jeles vőfélyei voltak végig a 20. század folyamán.⁴⁷ A kéziratot Bodgál Ferenc találta meg és jegyezte le meglehetősen jó érzékkel és pontos szöveggközléssel 1959-ben. Az anyag 63 vőfélyverset és 10 prózai násznagyverset tartalmaz, ami az első kézirat összesen 64 szövegével összevetve gyakorlatilag a teljes lakodalmi versanyagot felöleli. Miután ez a gyűjtemény már meglehetősen kései, szövegeit teljes terjedelmükben nem közlöm; mint összehasonlító anyagra azonban hivatkozni fogok ezekre is.

A három forrás feldolgozása és összehasonlítása során két kérdést tettem fel: (1) hogyan tükröződnek a vőfélyversekben a lakodalmi szertartásrend változásai, az egyes szokáselemek kimaradása, újabbak bekerülése; (2) a hagyományozódás és a variálódás folklorisztikai fogalma mennyiben releváns a vőfélyvers mint a szóbeliség és írásbeliség jellegzetes átmeneti műfajának esetében.

A lakodalom és a vőfélykedés hagyományai Kisgyőrben

Egy ilyen jellegű vizsgálatra a kisgyőri anyag kiváló lehetőséget teremt, miután a vőfélykedés tradíciója folyamatos volt a 19. század elejétől napjainkig. Itt a recens szövegek sem az elmúlt évtized folklorizmusának *revival* jelenségei, hanem egy kontinuos szöveghagyomány részeként értelmezhetők. Jellemző, hogy minden kézirat vegyes gyűjtemény; a lakodalmi versek mellett egyházi vonatkozású szövegeket és világi dalokat is tartalmaznak.

A műfaj szövegeit minden korban néhány jeles személy tartotta életben, akiknek pontos körülhatárolása, életútjának feltárása, a faluban betöltött társadalmi szerepük meghatározása, műveltségük és az írásbeliség felé mutató kompetenciáik forrásainak feltárása újabb szempontot hoz a kutatásba. Az első, 1840 körüli gyűjtemény hét szer-

⁴⁵ A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára, HOM NA 1609.

⁴⁶ HOM NA 1530.

⁴⁷ HOM NA 580. Utolsó képviselőjük, a közelmúltban elhunyt id. Bihari Lajos teljes szöveganyagát rögzítettem halála előtt két hónappal (2003 nyarán). Jóllehet a kutatás időkeretein túlmutat, azonban mindenképpen tanulságos volna a most készített történeti szövegvizsgálatot a recens anyaggal bezárólag elkészíteni.

zője közül hármat ismerünk név szerint: Bihari Dánielt, Barsi Filepet és Barsi Istvánt. A negyedik szerzőnek csupán B. M. P. monogramja maradt meg, három további kézírás tulajdonosa pedig ismeretlen. Lengyel Károlynak az 1880-as vőfélykönyve mellett egyházi énekeket tartalmazó gyűjteménye is megmaradt 1887–1888-ból. Bihari Lajos 1909-es kéziratának második fele pedig szintén egyházi és világi dalok gyűjteménye. (A református vőfélykönyveknek ezt az elegyes jellegét támasztja alá több párhuzam, így a miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi adattárába 2006-ban bekerült taktabáji kézíratos könyv Ozsváth Bertalan tollából, 1899-ből.)

Az említett szerzők személyének pontos feltárása két szempontból lehet érdekes. Egyrészt egyfajta mikrotörténeti aspektust hoz a kutatásba, és tágabb kontextusba helyezi a vőfélység intézményének működését, a vőfélyversek lejegyzésének, másolásának körülményeit. (Kiderült például, hogy Lengyel Károly a vőfélykönyv lejegyzését megelőző hónapokat 1879-ben a miskolci börtönben töltötte; és hogy az írogatásra való hajlamát csak erősíthette az a temérdek peres irat, amely az 1880-as években a személye körül zajló családi hagyatéki- és birtokviszályok kapcsán keletkezett.) Másrészt tanulságos lehet a szerzőknek a helyi társadalomban és az egyházi életben egyébként elfoglalt helyét behatárolni, ami talán iskolázottságukra, a református kollégiumi mindegyik gyűjtemények ismeretére, használatára vonatkozóan adhat információkat. Ilyen vizsgálatra a kisgyőri református parókia irattárát ismerve megvan a lehetőség.

A kisgyőri lakodalomról sajnálatos módon korábban nem készült részletes leírás. Szórványos feljegyzéseket és kisebb adatokat találunk a különböző gyűjtésekben, de a számunkra fontos, és a szertartás menetét részleteiben bemutató alapkutatás nem történt meg. Megvolt erre a lehetőség az 1960-as évek elején, amikor a miskolci múzeum Bodgál Ferenc révén egy Kisgyőr-monográfia elkészítését vette tervbe. A szóba jöhető témakörök felsorolásán és a szerzők felkérésén túl azonban nem történt semmi érdemleges, mivel néhány kiszállás és minimális adatgyűjtés után a munka még igazi megindulása előtt félbeszakadt. (Ennek kapcsán hozta be azonban Bodgál Ferenc a múzeumba azt a kiváló kézíratos anyagot, amely jelen beszámolóban is a forrása.) Később a megyei honismereti gyűjtőmozgalom és az ifjúsági gyűjtőtáborok tették volna lehetővé alaposabb lakodalmi leírás elkészítését, amint az a megye számos településén meg is történt az 1970-es és 1980-as években, a szakkörvezető tanárok és diákjaik jóvoltából. Kisgyőrben azonban csak egyszer jártak, és az emberélet fordulóinak szokásanyagát a keresztelőtől a jegyességig írták le; ezen kívül a fafaragással és a népi építészettel foglalkoztak. Legutóbb pedig a 2005-ben végül elkészült és kiadott Kisgyőr-monográfia volt egy újabb elszalasztott lehetőség, miután a nem szakmabeli szerzők nemhogy helyszíni gyűjtést nem végeztek, de még a múzeumi adattár anyagát sem dolgozták fel a kötetben. A lakodalomról és a vőfélyversekről egy rövid szakasz szól, az alábbi befejezéssel: „Azt csak remélhetjük, hogy folkloristák, helytörténészek, irodalomtörténészek között lesz olyan kutató, aki ezeket a lakodalmi mondókákat, humoros, kedves versikéket külön kötetben is megjelenteti. Természetesen a Kisgyőrben mondottakat dolgozzák fel

történetiségükben.”⁴⁸ Milyen kár, hogy ez a gondolat nem a kötet megjelentetése előtt vetődött fel a szerzőkben.

A szokásleírás hiánya miatt a recens gyűjtés fontos feladat lesz, így azonban legfeljebb az 1940-es évekig visszamenőleg tudunk majd meg információkat a lakodalomról. A korábbi időszakra vonatkozóan a vőfélyversek alapján próbáltam rekonstruálni a lakodalom menetét, melyet a következő oldalon látható ábra szemléltet.

A szövegközlés módjáról

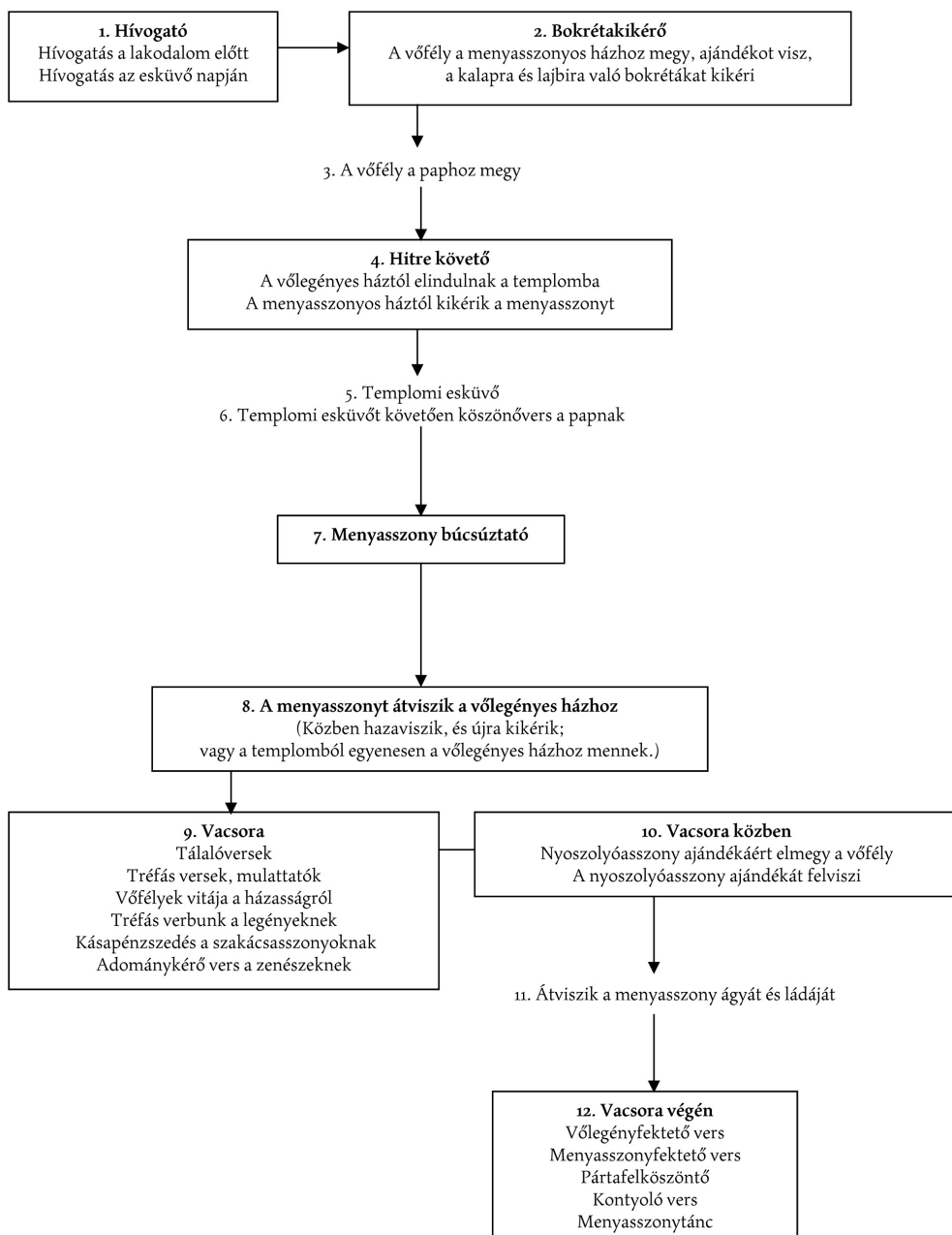
A szövegek összehasonlítását a lakodalom menete szerinti funkcionális csoportosításban teszem meg. A három forrás közül kettő (az 1840-es és az 1909-es) teljes szöveganyagot tartalmaz, az 1880-as kéziratban viszont nincsenek leírva a tálalóversek és hiányoznak a prózai „perorációk.” A három kézirat háromféle sorrendben tartalmazza a szövegeket, azonban szinte kivétel nélkül címmel ellátva, ami a lakodalom menetében elfoglalt helyüket pontosan meghatározza. A lakodalomnak néhány mozzanata körül következetesen ugyanazok a szövegek állnak, és ezek sorrendje is változatlan (bokréta-kikérés, nyoszolyóasszony ajándéka, menyasszonyfektetés, pártafelköszöntő). Számos szöveg, melyek a vőlegényes és menyasszonyos ház közötti folyamatos ide-oda mozgást kísérik (köszöntők, szállást és bebocsátást kérő versek, jókívánságok, áldást kívánó versek, elköszönő és a vendéglátást megköszönő szövegek) többféle helyen is szerepelhetnek a lakodalom menetében az egyes korszakokban.

A szöveg példákat az olvashatóság kedvéért nem a kéziratok eredeti betűhív formájában, hanem a modern helyesírás és központosítás szabályai szerint átírt szöveghű változatokban közlöm, megtartva a 19. századi szóhasználat és a tájra jellemző i-zó nyelvjárás sajátosságait. A vőfélykönyvek karakteres vonása – valószínűleg a református *ágendák*, egyházi szertartáskönyvek mintájára –, hogy a szövegeket címmel jelölik meg, illetve számos rövid utasítást tartalmaznak a vőfély teendőit illetően. Ezeket az eredeti címeket és a bekezdő vagy záró formulaként a szövegekhez kapcsolt utasításokat minden esetben közlöm. Hasonlóképpen a szövegek szerves részének tekintem a dedikációkat és az évszámjelöléseket. Elhagyom azonban az eredeti kéziratok formai jegyeit: a bekezdéseket, aláhúzásokat, kiemeléseket, sorszámozásokat. Bár a formai megoldások vizsgálata is fontos területe a népi kéziratok kutatásának, ezek elemzése a jelen dolgozat keretein túlmutatna. Az elmosódott, olvashatatlan vagy hiányzó szövegrészeket szögletes zárójelben három pont [...] jelöli, míg a bizonytalan olvasatú szavak után szögletes zárójelbe tett kérdőjel (?) található. A szövegek forráshelyét nem lábjegyzetben, hanem az egyes példák után zárójelben adom meg. Mivel a három szövegből csupán egy került kiadásra, kettő pedig kéziratban van, ezért mindhárom esetben az

⁴⁸ PAP J. 2005. 227.

eredeti kézirat szerzőjére, évszámára, a kézirat adattári számára és a kettőspont után írott lapszámára hivatkozom.

A kisgyőri lakodalom menete

Lánykérés, hívogatás, bokréta kikérés és hitre követő

A lakodalom menetének első fontos csomópontja ez a négy mozzanat, melyek mindhárom forrásban javarészt a gyűjtemények elején, szorosan összetartozó csoportban állnak. A lakodalmat megelőző lánykérő és hívogató szövegek közül az első gyűjtemény négyet tartalmaz (*Lánykéréskori vers, Jányt hazakérő vers, Hívogató vers, Más hívogató vers*). Ezek mindegyike prózai szöveg, dagályos és cirkalmas nyelvezetű egyházas peroráció. Ilyen funkciójú vers az 1880-as Lengyel Károly-féle kéziratban nincsen.

A 20. század eleji gyűjtemény ismét tartalmaz négy hívogatóverset (*Hívó vers, Ugyan az, A vőfély jelenti, hogy a hívogatásnak vége van, Esküvő napján való hívó vers*), melyek mindegyike az egyébként szokásos 12-es verssorokba szedett strofikussal és rímes szöveg.

„Hívogató vers.

Jöllehet az Úristen, mint örökös Ura és teremője mindennek, valami vagy az égen és a földön, a maga dicsőségében gyönyörködve megmaradhatott volna, tetszett mindazonáltal ő felségének minden teremtései után amaz első atyánkat, Ádámot, mint nemes, remek munkáját, és az ő teteméből melléje társat, Évát a maga hasonlatosságára teremteni, és őket egymás fele segítségére rendelni, ilyen áldással illetvén: gyümölcsözzetek, szaporodjatok, és töltsétek be a földet. Ezen szép Isten áldása kihatóván, már az ember elszaporodott nemzetségekre, azok között a mi bizodalmas jó urunkon, úgy mint Bihari Márton urunkon és ő kigyelme hitves párján is megnyugodott, mert minekutána az Isten parancsolatjának engedelmeskedvén házassági tisztas életet e koráig élvén, férfiú- és leányzói magzatokkal megáldattanak, mely ékes magzatjai között egy férfiukat szintén emberkorra emelőiken, karjaikon tartozó gondossággal, atyai indulattal felnevelvén, házassági páros életre szárnyaik alól kibocsáttaták, mely szent munkának tökéletes lakodalmi a vége. Hogy az Isten, az angyalok és az emberek előtt nyilvánvalóbb legyen, rendeltetett említett a mi bizodalmas jó urunktól, asszonyunktól, az jövő szerdának estvéli óráira egy tál ételre és egy korsó italra, hogy ha a kegyelmes Isten akkorra is, mint eddig, méltatlan életünkben, személyünkben gyönyörködik, étel-italbeli javaiból asztalait megterítvén, szíves atyafiságos szeretetű kigyelmeikkel is, mint atyafiaival és jóakaróival közleni kívánván személy szerint szívesen látja kigyelmeiket.”

(Kézirat gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:102.)

„Hívó vers.

Igaz szívből szólok e háznak urához,
Szavamat intézem mindegyik tagjához.
Nagyon szépen kérem, hallják meg mit mondok,

Midőn beszédemmel hozzájuk fordulok.

NN. családját most nagy öröm érte,

Az Isten áldását rája bőven mérte.
Szeretett fiukat bocsátják szárnyára,
Mivelhogy rátalált élete párjára.

Ennek örömére lészen lakodalom,
Melyre most e tisztelt házat is meghívom,
S kérem én nevében az öröm szülőknék,
Hogy eme víg napon ott legyenek,
És a mulatságban vidám részt vegyenek.

Mert ez által nem kis örömet szereznek,
Az öröm szülőknék és a jegyeseknek.
Remélem, hogy kértük nem fogják megvetni,
A mondott időkre meg fognak jelenni.”
(Bihari Lajos 1909. HOM NA 580:1.)

Az 1909-es gyűjteményben a kézirat második részében, a tíz, úgynevezett *násznagyi vers* között találunk kizárólag prózai részeket, melyek egyébként az 1840-es években jóval nagyobb részben voltak jelen a lakodalomban. (A 20. század elején 73 szövegből 10 prózai, míg a 19. század közepén a 64-ből 20 ilyen jellegű.) A perorációk stílusa megőrizte a körülményes fogalmazást és a dagályos ünnepélyességet, természetesen egy korszerűsödött nyelvi formában. Kérőnásznagy beszéde 1909-ben:

„Édes szülők és jó násznagyrum. Ez itt mellettem álló édesapja NN. úrnak és az itt álló édesanyja engem arra kértek, hogy helyettük én adjam tudtukra kigyelmeteknek, szintén az ő szeretett fiuknak NN. számára a kigyelmetek édes lányukat NN-t óhajtják leendő házastársul megnyerni. Ha a jó Isten úgy rendelte, hogy a szerelmes ifjak szíve egymást lánggra lobbant, és kigyelmetek a mi ifjunk csekély személye, vagy házi viszonya ellen kifogásuk nincsen, ne engedjék ezt a nemes lángot szerető szívükből elvesztve elaludni, hanem helybenhagyólag mondjanak áment, az én alázatos beszédemre. Ha megnyugtató választ nyerni szerencsések lehetünk, a szíves ajánlatot hálával fogadjuk. Míg célunkat el nem érhetjük, az alkalmatlanságért engedelmet kérünk. Búsan eltávozzunk, kedvező nyilatkozatot bizalommal várunk.”

(Bihari Lajos 1909. HOM NA 580:27.)

Jellemző, hogy a lánykérő szöveg egyszerűsödik, és a biblikus bevezető részek, az ószövetségi teremtéstörténetre, Ádám-Évára való hivatkozások, a Szent Pál leveleire történő utalások már kimaradnak; illetve a hívogatásban a prózát felváltja a strofikus és rímes vers. Ez a változás megfigyelhető a *bokréta*kérő és a templomba való induláskor mondott *hitre követő* versek esetében is.

A tulajdonképpeni lakodalmat megelőzi a vőfély(ek) bokrétáinak elkészítése és azok átadása a menyasszonyos háznál. A bokrétát a mellényre és a kalap mellé tűzték, elkészítésük a lakodalom előtti napokban történt, kikérésükre pedig a lakodalom napjának reggelén került sor. A bokrétával együtt adták a vőfélykendőt is, ezek kikérése egyszerre zajlott. Az 1840-es években háromszori bokrétakikérés volt jellemző: először beköszönő és szálláskérő formulák hangzottak el, majd a bokrétát előbb megkapta a nagyvőfély, harmadszori kérésre pedig a kisvőfélyek illetve a vőfély kíséretében járó legények. A korai, 19. század első feléből származó szövegekben a legényeket elküldő vőlegény mint király szerepel, aki katonáit a lányos házhoz azért küldi, hogy ők ott címereket kapjanak; és amint Noé galambja is jellel tért vissza kiküldőjéhez, úgy a katonák is valami jelt kívánnak vinni királyuknak. A szövegek részben prózai, részben verses formában íródtak. A verses anyagban megvan a henccegő, hetvenkedő szálláskérő katona motívuma, melynek párhuzamait a közköltészeti anyagból ismerjük.⁴⁹

„Háromszor bokrétát, kendőt kikéri.

Édes násznagy uram, szószóló uram emlékezetében lehet kigyelmeteknek, mikor az Isten az első világot teremtette és azt elveszítette, Noét a bárkában megtartotta, és amikor a föld megszáradott volna, kibocsátá Noé ama galambját, hogy vinne neki valami jelt, hogy mi is a mi királyunkhoz üres válasszal vissza ne térnénk, hanem hogy valami jelt tudnánk mutatni a kigyelmetek jóindulatajkából!”

(Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:55.)

„Mikor a bokrétáért mégy a legényekkel.

Jól emlékezhetnek reá kigyelmetek, hogy ennek előtte megfordultunk vala a kigyelmetek szállásán, megfordulásunkban meg is ajándékoztak kigyelmetek illetén két szép címereket, melyet még most is köszönünk. Látván pedig a mi királyunk ezen szép címereket, azért bocsátotta ezen több katonáit is velem együtt, hogy ha még azok az ötvösök élnének, akik ama címereket öntötték, és a mi királyunknak ezen több katonáit is megajándékoznák illetén címerekkel? Ha ingyen lészen, azt megköszönjük szépen, ha pedig különben nem lesz, az pénzünkért is legyen, a legények azért vagynak!”

(Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:56.)

„Bokrétára követő, hogy szállást adjanak meg reggel.

Édes násznagy uram, szószóló uram emlékezetében lehet kigyelmeteknek, hogy az én jó uram egynéhány napok múlva megfordult ezen királyi háznak, meg-meg fordulásával az édes Kis József uram hajadon leányát eljegyzette, kézbe adásokat is megerősítette, de azért meg nem elégszik, hanem meg sem alig indulván egynéhány számbul álló katonáival egész

⁴⁹ RMKT 2000. 537–538.

alázatossággal kérte jó kigyelmeteket, méltóztassanak szállást adni, mert ahogy szokták mondani, kinek hun vagyon a kincse, ott vagyon annak az ő szíve.”
(Kézírtos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:56.)

„Mikor a leányos házhoz érsz, így szólj.

Immár visszatértünk az Úr oltalmába,
Megálltunk ez háznak kívül pitvarába,
Jöttünk násznagy uram, egy kompániával,
Tiszteljük kelmeteket ily szép ifjakkal.

Belépek ez háznak kívül pitvarából,
Szállást kérek ismét ez ház gazdájátul.
Különösen pedig a főnásznagyátul,
Mert mindegyikünk óvja magát a botránkozástul.”

„Édes násznagy uram, szószóló uram emlékezetében lehet kigyelmeteknek, hogy az elébb megfordultunk vala a kigyelmetek szállásába, meg-megfordulásunkat meg is ajándékozták kigyelmetek illetén szép címerekkel, amelyet még most is köszönünk. Látván pedig a mi királyunk ezen szép címereket, azért bocsátá ezen több katonáit is, hogy ha azokat is megajándékoznák kigyelmetek illetén szép címerekkel? Ha ingyen lészen, azt majd köszönjük, ha nem, különben pénzünkért is legyen, a legények azért vagynak bocsátva!”
(Kézírtos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:57–58.)

„Bokrétaváltásra tartozandó más vers.

Áldás, sok szerencse légyen házatokon,
Valakik ez házban vagyunk, mindazokon.
Bor, pecsenye, kalács most asztalotokra,
Légyen elegendő vitézek számára!

Miólta kulinál verekedést tettem,
Ezen vitézimmel nem ittam, nem ettem.
Tizenötöd napig addig vitézkedtem,
Míg hírem s nevemet eképp megszereztem.

Már most nagy fáradtan házatokban szállunk,
Magunknak s lovunknak itt kvártélyt találunk,
Ámbár itt lészen utolsó halálunk,
Míg próbát nem teszünk, addig meg nem válunk.

Azért hát jó gazda, körültünk csak jóval,
 Forgolódj kaláccsal, pecsenyével, borral.
 Mert ha látjuk, hogy lesz hozzánk dérrel-dúrral,
 Víg életed itt lesz ma keserű torral.”
 (Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:113.)

„Elbúcsúzó.

Jó szerencséd gazda, hogy most szállást adtál,
 Ennyi sok vitéznek jókedvet mutattál.
 Étellel, itallal hogy bőven traktáltál,
 Fegyverünk élire azért nem jutottál.

Köszönjük tenéked sok szívességedet,
 Ételtől, italból álló bőségedet,
 Áldjon meg az Isten sok jóval tégedet,
 Szentül és boldogul érjed el végedet.”
 (Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:113.)

A prózai és a verses forma párhuzamos megléte a bokrétaikérésnél az 1880-as években is megvolt. A Lengyel Károly-féle vőfélykönyv néhány olvashatatlan lapján az alábbi töredékes szöveg igazolja ezt:

„[...] galambját, hogy vinnének valami jelt,
 hogyis a mi királyunkhoz üres válasszal vissza ne mennénk,
 hanem valami jelt tudnánk mutatni a kigyelmetek jóindulatjokból.”
 (Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 1530:9.)

„Mikor bokrétát, kendőt adnak, megköszönő a jánynak.

Én követje vagyok ez ház gazdájának,
 Kelmetek házánál felnőtt virágszálnak,
 Látom mily szívesen nyitja felládáját,
 Hogy így ne felejtse pálcám gyászosságát.

Köszönettel veszem ez ajándékokat,
 Mellyel felruházta az én dolmányomat,
 Kívánok érette ezért [...] jókat,
 Holtod után pedig [...] nyugalmat
 Szívemből kívánom”
 (Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 1530:9.)

A 20. század elejére a prózai forma eltűnik, és a bokrétaváltás is rímes strófákba szedve hangzik el. Tartalmi része is megkopottabb, a királyok és a címerek, a szálláskérés és a háromszori kikérés már nincsen meg; továbbra is él azonban a mondanivaló központi motívuma, Noé jelt vivő galambja. Lerövidült és leegyszerűsödött formában az alábbi szövegfüzért találjuk.

„Mikor a bokrétát kikéri.

Noé két galambját mikor elküldötte,
Visszatért hozzája jelt visze nekije,
Midőn urunkhoz mi is visszatérnénk,
Megkívánná tőlünk, valami jelt vinnénk.

Már most a bokrétát azért készítették,
Kalapunk és lajbink mellé illesszék,
Vagy a követeket útnak eresszék,
Becsületeket hogy megnyerhessék.”
(Bihari Lajos 1909. HOM NA 530:3.)

„Mikor a bokrétát megköszöni.

Köszönöm uraim a nyert szívességet,
Kedves tisztünk ezzel sokkal becsesebb lett.
Fogadjuk is, hogy úgy járunk el tisztünkben,
Hogy minden lehető végzünk érdemünkben.”
(Bihari Lajos 1909. HOM NA 530:3.)

„Mikor el akar menni.

Nem céloim az nekem, hogy én itt maradjak,
Mint Noé hollója edelt hol kapjak,
Hanem gyorsasággal hogy tofufussak,
Az Úr oltalmára jó szülőket hagyjak.”
(Bihari Lajos 1909. HOM NA 530:3.)

A bokrétaváltást követte a templomi esküvő. A vőlegényes háztól indult a vőlegény násznépe; a vőfély a *hitre követő vers*szel szólított fel az indulásra. A menyasszony közbeni kikérésének, a menyasszonyos háznál történő eseményeknek sorrendje a szövegekből pontosan nem derül ki, ez az egyik tisztázatlan része a lakodalom 19. századi menetének. Az esküvő mozzanatához, a hit felvételéhez több szöveg is kapcsolódik.

Ez az egyetlen olyan szertartáselem, ahol még a 20. század elejére is megmaradt a prózai peroráció – jóllehet a korábbiaknál sokkal rövidebb és egyszerűbb formában. A legkorábbi szövegekben a bibliai idézetek nagy számban megjelennek; ugyanakkor nincsenek elkülönítve a papnál mondott, a templomban mondott és az esküvő után elhangzó szövegek.

„Hitre kövesse.

Édes násznagy uram, mint hogy ez a világi élet azt hozza magával, az Isten annyira vitte szívét-lelkét az édes NN barátom uramnak, magát lekötölte szerelmes mátkájához, de azal meg nem elégszik, hanem a hitnek arany láncával akarnak együvé köttetni, és a hitnek felvételére mindazon becsületes személyeket mind kigyelmeztet az Isten segítse, szívesen kívánom!”

(Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:55.)

„Hitre követő vers.

Juthat eszekbe jó uraiméknak ezelőtt egy héttel érdemes követeinknek tett kegyes ígéretit, imé elhozá azontúl Isten őfelsége ezt az órát, melyben az kézben való adással egymáshoz kötelezett személyek nagyobb egymáshoz való kötelességeknek megerősítésére kívánánk Isten prófétája által a hitnek láncával is egyben köttetni, minek okáért azon ígéretit irántunk beteljesíteni méltóztassa kigyelmeztet. Így mi is tőlünk kitelhető szolgálatunkat el nem tagadjuk, hanem maradunk közönségesen kigyelmeztetnek színmutatás nélkül való igaz szolgálói stb.”

(Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:114.)

„Más hitre való szólító vers.

Násznagy uram, szószóló uram! Azt olvasom Mózes teremtszül írt könyvének második része tizenharmadik versében, hogy az Úristen pedig ezt is mondta vala: nem jó az embernek egyedül lenni. Szerzek neki segítőt, mely mindenkor őelötte légyen. És azt is olvasom 24. versében: annakokáért elhagyja a férfiú az ő atyját és az anyját, és ragaszkodik feleségéhez, és lesznek egy testté. Az én jó uram, úgy mint Nagy János öcsémuram a bölcs Istennek mondása szerint megíratott törvényét előtte tartván, keresvén magához illendő párt, amint hogy kigyelmeztet előtte is emlékezetben lehet, hogy ennek előtte egy néhány napokkal az én uram, úgy mint Nagy János öcsémuram az édes Révész Mihály uram hajadon leányát, Erzsébetet megszerette, jegybéli adással és kézbéli fogással magának eljegyzette, de mindazzal is meg nem elégszik, hanem őkigyelme általunk, követei által szólíttatja kigyelmeztet az hitnek felvételére, mely Istenünk szent törvénye szerint lészen az hit által való egybekötések. Az én jó uramnak akarattját jelentvén miáltalunk több szavai is lészen őkigyelmének, melyet szószólója által kíván megjelenteni, mind maga személyében meg fog jelenni, mind becsületes kompániájával. E szómondásom kigyelmeztetkehez.”

(Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:114–115.)

Az 1880-as években az esküvői rész hat kisebb mozzanatból állt, ezeknél három prózai és három verses szöveg hangzott el. A perorációkban megvolt a református prédikációk dagályos nyelvezete, a biblikus idézetek és párhuzamok azonban már hiányoztak. Megmaradt a szövegek fő motívumaként „a hitnek és szeretetnek arany láncával együvé köttetni” formula.

„Mikor a vőlegényes háztul indul a papnál.

Immáron elmegyünk ama fő orvoshoz,
Istentől adatott hitnek adójához,
Az eklézsiának fő kommandójához,
Meg tudjuk, jó szívvel lesz-é kompániánkhoz?”
(Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 1530:11.)

„Mikor a papnál érsz és a hitre hívod, így szólj.
Tisztelendő uram, mi elbocsátott követei vagyunk a mi királyunknak U. M. N. N. és a mi násznagyunknak is mi úgy hisszük, hogy vagyon tudtára és értésére adva Tisztelendő Uramnak, hogy a mi vőlegényünk az ő szeretett mátkájával kézbeadással és jegyváltási tisztelettel le vannak egymás iránt kötelezve. De mi azzal meg nem elégszünk, hanem tisztelendő uram által kívánjuk e mai napon a hitnek és szeretetnek arany láncával együvé köttetni, melyre nézve mi és a mi vőlegényünk és násznagyunk tisztelendő uram szíves fáradozását óhajtjuk és kérjük.”
(Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 1530:11.)

„Mikor a paptúl vissza még a legényes házhoz.
Adjon az Isten jó reggelt, jó egészséget! Édes násznagy Uram, szószóló uram! Már mink az magunk dolgában némely részben eljártunk a kigyelmetek parancsolatjokra, és a Tisztelendő urat is megkértük, hogy lenne jó szívvel a kompániához, és e mai napon az Isten anyaszentegyházában a hitnek és szeretetnek arany láncával kötni és csatolná öszve azon két ifjakat aki mellett most hivatalunk szerint hűségesen fáradozunk és szolgálunk. És igen szívesen ajánlotta magát, hogy ha az Isteni kegyelem vele leszen, és megsegíti, nem sajnálja fáradozását, melyre nézve kívánom, hogy segíjje meg az Isten azon lelki tanítót, akinek mi most tiszteletére oda jártunk és segíjjen meg az Isten minket is, hogy békével és tisztességesen járassunk minden utunkban. Szívesen kívánom!”
(Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 1530:12.)

„Hitre Követő 1881.

Édes násznagy uram, mint hogy a világi élet azt hozza magával, az Isten annyira vitte szívét-lelkit az édes barátom Uramnak, hogy magát lekötölte szerelmes mátkájával. De azzal meg nem elégszik, hanem megindulván az Isten anyaszentegyházában a hitnek fel-

vételére, és kegyelmeteket is velünk együtt a jó Isten segítse. Hordozzon az Isten békével mindnyájunkat.”

(Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 1530:12–13.)

„A Templomba az esketés után így szólj.

Tisztelendő uram, hív fáradozását,
Megköszönjük szépen a hit feladását.

Kívánjuk érette az Isten áldását,
Ezen szentegyháznak szép virágzását.”

(Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 1530:13.)

„Mikor a Templomból haza érsz, így szólj

Jó reggelt kívánok, íme visszaértünk
Az Isten házából hit felvételérül.
Áldja meg az Isten egész életében
Azon két ifjakat tiszta szeretetben!

Adjon Isten nekik sok éveket érni,
Számos bő esztendőt vígan eltölteni,
És mikoron halál óráját elérik,
A Jézusnál legyen nekik méltó bérük.”

(Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 1530:13.)

Az 1909-es kéziratban már csak három szöveg kapcsolódik az egyházi szertartáshoz, és ezek közül egy prózai, kettő verses. Kettő teljesen megegyezik az 1880-as szövegekkel (a Lengyel Károly-féle 9. és 12. szöveg van meg Bihari Lajosnál is). A szövegek egyszerűsödésével, versessé alakulásával és számuk csökkenésével találkozunk itt is; tulajdonképpen a lakodalom első, a vacsorát megelőző, ide-oda vonulásokkal tarkított első szakaszának változása figyelhető meg a szövegek alapján. A perorációk eltűnése és a verses anyag előretörése, az egyházi szertartáshoz kapcsolódó szövegek számának megfeleződése, a biblikus részek szinte teljes elhagyása egyfajta szekularizációs folyamatként tűnik fel számomra.

Köszöntő és szálláskérő versek, menyasszonykikérés

Az anyagnak ez a része mutatja a legnagyobb variálódást a tekintetben, hogy az egyes szövegek a lakodalom menetében több helyen is állhatnak. Az 1840 körüli szövegeknél

ebben a funkcióban is elsősorban prózai formulákat találunk (*Elöl járó köszöntő vers, Elöl járó vers után való história*). Jellemző, hogy sem a címekben, sem a szövegek elhelyezésében nem jelzik a szerzők, hogy a lakodalom mely mozzanatához kapcsolódnak az ilyen típusú perorációk.

„Elöl járó köszöntő vers.

Legyen az Úristennek áldott dicsőséges nagy neve érette, hogy ítéletem szerint tapasztalhatóképpen az Úristen megtartotta kigyelmeteket mind személy szerint, mind közönségesen. Áldja meg kigyelmeteknek itt való léteket, itt leendő beszélgetéseket, hogy legyen az Úristennek dicsőségére kigyelmetek lelkek idvességének hasznára, javára, azokat a személyeket pedig, akiket az Isten a szeretet által egybe szerkesztetett, áldja meg egymáshoz való szeretetek. Tegye olyanokká, mint a víz mellé plántáltatott élő fák, zöldelljenek, mint a libanusunk cédrusi és pálmái, hogy jövőendőben kívánatosak lehessenek az ő előttük járóknak.”

(Kézírtas gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:111.)

„Elöl járó vers után való história.

Kedves jó uraim, násznagy uram, szószóló uram! A bölcs Salamon szent mondása szerint azt olvastam, hogy három kiváltképpen való dolgok vagynak eltitkolva, úgy mint a vizeken a hajónak útja, a madaraknak útja az levegőégben, és az ifjúnak az leányzóval, amely bölcs szavait ezen bölcs királynak éppen a kigyelmetek házában tapasztalom, melyre való nézve az én jó uram, úgy mint Z. járván párt keresvén keresett magához illendő párt, amely szüntelen őkigyelme előtt járjon, hogy az őkigyelme hív és jó akaratját megzabolázhassa, várat nyer ezen királyom megindulván ezen őkigyelme kevés vitézeivel és az Uvadal [?] azért azt mondatja általam kigyelmeteknek, hogy elegendő bort, szénát, abrakot ételt, italt készítsenek kigyelmetek, hogy annál inkább tisztességesebb szállása lehessen a királynak, mert amint szokták mondani, akinek hol az ő kincse, ott vagyon annak az ő szíve stb.”

(Kézírtas gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:111–112.)

„Jó reggelt kívánok mindennek!

Ez királyi házban valakik gyűltenek.

Nem azért jöttem én, hogy fogjak mulatni,

Hanem mi a panaszmom, akarom mondani.

Áldja meg az Isten az háznak gazdáját,

Násznagyját, ifját, egész szekvenciát!

Látom, hogy mindnyájan vigasságban vagynak,

Áldott legyen, ki küszöbén ki- s belép ez háznak.

Elsőben mi hozzátok csak azért jöttünk,
Amint már látjátok hogy el is érkeztünk,
Új parancsolatot csak a szerént vettünk,
Tudnánk meg, hogy vagytok, kik vagytok előttünk?

Ez háznak násznagyja van-e egészségben,
Kinek szószólója kívánt békességben,
Vőlegényünk párja takaros épségben,
Vagytok-e mindnyájan friss jó egészségben?

De nevezetesen a háznak gazdája,
És élete párja, kedves gazdánéja,
Házasságra való szerelmes leánya,
Egészségben van-e teste alkotmánya?

Édes násznagy uram, azt kérdem kigyelmedtől, van-e jó egészsége ez ház gazdájának? Hát az ő kigyelme élete párjának vagyon-e jó egészsége? Hát azon becsületes személynek, akiér mi fáradozunk, vagyon-e jó egészsége? Hála legyen a mindenható Jóistennek, hogy mind ez ideig megtartotta életben, egészségben, ez után is őrizze meg minden szomorú változásoktól! Szívesen kívánom: Bihari Dániel, 1841.”

(Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:53–54.)

Az 1880-as vőfélykönyvben a köszöntő típusú szövegeknek megvan a pontosan meghatározott helye: egyrészt a bokrétaváltás, másrészt a menyasszonykikérés során többször zajló elindulások és megérkezések kapcsán hangzanak el. Eltűnik a prózai forma, kizárólag verses strófákat találunk, amelyek megfelelői az 1840-es szövegekben is megvannak. A köszöntő versszakok a menyasszonykikérő szövegekbe szervesen be is épülnek; ez a forma változatlanul megvan az 1909-es vőfélykönyvben is. Az alábbi köszöntő szövege az egyik azok közül, amelyek mindhárom vőfélykönyvben ugyanabban a formában olvashatóak – azzal a különbséggel, hogy a 19. században ez menyasszonykikérő, a 20. század elején viszont a bokrétaváltást megelőző beköszönő vers.

„Mikor a menyasszonyért mégy a jányos házhoz.

Víg lakodalmi nép, vidám multságot,
Örömet, víg kedvet, kedves nyájasságot,
Adjon az Úr nektek jeles vigasságot,
Úzzön el tőletek minden komorságot.

Elhiggyétek, hogy mink sem enni, sem inni
 Nem jöttünk hozzátok, sem pedig véteni,
 De beszédben hosszak nem akarnánk lenni,
 Mert még ma minekünk vissza is kell menni.

Édes násznagy uram, kérem szeretettel,
 Egész szekvenciával jöttünk ismétlennel,
 Fogadjon hát minket mostan is szívesen,
 Hadd köszönhessük meg hűségét kegyesen.

Nem kedveskedhetünk sem pénzzel, sem mézzel,
 De azért nem jöttünk ide üres kézzel,
 Amit ide hoztunk, küldék tiszta szívvel,
 Kik ebből részt vesznek, egész egészséggel.”
 (Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:58–59.)

Hasonlóképpen változik a helye a fentebb már idézett elköszönő formulának, amely az 1840 körüli években a bokrétaváltást követően hangzott el, Lengyel Károly vőfély-könyvében pedig a menyasszonykikérést követő búcsúzkodáshoz került, változatlan szöveggel.

„Elbúcsúzó.

Jó szerencséd gazda, hogy most szállást adtál,
 Ennyi sok vitéznek jókedvet mutattál.
 Étellel, itallal hogy bőven traktáltál,
 Fegyverünk élire azért nem jutottál.

Köszönjük tenéked sok szívességedet,
 Ételből, italból álló bőségedet,
 Áldjon meg az Isten sok jóval tégedet,
 Szentül és boldogul érjed el végedet.”
 (Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:113.)

Menyasszonybúcsúztató versek

Az előzőekhez képest másfajta variálódással találkozunk ebben a típusban. A búcsúztatók előfordulási helye, funkciója változatlan, ám maguk a szövegek különböznek egymástól. Míg a menyasszony kikérésének szövegei azonosak a 19. század folyamán,

addig a búcsúzóik esetében nincsen két egyforma szöveg a három vőfélykönyvben. Sajnálatos módon az 1880-as kéziratnak ez a része olvashatatlan, pedig tanulságos lenne látni a két másik szövegcsoporthoz képest a hiányzó láncszemet. Az első kéziratban tulajdonképpen menyasszonybúcsúztató egy van, az *Apjátul, anyjátul búcsúzó vers*. Találunk még egy töredéket, amely a „klasszikus” formulával indul („Vajda hegedűknek álljon meg zengése / A sarkantyúnak is szűnjön meg pengése / Mert búcsúzásomnak most léssen kezdése / Legyünk csendességbe, míg léssen végzése”).⁵⁰ Ugyanezzel a strófával kezdődik az 1909-es szöveg, ám folytatása a további nyolc versszakban egészen más. A 19. század közepén találunk még vőlegénybúcsúztatót is, melynek a későbbi kéziratokban nincs folytatása. Az *Apjátul anyjátul búcsúzó vers* érdekessége az első négy strófa verselése, amely az egész anyagban egyedülként tér el az általánosnak mondható 12-es sorszerkezettől, és nyolcas sorokból építkezik.

„Vőlegény búcsúzó.

Ifjú, szólítlak vőlegény nevedre,
Kérjed atyádat a nagy Úristenre,
Vétkeidet vesse feledékenységre,
Hogy soha ne terüljen a te szemeidre.

Kedves édesatyám, a te hűségedet,
Köszönöm, bocsásd meg hibás vétkeimet,
Velem tett atyai hű szeretetedet,
A mennybéli Isten áldjon meg tégedet.

Kedves atyám s anyám, most megengedjétek,
Az Úr balzsamommal kösse be szívetek,
Égnek harmatjával öntözze szívetek,
A földnek zsírjával tápláljon bennetek.

Kedves édesatyám, aki mindenekben,
Hozzám hű voltál egész életedben,
Legyenek tenéked azért a mennyekben,
Angyalok társaid a fényes egekben.

Kívánom, sok jókkal áldjon meg az Isten,
Adjon egészséget, míg élsz az életben,

⁵⁰ RMKT 2006. 660–663.

Ez élet elmúlván, fényes dicsőségben
Helyeztessen az Úr királyi székiben.

Felső, közép, alsó renden levő hívek,
Férfiak, asszonyok, leányok, gyermekek,
Tőletek mindnyájan engedelmet kérek,
Az Isten maradjon mindnyájan veletek.

Kedves pajtásaim, nem felejtelek el,
Kérlek, tőlem ti se maradjatok el,
Hogy ha mit vétettem, temessétek azt el,
Végre oly dologra ti is jussatok el.

A mennybéli Isten áldjon meg most minket,
Tegye szerencséssé igyekezetünket,
Bírjon, igazgasson az jóra bennünket,
Végre az egekbe vitesse lelkünket.”
(Kéziratok gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609: 81–82.)

„Apjátul, anyjátul búcsúzó vers.

Áldott légy már édesapám,
Édes kedves szülőanyám,
Áldott légyen az az emléő,
Mellyel engemet szoptattál.

Köszönöm már édesatyám,
S anyám, hogy ennyire feltartottál,
Feltartottál, ápolgattál,
Most szárnyamra bocsátottál.

Elmegyek már házatoktul,
El kell menni, nincs mit tenni,
Sír az én szívem bennem,
Hogy veletek nem lehetek már.

Ha veletek lettemben titeket bánattal illettem,
Noha szánt szándékból arra nem siettem,
Nékem bocsánattal legyetek
Mindenben már.

Áldottak legyetek, hogy felneveltetek,
Sok veszedelmektől megvédelmeztetek,
Mint páva fiait, úgy ékesgettetek,
Mostan szárnyamra engem eresztetek.

Kívánom, mindazért a mennybéli Isten
Sokáig éltesse, sok jóval szeressen,
Kegyes szárnyaival maga fedezgesse,
Végre az egekben megörvendeztesse.

Kedves szép véreim, kik közt nevedtem,
Kikkel ezideig egy kenyeret ettem,
Nékem bocsánattal legyetek mindenben,
Kiket ha vétettem ez gyarló életben.

Áldást is kívánok e házba reátok,
Maradjon itt az Úr, szívemből kívánom,
Míg éltetek nyúlik ez árnyékvilágon,
Azután adjon részt fényes mennyországban.

Tőletek búcsúszom, kedves jánybarátim,
Aki eddig voltak mindenben pajtásim,
Az Isten maradjon veletek, barátim,
Hasznosak legyenek az én kívánásim.

Áldjon meg az Isten titeket is itten,
Szép áldást fordítson tireátok bőven,
Szűz koronátokat viseljétek épen,
Hogy az Úristennél légyen kedvességben.”
(Kéziratgyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:116–117.)

„Más búcsúztató.

Vajda hegedűknek álljon meg zengése,
A sarkantyúnak is szűnjön meg pengése,
Mert búcsúzásomnak most leszen kezdése,
Legyünk csendességbe, míg leszen végzése.

Előbb is tehozzád nyújtom én szavamat,
Kedves édesatyám, én búcsúzásomat,

Mert te Isten után viselted gondomat,
Sajnálod is mostan tőled válasomat.”
(Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:117.)

A nyoszolyóasszony ajándéka

A lakodalom menetének egyik fontos eleme a nyoszolyóasszony- és leány, illetve az 1909-es szövegekben a nyoszolyólegény (!) ajándékainak (bár a szövegben azután itt is *leány* szerepel, csak a címben tévesen írták *legénynek*) kikérése. (Az ajándék ünnepi kalács volt, amelyet vacsora közben tálaltak fel és helyeztek az asztalra.) Az első kéziratok könyvben nem szerepel olyan szöveg, amely a nyoszolyóajándék kikérésekor hangzik el. A két későbbiben ez a szöveg ugyanaz, és érdekessége, hogy megjelenik benne a főúri lakodalmakat idéző, a bokrétaaváltásnál is meglévő mozzanat: a szálláskérés, illetve hogy az ajándékot mint elnyert prédát vinnék a királyi házba.

„Mikor a nyoszolyó ajándékért elmegy, így szólj.

Szerencsés jó estvét kívánok ezeknek,
Kik ez házat lakják, mind kigyelmeteknek!
Őrizete legyen rajtatok Istennek,
Ne legyetek rabja szerencsétlenségnek.

Édes jó uraim, elérkeztünk immár
A jó akaratnak elvételére már.
Adják a kezünkbe, nem leszen benne kár,
Van szép gyülekezet, ki készen várja már.

Adják a kezünkbe hát ajándékjokat,
Hogy mint egy nyert prédát vihessük azokat.
Ne tartóztassák meg mostani utunkat,
Hogy meg találhassuk királyi házunkat.”
(Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 1530:17.)

„Mikor menni akar az ajándékkal.

Köszönjük uraim szállás adástokat,
Hogy befogadtatok mint úton járókat,
Közölvén mivelünk sok rendbéli jókat,
Isten fizesse meg tinéktek azokat.

Induljatok utánam csendesen,
 Most már menni fogunk mi igen rendesen.
 Hordozzon utunkban az Úr szerencsésen,
 Szerencsés jó éjszakát adjon az Úristen.”
 (Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 1530:17.)

Az ajándék vacsora közbeni feltalálásához kapcsolódó versek a menyasszony-búcsúztatóhoz hasonlóan változnak: a szertartásrendbeli hely ugyanaz, ám a szövegek mások. Csupán a nyoszolyólegény ajándékát felköszöntő vers utolsó strófája található meg a korábbi anyagban. Egymást követően az alábbi négy változatot tartalmazzák a vőfélykönyvek:

„Mikor a nyoszolyóasszony s leány ajándékot felviszed.

Halljunk szót, Ádámnak minden maradéka,
 Akit befogadott a gazdánk hajléka.
 Míg előbeszélem, mi szívem szándéka,
 Ne legyen szavainknak semmi akadéka.

Szerencsés jó estvét, áldást, békességet,
 Nyoszolyóasszonyunk s leányunk kíván csendességet.
 Ilyen tisztességgel áldja a községet,
 Mely tisztességért nem kíván költséget.

Nyoszolyóasszonyunk s leányunk a vendég számára
 Ajándékot küldött üres asztalára.
 Egyék meg csak frissen, ne tartsák sokára,
 Aki ebből eszik, forduljon hasznára.

Tehát hogy kezemben soká ne tartassék,
 Elsőben fő helyen neki hely adassék.
 Minden emberektől komitáltassék,
 De úgy, hogy legénység számára is jussék.”
 (Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:110.)

„A nyoszolyó Asszony és leány ajándékot felviszed.

Édes násznagy uram, nyoszolyó asszonyunk,
 Szerencsés jó estvét kívánok nyoszolyólányunk!

Sok jó egészséget hogy mi is kívánjuk,
Kértek volt bennünket, melyet ne sajnáljunk.

És szép ajándékot mind ketten süttöttek,
Drága fűszerekkel el is készítették.
Tejet, vaját bele kantákkal öntözték,
Hogy ezt cselekedték, nagyon jól is tették.

Ki ebből részt vészen, légyen egészsége,
Távozzon el tőle minden betegsége.
Életében legyen csendes békessége,
Az én beszédemnek immár vagyon vége.”
(Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 1530:18.)

„Nyoszolyóasszony ajándékával beköszön.

Dicséret, dicsőség adassék Istennek,
Becsület, tisztesség e házban mindennek.
Mind a gazdagoknak, mind a szegényeknek,
Az ifjúságnak és a szép szüzeknek.

Köszönt benneteket nyoszolyó asszonyunk,
Akinek mi mostan az követje vagyunk.
Ily szép ajándékát küldötte általunk,
Amelyért mi mostan messze fáradoztunk.

Azért hát kelmetek ebből mindnyájan egyenek,
Reánk komoly szemmel ne tekintgessenek,
Jó kedvünk van nekünk, legyen hát mindennek,
Szomorúságokat itt félre tegyenek.

Egészség utána, ki ebből részt veszzen,
Mindaddig, míg teste földből porrá lészen.
Áldjon meg titeket, aki mindent tészzen,
Amivel kérkedtem, ímhol vagyon készen.”
(Bihari Lajos 1909. HOM NA 580:14.)

„Nyoszolyólegény ajándékával.

Nem hátrál itten a nyoszolyóleány is,
E szép ajándékkal kedveskedik ő is,
Osztyalos atyafi lesít a cigány is,
Száját tátja erre még a vén brúgós is.

Ki ebből részt veszen, legyen egészsége,
Távozzon el tőle minden betegsége.
Életében legyen csendes békessége,
Az én beszédemnek immár vagyon vége.”
(Bihari Lajos 1909. HOM NA 580:15.)

Pártafelköszöntő és menyasszonyfektető versek

Kisgyőrben a lakodalom utolsó mozzanata volt a menyasszonyfektetés, mely három részből állt. Először elhangzott a párta- vagy koszorúköszöntés, aztán kikérték a menyasszonyt a násznéptől fektetésre, majd ezt követte a menyasszony búcsúzása és a felkondítolás. A szövegek sokfélesége és nagy száma azt mutatja, hogy ez a 20. század elején is a szertartás fontos mozzanata volt. A szövegek a vizsgált korszakban végig megtartják a viaskodásról szóló központi szövegmagot, melynek főbb elemei: a párta vagy koszorú *korona* elnevezése, a korona harcban való megszerzése az ellenséges királyi várból, a korona karddal való levétele a királykisasszony fejéről. Az 1840 körüli versek a későbbi gyűjteményekben nem szerepelnek, míg a két másik gyűjtemény szövegei gyakorlatilag azonosak.

„Koszorú köszöntés 842-ben.

Minden rendből s karból kik ide gyűltetek,
Egész frekvencia, közétek sietek.
Mostani harcomról beszélek tinektek,
Beszédemre kérlek, hogy figyelmezzetek.

Nem célozom e királyi házat megbántani,
Sem a bölcsek tanácsát megvetni,
De tudom, szándékom szabad kimondani,
Azért hát kész vagyok számból kiontani.

Királyom kedvét ma váltani kereső
Katonáimmal, melyekben volt erő,
Melyeknek a szívek volt sebesen verő,
Kik mindnyájan voltak velem együtt győző.

Diadalmas népem tengerig vezettem,
Az ott lakosokat fészkekből kergettem,
Mindezeket pedig könnyen megtehettem,
Mihelyt katonáim magamhoz vehettem.

Nem tréfadolog, látják már valóba,
Sok jó vitéz volt ennek oltalmára,
Ha valaha ezért ott vált meg a próba,
Én ily kardomat megfentem valóba.

Mert katonáimnak erejét szemléltem,
És szép győzedelmünk ez által [...]
A mars piacából még eddig [...]
Becsés koronát látjátok [...]

A ragyogó napnak szép fényes sugára
Csak most kezd el sütni élte hajnalára,
Íme, már jó reggel siet éjszakára,
Szerencsés lett feje, hogy ettől megvála.

Annak a szép szűznek ez vala rózsája,
Fejérül vétégett ékes koszorúja,
Mint [...] kertjének kinyílt violája,
Szép lányságában ez vala rózsája.

[...] már most ő éré koronára,
Annak sem ragyogott úgy, mint másszor sugára,
Azért nem is szánta, bocsátá útjára,
Folyjon virtusáról múzsák bölcs pennája.

Híremtől megrettent [...]
Megcsonkult általam fala s bástyája,
Mégsem tart más fegyverül hozzája,
Hanem praktikával én mentem reája.

Csak nevek voltak a magyar vitézeknek,
Üres helye maradt kedves himeseknek,
Ólombul lehetett éle fegyvereknek,
Bojtorjából fűznek koszorút nekik.

Látom, már a király addig ül székében,
Míg buzgó szeretet forr népének szívében,
De ha lankad a kard hívei kezében,
Kerül koronája más király fejében.

Akárki légy, azért úgy vigyázz magadra,
Jó készüllettel menj készséges utadra,
És tanács, pénz, fegyver, szív, nép kell a hadba,
Herkules sem indul pusztá kézzel vadra.

Van erőnk, fegyverünk, kincsünk, eleségünk,
Roppant táborunkban nincs semmi szükségünk,
Van szívünk, e mellett bátor vitézségünk,
Amiért fáradtunk, megvan nyereségünk.

Legyen azért annak örök békessége,
Kinek koronája került a kezembe,
A párjával vigadjon örök dicsőségben,
Nyugodjon életük egymás örömében.

Az Úrtól áldás mennyből reájuk jöjjön,
Sokféle bajok közt ő fejük ne főjön,
Fiaknak serege közöttük felnőjön,
E szómondásommal beszédem betöltöm.

Mikor magyaroknak Zsigmond volt királyok,
Akkor Kína közül jöttek a cigányok,
Selyem volt mentéjek, nadráguk, dolmányuk,
Most is rá vágyának [...]

1792 írtam Barsi Filep, decembernek [...]"

(Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:73–75.)

„Koszorúval mikor bemígy, így szólj.

Legyen áldott az úr, aki élteteket
Eddig megtartotta egészségeteket,
Be nem borította gyásszal fejeteget,
Ez után is híven őrizzen titeket.

Csendesség szép vendég, nem kell zsinatolni,
Egy is közületek ne merjen most szólni,
Valaki ez házba nem akar táncolni,
A pitar ajtón is ki kell aztat tolni.

Miólta ki mentem, nagy viadalt láttam,
Kokorica torzsát igen sokat vágtam,
A nagy viadalban szintén el bágyadtam,
A vár tetejére keményen fel hágtam.

Valakik itt vagytok, rám figyelmezzetek,
Mint egy derék vitézt engem úgy nézzetek,
Bátor ember vagyok, nem félek tőletek,
Éles fegyveremtől meg ijedjete.

Éles fegyveremnek megtompult az éli,
Látom násznagy uram erősen szemléli,
Nem 'tom közületek nébót ki esméri,
Úgy megvágтам vele kiomlott a véri.

Most szalma várából érkeztem hozzátok,
Derék vitéz vagyok, ímé láthatjátok,
Egy újságot mondok, ha nem sajnálnátok,
Mindjár' elkezdem, most csak hallgassatok!

Mihelyt a várajtón a lábam betettem,
Mindjárt reám lőttek, attól megszédültem,
Hogy szólott a fegyver, attól megijedtem,
Csak egy kicsinybe múlt, hogy vissza nem jöttem.

Magát a királyt a várba szorítottam,
A királykisasszonyt megkaparítottam,

Vitézem szíveket úgy felindítottam,
Hogy feltett szándékom végére hajtottam.

Minek a sok beszéd, vagy akárki szája
Itt van kezembe a király pálcája,
Kardom hegyén villog arany koronája,
Királykisasszonynak gyémánt koszorúja.

Már igazat mondok, eddig csak tréfáltam,
Nem esett hiába, hogy ettől megváltam,
Nálam a koszorú amelyet találtam,
Kardom hegyén villog melyért harcot álltam.

Mint hogy fáradtsággal szerzetem magamnak,
Levettem fejről szerelmes Húgomnak,
Akinek pínze van, váltsa meg magának,
De én ugyan ingyen nem engedem másnak.

Becsületes ifjak kik itt jelen vagytok,
Mindeddig mellettem híven szolgáltatok,
Felszabadult a tánc, de úgy vigyázzatok,
Hogy a becsületet el ne tapodjátok!

Azok a személyek kik megpárosodtak,
Az úrnak nevében szépen lenyugodtak,
Kívánom békével felvirradhassanak,
Legyenek áldottak, búra ne jussanak.

A te mulatságtok mely itt végbe mégyen,
Isten előtt kedves, tiszteletes légyen,
Távozzon tőletek búbánat és szégyen,
Nemes kompánia, azt kívánom, Ámen.”
(Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 580:2–4.)

A köszöntést követő menyasszonyfektetés, a fektetésre való kikérés szövegeiben ugyanaz a megoszlás: a korai szövegek teljes egészükben később nem szerepelnek, csupán néhány strófájuk került be az azonos funkciójú versekbe, melyek az 1880-as és az 1909-es anyagban teljesen megegyeznek. Páris és Heléna történetének felidézése a korai szövegekben nem jellemző, a későbbiekben azonban konzekvensen megtalálható. Az 1909-es gyűjteményben a fektető vers két részre bomlik, a Páris–Heléna történet-

től elkülönül a menyasszony búcsúzása, mely az alább idézendő hosszú szöveg második felével egyezik meg.

„Fektető vers, 1842-dik ben írtam.

Nemes frekvencia, kik idegyűltetek,
Bár öregek, ifjak, szüzek és legények,
Illő, hogy búcsúzást éntőlem vegyetek,
Egy vagy kettőt szólok, kérlek engedjétek!

Mely igen kívánja már ez a szállását,
A szomorodott szív megvigasztalását,
A pár nélkül való a gerlice társát,
Szintúgy ez elfáradt test megnyugovását.

Menyasszony asszonyunk hát most minket itthagy,
Nyugodni megyen már, mond, hogy a vetett ágy
Készen várja régen, szíve is odavágy,
Légyen nyugovása nem kemény, hanem lágy.

Ragyognak az égen a csillagok immár,
Megszűnt minden munka, az utazó sem jár,
Összeölelközve nyugszik sok kedves pár,
[...] vár.

El is jött az idő, hallgatók e szóra,
Mert már tizenegyet elűtött az óra
A mi vőlegényünk felfeküdt a padra,
Melyért e személynek menni kell a hadra.

Akinek vétett ez teljes életében,
Most bocsánatot kér általam mindenekben,
Ti azért mindnyájan vigadjatok itten,
Ők is majd játszanak a padon csak ketten.

Csendes jóéjszakát kíván hát azoknak,
Valakik mellette eddig fáradoztak,
Kiváltképpen pedig násznagy uramnak,
Ezek között pedig atyjának s anyjának.

Nem szólok már többet, mindjárt vége leszzen,
Búcsúzom az egész sokaság fejében,
Áldást, víg mulatást mind az egész népre,
Kívánok már hagyni az egész seregére!

Már jóéjtszakával itt hagylak titeket,
Virasszon holnapra az Úr benneteket.
Vigasztalja szépen bágyadt szíveteket,
Már megyek keresni elment kedvesemet.”
(Kéziratos gyűjtemény 1840–1843. HOM NA 1609:71–72.)

„A leányt kikérő a fektetésre.

Nemes frekvencia, kedves jó uraim,
Minden rendben, karban lévő tutoraim,
Nagy jó asszonyaim, legény barátaim,
Szüzek, kik itt vagytok, halljátok szavaim.

Hallottátok hírét talán Helénának,
Görög ország régi híres lakosának,
A természet egyik remek munkájának,
Kit is szépségeért sokak imádának.

Akkor Priámus volt királya trónjának,
Páris vala neve a király fiának.
Mely Páris hallván szépségét Helénának,
Mesterkedett, miként tehetné társának.

De hogy rendes úton azt meg nem érhette,
Mert Ménáhálus hált már akkor mellette,
Helénáért magát kockára vetette,
Páris mégis őtet magáévá tette.

Ugyan is halljátok, mire vetemedett,
Trónjából melzena alá törekedett,
Sőt Heléna után addig leselkedett,
Hogy elvette, vele szerelmeteskedett.

Mi vőlegény urunk ily vakmerőségre
Nem vetette magát, hanem feleségre

Istenesen tett szert, kivel egyességre
Kíván jutni, engem ő küldött evégre.

Hogy midőn Rebekát anyjától, atyjától,
Elizéer kérte kedves tutorától,
Ugyanő hitvesét e frekvenciától
Kikérném, hogy vinném neki hálótársul.

Én tehát nem lopom, hanem urizálom,
Ezen frekvenciát szépen is instálom,
A leányt kezemhez adják, nem sajnálom,
Ha az Isten éltet, még meg is szolgálom.

Most már tisztelettel fénylő gyülekezet
Ki-ki személyesen ez helyre érkezett,
Instálom adjatok egy kis engedelmet,
Hadd foghassak egy avagy két személlyel kezet.

Kedves húgomasszony, már ne halogassuk,
Magunktól a menést ne is vonogassuk.
Hanem Vénus marsát újra megmutassuk,
Húzd rá egy kevésbé, kedvünk hadd mutassuk!

Jaj, miként indítsam szólásra nyelvemet,
Jajjal hogy kezdjem el panaszbeszédemet?
Mert ha elgondolom a szüzességemet,
A bűn, mint ellenség ott nyomja fejemet.

Jaj, ha elgondolom hajadon éltémnek
Arany esztendejét én szüzességemnek,
Melyben nyugalma vala én lelkelemnek,
Megindul zápora könnyező szememnek.

De Istenem volt tudom ennek szerzője,
Magános éltémnek párhoz vezérlője,
Bús szívemnek ő lesz lecsendesítője,
Terhes gondok között éltém vezérlője.

Ragyognak az égen a csillagok immár,
Megszűnt minden, munkás, az utazó sem jár.

Össze ölelközve nyugszik sok kedves pár,
Téged is menyasszony, nyoszolyád készen vár.

Én búcsúzást veszek, nemes frekvencia,
E frekvenciának kedves fő násznagya,
Jól tudják, hogy elment menyasszonyunk párja,
Azért hát magát is bocsássuk utána!

Mire valók tehát e gyertyák kezembe,
Miért tartom mostan e szüzet kezemen,
Azért, hogy elmegyek véle egy ösvényen,
Amelyen elméne egy legény nemrégen.

El is jött az idő, hallgatók a szóra,
Mert már tizenegyet elütött az óra.
A mi vőlegényünk felfeküdt az ágyra,
Melyért e személynek menni kell utána.”
(Lengyel Károly 1880–1881. HOM NA 1530:22–24.)

Lakodalmi mulatóversek és tálalóversek

Szándékosan hagytam a végére a vőfélyverseknek ezt a részét, miután az 1880-as gyűjtemény ilyeneket nem tartalmaz. Az első gyűjtemény bővelkedik az e típusba sorolható versekben (64 szövegből 11, melyeknek strófái tematikai szempontból hat szövegcsalád változatainak tekinthetők: *A vendégek buzdítása*, *A vőfélyek vitája*, *Csúfolódók és hazugságversek*, *A vőfélyek vitája a házasságról*, *Mulatóvers vénlánycsúfoló és asszonycsúfoló elemekkel*, *Oktató és intő vers az Úr félelméről*). A tálalóversek tekintetében hasonló gazdagsággal találkozunk, tíz szöveg sorolható ebbe a csoportba. Az 1880-as gyűjtemény szerzője ezek közül egyet sem jegyzett le, talán más füzetbe írta őket. Bihari Lajos vőfélykönyvében a 74 szöveg között két rövid tréfás verset találunk, melyek nem azonosak a korábbiak egyikével sem. Tálalóvers azonban 29 van, ami a korábbiakban bemutatott számbeli arányokkal összevetve azt jelenti, hogy ezek a 20. századra a vőfélyversek legjelentősebb csoportjává váltak, a lakodalmi szertartás különböző mozzanataihoz kapcsolódó szövegek gazdagságának rovására. Tanulságos az is, hogy a tálalóversek sorában egyedül a borköszöntő van meg a 19. század közepén és a 20. század elején is (*Szívvidámításra Isten a bort adta...*); az összes többi különbözik egymástól, egy teljesen új szöveganyag kerül elő az 1909-es vőfélykönyvben.

Van még további két lakodalmi szokáselem, melyek önmagukban álló adatok. Az egyik Lengyel Károly vőfélykönyvében található, aki 1880-ban a menyasszony ágyvite-

lére és ládájára is írt verset, amelyre a másik kettőben nincsenek utalások. Bihari Lajos vőfélykönyvében pedig a tréfás verbunk szövege és a legények esküvétele jelenik meg új lakodalmi játékként.

Az itt közölt szövegpéldák alapján bemutatott 19. századi változásvizsgálat a teljes kutatásnak egy kis részét képezi csupán. Ez a beszámolóként megfogalmazott tanulmány (eredetileg konferencia-előadás) a témában 2006 végéig elvégzett munkából ad ízelítőt, és ezért nem törekedhet teljes körű összehasonlító műfajtörténeti, motívumtörténeti eredményekre. Az elméleti bevezetőben megfogalmazott kérdések megválaszolása a kutatás további feladata lesz.

HIVATKOZÁSOK

BAKÓ Ferenc

1987 *Palócföldi lakodalom*. Budapest, Gondolat.

1989 A lakodalmi szokásrendszer és regionális jellemzői. In *Palócok*. IV. Szerk. Bakó Ferenc. Eger, Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, 93–262.

BALÁZS Lajos

1994 *Az én első tisztességes napom. Párvasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*. Bukarest, Kriterion.

BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia

2002 Csepregi vőfélykönyv 1865-ből. *Csepregi Promenád* XI. 7–8. sz. 16–17.

2003 Csepregi vőfélyversek. *Vasi Szemle* LVII. 3. 311–320, 4. 467–481, 5. 551–567.

BALOGH Sámuel

1827 Rövid rajzolatja a' paraszt lakodalomnak Gömörben. *Tudományos Gyűjtemény* XI. 48.

BÁN Imre – JULOW Viktor

1964 *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BORÚS Rózsa

1985 Vőfélyek és vőfélyversek szerepe a topolyai és környéki lakodalmi szokásokban. *Hungarológiai Közlemények* XVII. 3–4. 281–286.

1994 A pacsérei vőfélykönyv. In *Folklór és tradíció* VII. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 121–130.

1996 A bácskai lakodalmak című tanulmánykötetről. *Néprajzi Látóhatár* V. 3–4. sz. 166–179.

1998 *Bácskai lakodalmak*. Topolya, Grafoprodukt.

CSÁKY Károly (szerk.)

1993 „Jaj, pártám, jaj pártám...” Párvasztási, lakodalmi szokások és hiedelmek az Ipoly menti palócoknál. Dunaszerdahely, Nap kiadó.

DÉGH Linda

1950 Egy székelly lakodalmi ének eredetének kérdése. *Ethnographia* LXI. 57–74.

EDVI Illés Pál

1827 A' magyar Parasztok' lakodalmi szokásaik. *Tudományos Gyűjtemény* XI. 3–6.

FEGLOVÁ, Viera – LEŠČÁK, Milán (szerk.)

1995 *Pramene k tradičnej duchovnej kultúre Slovenska. [Források Szlovákia hagyományos vallási kultúrájához.]* Bratislava, Prebudená pieseň.

GRÁFIK Imre – TURBÉKY Dénes

2000 *Széki lakodalom.* Marosvásárhely, Mentor.

GYÖRGYI Erzsébet

1990 A házasságkötés szokásai. In *Magyar Néprajz*. VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk. Dömötör Tekla, szerk. Hoppál Mihály. Budapest, Akadémiai Kiadó, 32–66.

GYÖRGYI Erzsébet (szerk.)

2001 *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző.* Budapest, Planétás Kiadó. (Jelenlévő Múlt)

GYURIS György (szerk.)

1987 *Zsótér Gergely: Mindszenti vőfélykönyv.* A bevezető tanulmányt és az összekötő szövegeket írta Szentí Tíbor. Szeged. (Csongrád megyei könyvtári füzetek 19.)

KATONA Imre

1982 Vőfélyvers. In *Magyar Néprajzi Lexikon*. V. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 598–599.

KATONA Imre – SIMON Zoltán – VARGA Imre

1955 *A rigmusköltészet. Tanulmányok.* Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó.

KISBÁN Eszter

1987 „Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva...” A cukor bevezetése a parasztnál Magyarországon. *Agria* XXIII. 239–264.

1993 Menyegzői lakomák a magyar parasztnál a 18–19. században. *Népi kultúra – népi társadalom* XVII. 81–106.

KISS Lajos (s. a. r.)

1955 *A Magyar Népzene Tára* III/A. *Lakodalom.* Szerk. Bartók Béla – Kodály Zoltán. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOMÁROMY Sándor

1989 A XVIII. századi sárospataki kéziratos versgyűjtemények. Alkalmi szövegek, köszöntők. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXVII. 189–203.

KÜLLŐS Imola

1982 Vőfélykönyv. In *Magyar Néprajzi Lexikon*. V. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 597.

1997 Balassi-strófák egy múlt századi vőfélykönyvben. (Újabb adatok a Balassi-strófa élet-történetéhez.) In *Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére.* Szerk. Kuti Klára. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 105–125.

- 2001 Asszonynépek, vegyének eszetekbe... Régi lakodalmak oktató és mulattató költészete. In *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző*. Szerk. Györgyi Erzsébet. Budapest, Planétás Kiadó, 175–191. (Jelenlévő Múlt)
- 2004 *Közköltészet és népköltészet. A 17–19. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. Budapest, L'Harmattan.
- LEŠČÁK, Milán
- 1996 *Slovenské svadby. [Szlovák lakodalmak.]* Bratislava, Prebudená pieseň.
- MOLNÁR László
- 2002 *Lakodalmi szokások Dél-Göcsejben*. Nagykanizsa, Czupi Kiadó.
- NÁDASI Lászlóné
- 1994 *Lakodalmi szokások Lábatlanon a múlt század első felében. Honismereti füzet 1992–1993. Lábatlan, 113–129.*
- NOVÁK László – UJVÁRY Zoltán (szerk.)
- 1983 *Lakodalom*. Debrecen, KLTE Néprajzi Intézet. (Folklór és Etnográfia 9.)
- PAP János (szerk.)
- 2005 *Kisgyőr. Történelem és néphagyomány*. Kisgyőr, Legatum.
- POGÁNY Péter
- 1959 *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. 1770–1823. I. Vásári ponyvairatok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Irodalomtörténeti Füzetek 24.)
- 1978 *A magyar ponyva tüköre*. Budapest, Magyar Helikon.
- PUTZ Éva
- 1943 *A kolonyi lagzi*. Pozsony, Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület. (Szlovákiai Magyar Közlemények 1.)
- Régi Magyar Költők Tára (RMKT)
- 1961 XVII. század 3. *Szerelmi és lakodalmi versek*. Sajtó alá rendezte Stoll Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 2000 XVIII. század 4. *Közköltészet 1. Mulattatók*. Sajtó alá rendezte Küllős Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest, Balassi.
- 2006 XVIII. század 8. *Közköltészet 2. Társasági és lakodalmi költészet*. Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István és Küllős Imola. Budapest, Universitas.
- SCHRAM Ferenc
- 1964 Simai Kristóf kéziratos szakácskönyve. *Ethnographia* LXXV. 578–598.
- SZABÓ T. Attila
- 1934 *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században*. Zilah, Füssy Ny.
- SZABÓ T. Ádám
- 1989 Széki lakodalmas. *Honismeret* XVII. 4. sz. 37–40.
- SZABÓ László
- 1983 *Lakodalmi szövegek, játékok esztétikai kérdései*. In *Lakodalom*. Szerk. Novák László – Ujváry Zoltán. Debrecen, KLTE Néprajzi Intézet, 335–360. (Folklór és Etnográfia 9.)

TÓTH Arnold

- 2002 18–19. századi vőfélyversek egy kisgyőri népi kéziratok gyűjteményben. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XLI. 335–377.
- 2003 Újabb vőfélyversek a kisgyőri népi kéziratok gyűjteményből. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XLII. 543–566.

UJVÁRY Zoltán

- 1960 Népi kéziratok verseskönyveink. *Műveltség és Hagyomány* I–II. Debrecen, 111–146.
- 1980 Népköltészet és irodalom népi kéziratok könyvekben. In *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 425–556. (A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 35.)
- 2002 Az emberélet fordulójának szokásai Lévárton és Deresken. In *Gömöri magyar néphagyományok*. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 611–690.

VOIGT Vilmos

- 1994a Vőfélykönyv. In *Világirodalmi Lexikon*. XVII. Főszerk. Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 203.
- 1994b Vőfélyvers. In *Világirodalmi Lexikon*. XVII. Főszerk. Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 203.

*A mese szó használata
a magyar írásbeliségben 1772–1850 között,
A magyar nyelv nagyszótárának
történeti korpusza alapján*

GULYÁS JUDIT

A *mese* szó használatával, szerteágazó, egy adott intervallumban egymás mellett létező jelentéseivel és ezek belső összefüggéseivel mind a nyelvtudomány, mind a folklorisztika foglalkozott. Dolgozatomban egyfelől röviden ismertetem ezen kutatások eredményeit, másfelől egy adott periódusból származó magyar nyelvi korpusz adatainak felhasználásával próbálom meg bemutatni a *mese* szó használati kontextusait, illetve az ezen jelentések között lehetséges kapcsolatokat. A *mese* szó használatára vonatkozó adatok bemutatása azért bírhat jelentőséggel, mert magyar meseszövegek – európai viszonylatban – meglehetősen későn, csupán a 18. század utolsó évtizedében kerültek szórványosan lejegyzésre (majd évtizedekig nem bukkant fel újabb meseszöveg),¹ ezt megelőzően pedig még a tündérmesékre való utalások száma is kevés.

A magyar szövegfolklorisztika nem bővelkedik olyan valóban adatgazdag, értelmező, történetileg nagy ívű összefoglaló munkákban, amelyek a folklórműfajok és terminológiájuk közötti összefüggéseket tárgyalták volna, annak ellenére, hogy a terminusok történetiségének vizsgálata egy-egy szövegcsoporthoz meglett, használatára, befogadására, illetve a műfajoknak a korabeli befogadók számára releváns poétikai sajátosságaira vonatkozólag tárhat fel összefüggéseket. E dolgozat nyilvánvalóan nem pótolja egy ilyen munka eredményeit, csupán a *mese* szó használatára és jelentéseire vonatkozólag kívánja bemutatni az 1772 és 1850 közötti évtizedekben lejegyzett szövegek sajátosságait, az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő *Magyar nyelv nagyszótárának* történeti korpusza alapján – reményeim szerint egyben azt is illusztrálva, hogy a történeti folklorisztika számára miként hasznosítható egy ilyen szótár adatbázisa.

¹ Ez nagy valószínűséggel a forrásfeltárás hiányosságaiból fakad leginkább, bár kétségtelen, hogy a magyar mesepublikációk valóban kések a nyugat-európai tendenciákhoz képest. VOIGT V. 1982b.; GULYÁS J. 2007. 158–171.

A mese szó használatára vonatkozó kutatások eredményei

Az alábbiakban azon nyelvészeti és folklorisztikai forrásfeltárások illetve áttekintések eredményeit foglalom össze, amelyek az elmúlt fél évszázadban² a *mese* szó történetileg változó jelentéseiről adtak számot. A vizsgálatba bevont forráscsoportok jellege és a vizsgálat időhatárainak kijelölése a tanulmányok szerzőinek kutatási területétől és érdeklődésétől függően változott, így ezek a tanulmányok az etimológiai szótárak anyaga mellett a késő középkori kéziratos, vallásos írásbeliség termékeit, kora újkori világi nyomtatványokat, 16–17. századi prédikációs irodalmat, 18–19. századi szépirodalmi műveket és ponyvakiadványokat, a legkorábbi magyar periodikák anyagát, valamint költői életműveket egyaránt érintenek.

A mese szó használata a 16–18. századi magyar írásbeliségben

Hexendorf Edit 1950-ben megjelent adatgazdag nyelvészeti cikkében – amely a *Magyar Nyelvben a Szó- és szólásmagyarázatok* rovatban látott napvilágot³ – a *mese* szónak a középkori kéziratos és a 16. századi nyomtatott forrásokban való előfordulásait mutatta be és értelmezte. A szerző az adott időszakban a *mese* szó hármas jelentésben való használatát különítette el, ezek: (1) 'költött elbeszélés', (2) 'találós kérdés', (3) 'koholt, kitalált, nem igaz hír', illetve ez utóbbihoz kapcsolódóan enyhébb, de szintén pejoratív minősítésként 'értéktelen, semmitmondó beszéd'. Hexendorf Edit az első és a harmadik használat között összefüggést tételezett fel, ugyanakkor azt is állította – bár sajnos adatokat erre csak részlegesen hozott –, hogy a *mese* szó ebben a periódusban „gyakran szerepel a mese különböző fajtáival kapcsolatban a *találós mese*, *állatmese*, *tündérmese* kifejezésben.”⁴ A *mese* szó 'találós kérdés' jelentésére számos szöveg helyet sorolt fel Hexendorf Edit, viszont a *mese* szónak tündérmesei illetve állatmesei értelemben való használatára sajnos nem közölt adatokat. Ez azért lenne különösen fontos, mert, mint az köztudott, középkori vagy kora újkori magyar tündérmesékről igen kevés információ áll rendelkezésünkre – olyannyira kevés, hogy voltaképpen az is kétséges, egyáltalán jelen volt-e ekkoriban a tündérmese-műfaj a magyar kultúrában. Ami az állatmesét illeti, a *mese* szó használata ez esetben feltehetően a fabulákra vonatkozhatott, vagyis antik eredetű szöveghagyomány termékére, amely az iskolai oktatás és így

² Ezt megelőzően a *mese* szó jelentésére vonatkozó cikkek jellemzően a szó (honfoglalás előtti) eredetének kérdéseit tárgyalták.

³ HEXENDORF E. 1950.

⁴ HEXENDORF E. 1950. 75.

az elit kultúra részeként hagyományozódott; a fabula viszont nem azonos a szájhagyományozott állatmesékkel.

Tanulmánya nagyobbik részét Hexendorf Edit „a mese szónak egy ma már nem ismert jelentésváltozatának” szentelte. Ez a jelentés a *mese* szónak a latin *aenigma* megfeleltetéseként való korabeli használatából fakadt. Hexendorf Edit igen lényeglátó megjegyzést tett arra vonatkozólag, milyen szemantikai jegyek megléte okozhatta azt, hogy különböző szövegtípusokat ugyanazon megnevezéssel (ez esetben a *mese* szóval) illettek: „Az »aenigma« fogalmához hozzátartozik, hogy rejtett értelmű. Nemcsak a »fabulá«-val vannak közös vonásai, hanem rokonságban van a »parabolá«-val és az »allegoriá«-val is, és ezeknek a jelentésével rokon vagy azonos jelentésben is szerepel. Ezt látjuk a magyar *mesével* kapcsolatban is.”⁵ A nyelvtörténeti adatokkal a szerző végső soron egy olyan szemantikai változásra mutatott rá, amelynek során a *mese* szó korábban elsődleges ’enigma’ (’rejtvény’) jelentéséből a domináns jelentésváltozat az ’exemplum’ (’példázatos elbeszélés’) lett. Kérdés viszont az, miért kezelte a szerző külön a *mese* szó használatát, amennyiben az találás kérdést, illetve ha rejtvényt (enigmát, rejtett értelmű szöveget) jelölt. (A találás kérdés ez utóbbi aletetének tűnik.)

Harminc évvel később, 1980-ban egyszerre két olyan folklorisztikai tanulmány is megjelent, amelyek részben vagy teljes egészében a *mese* terminussal kapcsolatban tartak fel vagy foglaltak össze adatokat.

Egy nagyszabású, ám sajnos végezetül meg nem valósult kutatási projekt részeként, amelynek célja a magyar történeti szövegfolklor kritikai kiadása lett volna,⁶ Mándoki László a magyar találósok (szóbeli rejtvények) korpuszát kezdte feltárni. E munka egyik első eredménye volt a szerző *Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete* című tanulmánya. E cikkében Mándoki László a kutatott műfajhoz (találás) rendelhető kora újkori illetve 18–19. századi szövegek feltárása nyomán szolgáltatott adatokat a *mese* szó használatára. A kutatás jellegéből fakadóan ezek az adatok mind a *mese* szónak ’találás kérdés’ jelentésben való használatáról tudósítanak.

Az első ilyen adat – vagyis a *mese* szó alkalmazása találásra – a 16. század elejéről ismert. Évszázados kihagyás után ezt követi az 1629-ben Lőcsén kiadott, németből fordított, első magyar találóskérdés-gyűjtemény, a *Mesés könyvecske*. Mándoki László áttekintésében a következő, szempontunk szerinti adat viszont már újabb 150 év múlva, a 18. század végéről bukkant fel, hiszen Faludi Ferenc II. eklogájában (*Pásztorversengés*) illetik a pásztorok *mese* szóval a találósokat. Ugyancsak a 18. század végére datálhatóak azok a – bevett gyakorlat szerint kiadási év feltüntetése nélkül megjelent – ponyvakiadványok, melyek címében szerepel a *mese*: ’találás kérdés’ megfeleltetés.⁷ Emellett

⁵ HEXENDORF E. 1950. 75–76.

⁶ Erről lásd VOIGT V. 1982a.; KATONA I. – VOIGT V. 2005.

⁷ MÁNDOKI L. 1980. 305.

Mándoki László vizsgálatai szerint a 18–19. század fordulóján megjelenő egyéb funkciójú aprónyomtatványokban is található adatok a *mese* 'találós' jelentésére.⁸

Mándoki forrásfeltárása során érthetően különös figyelmet szentelt a korai magyar folyóiratokban megjelenő találós kérdéseknek. A terminológiahasználat a következőképpen alakul e periodikákban: az egyik első magyarul megjelenő lapban, a komáromi *Mindenes Gyűjtemény*ben rendszeresen jelentek meg a szerkesztői koncepcióhoz illeszkedve találós kérdések *Mesék*, *mesés kérdések*, *rejtett szavak* megnevezéssel, 1789-től. Míg a *Mindenes Gyűjtemény*ben elsősorban irodalmi találósok láttak napvilágot, a Kultsár István szerkesztette *Hasznos Multságokban* (1817-től) már tömegével jelentek meg *mese* vagy *rejtett szó* cím alatt olyan találósszövegek, amelyek változatait a szóbeliségből is ismerjük.⁹

Voigt Vilmos a Dégh Linda tiszteletére 1980-ban kiadott nemzetközi tanulmánykötetben, a magyar *mese* szó etimológiájával foglalkozva¹⁰ ezt immár folklorisztikai szempontból tette, hiszen azidáig leginkább csak nyelvészeti értelmezések születtek e tárgyban. A terminusok és a műfajok közötti megfeleltetések változásának folklorisztikai szempontú vizsgálatát az időközben elkészült újabb munkákra alapozva végezte el, így az 1970-ben megjelent *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, az 1971-ben kiadott *A magyar szókészlet finnugor elemei* című munkák megfelelő címszavaihoz társuló nyelvtörténeti adatok bevonásával, valamint Mándoki Lászlónak fentebb bemutatott tanulmányára támaszkodva. Az etimológiai szótárak alapján Voigt Vilmos arra a következtetésre jutott, hogy a magyar *mese* szó alaptöve egy régi közugor nomen-verbum volt, amely 'mondani', 'beszélni', 'mondás', 'beszéd' értelmű lehetett. A szó maga legalább 4000 éves, éppen ezért nem könnyű konkrétan megnevezni azokat a műfajokat, amelyekre utalhatott különböző történeti periódusokban. Minthogy a szó osztják és vogul megfelelői a *nem énekelt történet* jelentésben állnak, ezért Voigt eredeti oppozíciótételezett fel az *ének* és a *próza* között, ami minden további magyar adattal egybevág.

Voigt Vilmos szerint az addig ismert adatok és a Mándoki László feltárta újabb szövegpéldák alapján a magyar *mese* szó *eredeti* jelentése: 'találós', 'rejtvény'. A kérdés az, hogy ez esetben milyen megnevezést használtak a *mese*: 'találós' azonosítás időszakában és azt megelőzően a mai értelmű mese műfaj jelölésére?¹¹ Bár Voigt Vilmos erre a 16. századi használatból a *fabula*, a 18. századiból pedig a *monda* szót említi, ám úgy tűnik, ezek egyike sem a tündérmesére vonatkozott, legalábbis nem ismerünk ilyen használatot. A mai értelmű mese műfajra vonatkozó elnevezés hiányából Voigt Vilmos nem vont le következtetést (bár az olvasóban felmerülhet a kérdés, létezett-e a műfaj,

⁸ MÁNDOKI L. 1980. 306–308.

⁹ Erre nézvést lásd VARGHA K. 2008.

¹⁰ VOIGT, V. 1980.

¹¹ A *mai értelmű meseműfaj* kifejezés alatt azokat a szövegtípusokat értem, amelyeket a 20. század elejétől kezdve a nemzetközi és magyar mesekutatók típuskatalógusaiban klasszifikált.

ha két évszázadon át nem volt megnevezése), azt viszont megállapította, hogy a mai értelemben vett mese műfajra vonatkozóan igazából csak a 18. századtól használták a *mese* szót. Véggövetkeztetése szerint tehát a 16. és 18. század közötti időszakban jelentős műfaji fejlődés ment végbe a magyar népi elbeszéléseken belül.

A *mese* szó jelentésének problémájához Voigt Vilmos 1992-ben újra visszatért. Álláspontja szerint a magyar kultúrában a *mese* szónak (illetve az igei formának: *mesél/meséz*) a középkor óta egy általános és egy konkrét jelentése volt: (1) 'elbeszélés' / 'valamit elbeszélni', (2) 'találós' / 'találóst mondani'. Amikor az európai mese illetve a fabula műfajának jelölésére szükségessé vált valamiféle megnevezés, akkor ezt vagy a latin *fabula* szóval tették, vagy pedig a már korábban használt *mese* jelentését terjesztették ki.¹² Kérdés tehát, mikor lett használatos a *mese* szó a mai értelmű mese műfajra is. Ennek megválaszolásához Voigt Vilmos az 1585-ben kiadott, többnyelvű Calepinus-szótár adatait mutatta be a latin kifejezések magyar megfelelőire koncentrálni: *Fabula* ('beszéd', 'köz hír' 'mes[e]'), *Fabella* ('Beszedetske', 'mesétske'), *Fabulor* ('Bezellők', 'meséllők') stb. A jelentések elemzése során arra hívta el a figyelmet, hogy milyen gyakran fordult elő a magyar megfeleltetések között a *beszéd* szó. A nyelvjárási adatokkal együtt ez megerősítette Voigtnek azon korábbi (1966) feltevését, hogy a *beszéd* szó (is) jelölhette a mai értelmű mese műfajt, ami egyébként egybevágna az indoeurópai népek mesét jelölő terminusainak etimológiájával is. E cikkében Voigt Vilmos egyértelműen leszögezte azt, hogy a mese és különösen a tündérmese vagy varázsmese a maga kifejezett formájában egy viszonylag (a találóshoz képest pedig egyértelműen) kései szövegtípus a népköltészet műfaji rendszerében, vagyis az igen régi *mese* szó jóideig bizonyosan nem a (tündér)mesét jelölhette.¹³

Benedek Katalin 1995-ben közzétett tanulmányában 16–18. századi, elsősorban a vallásos (protestáns és katolikus) irodalom különféle szövegtípusaiban (bibliafordítások, prédikációk, zsinati hitvallások, halotti orációk) található adatok összegzésével, a történeti adatokat a latin eredetivel illetve a szöveggörnyezettel együtt vizsgálva kívánta megállapítani a *mese* szó jelentéseit ebben az időszakban, vagyis a magyar nyelvű írásbeliségnek immáron viszonylag szépszámu nyelvemléke révén megismerhető kezdeteitől a népi kultúra iránti figyelem és a népköltészetet tudományos vizsgálati tárgygyá tevő érdeklődés között eltelt három évszázadban. Forrásanyaga alapján Benedek Katalin a *mese* szó következő jelentéseit különítette el: (1) hibás fordítás, (2) mítosz, (3) költött szentlegenda, (4) ijesztő elbeszélés, (5) tündérmese, románc, hiedelemelbeszélés, (6) erkölcsi mese (ezópusi vagy fédruszi fabula, állatmese, eredetmonda), (7) találós. A szerző következtetése szerint a legkorábbi (késő középkori) írásos dokumentumokkal adatolt használatban a *mese* 'rejtvény' jelentése kétségtelen-

¹² VOIGT V. 1992. 447.

¹³ VOIGT V. 1992.

nül megvolt, ez azonban nem lehetett kizárólagos, hiszen a terminus más parabolikus vagy metaforikus jelentésű műfajokat is jelölhetett.

Benedek Katalin tanulmányában figyelemreméltó részletet közölt Geleji Katona István 1645-ben megjelent, *Váltság titka* című prédikációgyűjteménye első kötetéből. Az erdélyi református egyház Heidelbergben végzett püspöke ugyanis amellet érvelt, annak ellenére, hogy a hazugság vétke egyértelműen elutasítandó, mégis léteznek olyan műfajok, amelyek kivételt képeznek ez alól: vagyis bár fiktívek, mégsem elítélendőek.

„Mert a hazugságban ezek a két dolgok vagynak:

1. hamisság, amely az értelemvel és az akaratval ellenkezik.
2. A tsaló, vagy ártó szándék. A melyre képest *kivétetnek a hazugság közzül* a hasonlatosság szerént valo szollások, az Evangeliumi példabeszédek, sőt még az Esopus, és többek fabulájai is, amellyek az erkölcsöknek oktatások felől vagynak. Mert noha azok volta-képpen és historice nem mind ugy löttének, de azért nem tsalásnak, hanem tanításnak okáért gondoltattanak, és mondattanak ugy.”¹⁴

Ez a szövegrészlet igen érzékletesen fejti ki a kora újkori magyar szerzők egyik fő problémáját, vagyis a valóban megtörtént eseményt elbeszélő narratíva, a *res gesta* (korabeli megnevezésekkel: „história” vagy „lött dolog”), valamint a fikciós narratíva közötti különbségtételt és értékhierarchiát. A korszakban a fikciós narratíva megítélése igen ambivalens volt, ezért a korabeli magyar szerzők vagy kerülték az ilyen műveket, vagy pedig, ha alkalmazták, ritka kivételtől eltekintve magyarázatnak érezték szükségét. A két narratívátípus státusának 16–17. századi értékeléséről írott alapvető tanulmányában Pirnát Antal ezt a helyzetet a következőképpen foglalta össze:

„XVI. századi epikus énekszerzőink többsége tehát tudatosan nem költeményt (poémát, eposzt, »versszerző találmányt«) alkot, hanem *históriát*. Az igazi epikus költemény a magyar nyelven e korban annyira ritka, hogy *a műnem megnevezésére a XVI–XVII. századi magyar nyelvnek még szava sincsen*. Az a néhány költő, aki már szándékosan nem *históriát* ír, hanem igazi elbeszélő költeményt, munkáját kényszerűségből még mindig »*históriának*« nevezi, bár a poétikában jártasabb olvasói számára jelzi azt, hogy írása mégsem *igazi* *história*. »Fabulákkal kevertem az *históriát*: de úgy tanultam mind Homerustul, mind Virgiliustul – írja Zrínyi Miklós –, az ki azokat olvasta, megesmerheti egyiket az másiktul.«”¹⁵

Amennyiben Pirnát Antalnak a koraújkori magyar epikára vonatkozó megállapításait a tündérmese-műfaj lehetséges státusa, besorolása felől próbáljuk értelmezni, abból a problémából kiindulva, hogy volt-e a 16–17. században magyar nyelvű tündérmese,

¹⁴ Idézet: BENEDEK K. 1995. 109. Kiemelés – G. J.

¹⁵ PIRNÁT A. 1984. 139. Kiemelés – G. J.

illetve, ha igen, akkor ez a korabeli poétikai rendszeren belül hol helyezkedhetett el, akkor két mozzanatot kell kiemelnünk összefoglalásából. Az első ezek közül az, hogy a fikciós narratívák korabeli elfogadottsága az elit irodalom körein belül meglehetősen alacsony volt. A másik figyelemreméltó adalék a fentebb idézett *Szigeti veszedelem*-előszóban található, ebben ugyanis Zrínyi a *historia* ellentétéként a *fabula* szót használta („Fabulákkal kevertem az históriát”), mégpedig nyilvánvalóan nem ’állatmese’ vagy ’oktató mese’ értelemben (amint az a *fabula* szónak a 18. századtól bevett jelentése), hanem fiktív elbeszélésként, fiktív narratív poézisként. Ez a Zrínyi-idézet arra utal, hogy legtagabb értelmében a kora újkori magyar írásbeliségben a *fabula* és talán az ezzel csereszabatos *mese* szó a *fikciós elbeszélést* jelölhette.

A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között

A *mese* szónak a 18. század végi magyar irodalomban való alkalmazásáról Beöthy Zsolt írt A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban című munkájában.¹⁶ Megállapításai szerint a *mese* szónak a korábbi ’aenigma’,¹⁷ ’fabula’ vagy ’mítosz’ jelentésű használata után Báróczi Sándor tett kísérletet 1775-ben a novella-műfaj *meseként* való megnevezésére Marmontel *Contes Moreaux* fordításában.¹⁸ Bár az világosan érzékelhető, hogy a korabeli műfaji kategorizáció és terminológia számára problémát okozott a rövidebb terjedelmű fiktív prózaepika műfajainak megnevezése, ám a *mese* szó alkalmazása mégsem bizonyult túl sikeres kezdeményezésnek.

Mint az ismertetendő adatbázisból kitűnik, a 19. század első felében a szövegtípusok közül a *mese* szóval jelölték továbbra is a rejtvényeket, találósokat, vagy (már kevésbé) a mítoszokat, leginkább és leghatározottabban pedig az átvitt értelmű, didaktikus elbeszéléseket (fabulákat), valamint (legtöbbször pejoratív konnotációval) a racionalitásnak ellentmondó ismereteket és szövegeket – s ez utóbbiaknak képezték részét azok a szóbeliségben hagyományozódó szövegek is, amelyek a folklorisztika tündérmese és/vagy hiedelemmonda kategóriájával azonosíthatóak.

¹⁶ BEÖTHY Zs. 1887. 83–87.

¹⁷ A *mese* szó használatáról a 16–17. század irodalmában lásd BEÖTHY Zs. 1886. 169–173.

¹⁸ „Nem különben lehetnének talán olyan szörszál hasagato Olvasok-is, kik tudatlanságomnak tulajdonítanak, hogy Meséknek neveztem: de az olyanak tsalatkoznának hirtelen ítéletekben, mert én jól tudom azt magamis, hogy a’ mese *aenigma*; ezek pedig, mellyeket itt fordítottam, mind a’ frantziának ereje szerint, mind pedig ezen históriátskáknak nemekre nézve, Beszédék, nem lévén valóságos történetek, hanem egyedül tsak az Ironak költeményei. De minthogy olyanaktól, kiket egész Ország jó magyaroknak tart, hallottam ezen írásokat Meséknek nevezni, magamis el fogadtam mondásokat; annyivalis inkább, hogy közönségesennis igen öszve szokták a’ Mesét a’ Beszéddel elegyíteni.” Elöl járó beszéd. In *Erköltsi Mesék*, mellyeket frantziából fordított BÁRÓCZI Sándor magyar nemes testőrző. Bétsben, nemes Tratnern Tamás’ udvari nyomtató és könyvárosnál. MDCCLXXV.

A mese szó kora 19. századi használatával kapcsolatban az alábbiakban a *Hasznos Mulatságok*ban az 1820-as évek elején megjelent meghatározást ismertetem. Ez – jelenlegi ismereteink szerint – a 19. század egyik legterjedelmesebb, a *mese* terminusra vonatkozó érvelése, amely híven tudósít a korabeli jelentésárnyalatokról. Ennél részletesebben a vizsgált periódusban, a 19. század első felében kevesen foglalkoztak ezzel a problémával.

„Enigma, vagy is Mese

Minthogy Hasznos Mulatságaink gyakrabban Mesével végződnek, a' Mese szónak pedig nyelvünkön külömbféle értelme vagyon; helyesnek itéltük ezen szót itten bővebben megfejtetni, 's tulajdon értelmét meghatározni. Ugyan is 1-ör) Mesének neveztetnek a' tulajdonképpen való Apologusok, vagy is az állatok beszélgetései, a' millyenek Ezopusban, Fédrusban 's több új nyelveken író Szerzőkben vagynak, és Magyar nyelven is Péczely,¹⁹ Hatvany,²⁰ Vitkovics Mihály,²¹ Fáy András²² Urak kiadtak. 2-or) A' Szófia Beszédek, vagy is a' köz nép száján forgó költött történetek. Illyenekett szedett össze 's német nyelven ki

¹⁹ A példaként említett mű: *Haszonnal mulattató mesék*. Mellyeket rész-szerínt É'sópusból vett, rész-szerínt maga tsinált, 's az olvasásban gyönyörködő iffjaknak kedvéért könnyen érthető versekbe foglalt PÉTZELI Jó'sef. R. komáromi ref. prédikátor. Győrben, Streibig Jó'sef betűivel, 1788.

²⁰ *Mesék*. HATVANI István által. Debreczenben, Szigethy Mihálynál, 1799. A kötet külföldi szerzők szövegei alapján készült; bevezetésében (V–XVI.) műfajtörténeti áttekintése előtt Hatvani így foglalta össze a mese (fabula, apologus) sajátosságait: „A' Költőtehetség, az emberi elmének valamint közönségesen egy igen nevezetes ereje; úgy közötté a' Mesélés, különös tekintet érdemel. Ebben, az emberen kívül helyeztetett minden meglátható állatokról, vagy testekről is, olyan dolgok költetődnek; melyek elmésen, és kellemetes köntösben adódván elő, magának az emberi nemzetnek nem tsak mulattatására, hanem valóságos tanúságára is szolgálhatnak.” (V.) 1819-ben egy posztumusz kiadás is megjelent (ebből a bevezetés elmaradt): *Hatvani István' Meséit újra közre bocsátotta, és annak hólta után talált Verseivel bővítette P. J. Nagy-Váradon, Tichhy János' betűivel 's költségével*.

²¹ VITKOVICS Mihály' *Meséji és Versei*. Pesten, Trattner János Tamás' betűivel, 1817.

²² Kultsár István Fáy András következő műveire utalhatott: *Bokréta*, melyel hazájának kedveskedik F. Fáy András. Pesten, Trattner Mátyás' Betűivel, 1807. Ennek része az „Eredeti purgomák és mesék” című gyűjtemény is, amelyet Fáy (Szemere Pálhoz intézett ajánlása után) így vezetett fel: „Egy két el talált darabkáimért reményilem megengednek Olvasóim azoknak, a' mellyek tsak egy ifjúi pajkos esz' játékjai. A' Literatúra' ezen nemébe, Nemzetem közt nem volt kit kövessék. Azok a' szoros határok pedig, a' mellyek a' Magyar Irót mindenünnen megszorítják, nem engedik, hogy a' Lessing' vagy Pffeffel' nagy lelkeiket tsak majmolhassa is! Tsak azt mondom tehát mesétskéimre: hogy a' mellyek nem tanítanak, nevetessenek!” Továbbá: Fáy András *Eredeti meséi és aphorizmái*. Bécs, 1820. De a *mese* szót a korban megszokott módon Fáy használta 'rejtvény' értelemben is, például: „Kökényszemű leánykám, / Éltem csak a' kiért szép, / Fejtsd-meg e' kis mesémet: / Van a' világon egy kis/ Portéka, van de nincs is; [...] Találd é mesémet / Kökényszemű leánykám, / Éltem csak a' kiért szép? / Akár találd akár sem, / Egy csókot adj, 's azonnal / Megfejtve lesz mesécském.” A' Csók. In *Friss Bokréta*, melyel hazájának kedveskedik Fáy András. Pesten, Trattner János Tamás betűivel 's költségével. 1818. 90–91.

is adott Gál Úr,²³ mint a' Magyaroknál ismért köz népi meséket. 3-szor) A' Példa Beszédek, mellyek emberi történeteket, olly módon adnak elő hogy azokból a' Halgatók vagy olvasók tanúságot vegyenek. Illyeneket írt Haller János a' Hármass Historiában.²⁴ 4-er) A' Regék mellyek régi Eleinknek dolgait, költött környűllálásokkal adják elő. Talán ide lehetne kaptsolni az úgy nevezett Poétai Meséket is, mellyek az Epopéa, és Drama tárgyaivá tétetnek. 5-ör) A' Római Mesék (Románok) mellyek mind a' személyekre mind a' környűllálásokra nézve költöttek; de legalább a' munkás személyek és a' történetnek helyei megneveztetnek. Illyenek a' közönségesen ismért Románok; nevezet szerint Kartigám;²⁵ Kasszaandra,²⁶ 's Mándi Sám. Római Mesei²⁷ 's a' t. 6-or) A' Mende-Mondák, vagy is ollyan történeteknek el beszéllései, mellyeknek se személlyei, se nevei meg nem neveztetnek, 's mellyeknek közönségesen ismért kezdő szavai: Egyszer hol volt hol nem volt, heted hét országon még az Operentziális tengeren is túl vólt egy Király 's a' t. Ezeket némelylek egynek veszi a' Szófia Beszédekkel: de ezekben öszvefűgges vagyon, a' Mendemondában nintsen.

De mi az eddig elő hozott értelmek közűl egyikben sem vesszük a' Mese szót, hanem az alatt értünk, mint a' régiek az Enigma alatt értettek, valamelly rejtett értelmű mondást, tételt, kérdést, a' mellynek értelmét, meghatározását, vagy feleletét, feszegetni, találgatni kelljen; 's hogy ezen el találás valamennyire nehezebbé tétessék, a' dolog, vagy a' maga okai-ban, tulajdonságaiban, 's következeiseiben adatik elő; vagy az elme megtsalattatására, más különböző dolgokkal öszve hasonlítottat, 's köztök való ellenkezés jelentetik ki, hogy az

²³ Georg von GAAL: *Mährchen der Magyaren*. Wien, Druck und Verlag von J. B. Wallishausser, 1822.

²⁴ *Hármass Historia* mellyet Magyarára fordítot HALLER János. Az 1695. évi kolozsvári kiadás második részét a fennmaradt egyetlen példányból adta ki Katona Lajos. (*Gesta Romanorum*. Fordította Haller János. Kolozsvár 1695. Kiadta Katona Lajos. Budapest, Franklin Társulat, 1910. RMK 18.)

²⁵ *Buda várának vissza-vételekor a' keresztények fogságába esett egy Kartigam névű török kis-aszszonynak ritka, és emlékezetes története*, mellyeket némelly különös fel-jegyzésekből magyar nyelvbe foglalta bodó-baári, nagy-kútséi MÉSZÁROS Ignácz. Posonyban, Landerer Mihály' betűivel, 1772.

²⁶ *Kassándra*, melyet frantziából fordított BÁRÓCZI Sándor magyar nemes testőrző. Bétsben, nemes Trattner Tamás, udvari nyomtató és könyv-árodnál, 1774. Történeti folklorisztikai szempontból talán érdekes lehet, hogy az első rész elején található, *Tudosittás az Olvasóhoz* című rész végén Báróczi a fordítás bizonyos szóhasználati problémáira is kitért: „Szükségesnek állítottam azon kívül azoknak a' szoknakis, melyeket intézetem szerint tettem ki magyarul, jelentéseket meg érthetéseik végett ide ragasztani, ugymint: Történetjegyzés *Cronica*, Varázsló *Magus*, Isteni jövendölés Szent jövendölés *Oraculum*, Babonás *Superstitious*.” Az *Elöl járó Beszédben* pedig a *mesés könyvetske* kifejezés fordul elő: „Mivel a' más idegen nyelven nem értő Aszszonyságok, alig egy két szép könyvet tanálhatnak magyar nyelven, melyel magokat olykor mulathassák, és idejeiket unalom nélkül tölthessék, ha tsak a' véres hadakozásokról iratt Történetjegyzésnek olvasásával nem akarják gyenge természeteket irtoztatni, vagy pedig a' nyulak historiájával, 's más ahoz hasonló mesés könyvetskékkel a' gyermekek között idejeiket haszontalan vesztegetni.” [IV–V.]

²⁷ *Szívet sebhető 's elmét gyönyörködtetéssel tanító Római Mesékben tett Próba*, melly Német nyelvből, a' második ki-adás szerint Anyai Nyelvre fordítva közöltetik a' Nemes Magyar Hazával. M. MÁNDI Sámuel által. Posonyban, Fűskuti Landerer Mihály' költségével, és betűivel, 1786.

igaz hasonlatosság el találtathassék. E' végből a' közönséges értelmű szók közé idegen értelműk alkalmaztatnak, 's az egész Mese, valamiféle versekbe foglaltatik. Megkivántatik, hogy a' dolognak minden felhozott tulajdonságait, melyek többnyire csak közönségesen érdekeltetnek, semmire másra, hanem csak egy dologra lehessen alkalmaztatni. Illyen p. o. a' mai Mese."²⁸

Amint látható, 1822-ben Kultsár István²⁹ összesen nyolc jelentését adta meg a *mese* szónak. Kultsár nem jelzi, hogy a számokkal jelölt jelentések egyben valamiféle sorrendet is jelentenek-e, vagyis a használat gyakoriságát és dominanciáját is tükrözi-e a jelentések felsorolása. A reflexióra az adott okot, hogy Kultsár a találós mese-szövegek leközlése miatt a műfaji sajátosságokat szerette volna tisztázni olvasóközönsége (és talán a potenciális szerzők) körében, a műfaji jegyek rögzítése előtt azonban a félreértésekre okot adó terminushoz tartozó szövegtípusokat kívánta elkülöníteni, hogy világossá tegye, mit is ért ez esetben *meseszöveg* alatt. A jelentéstisztázás hasonló mindegyik esetben, Kultsár előbb megnevezi a *mese* szóval illetett szövegcsoporthoz (latin vagy magyar szinonimával), majd definiálja azt, végül antik illetve korabeli magyar szerzők műveit hozza szövegpéldákként a szövegtípus mibenlétének illusztrálására.

A mese szó jelentései Kultsár István szerint (1822)

	Megnevezés	Definíció	Szövegpéldák, szöveg-hivatkozások
1.	tulajdonképpen való Apologusok	az állatok beszélgetései	Ezopus, Fédrus 's több új nyelveken író Szerzők, Péczely, Hatvany, Vitkovics Mihály, Fáy András
2.	A' Szófia Beszédek	a' köz nép száján forgó költött történetek	német nyelven ki is adott Gál Úr, mint a' Magyaroknál ismert köz népi meséket
3.	A' Példa Beszédek	emberi történeteket olly módon adnak elő hogy azokból a' Halgatók vagy olvasók tanúságot vegyenek	Haller János a' Hármass Historiában
4.	A' Regék	régi Eleinknek dolgait, költött környűállásokkal adják elő	–

²⁸ *Hasznos Multságok* 1822. II. 19. sz. 145–147.

²⁹ A *Hasznos Multságok* szerkesztőjeként feltehetően tőle származik a cikk, bár az szignálva nincsen.

	Megnevezés	Definíció	Szövegpéldák, szöveghivatkozások
5.	(Regéken belül) Poétai mesék	az Epopéa, és Dramma tárgyai	–
6.	A' Római Mesék (Románok)	mind a' személyekre mind a' környűállásokra nézve költöttek; de legalább a' munkás személyek és a' történetnek helyei megnevezetnek	Kartigám; Kasszaandra, 's Mándi Sám. Római Mesei
7.	A' Mende-Mondák (*Ezeket némellyek egynek veszi a' Szófia Beszédekkel: de ezekben öszvefűggs vayon, a' Mendemon- dában nintsen)	olyan történeteknek el beszéllései, mellyeknek se személlyei, se nevei meg nem nevezetnek	közönségesen ismért kezdő szavai: Egyszer hol volt hol nem volt, heted hét orszá- gon még az Operentziális tengeren is túl vólt egy Király 's a' t.
8.	Amit a' régiek az Enigma alatt értettek	rejtett értelmű mondás, tétel, kérdés, a' mellynek értelmét, meghatározását, vagy feleletét, feszegetni, találgatni kelljen	Illyen p. o. a' mai Mese

Kultsár István kategorizációján belül figyelemreméltó a *mese* terminushoz rendelt *szófia beszéd* illetve a *mende-monda* meghatározása és az ezekre adott példák. Kultsár – előbb utalva a két szövegtípus közötti hasonlóságra – a szófia beszédet („a' köz nép száján forgó költött történetek”) végül is elhatárolja a mende-mondától („olyan történeteknek el beszéllései, mellyeknek se személlyei, se nevei meg nem nevezetnek”), méghozzá a *narratív koherencia* kritériuma mentén: „Ezeket [Mende-mondák] némellyek egynek veszi a' Szófia Beszédekkel: de ezekben öszvefűggs vayon, a' Mendemondában nintsen.” Kultsárnál a definíciók kritériumai nem azonosak, míg a *szófia beszéd* esetén az alsóbb kulturális osztályokhoz tartozók által szájhagyományozott fikatív elbeszélésről van szó, a *mende-monda* esetében olyan elbeszélésekre utal, amelyekben a cselekmény helye és szereplői nem specifikusak (általános kategóriák szerepelnek helyettük). A nehezen összehasonlítható definíciós kritériumok ellenére a Kultsár által megadott szövegpéldák a szófia beszéd és a mende-monda esetében ugyanazon műfaji kategóriára, vagyis a mai értelemben vett tündérmesére utalnak, hiszen a *mese mint szófia beszéd* kapcsán Kultsár példája Gaal György ugyanazon évben, 1822-ben Bécsben megjelent gyűjteménye (*Mährchen der Magyaren*), a *mende-mondára* ugyanakkor Kultsár a szinte műfajazonosító szerepben álló tündérmesei fikciós szignálok egyikét adja meg: „Egyszer hol volt hol nem volt, heted hét országon még az Operentziális tengeren is túl vólt egy Király.” Mivel Gaal György gyűjteménye túlnyomó részt tündérmeséket tartalmaz, és mivel az „egyszer volt, hol nem volt” stb. a tündérmesei történetek jellegzetes

kezdőformulája (Gaal meséiben is szerepel),³⁰ ezért Kultsár itt talán következtetlenül érvelt. Az bizonyos, hogy ismerte Gaaltól „a magyarok meséit”, hiszen a *Hasznos Mulatságok* 1822. évfolyamában meg is jelent a gyűjtemény egy meséjének magyar nyelvű kivonata.³¹

Ami a további, Kultsár szerint az 1810-es években alkalmanként szintén *mese* szóval jelölt szövegtípusokat illeti: a regénynek római *mese* elnevezése a korban összehasonlíthatatlanul gyakoribb *román* vagy *történet* megnevezés mellett főként Mándi Sámuel 1786-ban megjelent munkájának (*Szívet sebhető's elmét gyönyörködtetéssel tanító Római Mesékben tett Próba*) terminushasználatából ered, amely azonban elszigetelt kezdeményezés maradt.³² Az elbeszélő és drámai művek szüzséjének/cselekményének *mese* szóval való jelölése (Kultsár István megnevezésével: *poétai román*) figyelemreméltó adat, hiszen a *mese*: 'cselekmény' illetve 'alapnarratíva' összefüggésre utaló korai adat.³³ A következő szövegtípus a meghatározás szerint arról ismerszik meg, hogy állatok beszélgetéseit tartalmazza, ez Kultsárnál az *apologus*. Az ilyen történetek egyébként *fabula* címmel is ismertek voltak. A példabeszéd („emberi történeteket olly módon adnak elő hogy azokból a' Halgatók vagy olvasók *tanúságot* vegyenek”) az átvitt értelemben didaktikus szövegekre utal (amelyek azonban a fabulával ellentétben nem korlátozódnak állatszereplőkre); a *Rege* („régí Eleinknek dolgait, költött környűllálásokkal adják elő”) pedig a nemzeti történelem alakjaihoz kapcsolódó, ám – a történetírástól eltérően – fiktív elemeket is felvonultató szövegtípus.

Amint látható, a szóbeliségben hagyományozódó, fiktívnek érzékelt elbeszélésekre tehát használatos volt a *mese* szó, de emellett számos más szövegtípust is jelöltek ezzel a megnevezéssel. Ezért okozhatott évtizedekkel később, immár a *folklor* prózaszövegek kiadása során némiképpen kaotikus helyzetet a terminushasználat, hiszen a *mese* és a *rege* terminust az irodalom is használta, ráadásul a *mese* szót több szövegtípusra is

³⁰ Pl. az 5. (*Die Speckfestung*) és a 7. (*Fischer – Märchen*) mese kezdete: „Es war einmal ein König...”.

³¹ A' háláadatos Állatok. (Mese). (Kivonása egy Nép Regének, Gaalnak ezen Című Könyvéből: „Märchen der Magyaren.”) *Hasznos Mulatságok* 1822. II. 3. sz. 21–24.; 5. sz. 34–35. Bővebben lásd kötetünkben a Giovan Francesco Straparola és Gaal György meséi a *Hasznos Mulatságokban* című szövegkiadást.

³² Mándi Sámuel munkája előszavában, 1786-ban így írt a római meséről: „Rómánoknak, vagy Római Meséknek nevezzük azokat az írásokat, melyekben valami költött vagy valósággal meg-történt; de költött környűll-állásokkal elől adatott, vitézi, vagy szeretetbéli tselekedetekben, az erkölcsi tudományra tartozó dolgok magyaráztatnak, S-az Olvasóknak gyönyörködtetésekkel taníttatnak. Úgy mindazáltal, hogy a' költemény lehetetlen dologra ki ne menjen. Egy szóval azokban, mint valami példákban bé-boríttatik az igazság.”

³³ Hasonló értelemben írt Csokonai: „Ebben az Actio, vagy a' Munkálkodás, melyet én a' Deák Fabula után Mesézetnek nevezek, egészszen költött, a' mint már oda fellyebb előadám; költöttek a' személyek is, karakterestől együtt.” *Dorottya, vagyis A' dámák' diadalma a' fárságon. Furtsa vitézi-versezet IV. könyvben* Cs. Vitéz Mihály által. Nagy-Váradon, és Vátzon, Máramarosai Gottláb Antal' betűivel, 1804. XVII–XVIII.

alkalmazva. További problémát jelenthetett az is, hogy az 1840-es évektől egyszerre voltak jelen a magyar írásbeliségben a szóbeli folklóralkotások írásos változatai (népköltési publikációként), illetve az irodalmi népiességhez illeszkedve az elit irodalom képviselőinek a folklórszövegeket imitáló, s így a népi prózaepikából is merítő (ám szinte mindig verses formájú) alkotásai (egy-egy szerzői életmű részeként), gyakorta ugyanolyan műfaji megnevezéssel (a *János vitéz*, a *Rózsa és Ibolya* például *népmese* műfajmegjelölésű volt). Ezt a terminológiai és természetesen kategorizációs zavart érzékelt az első magyar nyelvű népköltési gyűjtemény, a *Népdalok és mondák* szerkesztője, Erdélyi János is, és Tompa Mihály *Népregék, népmondák* című kötetéről írott, 1846-ban megjelent recenziójában részletesen kitért a *mese*, *rege*, *monda* terminusok alkalmazásának és jelentésének problémájára.

„Talán mind azt, mit monda, rege, mese, mythos név alatt ismer a széptan, befogadja a mi *hagyomány* szavunk, s ezt kellene tán legszélesebb egyszersmind legfelsőbb fogalomnak tenni s így értelmezni: *hagyomány* mind az, mi őseinkről *életben* vagy *szóban* reánk maradt, s hihetőleg így értette ezt Kölcsey, egyetlen műphilosophunk is, ki maga forgott eddig nyomasztóan eme fogalmak körül. [...] A *monda*, mint neve mutatja, csak *egy* részét foglalja be a *hagyománynak*, azt mely *szóban* él; és így szűkebb fogalom a *hagyománynál*; szokásainkra már nem illenek a *mondás*, *mesés* epitheton. Ellenben azon hit, miszerint a magyar még ma is *tulajdon* istent emleget, hogy a nép történettudomány nélkül is *Attilához* viszi eredetünket, sőt maguk a *tündérmesék* tátosai, királyfiai és leányai mind, összesen és egyiránt beférnek a *monda* fogalmába, mivel beszéd által élnek, mennek firól fira, és így a *mondának* különösen három elágazása leszen, vallási, történeti és csudás, azaz, mikor a *monda* vallásra vitetik, leszen *hitrege* (Mythos), mikor történetet hoz, *rege* (Sage), mikor csudálatosra vonatkozik *mese* (Märchen). [...] A *népmonda* elnevezés sem látszik szükségesnek, mivel *mondát* egyedül a nép költ és éltet, másféle *monda* pedig nincs, melytől meg kellene különböztetni.”³⁴

A fentiek értelmében a *Népdalok és mondák* kötetcímében – a közvélekedéssel ellentétben – a *monda* szóval Erdélyi nem a meséket azonosította (ami, a népköltészetet jól ismerő, s emellett poétikailag-esztétikailag igen képzett emberről lévén szó, meglehetősen furcsa megoldás is lett volna részéről), hanem gyűjtőfogalomként, általában a néphagyomány *elbeszélő* műfajait jelölte ezzel.³⁵ Az 1850-es évektől megjelenő magyar népmese-gyűjtemények (Erdélyi János, Merényi László, Arany László munkái és a Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozatában napvilágot látott kötetek) már mind a *népmese* terminust használták címükben.

³⁴ ERDÉLYI J. 1991. 150–155.

³⁵ KOROMPAY H. J. 1998. 220–221.; GULYÁS J. 2005. 199–201.

A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza

Az alábbiakban a már ismertetett forráscsoportokat és áttekintéseket kiegészítendő, *A magyar nyelv nagyszótára* történeti korpuszát, illetve az abban található, az 1772–1850 közötti időszakból származó szövegek alapján a *mese* szó használatára vonatkozóan ki-rajzolódó tendenciákat mutatom be.

A nagyszótár a magyar nyelvtudomány eddig legnagyobb lexikográfiai vállalkozása. A történeti jellegű értelmező szótár 110 ezer címszót dolgoz fel, tervezett 18 kötetéből eddig kettő jelent meg.³⁶ A nagyszótár alapjául szolgáló *Magyar történeti szövegtár* egy 27 millió szóból álló elektronikus korpuszt jelent, amely 2500 szerzőtől hozzáfetődileg 22 ezer szövegrészletet tartalmaz az 1772 és 2000 közötti időszakban nyomtatásban megjelent művekből.

A nagyszótár történeti korpusza révén elérhető adatok körét – hasonló jellegű vizsgálódásokhoz – természetesen tovább lehet bővíteni más adatbázisok (például bibliográfiák, biográfiák) idevágó adataival. Ám a nagyszótár történeti korpuszának alapvető jelentőségét szempontunkból az biztosítja, hogy a korabeli magyar írásbeliségre vonatkozóan – megítélésem szerint – más szövegbázisokhoz képest átfogó, *reprezentatív* mintát tud nyújtani. A címben nem véletlenül használtam az *irodalom* szó helyett az *íráskészség* kifejezést: a nagyszótár történeti korpusza a szépirodalom anyagát meghaladja, hiszen olyan művek szövegét tárolja, amelyeket folklorista feltehetően igen ritkán vesz kézbe, s kevés a valószínűsége annak, hogy poétikai-műfaji adatok keresése során ezeket a szövegeket felhasználnánk. Ez a korpusz ugyanis szépirodalmi életműveket, levelezéseket, folyóiratok anyagát, hírlapirodalmat, társadalomtudományi, természet-tudományi, vallásos, politikai és pedagógiai szakmunkákat stb. egyaránt tartalmaz. E felsorolásból is kitűnik, hogy a bemutatandó szövegek az *elit* kultúra képviselőitől származnak, és ezt akkor is fontos szem előtt tartani, ha tudjuk, hogy némely szerző származása, neveltetése révén az elsősorban szóbeli népi kultúrát is jól ismerhette. Mint említettem, a korpusz reprezentatív, ugyanakkor nyilvánvalóan nem lehet totális, ám a 19. századi magyar szövegtermelést átfogó adatbázis elképzelése amúgy is illuzórikus lenne. Mivel a nagyszótár történeti korpusza igen változatos szövegtípusokat foglal magában, ezért a továbbiakban egyéb, a folklorisztika számára releváns terminusok előfordulására vonatkozóan is felhasználható adatokat tud nyújtani (például a hiedelemalakok elnevezéseinek előfordulásaira nézvést). A nagyszótár történeti korpuszának használhatóságát tovább növeli az a megoldás, hogy a szemantikai tartalom értelmezését elősegítendő az adatbázisban a keresett terminus mindig szöveggörnyezettel együtt jelenik meg.

³⁶ ITTÉZÉS N. 2006a.; 2006b.

A szövegek közlésének módjáról

Ami a jelen közlés szövegválogatását illeti, dolgozatom címének elemeit a következőképpen értem: a történeti korpuszból a *mese* szónak önálló, illetve toldalékolt vagy összetett formákban való előfordulásait egyaránt felvettem. Természetesen a mai értelmű mese-műfajra vonatkozó adatokat ezek nem merítik ki, hiszen tündérmese-ismeretre utalnak az olyan szöveghelyek is, mint például Szász Károlynak *Magyar-nyelvtudomány* címmel 1839-ben kiadott kötetében az alábbi sorok végén található közismert tündérmesei kezdőformula: „*De vegyük rendre ezen illy fontos szolgálatot tevő szónemeket, 's szóljunk előbb az egységet jelentőről, ismételvén hogy melyik az?* Ez az isméretes szócska *egy*, mellynek helyét, bizonyos, itt bővebben ki-nem-fejthető, esetekben, mások is pótolják ki, (egyik, némellyik, másik, sat.) pl. egy fa nem erdő, egyszer volt, hol nem volt, egy király, sat.”³⁷ Jelen esetben ez a szöveggazdálkodás azonban arra fókuszál, hogy *mit* jelöltek *mese* szóval az adott periódusban.

A *használat* a címben arra utal, hogy a *mese* szót az adott kontextusban milyen értelemben, milyen jelentéssel használta a szöveg írója. A *magyar írásbeliség* alatt magyar nyelvű szépirodalmat (beleértve a drámai, lírai és epikai műnemet), publicisztikát és bármilyen tudományághoz sorolható értekező prózát értek. A periódus időhatárainak (1772–1850) kijelölése kapcsán kezdő időpontnak az 1772. év felvétele külső és belső ismérvekkel indokolható, mivel (1) ettől kezdve található adatok a nagyszótár történeti korpuszában, tehát ez egyben a legkorábbi, az adatbázisból kinyerhető adatok bevonását is jelenti, melyeket nem lett volna szerencsés elhagyni, (2) az első magyar tündérmese-szövegek a 18. század utolsó évtizedeiben maradtak fenn, (3) a „hosszú 19. század” fogalom mentén a 19. század időhatárainak kiterjesztése egyébként is bevett gyakorlat a honi társadalomtudományokban. A záró időpont (1850) természetesen mesterséges határ, ám tagadhatatlan, hogy a szabadságharc bukása mint politikai esemény egyben valamiféle irodalomtörténeti korszakhatárt is jelez, valamint az is, hogy a népmesék intenzívebb, gyűjteményes publikációjával párhuzamosan az 1850-es évektől indult meg a *mese* szónak a mai értelemben vett használata és jelentésrögzülése, míg ezt megelőzően ennél sokkal komplexebb jelentés-tulajdonítások jellemzőek a terminus alkalmazására.

A szövegek kiválogatása során *A magyar nyelv nagyszótára* adatbázisának az MTA Nyelvtudományi Intézet honlapján elérhető, nyilvános online változatát használtam (<http://www.nytud.hu/hhc/>; ez nem azonos azzal az adatbázissal, amit a szótárkészítők használtak, de céljainknak megfelelt).³⁸ Megjegyzendő, hogy emellett több ezer

³⁷ Parthenon. *Tanítványok' tára*. II kötet: *Magyar-nyelv-tudomány'*. Magyar tanítók' 's tanolók' számára írta SZÁSZ Károly. Nyomatott N. Enyeden, a' ref. Collegium betűjével, 1839-ben. 122.

³⁸ Köszönetemet szeretném kifejezni Ittész Nórának, a nagyszótár főszerkesztőjének, aki hozzájárult ahhoz, hogy a *mese* szót tartalmazó szöveghelyek a jelen közlésben megjelenhessenek.

tételből álló cédulaanyagot is őriznek az MTA Nyelvtudományi Intézetében, ám a jelenlegi szövegközlés ezek idevágó adatait nem tartalmazza, bár nyilvánvalóan fontos feladat lenne az archivális cédulaanyag folklorisztikai szempontú áttekintése is.

Az online elérhető, nyilvános adatbázisból lehívható, a *mesé* szót (illetve annak toldalékolt vagy összetételekben előforduló alakjait) tartalmazó szövegrészeket könyvészeti adatai alapján³⁹ az egyes szöveghelyeket minden egyes esetben visszakerestem az adatbázis megadta kiadásokban az Országos Széchényi Könyvtár állományában. A jelenlegi betűhív szövegközlés alapjául tehát nem a Nagyszótár online adatbázisa, hanem az eredeti példányok szolgáltak; ez a szövegközlés nem tartalmaz olyan idézetet, amelyet ne ellenőriztem volna le. A *mesére* vonatkozó szöveghelyeket igyekeztem tágabb kontextussal közölni, annak érdekében, hogy az adott jelentés világosabbá váljék, ám figyelembe kellett vennem kötetünk terjedelmi korlátait is (a szövegközi kihagyásokat [...] jelöli). Ugyancsak a terjedelmi korlátok miatt elhagytam a prózai szövegek bekezdéseinek jelölését.

A szöveghelyek könyvészeti adatainak megadása során a megszokott paraméterek (szerző, fordító, sajtó alá rendező, cím, kiadó, kiadás helye és lapszám) mellett feltüntettem az adatbázis alapjául szolgáló példányok címlapjain található egyéb információkat is, különösen a szerzők/fordítók titulusait, ezek ugyanis szintén némi eligazítással szolgálhatnak az író és a mű státusára nézvést. A könyvészeti adatokat lapalji jegyzetben adtam meg, eltérően kötetünk általános hivatkozási gyakorlatától, mivel e nagy terjedelmű korpusz esetén egy záró irodalomjegyzék alapján való visszakeresés és szövegazonosítás körülményes lett volna. Amennyiben egy műben az adatbázisban szereplő szöveghelyen túl is találtam *mesére* vonatkozó említést, ezt az adott szöveghelyhez fűzött lábjegyzetben, a könyvészeti adatok megadása után közlöm, esetleges további kutatások számára hasznosítható kiegészítő információként.⁴⁰

³⁹ A könyvészeti adatok az online adatbázisban való keresés során a „teljes bibliográfia” opció igénybevételeivel jeleníthetők meg. A nagyszótár teljes korpuszában bibliográfiai adatait (az archivális cédulaanyag és a *Magyar történeti szövegtár* forrásjegyzékét egyaránt) többszáz lapon a nagyszótár első kötete tartalmazza. ITT ZÉS N. 2006a. 65–74o.

⁴⁰ A szöveghelyek ellenőrzése, az adatbázis szövegeinek és az eredeti példányokban szereplő szövegeknek összevetése során kisebb problémákkal is szembesültem, amelyek nem kisebbítik a korpusz és az adatbázis értékét, de a további esetleges külső felhasználók számára információértékűek lehetnek, ezért röviden kitérek ezekre.

Technikai jellegű probléma, hogy a 18. század végi kiadványokban a hosszú ékezetes magánhangzók egy része (*ű, ő*) olyan speciális karakterekkel volt jelölve, amelyek az online verzióból eltűntek, és általában a rövid változatok állnak ezek helyén (*ü* illetve *ö*). Ezeket az átírásban a hosszú változatokra állítottam vissza, amennyiben a rövid *ü* és *ö* is megtalálható volt a szövegben, melyekhez képest e speciális karakterek használata nyilvánvalóan a hosszú *ű* és *ő*-t volt hivatott jelölni. (Vannak olyan szövegek is, amelyekben azonban csak rövid magánhangzók vannak, ez a nyomdai karakterkészlet szűkösségéből fakadt, vagy éppen külföldön nyomtatták a művet és nem állt rendelkezésre megfelelő karakter.)

A *mese* szót tartalmazó szövegeket (hozzávetőlegesen 180 adatról van szó) a következőképpen közlöm: a szövegeket öt nagyobb, szemantikailag elkülönülő kategóriához rendeltem, e kategóriákon belül az egyes szövegek keletkezési idejük szerint, kronologikus sorrendben találhatók meg. (A szöveg keletkezési éve vagy első kiadásának időpontja az idézetek előtt zárójelben szerepel.) Ezek a kategóriák bizonyos szembeötlő szemantikai jegyek alapján lettek elkülönítve. Előfordul, hogy egy-egy szöveg több kategóriához is tartozik.

A mese szóval jelölt szövegtípusok az 1772–1850 közötti időszakban

A korpusz alapján az alábbiakban kísérletet teszek a főbb kategóriák közös jegyeinek és közös szemantikai tartalmának meghatározására, valamint az egyes kategóriák közötti összefüggések felvázolására. Arra próbálok meg tehát választ keresni, milyen közös szemantikai jegyek észlelése okozhatta azt, hogy viszonylag sokrétű jelenségekre, szövegtípusokra alkalmazták ezen időszakban a *mese* szót.

A korpusz alapján tehát ezen időszakban a *mese* szó mint terminus az alábbi szövegtípusokat jelölhette:

1. *Tanulságos, példázatos (átvitt értelmű) elbeszélés*
ezen belül: fabula
2. *Rejtvény*
ezen belül: találós kérdés

Koncepcionális problémának látom azt, hogy esetenként egy adott szöveget nem az első kiadásból, hanem szerzői életmű-kiadásokból vagy kritikai kiadásokból vettek fel az adatbázisba, ám a szöveg datálásakor a keletkezés illetve az első kiadás időpontját tüntették fel. Ez azonban megtévesztő lehet olyan esetekben, amikor a szerzői összkiadásban szereplő szöveg akár évtizedekkel későbbi és nem feltétlenül megegyező változatot ad az első kiadáshoz képest. Egy példa: több ízben is szerepelnek az adatbázisban Tompa Mihály *Népregék, népmondák* című, 1846-ban megjelent kötetéből szövegek, feltüntetve ezek mellett az 1846-as évszámot is, ugyanakkor Tompáról tudható, hogy szerzői összkiadása számára igen jelentősen átdolgozta korábban megjelent műveit, s a későbbi, az adatbázis által is használt 1885-ös összkiadás az *ultima manus* elvét követve ezeket a szövegváltozatokat tekintette főszövegnek. Az 1885-ös kiadásban szereplő és az adatbázisba bekerült szövegek azonban nem azonosak az 1846-ban megjelent szövegekkel, kisebb-nagyobb mértékű eltérések mutathatók ki (ezeket az összkiadás végjegyzetekben közölte.) A használat során nehézséget okoz az is, hogy az online adatbázisból elérhető könyvészeti leírások magyarra fordított művek esetében a bibliográfiai adatok között nem tüntetik fel a mű eredeti szerzőjét, így úgy tűnik, mintha a fordító lenne a szerző. (A nagyszótár első kötetében megjelent teljes forrásjegyzék azonban megkülönbözteti a fordítót és a szerzőt.)

3. *Empirikusan nem igazolható információ / Fikciós narratíva*
amelynek megítéltetése lehet: semleges, pozitív (3.1. *mesés szó esetén*), pejoratív ezen belül:
  - 3.2. pletyka, rémhír;
  - 3.3. mint elkülöníthető, hagyományozódó szövegtípus:
    - 3.3.1. mítosz (történelem/írásbeliség előtti, antik-keleti-zsidó / pogány hagyomány)
    - 3.3.2. tündérmese és/vagy hiedelemmonda (tipikus elbeszélők: dajka, vénaszszony, anya, cselédek, vén huszár)
4. *Narratíva vagy dráma szüzséje, cselekménye*
5. *Dráma, színmű* (csak a játék mese vagy mesejáték összetételekben)

A terminus alkalmazása és a szövegtípusok szemantikailag közös jegyei

A mese szó alkalmazása a találós kérdésre illetve a *fabulára* az alábbi közös jegyek alapján mehet végbe: (1) mindkét szövegtípus didaktikus, tanító műfaj. A rejtvény (állít vagy kérdez) végső soron tanulságot, információt ad át. Az epikus találósok, a találós mesék, gyakorta explicit kérdőformulával ellátott, átvitt értelmű kisepikai szövegek. A rejtvények megoldása nem teljesen kreatív művelet (azaz nem megfelelő bármilyen megoldás, amely teljesíti a kérdésben feltett kritériumokat), hanem „kulturális szótár” része, ezért a rejtvények és fabulák alkalmazása a legtöbb kultúrában a szocializációs folyamat része. (2) Mindkét műfaj szövegei átvitt értelműek, a helyes dekódolás, a befogadási stratégia (korabeli kifejezéssel élve: „mesehüvelyezés”) a szövegek átvitt értelmének feltárásával, a primér jelentésen túli jelentés azonosításán alapszik. (3) Ami a magyar kulturális kontextust illeti, a mese mint találós és különösen mint fabula irodalmi műfajként létezett a nyomtatás kezdetétől a 19. század végéig magyar nyelvterületen,⁴¹ különösen nagy szerepük volt az iskolai oktatásban, ahol a tanmenet része volt, hogy a diákok megtanulják, miként kell ilyen szövegeket írni illetve olvasni.

A mese szónak a *fabulára* és a *tündérmesére* való alkalmazása mögött az alábbi közös szemantikai jegyekre utalhatunk: (1) mindkettő fikciós narratíva, hiszen pl. beszélő állatok szereplőként való felléptetése révén a fabula egyben az *irracionális* (empirikusan nem igazolható / kitalált / csodás / természetfeletti / hihetetlen) *történet* kategóriájába is sorolható. Ez az egyezés azonban igen problematikus minden más szempontból, hiszen míg a fabulának világosan didaktikus és átvitt értelme van, a korszakban a tündérmese-befogadás kapcsán ezek egyikéről sem beszélhetünk. Azaz a korabeli utalásokból nincsen adat arra, hogy a tündérmeséket átvitt értelműnek vagy tanulságot rejtő narratíváknak tekintették volna. (Természetesen a tündérmesék átvitt, rejtett,

⁴¹ VOIGT V. 1981.

szimbolikus értelmének feltevése már a 19. századi mitológiai iskola fellépése óta a mai napig folyamatosan jelenlévő meseértelmezési mód, ugyanakkor ez tudományos megközelítés eredménye, míg a tündérmesét hallgató 18–19. századi kortársak beszámolóiban, utalásaiban ilyen értelmezés nem fedezhető fel.)

Amennyiben a *mese* szó egyszerre jelölte az antik/pogány mítoszokat és a tündérmesét, ennek oka az lehetett, hogy a korszak egyszerre racionális és keresztény meggyőződésű írói számára a kereszténységtől eltérő hitvilágot tükröző elbeszélések a fikció tartományába estek. (A kereszténység narratíváit ekkor sosem jelölik a *mese* szóval.) A *mese* szó olyasmire vonatkozott ebben a kontextusban, ami sem a racionalitás, sem a hit mentén nem volt verifikálható. (Amikor a korszak írói a *mese* szót a mítoszokra értik, attitűdjük általában semleges, leíró, amikor a racionalitásnak ellentmondó jelenségekre alkalmazzák, viszonyulásuk élesen elutasító vagy lekezelő.)

Ami a *mese* szónak a tündérmesére és a rejtvényre való alkalmazását illeti, a közös jegek azonosítása megint csak problematikusnak tűnik; bár az közismert, hogy néhány tündér- és főként novellamese cselekménye rejtvényfejtési szituáción alapszik.⁴² (Ebben az esetben azt is figyelembe kell vennünk, hogy a reneszánsz korszakból eredeztetett novellamese esetében kialakulásának periódusában a történetmesélés és a találósok feladása a verbális szórakoztatás összekapcsolódó részét képezte.) A találós mese az 1780-as évektől mint egyfajta „civilizációs szövegtípus” működött a magyar kulturális életben (lásd a Komáromi Mindenest Gyűjtemény vagy a Hasznos Mulatságok erre vonatkozó útmutatásait és szövegközlési gyakorlatát), a művelt, és különösen a vegyes nemű (férfi–női) polgári társalgás és verbális időtöltés egyik szövegtípusa volt.

A korpusz legfigyelemreméltóbb tanulsága az, hogy az adott periódusban a *mese* szó a csodálatos eseményeket csodás képességű szereplők felléptetésével elbeszélő tündérmese műfaja mellett egyértelműen használatos volt a *hiedelemmonda* műfajára vonatkozólag is, sőt, a korpuszból az is kitűnik, hogy minden későbbi, immár reflektált, tudományos folklór műfaji kategorizációval ellentétben (amely a tündérmesét és a hiedelemmondát két különböző nagyobb műfaji egység, a mese illetve a monda alá sorolja be), a korszakban a tündérmese és a hiedelemmonda igen szoros kapcsolatban állt a kortársak műfaji percepciójában. (A szövegközlés során ezért egy közös kategória alatt közlöm az idevágó szövegeket, mivel a legtöbb esetben nehéz elválasztani, pontosan melyik szövegtípusra utaltak a *mese* szóval a korszakban.) Míg az érvényben lévő folklórisztikai műfaji kategorizáció szerint a hiedelemmondának a monda más alműfajaival (pl. történeti monda) kellene kapcsolatot tartania, a korpusz alapján úgy tűnik, a 19. század első felében a tündérmeséhez legközelebb álló műfaj a hiedelemmonda, míg a hiedelemmonda és a történeti monda esetlegesen kapcsolódik. A tündérmese és a hiedelemmonda közötti korabeli műfaji kapcsolatot nyilvánvalóan a csodálatosnak, a természetfelettinek mindkét szövegtípusban jelentkező dominanciája okozhatta.

⁴² ÖRDÖGH Cs. 1972–1973.

A korpuszban mind a tündérmese, mind a hiedelemmonda-elbeszélések narrátorai általában nők (anya, dajka, cseléd),⁴³ az ezen szövegtípusokra való hivatkozás pedig gyakran elutasító illetve pejoratív konnotációval társul (e szövegeket a korabeli literátus magyar értelmiség tagjai a rációval ellentétes babonáság megnyilvánulásaiként hivatkozzák).⁴⁴

Összességében, a fent vázolt kategóriák semmiképpen sem jelentenek valamiféle végső, definitív megoldást terminus és műfaj történeti viszonyára vonatkozólag, csupán egyfajta kezdetleges kísérlet eredményei. E dolgozat lényege *A magyar nyelv nagyszótárának magyar történeti korpusza* által lehetővé vált szövegközlés, amely egyrészt az adatok gazdagságával hozzájárulhat egy adott időszak mesefogalmának megértéséhez és remélhetőleg további, elmélyültebb kutatások elvégzéséhez, másrészt megerősít korábban is ismert összefüggéseket, valamint bizonyos értelmezési problémákra hívhatja fel a figyelmet, végezetül pedig példát szolgáltathat arra, milyen forráslehetőségek rejlenek a történeti folklorisztika számára ezen adatbázisokban.

HIVATKOZÁSOK

BENEDEK Katalin

1995 Milyen műfaj a mese a reformációban és a barokkban? Fabula? Mítosz? Találós? *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVIII. 105–117.

BEÖTHY Zsolt

1886 *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. I. 1526–1774. Budapest, MTA.

1887 *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. II. 1774–1788. Budapest, MTA.

ERDÉLYI János

1991 Tompa Mihály: Népregék, népmondák. In *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. S. a. r. és a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona. Budapest, Akadémiai, 150–155. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 14.)

GULYÁS Judit

2005 Népmese, bohózati hősköltemény, (tündér)rege, mythos, monda, eposz. Műfaji kétségek a János vitéz 19. századi recepció-történetében. In *Folklor és irodalom*. Szerk. Szemerkenyi Ágnes. Budapest, Akadémiai, 192–227.

2007 A 19. századi magyar meseanyag kutatásának eredményei, problémái és lehetőségei: népmese és irodalmi mese. In: *A meseszöveg változatai. Mesemondók, mesegyűjtők és meseírók*. (Második, átszerkesztett kiadás.) Szerk. BÁLINT Péter Debrecen, Didakt, 158–197.

⁴³ A cselédek és dajkák az elit, írásos nagyhagyomány illetve a populáris, szóbeli kishagyomány közötti közvetítőként jelennek meg ez esetben.

⁴⁴ Néhány, az adatbázisban megtalálható pejoratív kifejezés: *leg-eztelenőbb mesék, bolond mesék, gyáva mesék, ízetlen mesék, koholt mesék, haszontalan mesék, hitvány mese, hiábavaló mese* stb. Lefokozó értelműek a *merő mesék, tsak mese, tsak papiros töltő mesék, tsak tsupa mesék* stb. kifejezések is.

HEXENDORF Edit

1950 Mese. *Magyar Nyelv* XLVI. 74–78.

ITTZÉS Nóra (főszerk.)

2006a *A magyar nyelv nagyszótára. I. Segédletek.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

2006b *A magyar nyelv nagyszótára. II. A–azsúroz.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

KATONA Imre – VOIGT Vilmos

2005 „A Magyar Népköltészet Forrásai” című kiadványsorozatról. In *Mindenes Gyűjtemény. I. Tanulmányok Küllős Imola születésnapjára.* Szerk. Csörsz Rumen István. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 483–491.

KOROMPAY H. János

1998 *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása.* Budapest, Akadémiai–Universitas. (Irodalomtudomány és kritika)

MÁNDOKI László

1980 Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXIV. 301–326.

ÖRDÖGH Csilla

1972–1973 „Én is mesét mondok, ódjatok mesémet.” Találós kérdéseken alapuló novellame-séinkről, különös tekintettel azokra, amelyek Mátyás király nevéhez fűződnek. *Artes Populares* II–III. 31–53.

PIRNÁT Antal

1984 Fabula és história. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXXVIII. 137–149.

VARGHA Katalin

2008 Reformkori találós kérdések a *Hasznos Multságokban*. In *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai.* Szerk. Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 162–171.

VOIGT Vilmos

1980 Hungarian mese: „riddle” > „tale”. In *Folklore on Two Continents. Essays in Honour of Linda Dégh.* Ed. by Burlakoff, Nikolai – Lindahl, Carl. Bloomington, Trickster Press, 175–179.

1981 A folklór és az irodalom kapcsolata a magyar állatmesékben. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1979. Debrecen, 281–329.

1982a A magyar népköltészet forrásai – egy forráskiadvány-sorozat tervezete. Bevezető megjegyzés. *Artes Populares* VIII. 217–221.

1982b A magyar népmesekutatás a múlt század első felében. In *Kriza János és a kortársi eszmearamlatok.* Szerk. Kriza Ildikó. Budapest, Akadémiai, 139–150.

1992 Ung. Mese ’?’. In *Rédei-Festschrift.* Szerk. Derék Pál et al. Wien – Budapest, Institut für Finno-Ugristik der Univ. Wien – ELTE BTK Finnugor Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, 445–450.

FÜGGELÉK

*A mese szóra vonatkozó szöveghelyek
A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpuszában*

1. MESE: 'TANULSÁGOS, PÉLDÁZATOS (ÁTVITT ÉRTELMŰ) ELBESZÉLÉS'

(1772) „Ama' fellyebb említett Nemzeteket, mellyek már most ugyan telhetetlenek a' Könyvek' olvasásában, gyönyörűsées mesterséggel édesgették az ő Tudósaik az olvasásra. Ők t. i. az olyan valóságos Tudományokra oktató Könyvek mellett, mellyek az elmét inkább fárasztják, és nyúghatatlankodtatják, mint sem gyönyörködtetik, gyakorta olyan mulatságos Könyveket is bocsátottak-ki, mellyek az elmének kedves és kelleme-tes, 's egyszer'smind hasznos idő töltést szereznek; minéműek a' szépen folyó Versek, jó erköltsökre tanító **Mesék**, és Komédiák, Barátságos Levelek, és Beszélgetések,' s a' t. Az ilyen magokat kedveltető, és egyszer'smind hasznos tanúságokra vezető Könyvek, mintegy vonva vonták, 's naponként szoktatták őket a' Könyvek' olvasására. És talám hasonló okból származik az is, a' mivel tsak most, édes Nemzetemet meg-dítsérem. Találtattanak ugyan-is már egy darab időtől fogva, olyan Nemzetek' jóvát szívesen elé mozditani kívánó Magyar Írók, a' kik e' féle szép Verseket, elmés **Meséket**, fris Komédiákat, és egyéb e' féle elmés, és mulatságos Könyveket szolgáltattnak a' mi Magyarainknak kezekben, mellyek őket nem kevésé édesgetik a' Könyvek' olvasására.”⁴⁵

(1775) „XXIX. MAKSZIMA. A' kik el-nyomattattak, könyörülj azokon. 1. A' Farkas és a' Báránryról irt **Mese**, egy bóldogtalan, de eleven képe annak, a' mi az emberek között minden napon esni szokott, és azon kegyetlen fel-emelkedésnek, mellyel nagyobb részént a' Nagyok élnek a' kitsinyeken. Méltóságok 's hatalmaktól meg-bolondittatván, utálattal nézik az alatta-valókat; 's erejekkel, azoknak, valakik fejeket fel-emelni merészlik, meg-rontására, embertelenül vissza-élnek.”⁴⁶

(1785) „Ennyi tökéletesség mellett mennyire lehetne vinni Nyelvünket, ha az Istenek közöttünk is teremtenének egy Voltairet? egy Marmontelt? [...] Szint' olyan édes lágyságú éneketskéket énekelnénk mint Chaulieu, vagy Petrarcha; szint olyan kedvesen folynának

⁴⁵ [Tordai Sámuel] Elöl-járo Beszéd. In *Svétziai grófné G**né aszszony' élete*. Iratott német nyelven Christian Fürchte-Gott Gellert által. Mostan pedig magyar nyelvre fordított. Kolosváratt, Nyomt. A' Ref Coll. Betüivel, 1772. [IV–V.]

⁴⁶ [Kovács Ferenc Math.] *Emberséges ember' egész tiszttye vagy olly Makszimák, mellyek szerint az ember magát e' világban böltsen, okosan, isten s emberek előtt való kedvességgel hordozhatja*. A' gyenge Ifjúság' nagy hasznára való nézve, franczia nyelvből magyarra fordított K—F--- M által. Győrben, nyomtatott Streibig Gergely János által. MDCCLXXV-dik Esztend. 1775. 47.

meséink mint a' Gellerté, vagy Fontainé; Henriadot, Orlandót, el-vesztett Paraditsomot mutathatnánk mi is; – 's ha a' Gráziák Magyarúl szólhattak volna, Musáron nem Wielandnak köszönné lételet. De hová – hová szenderít el hízelkedő álmodozásom? Nem fogom én soha látni bé-tellyesedésed!"⁴⁷

(1787–1789) „Szabad igen-is, a' pallérozottabb nyelveknek szépségeiből nékünk-is holmit költsönöznünk; tsak hogy az ilyen költsönözés igen szembe-tünő, 's a' nyelvnek természete ellen ne légyen. Nem keveset nyert már ez által a' mi nyelvünk. A' M. *Kassandrának, Erköltsi Mesék*' és *Leveleknek Szerzője* bizonynyára, 's nem külömben a' *Lucanus*' *Első Könyvének* Fordítottója-is, olly szerentsésen loptak-bé nyelvünkbe némelly idegen szépségeket, hogy azokat az olvasás közben tsak észre-is alig vészed, 's nemis mint újságokat, hanem mint már esméretes kedves óságokat, úgy nézed.”⁴⁸

(1788) „*XLI. MESE. Nap, 's Békák.*
Áthénásban egykor vevén feleséget
Egy fő tolvaj, ada pompás vendégséget.
A' hová sereggel sokann fel-gyűlének,
Sem száma sem vége nem vőlt vendégének.
Ésópus, ezt látván, egy mesét beszélt,
E' balgatag népet hogy intené velle...”

„*XLV. MESE. Béka, sőre.*
Mit nevetsz óh ember tsak nevet tserélek
De e' kis **mesében** te rólad beszéllek
Minden kitsiny, Burger örömet Gróf lenne
Ritka nap múlik-el, hogy bálba ne menne
A' Szegény, a' Bárót akarja követni
Költsön kér 's azután nem tud meg-fizetni.”⁴⁹

(1789) „De a' tsere meg lett, tsak most jön eszére,
Egy úr helyett százat ültetett fejére,
Vigyázz hát, halandó! e' kisdéd **mesére**,
Így ül minden ember a' lóról öszvérré.

⁴⁷ Kazinczy Ferenc (1785): Idősbb B. Ráday Gedeon úrhoz. In *Geszner' Idylliumi*. Fordította Kazinczy Ferentz. Kassán, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betűivel, 1788. [VIII, IX.]

⁴⁸ Batsányi János (1787–1789): A fordításról. In *Összes művei*. II. *Prózai művek*. I. S. a. r. Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. 106.

⁴⁹ *Haszonnal mulattató mesék*. Mellyeket rész-szerint É'sópusból vett, rész-szerint maga tsinált, 's az olvasásban gyönyörködő iffjaknak kedvéért könnyen érthető versekbe foglalt Pézteli Jó'sef. R. komáromi ref. prédikátor. Győrben, Streibig Jó'sef betűivel, 1788. 178, 185.

Ádám fiainak ez a' Krónikája:
Fügni Felsőségtől az ő Diplomája,
 Vad állat az ember, ha nintsen strázsája,
 Rugdal, ha hoszszúra nyúlik a' pányvája.”⁵⁰

(1790) „II. **MESÉK**. I. RÓKA, ÁLL-ORTZA. Egy Róka, történetből egy kalmárnak botyában vetődván, a' többi portékák közül egy tsínos Áll-ortzát kezébe veszen. Sokáig nagy tsudálkozással szemlélgette annak tökéletesen színlelt külső tekintetét. Oh mely szép személy ez! fel-kiált utóljára. Nem hiszem, hogy nagyobb kelemetességet lehessen egy Hallandóban találni. Azonban meg-fordította, és belső ürességét szemlélvén, tele haraggal el-hánnya, mondván: Nem kell nekem e' szép Fő, mert nintsen veleje.”⁵¹

(1792) „A' Nép az Igaztató Fejedelemtől semmit sem kívánhat egyebet, hanem hogy bátorságot szerezzen `s igazságot szolgáltatson nékie: de a' Fejedelemnek annál többet kell önnön magától meg-kívánnia; avagy, ha ő tsak olly-féle király, mint ama' darab-fa a' **mesében**: tehát nem látom-által, mitsoda jussal panaszkodhatnék, hogy-ha a' békák félelem nélkül ugrálnak rajta.”⁵²

(1792) „Az *Apologusok* vagy olly költött **Mesék**, melyekben az oktan Állatoknak Beszéd, vagy Tselekedet tulajdonittatik, igen hasznosok az Erköltseknek jobbitására. Láthatjuk ezt az *Ézopus Meséiből*; melyek alá rejtetett Erköltsi-tanítás, egy nemes érzéssel nyomódhatik-bé a' jó indulatú olvasó' szívébe. – Illyen forma *Apologusok* ezek, melyek itt következnek. Egyik: A' Hetzbeli Vadak' *Síralma*; másik: Az *igás Állatok Panaszsa*.”⁵³

(1793) „Az a' két munka, a' mellyet kezeimből együtt vészen itt a' Publikum, nincs egyyüvé kötve a' Német Originálbann. Sajtó alá készítvén a' LESSZING **Meséit**, 's látván hogy azok, a' **Meseírás**' Theoriája felől való Disszertáció nélkül, felette vékony köttetecskét fognának tenni, azon gondoskodtam, hogy melléjek valamelly érdemes Párt kapcsolhassak, 's amazoknak vékonyságokat ekképpen testesíthessem. Választásom Weimári Szuperintendenz

⁵⁰ [Orczy Lőrinc] Futó gondolat a' szabadságról. In *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*. A' költeményes gyűjtemény' öregbedésére a' nagyságos szerzőknek egyező akaratajokból közre bocsátotta Révai Miklós. Pozsonbann, Loewe Antal' betűível, 1789. 6.

⁵¹ A' folyó és versbéli magyar beszédnek válogatott példái melyeket a' tanuló ifjúságnak hasznára össze-szedette Nagy-Aytai Cserei József. A' szelidebb tudományoknak királyi tanítója. I. szakasz. Szeben, Nyomtt. Hochmeister Márton K. priv. könyvnyomtató által, 1790. 9. (Tartalom: I. *Ékes mondások*. II. *Mesék*. [30 prózai és verses, explicit tanulsággal ellátott történet.] III. *Rövid történetek*. [Hunokról, Mátyás királyról, ill. az antikvitás köréből.] IV. A' természet historiájából némelly válogatott zikkelyek.)

⁵² Beszélgetés. *Magyar Museum*. Második kötet. Kassán, Ellinger János' betűjével, 1792. 364.

⁵³ *Magyar Kurir*, Bécs, 1792. 1327.

HERDER Úrnak Paramythionjaira esett; 's tudom, hogy Lesszing, ha ennek híre Elyziumi lakásáig hatand, javallani fogja tettemet; javallani túl azon hogy munkája Barátjának munkájával jelent-meg Nemzetünk között; mert itt is valóságos Görög Kellemelek lebegnek, mint az ő szép **Meséibenn**. Paramythion annyit tesz' mint Múlatkozás; 's GUYS azt beszéli, hogy a' Görögnék még ma is így nevezik **meséléseiket**, mellyekkel együttlétekbenn az időt rövidítik, 's egymást múlatják. Ezeket ezen felül azért is így nevezhette Költőjök, mivel tárgyaik a' Görögök' Fabuláiból vétettek, mellyeket Mythósznak hívunk. – A' Német, hasonlóúl prózábann írtt, Originál Herdernek Góthábann 1785-ben Zerstreute Blätter nevezet alatt kijött Munkáji közt találattik. A' LESSZING **Meséit** ASZALAY JÁNOS Úr, még tavaly a' Kassai Normális Iskolának egyik Tanítója fordította, kérésremre. Érzette ő, hogy a' kevéssel sokat mondó Lesszinget nem könnyű fordítani; de csakugyan engedett unszolásaimnak: 's egyedül azt kötötte-ki, hogy, ha majd a' fordítással elkészül, azt az Originállal hasonlítsam-össze, 's a' mit rajta változtatni valónak sejdítendek, jegyezzem-ki. [...] Így készült-el ez közös igyekezetünk által; mellyet leginkább azért jelentek, hogy a' kik különöségeimen fogva reám ismérnek, Barátomat, és engemet a' Kiadót, félre ne értsenek. – LESSZING is prózában írta **Meséit**; mint Aezópusz a' Görögöknél.”⁵⁴

(1795) „Itt hoz be egy vén **mesét**: hogy mikor *Jupiter* e' földön járt, bé-tért egy *Filemon* nevű vén emberhez, ki a' maga hív párjával, az ősz *Bantzissájával* [!] azt instálták *Jupitertől*, hogy mint Isten, engedje nekik azt, hogy együt szállhassanak mind ketten a' koporsóba, és így, még a' halálban se engedje őket egymástól el-válni. Ezt a' vén **mesét** furtsán alkalmaztatja a' rosz házasokra, így kezdvén hozzá: Jeles fabula ez – s. a. t. ugyan kár hogy ezt a' szót *Fábula* a' Magyar szók közzé zavarja; már az ajánló Levélben is él ezen szóval az 5-dik sorban: de ott mint hogy végső szónak esett, tsak szenvedhetőbb hogy a' Kádentzia az által rá pattanjon: de itt nem vólt szorúlása, azért lehetett volna a' *Fabula* helyett **Mesét** vagy **Mesétskét** tenni: nints rútabb mint Magyar Versekre idegen szókat zavarni, más vólna, ha még nem vólna helyes szónk a' bé-hozott idegen szó ki-tételére, mert akkor kéntelenek vagyunk vele: de hiszem külömben mint Aszszony Poétában ez is most szenvedhető; sőt tán meg-lehet, hogy némely gyengébbek innen is mérik tudományát: hogy Deák szót is tud!!! – ki vévén hát a' *fabula* ide lett be-tsúszását, minden részben jól alkalmaztatta a' fellyebb mondott **mesét** a' rosz házasokra [...]”⁵⁵

(1795) „Egy magyar bujdosó ifjú írt 1747-ben Londonból, tengeri varjú tollával, amint írja, egy pár levelet Erdélybe: egyiket néhai gubernátor gróf Haller János, mást ugyan néhai

⁵⁴ Kazinczy Ferenc: Az olvasóhoz. In *Herdernek Paramythionjai*. Általtette Kazinczy Ferenc. Széphalom, Széphalmy Vincénél, 1793. [7–9]. (Egybekötve ezzel: *Lesszingnek Meséi. Három könyvben*. Aszalay János által. Bécsbenn. Hummel Dávidnál, 1793.)

⁵⁵ Poëzis. Molnár Borbála' munkái. (Első Darab. Kassán. Fűskúti Landerer Mihály betűivel, 1793-ban.) *Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca*. Ki-adta Pántzél Daniél. (Bécs, 1795.) 23.

gróf Vas Miklós uraknak. Ezekben igen eleven érzékenységet a *Bodleiana*, híres *Bibliotékát* megnézvén, nagy keserűségével tapasztalta szívének, hogy nemcsak egy magyar könyv, de még egy magyar írta könyv is benne nincsen; holott a rác nemzetbéli Phaedrusnak írása drága kötésben és acél láncan az elsőbb írárok rendiben áll. Tessék azért valakinek bár csak a *phrygiai Aesopus* pályáján megindulni és a Farkas és bárányról írt **meséjinek** eredeti párját írni, vagy a régi bölcsenek bölcs találmányaikat a magyar nyelv tulajdonságaiba úgy felöltöztetni, mint a németben *Gellért* és a franciában *La Fontaine* a magok anyai nyelvekre nézve cselekedtenek.”⁵⁶

(1795) „Foglalatja ezen harmadik kötetnek így Következik I. *Kints-ásó*, egy az 1-ső és 2-dik kötet törpéjéhez hasonló tündér történet, mely igen alkalmatos a' tsuda-hívőségnek neveltségessé tételére. II. **Mesék**: a' forrás és tsatorna, az eredeti és idegen érdemről. *Leszszing* ízlése szerint; [...]”⁵⁷

(1795) DIDIER. (Wilh. de St.) Frantzia Poeta a' XII. Sz. Az Aesopus' **Meséjít** Frantzia nyelvre fordította a' szerint, a' mint az ő idejében beszéltek Provencében. Írt egy Álmos könyvet is, mellyben elő-adja, mint kelljen szépen és szerentsésen álmodni.”⁵⁸

(1796) „LOCMANN. [...] Az Arabsok némelly **meséket** és példa beszédeket tulajdonítanak neki. De ezt a' könyvet mások ő nálánál újabbnak tartják, 's azt mondják, hogy azt tsak az ő beszédeiből szedte-össze valaki. Ha Locmann és Aesopus nem azon egy személy, nehéz meghatározni, a' Napkeletiek vették-e a' **Meséket** a' Görögöktől, vagy ezek amazoktól? noha a' **Mesék** és költött dolgok amazoknál nagyobb szokásban voltak.”⁵⁹

⁵⁶ Bevezető cikkelyek. II. bevezető cikkely. A tárgyról. (1795). In *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. S. a. r. Jancsó Elemér. Bukarest, Akadémiai Kiadó, 1955. 188.

⁵⁷ Urania. 1-ső Eszt. Harmadik Köttet 1794. 1795. *Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca*. Bécs, 1795. 93–94.

⁵⁸ *Ladvoat apáturinak Parisban Sorbonnai doctor', professor' és bibliothecariusnak historiai dictionariuma*, mellyben a' régi patriarcháknak, tsászároknak, királyoknak, fejedelmeknek, hadi vezéreknek, vitézeknek, pogány isteneknek, herosoknak, pápáknak, ekklesiái atyáknak, püspököknek, érsekeknek, cardinalisoknak, szenteknek, szerzeteseknek, historicusoknak, poetáknak, oratoroknak, theologusoknak, philosophusoknak, 's a' t. egy szóval minden féle tudományban, mesterségben, állapotban híres embereknek életek, írásaik, munkáik, le-írattnak. Magyar nyelvre fordította, sok meg-bővítéssel, és sok nevezetes személyek' életeknek hozzá-adásával ki-botsátotta Mind-szenti Sámuel. Szabad királyi Rév-Komárom városában evang. reform. prédikátor. II. Darab. Komáromban, Weinmüller Bálint' betűjével, 1795. 421.

⁵⁹ *Ladvoat apáturinak Parisban Sorbonnai doctor', professor' és bibliothecariusnak historiai dictionariuma*, mellyben a' régi patriarcháknak, tsászároknak, királyoknak, fejedelmeknek, hadi vezéreknek, vitézeknek, pogány isteneknek, herosoknak, pápáknak, ekklesiái atyáknak, püspököknek, érsekeknek, cardinalisoknak, szenteknek, szerzeteseknek, historicusoknak, poetáknak, oratoroknak, theologusoknak, philosophusoknak, 's a' t. egy szóval minden féle tudományban, mesterségben, állapotban híres embereknek életek, írásaik, munkáik, le-írattnak. Magyar nyelvre fordította,

(1814) „Tantalusz epedve száját mindég tátja,
 'S a' vizet előtte futamodni látja...«
 Neveted ezt, úgy-e? 's tartod agg regének?
 De nézzük velejét az elmés **mesének**.
 Nem azt beszéli ez csak nevet cserélve,
 Millyen kárhozatra vagy magad ítélve?
 Ezer fortéllyal gyűlt halom aranyodat
 Éjjel nappal őrzöd 's ezen bálványodat
 Illetni, azt véled, szentségtörés lenne.”⁶⁰

(1817) „Az anyám 1775. emlékezett atyámnak parancsára, s kívánta tőlem Gellert értekezését a vallás felől, hogy a júliusban tartandó examenre kinyomtatathassák. Elkészítettem azt, s levittem egyik professzoromhoz, s kértem, tekintené meg, hogy hibásan ne nyomtatassék. Az nevette bohóságomat, s anélkül hogy fordításomból csak egy sort is olvasott volna, visszaadta, s azt tanácslá, hogy Gellertnek **Meséjít** fordítanám, hasonló versekben, melyre magamat még most is erőtlennek ismerem. Megírtam az anyámnak mindent, s kértem, várná idejét, míg valami jót fogok adhatni. [...] A bibliotekárius egy nap megszólíta, ha nem venném-e meg a Marmontel *Erkölcsei meséji*-t, melyeknek talán két nyomtatványait kapta, s én, aki sem Marmontelnek, sem Báróczinak neveiket soha nem hallottam, látván, hogy a munka franciából van fordítva, nagy örömmel fizettem le érte az egy tallért.”⁶¹

(1817) „Ha azok, a' régi hagyományokban, példázó **mesékkal**, de a' kegyes Lactantius' valástétele szerint nem hazugúl festett arany idők, – a' mint én ugyan szentül hiszem, – nem tsak egy nemes meg elégedéssel, és természeti, de erköltsel párosított függetlenséggel dítsekedhetnek[...]”⁶²

(1820) „Felettébb igen se siess kintset gyűjteni; mert a' ki siet a' gazdagságra, nem lesz ártatlan, a' mint Salamon mondja: A' költők a' Jupiter által küldött Plutust sántának és lassú járásúnak, a' Pluto által küldöttet pedig futónak és serény lábúnak festik; azt akarván jelenteni, hogy az igaz úton 's módon szerzett gazdagság apródonként gyűlik; a' mások'

sok meg-bővítéssel, és sok nevezetes személyek' életeknek hozzá-adásával ki-botsátotta Mind-szenti Sámuel. Szabad királyi Rév-Komárom városában evang. reform. prédikátor. IV. Darab. Komáromban, Weinmüller Bálint' betűjével, 1796. 473.

⁶⁰ Kis János (1814): Horátz első könyvének szatyrája Mecoenászhoz. In *Kis János Versei*. Kiadta Kazinczy Ferencz. Harmadik kötet. Pesten, Trattner János Tamásnál, 1815. 94.

⁶¹ Kazinczy Ferenc (1817): *Az én életem*. S. a. r. Szilágyi Ferenc. Budapest, Magvető Kiadó, 1987. 72, 84.

⁶² Ajánló levél. In *A' magyar Magóg pátriarkhátúl fogva I. István királyig*. Irta és most közre botsátja Horváth Ádám. Pesten, Trattner János Tamás' betűivel, 1817. [2.]

halála által nyert gazdagság pedig sietve rohan hozzánk. Ezen **mesét** lehet az igazságos és igazságtalan úton szerzett gazdagságokra-is alkalmaztatni.”⁶³

(1821) „A' motskos *Betsület és Haszon vadászó*,
Máson, mint lajtorján, ravaszul fel mászó
Vagy származásának alatonyságából,
Vagy szegénységének mély ingoványából;
Reá 's ide szépen illik ama **mese**:
Hogy hajdan a' Róka gödör kútba ese,
'S Ugró erejének már éppen vége lett,
Midőn lát egy szomjas Bakot feje felett,
Akkor az unt vizet kelletlenis nyalá,
Mellyel az epedtét italra le tsalá, [...]
Tsak azért kötődik szónak ellentvetve,
Hogy kedveskedhessen magát meg győzve;
Asztaltol fel kelvén magasztalt ebéddel,
Konyhába sompolyog suttogni Cseléddel,
S mint a' Sast és Maglót ama **mesebeli** Matska,
a' Háznépet egymásra nyelveli [...]
De ki szégyenl lenni Fédrussal hibásnak?
Ha **mesézés** jó mód Erkölts tanításnak,
Mit árthat játszíság a' Barátkozásnak?”⁶⁴

(1824) „Fáy Andrisnak kedvcsapongásai I. II. köt. és a **Mesék** (újak) III-ik, kijöttek. Az I. és II. Burschismus!!! Szép forrása az elmésségnek; de iszappal bugyborékolva!”⁶⁵

(1828) „Fáy a maga »**Meséjít**« és »Aphorismájít« e nyáron ismét kiadá, még pedig változtatásokkal és bővítve. Ezeket venni fogtad, nemde? Egyéb új teremtmény nincsen.”⁶⁶

⁶³ A' gazdagságról. In *Helikoni Kedvtöltés a' magyar literaturának némely barátjai által*. Negyedik kötet. Pesten, Trattner János Tamás betűivel 's költségével, 1820. 59–60. – Ugyanitt: *A' tündérek' vatsorája*. (73–76.) *A' köznéptől kedvelt dalokról és regékről*. (1819. I. k. 80–82.)

⁶⁴ *A' barátság és annak mestersége*. Készült Mátyási József által. Pesten, Ns. Trattner János Tamás betűivel, 1821. 169, 187, 218. – Ezek mellett több fabula is található még a műben, vagy a versbe beleszóve, vagy prózában a jegyzetekben, amelyek amúgy is bővelkednek kultúrtörténeti utalásokban (pl. 86. l. 110. l. j. hivatkozás *Lúdas Matyi* Regéjére; 22. l. 25. l. j. Árpád vezér–Aeneis azonosítás; 30. l. 43. l. j. ponyvák Toldi Miklósról és másokról stb.).

⁶⁵ Szemere Pál (1824): *Levele Kölcsey Ferenchez*. Pest, 1824. nov. 30. In *Szemere Pál Munkái*. III. s. a. r. Szvorényi József. Budapest, Franklin Társulat, 1890. 221.

⁶⁶ Szemere Pál (1828): *Levele Tatay Jánoshoz*. Pest, 1828. szept. 11. *Szemere Pál Munkái*. III. S. a. r. Szvorényi József. Budapest, Franklin Társulat, 1890. 319.

(1834) „A' farkas és a' nyul. Minek előtte a' persamesét lefordítanók, a' farkasról és nyulról valamit. [...] Ezek után jöhet a' persa **mese**. Midőn egy éhes farkas a' sikon futott keresztül, eledelt keresve, egy nyulat láta meg, mélyen alvót egy cserje alatt; már gondolá melly jó falat leend az, 's lasan oda kezdett hozzá czammogni, nagy száját erősen eltávtva, azt elnyelni készülve. [...] Itt vége a' **mesének** 's utána a' persa angol tanács így foly: Látjátok, milly ostobaság volt a' nyultul a' hazudozás és másnak vermet ásás; mert mind a' mellett is a' farkas fogaira jutott.”⁶⁷

(1834) A' róka és a' hyéna. (Persa **mese**). Előbb mintsem a' rövid **mesét** elmondanók egy két szót a' szerepet játszó személyekről. A' rókákat a' farkasoktól hosszabb és bojtosabb fark, hegyesebb orr, nappal hoszában átszelt szemfény stb. különbözteti meg. [...] A' hiénát hajdan az ebnehez számlálták, ma tulajdon nemet tesz, több fajával mellyek ásia déli részén és afrikában élnek. A' hiéna erős éjeli állat, döggel örömet él, a' temetőbe belopódzik 's a' sirokat kirabolja. Az ásiái hienának nyakán és hátán serény fut végig, mellyet a' haraguvó állat föl tud mereszteni; lármája az ember-nevetéshez hasonló. Ezen két állatrul pedig így hangzik a' persa **mese**. »Egy róka elég szerencsétlen volt a' hiéna körmei közé esni. [...]« Az igazságos lett király. (Persa **mese**; angol szerint fordítva). Egy történet beszélnek el egy királyról, ki erőszakos és kegyetlen uralkodásáról vala nevezetes, úgy hogy a' nép esedezve imádkozott a' haláláért.”⁶⁸

(1834) „A' mi az olvasandó könyvek' nemét illeti, minden szülő és nevelő jól tudja mellyek a' legcélszerűsabbak, u. m. az olvasni és írni tanulónak leghasznosabbak a' természet-történeti rövid adatok, erköltsi elbeszélések, föld leírás, vídító, de elmés **mesék** 's t. ef. nagyobbaknak utazási leírások, történetek, de igazak, természettudomány 's a' t. azért erről szólni sem szükség. Csak a' román legyen a' gyermeknek nem keze, hanem szive és vágyjai előtt rejtve; [...]”⁶⁹

(1834–1837) „C. palotában ezen kellem, ezen alkalom, jól-esés, szóval *comfort* hiányzik egészen, s függetlenül lakosítul; mert bárki lakná, bármily érdem, mily báj, mily szivesség is, engem legalább soha tökéletesen nem ringathatna a jól-esés ébredt álmaiba. S okát, akár mikép törjem fejemet, soha nem állithatom egészen kifejelett okokra. Tán igen is nagyok s

⁶⁷ Garasos Tár. (Közhasznú esmereteket terjesztő lapok.) Első kötet. Lipcsében, Wigand Ottónál. 1834. márc. 1. 71–72. További didaktikus, prózai elbeszélések a *Garasos Tárban Persa mese* alcímmel: A' teve és a' túskebokor. Persa mese; egy szabad angol fordítás szerint. (1834. 47–48.) A' patkótaláló. Persa mese angol köntösben. (1834. 63–64.) A keleti elbeszélések megjelenése feltehetően annak is köszönhető, hogy a lap szerkesztője Vajda Péter, a reformkori magyar irodalmi orientalizmus jeles személyisége volt.

⁶⁸ Garasos Tár. (Közhasznú esmereteket terjesztő lapok.) Első kötet. Lipcsében, Wigand Ottónál. 1834. márc. 15. 87–88.

⁶⁹ Wargha István: *Mi kell a' magyarnak?* Kassán, nyomtatta Werfer Károly, 1834. 118.

magasak teremei; nem elég butorteliek, vagy igen is feszes elrendelésűek, s nincs bennük azon *praetensio* nélküli báj, melylyel keblem oly nagy sympathyát érez, sőt az egész inkább valamely sértő magasságnak, rosszul vagy éppen nem burkolt gőgnek; szóval valami felettel kellemetlennek viseli színét, s mintha a nagy palota, mint valami **mesében**, a körülete fekvő viskókhoz ilyféleképpen dörmögne: »Sárrakványok, mily rut, szomorú a ti képetek; kár titeket, nyomorultakat, mindenestül fel nem forgatni; hadd tekinthetnék mindenüvé még korlátlanabban, s magasságomon kiki szabadon legeltethetné szemét«⁷⁰

(1836) „Űkeink kétségen kívül nyájasabb érzéssel 's hajlandósággal viseltettek a' szépnem eránt 's nőiket nagyobb becsben tartották, mintsem hogy ily lealacsonyító módon bántak volna velök. De akkor, – lelkes magyar Esopunk Fay András elmés **meséjeként** –, a' tyúk is, a' vén taréjost, mint ma már sok helyen megesik, nem ültette tojásra, 's maga nem ült a' kakasülőre, még éjfélben hajnalt kukorikolni.”⁷¹

(1836) „Ekkor tájban vetette meg Aesop is a' **meseírás**' alapját. [...] A' Homér' munkái' egyes darabjainak éneklése volt tárgya Homér óta nagy darab ideig a' költészetnek, utána senki újba fogni nem bátorzkodván. [...] Az eggy Phaedrus volt különös dísz ezen időszaknak szép **meséjével**, melyeknél a' költészet tészéirányosabb mívet eddigelé nem mutathat.”⁷²

(1840) „Hogy e' helyett olly példákkal éljek, melyek valamenyi ember' előtt-világosak, arra figyelmeztetem olvasóimat, miszerint a' gyermek', a' férfit, és az öreg' képzésénél még teste legcsekélyebb részecskéinek is meg kell felelni a' gyermek', a' férfit és az ősz' korának, mivel ezen különböző korok az organismusban különböző de szigorúan meghatározott változásokat tesznek föl, szinte ez az alakokban létező elkerülhetlen szükséges összehangzatából ugyan abban az egyedben következhetni, hogy különféle mintákból kikeresett egyes szépségeket egy alakban öszve' szedegélni nem lehet, 's hogy ennek következtében azon anekdota, melly szerint egy híres görög festész Venusát hét különböző leány' szépségeiből öszveállította csak elmés **meseként** tekintendő.”⁷³

⁷⁰ Széchenyi István (1834–1837): *Pesti por és sár*. Toldalékul: A budapesti Lánchíd, s a helytartósági közlekedési osztály genesise. Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, MDCCCLXVI. 38–39.

⁷¹ Balajty: A' szép nem' becse, a' műveletlen nemzeteknél. *Szemlélő a' Tudományok', Literatura', Művészet', Divat' és Társas Élet' Körében*. Szerk. Cserneczy és Kovácsóczy. Werfer, Kassa, 1836. máj. 6. 36. sz. 569. (A *Szemlélőben* is található *mese* cím alatt prózai fabulák, pl. 1833. 8. sz. júl. 26. 31–32.)

⁷² Sasku Károly: *Az okoskodás' és költészet' tudománya. A' szép tudományok' ismértetésével*. Pesten, Esztergami K. Beimel József tulajdona, 1836. 87, 89.

⁷³ Henszlmann Imre: A' rajzoló művészetek' földadata. *Budapesti Szemle*. Második kötet. Pest, Heckenast, 1840. 223–224.

(1843) „Most jó eszembe egy **mese**, figyelj:

Mind rosszul járt az óra egy vidéken,

De egyenlőn s céljának megfelelt.

A csillagász tudá csak igazán

Megmérni az időt s fejeskedett

A rossz órát követni, mindenütt

Kacagták a javítót!”⁷⁴

(1843) „Mint *moralista* teljes tiszteletünk adóját érdemli ünnepeltünk. „Szeretet és házasság» című elmélkedése, az „Új házasság levelei«, a »Módi« című satira, s **meséi**, erkölcsi emelkedettsége egész fényében mutatják fel őtet.”⁷⁵

(1844 előtt) „Szegény a' gazdagot soha ne majmolja. A' mit ha mégis cselekedni valaha kedved jőne: emlékezzél meg ama' békáról a' **mesében**, melly felfuvta magát, hogy akkora lehessen, mint a' mellette legelő bika, és halálra repesztette magát.”⁷⁶

(1845) „Éljen a pici-kegyedke!

S mindég ilyen vidor kedve

Legyen a kis mondókára,

Magyar táncra s dalocskára.

Most elég, kedves gyermekek;

Mivel mind jól feleltetek:

Azért néhány kis **meséket**

Mondok jutalmul tinéktek.”⁷⁷

(1845) „A város alatt foly a Rima-vize, mellyben úgy megfürödtem, hogy majd bele fúltam. Nem nagy a víz, hanem éppen malom alatt esett a fürdés, hol egyenest keresztül akarván csapni, a habok alá sodortattam. Ha mégis bor lett volna, de vízbe fúlni... secatura! – Hajdan a szép költői világban csak passio lehetett így meghalni... a sirének és nymphák karjai között; de most már olly prózai a világ, hogy a szép zengzetes nymphák és sirének rút,

⁷⁴ Madách Imre (1843): Csak tréfa. In *Összes művei*. I. S. a. r. Halász Gábor. Budapest, Révai Kiadó, 1942. 104.

⁷⁵ Toldy Ferenc (1843): Kármán és Fanni emlékezete. In *Összegyűjtött munkái*. VI. *Irodalmi beszédei*. II. *Emlék- és vegyes beszédek 1834–1872*. Pest, Ráth Mór, 1872. 148.

⁷⁶ *Népszerű gazdaságtan*. Irta Edvi Illés Pál, m. tudós társasági l. tag, Vas és Sopron v. megyék táblabírája. A' magyar tudós társaság által korszorúzott néptanító könyv' második kötetéből. Harmadik, javított kiadás. Pesten, Eggenberger és fia academiai könyvtárusoknál, 1844. 19.

⁷⁷ *Kis verselgető*. Irta Lukács Pál nevelő. Harmadik bővített kiadás. Pesten, Eggenberger József és fia m. akad. könyvtárusoknál, 1845. 42. – A további szövegek (*kis mesék*) didaktikus történetek.

néma halakká és rákokká változtak... piha! E **meséből** az a tanulság, hogy szép, a ki jól tud uszni, mivel én sokkal kisebb mértékben dicsekedhetem, mint sok magyar versíró-collegám, kik tengernyi vízenyős verseikbe sem fulnak bele.”⁷⁸

(1847) „»Hol van ő..?« »Csak kövess vitéz ur szaporán...!«

És általhaladva két vagy három szobán:

Szűk rejtekbe lépnek, – hol veres vérpad áll –

S két bakó szemében és pallosán halál!

Meghökken Vesselény s bámulva néze szét...

»Hallottad, jó uram, azt a híres **mesét**,

Melyet az oroszlán-barlangról beszélnek?’«

Monda fagyos gúnynyal Farkas a vezérnek.”⁷⁹

(1847) „Szánakozunk a népen, lelki sötétségére fénysugárt imádunk, míg magunk czéltalan rohanunk; velünk együtt szennyes árnyékunk, mellyre visszapillantani mindedig elfeledünk. Mi és a nép; mi szépen hasonlítunk a **mesében** említett ittashoz, ki falhoz támasztatá magát, hogy a sárban elterült részeg korhelyt megláthassa. Beh nagy gerenda van saját szemeinkben, mellyek a szálkát kémlelik a pórnak agyában!”⁸⁰

(1848) „**Mesék. A kanári madarak.** Egy asszonyság, ki nagy kedvelője volt a kanári madaraknak egyik tágas és világos szobáját, melly télen át fűtetett is, madarai számára rendezé el. Ott ezen madarak kényelmesen éltek, mert a jószívű tulajdonosné mindenről bőven gondoskodott, – táplálékról, mulatságról.”⁸¹

(1848) „(Szavaltatott az April 9-iki népgyűlésen)

Az igaz, hogy mostan szörnyű nagy kár volna,

Ha valaki silány **meséket** mondana;

⁷⁸ Petőfi Sándor (1845): Úti jegyzetek. In *Összes művei. V. Vegyes művei*. S. a. r. V. Nyilassy Vilma, Kiss József. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956. 33.

⁷⁹ Tompa Mihály (1847): Szécsi Mária. In *Összes költeményei*. III. S. a. r. Lévy József. Budapest, Méhner, 1885. 22.

⁸⁰ Vas Gereben: Nevelőintézet. 1833-ban. In *Életrajzok és darázsfészkek*. Pest, Emich, 1847. 23.

⁸¹ [Peregriny Elek] A kanári madarak. In *A kis Józsi könyve. Olvasókönyv 6–8 esztendő gyermekek számára*. Pesten, Edelmann Károly sajátja, 1848. 16. (Gróf Zichy József urfinak karácsonyi ajándékul ajánlja Peregriny Elek.) – További, ugyancsak didaktikus mesék a kötetben: *A cedrusfa és a ribiszkébokor, A sas és a holló, Az öreg és fiatal baglyok, A fiatal és öreg szarvas, A pírók és az ökörszem, A fiatal és az öreg róka, A fecske és fiai, A páva és a darú, A pénz, a szegény ember és gyermeke stb. a 16–40. lapokon.*

Azonba' én mégis olly vakmerő vagyok,
Hogy egy csinos **mesét** mondani akarok.

Mesében nem lesznek tündérek tatárok,
Minmagunkon történt meg az egész dolog; [...]

Ez alatt a régi megcsalatott mátkák,
A szomszéd cseh-, lengyel- s a szép Olaszország
Kezet fogva csupán azért egyesülnek,
Hogy a rút csábítót együtt boszulják meg!

Illyen vége lesz a hamis esküvésnek,
S a **mesében** lévő szépséges legénynek;
Kivánom is, adja a magyar istene
legyen a legrútabb papucshős belőle!...”⁸²

(1848) „Hatodik osztály: 1.) vallástan, Bodola kézikönyvének 3. 4 és 5-ik szakasza. 2.) latin nyelv: Corn. Neposbol Attikus életrajza. Phädrus **meséinek** első könyve. 3.) német nyelv Márton szerint.”⁸³

(1848) „Az ifjúság többé jelenleg egy forradalmi lépést sem fog tenni. – Mindennek megvan a maga ideje. Csak egyet akarunk: a vélemény szabad nyilatkozatát. Ki ezt gátolná, az gyanúba fogna esni azonnal. Aesop **meséjében** a szolgálok megölték a kakast, hogy ez ne kukorékoljon, ne költse fel őket, hanem szabadon alhassanak. A kakas nem költé őket fel, de felriasztá az öreg asszony, kinél laktak, s kísérteti hangjával már éjfélkor fellármázta őket. Ha mi barátaink-, honfitársainktól nem akarunk ébresztő szót hallani, majd füleinkbe dörgi az ellenség! – De akkor már talán késő lesz!”⁸⁴

(1850) „De van feleletedben egy pont, mellyen különösen megütköztem és megbotránkoztam. Ez így szól: »Általában kérem gróf T. hogy ezen urak irányában, kik őt még harcaink legdicőbb perceiben is reá tudták bírni, hogy ő a magyar követ interponálja magát a francia udvarnál, hogy az fegyvert adjon nem nekünk hanem ellenségeinknek a horvátoknak, azon urak

⁸² Vajda János (1848): Gonosz házasság. In *Összes művei. I. Kisebb költemények. 1844—1860.* S. a. r. Barla Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 33, 35.

⁸³ Tavasi Lajos: Programmszemle. A pesti, sopronyi, késmárki, szarvasi, losonci, selmeci, győri, kőszegi, nagyenyedi, marosvásárhelyi tanodákról, közbeszótt alkalmas észrevételekkel. *Nevelési Emléklapok.* Ötödik füzet. Pest, Trattner és Károlyi, 1848. 127, 135.

⁸⁴ Vasvári Pál (1848): A márciusi ifjúság. In *Válogatott írásai.* S. a. r. Fekete Sándor, László József. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1956. 303.

irányában, kik el tudták hitetni, hogy a horvátok mellettünk akarnak fegyvert fogni s a t., s a t. nagyon óvatosnak kell lenni. « Valóban bámulatos egy koholmány! Ugyan derék ember lehetett, ki ilyent kigondolt! S Istenem, melly hitele van e derék embernek! Egy **mesét** gondol ki, melly szerint nekem vagy sült szárnak, vagy hazaárulónak kell lennem: *tertium non datur*. És Kossuth nem is látja szükségesnek a kérdezősködést e tárgy fölött, hanem bizonyos ténynek tekinti azt, miszerint én vagy sült szár, vagy hazaáruló vagyok. ”⁸⁵

2. MESE: 'REJTVÉNY, TALÁLÓS'

(1789) „A' Találós **Mese** volt Levél; a' Rejtett Szó Szérű.

Találós Mese.

Mi ez? rontnak törnek, 's az által épülök,
Idő haladékkal úgy meg is szépülök,
Hogy Aszszonyi nem is szeret reám nézni,
Ditséretét tiszta testemre tetézni.
De ha a' nézéshez más sok hozzá járúl;
Mind Férfi mind Aszszony le-esik lábárúl.”⁸⁶

(1791) „Itt jutnak eszembe három sőt négy **mesék**,

Az első magamon *Kolosvárb*an esék:

Hogy aratás előtt új kenyeret ettem,
Melly tsudát először nem ez úttal tettem.
Más ez: Hogy egy lovon három nyereg vala,
'S a' három nyergekben két ülő nyargala.
Harmadik egy Mólnár a' ki borért fizet
Ha vize van, 's ha nints akkor iszik vizet.
Végre, hogy van egy Úr, ki egy esztendőbe
Most ezer napot ír, 's többet jövőendőbe.
Ha ki-találgatod ezeket, fogadom,
Hogy az áldomássát otthon jól megadom.”⁸⁷

⁸⁵ Teleki László (1850): (Levél) Kossuth Lajoshoz a felvetett diktátorság-kérdése tárgyában. In *Válogatott munkái*. II. Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. 56.

⁸⁶ Komáromi *Mindenek Gyűjtemény*. 1789. II. negyed. IV. levél. 57. – A fenti szöveg csak egy példa a több tucatnyi találós meséből, amely e periodikában megjelent.

⁸⁷ Pestre egy Jó Barátomhoz írogatott Levelem, a' Bétsi és Erdély Országi Utazásaimról, Erdélyből 1791-ben. In Mátyási József *Verseinek folytatása*. Második darab. Vátzon, Nyomtatott Maramarosai Gottlieb Antal' betűivel, 1798-dik Eszt. 236.

(1792) „Többet tanultam volna egy órán
Mint a' mennyi **mesét** esztendő Századok
Hosszú Sorai meg-fejtenek” [...]”⁸⁸

(1793) „Egy különös szepet, mint érdemes Aszszonyi képet
Most, valamit ha tehetsz, festeni Múza mehetsz
Volt Madarom egy szűz; de mivel már égeti. szent tűz,
Múla leányi neve 's aszszonyi kontya leve.
Elete' párjának Papi szív jegyzette magának,
Néki hitét le-tévé 's már kebelébe vevé.
Aszszonyi díszébenn ki ez? ezt el-rejtve nevébenn
Múza! velem ki-keresd 's lopva meg-írni szeresd.
Nézz neve' rendjébenn; hever egy ARANY az közepébenn
Melly aranyos nevezet drága nemére vezet.
E' **mese** mit tészenn az aranyt mutató fele részenn
Tsak tapogasd ki-tehethd,'s egy karikába szehed.”⁸⁹

(1793) „Mit tesz ez? kérlek tapogasd **mesémet**:
Hogy ne leld kultsát, ha keresni kész vagy'
Titka nem oly nagy.”⁹⁰

(1794) „Sőt magamot-is, ki magammal eggyező nem voltam, magamat – ezt a' nagy **Mesét**,
magamnak felfejteni nem tudtam, jobban esmérem, jobban megfogom.”⁹¹

(1795) „Káts István Várad Velencei Plebánus rendkívül való v. levelező Tagja a' Társaság-
nak ajánl az ifju Társainak egy rövid munkátskát az ártatlan multságoknak próbájit. A'
Munka T. Paphoz illő, a' ki t. i. a' multságoknak meg-engedhetőségeket a' Sz. írásból vé-
tetni szokott ellen-vetések ellen óltalmazza. Az egész darabotska III részekre van osztva,

⁸⁸ Szoros fordítás Klopstok szerint. In *Próba mellyet anyai nyelve' tanulására tett a' Nagy Enyeden tanulo ifjak között fel-állott Magyar Társaság*. Nyomtatott a' Társaság Költségével. Kolo'sváratt, a' reform. Kol. Betűivel. 1792. Eszt. 140.

⁸⁹ XIX. ENYELGÉS. Egy Tiszt. Férjfi' párosodásakor. 1784-benn. In Édes Gergely' *Enyelgése*. *Avagy Időt töltő Tréfás Versei*. Íródtak rész szerint még az Oskolába, rész szerint Hetenyenn, rész szerint Martosonn. A' Vers-Szerző költségénn. Pozsonbann, Wéber Simon Péter betűivel, 1793. 27.

⁹⁰ XX. ENYELGES. Egy Barátomhoz. Akkori Danl, mikor az idegen köntös már igen betsre kapott 1786-benn, az akori Földmérők által. In Édes Gergely' *Enyelgése*. *Avagy Időt töltő Tréfás Versei*. Íródtak rész szerint még az Oskolába, rész szerint Hetenyenn, rész szerint Martosonn. A' Vers-Szerző költségénn. Pozsonbann, Wéber Simon Péter betűivel, 1793. 29.

⁹¹ [Kármán József] Fanni' hagyományai. *Urania*. Első Esztendő, Második Köttet. Vátzon, Nyomtatott Marmarosi Gottlieb Antalnál, 1794. 227.

az 1⁵⁰ fejtős **meséket** foglal magában, melyekben jelesek, de nem igen válogatottak-is találatnak.”⁹²

(1809) „Hosszas nyomozás után az Özvegy *Kazikné* megtudta, hogy az ő leánya ezen pusztaszigetbe vitetett légyen, és hogy azok, a’ kik őtet oda amaz embertelen áldozatra vitték, vissza nem tértek, tizenkét izmos férjfiat vévén maga mellé ezen szigetre hajózott, hogy kedves leányának, a’ kit már a’ dühös áldozattól megemésztetnek lenni vélt, legalább szároz tsontyait láthassa, ’s szívéhez szoríthassa. De mikép megörült, midőn az ő kedves leányát életben találta, és életét egész bátorságban lenni látta! meg nem foghatta ugyan, hogy mikép került légyen az ő leánya az ott talált két Európai fejer embernek társaságába, de a’ leányzó azonnal kifejtette a’ **mesét**, és vídám ábrázattal elbeszélte az édes anyjának, és testvér bátyjának, a’ ki az alatt tizenegy társaival együtt a’ hugához közelebb érkezett, miképp mentette meg őtet ezen két fejer ember az halál torkából [...]”⁹³

(1834) „Vilma: Napokban, a’ mint künn sétálni voltam,
Egy pár szerelmes szívre bukkanék,
Kik lomb alatt, egy kis halom körül,
Beszélgetének bizodalmasan.
Beszédök’ tárgya vonzó lehetett,
Mert észre sem vevének, annyira
El volt merülve mindenik.

Hangai (*magában*): Mi ez?
Tán csak kileste titkos útamat? (*Vilmához*)
Nem gondolom, hogy ezt rajzolja most?
Vilma (*folyvást rajzolatával foglalkozva*):
Sőt épen ezt. Mi érdekes tekintet
Ifjút ’s leányt meglepni árny alatt,
Midőn szivöknek álmait regélik,
’S csak ketten, kedvesen.
Hangai (*nyughatatlanul*): ’S hogy tartozom
Én e’ **meséhez**?”⁹⁴

⁹² A’ Pesti Magyar Társaság kiadásainak első Darabja. Pesten 1792. *Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca*. Ki-adta Pántzél Daniél. (Bécs, 1795.) 126.

⁹³ *Magyar Robinson, vagy-is Újvári és Miskei magyar vitézeknek viszontagságai, és azoknak e’ Világ’ külömbféle részeiben történt tsodálatos esetei...* Második könyv. Írta Szekér Aloysius Joachim, Előbb több-féle Tudományoknak Tanítója most Tábori Pap. Pesten, Hartleben Konrád Adolf könyvárosnál a’ Vátzi útszában, 1809. 40–41.

⁹⁴ Vörösmarty Mihály: A’ fátyol’ titkai. In *Összes művei*. X. Drámák. V. S. a. r. Fehér Géza. Budapest, Akadémiai, 1971. 179–180.

(1836) „Még egyszer ment le a nap, s megint egyszer jött fel: és ime, Andaházi ajtaja megnyílik, s Rimai betoppan.

– Ujság! – így kiálta.

– Örök ujsághordó! mit tudsz újlag? – kérdé Andaházi.

– Valami igen fontost, valami igen érdekest, s mindenekfelett reád nézve.

– Reám?

– Igen, igen reád! vagy elfeledted-e, hogy újdonat-új alügyész vagy és első pörödet e jelen törvényszéken kell indítanod?

– Rendes emlékeztetés! de mire vezet ez?

– A pör, édes alügyész úr, születőfélben van: készüljünk neki, hírt-nevet fogunk arathatni, s talán valami egyebet is.

– Találós **meséd** hosszabb, mint kellene.

– Tudd meg tehát: a megyei fogház bizonyos szép vendéggel gazdagult. Gyönyörű leányka, de szegénykének feje veszélyben forog. Mentésére a főügyész téged fog kirendelni.”⁹⁵

(1836) „Elfeledém mondani, hogy ez nem kísértetes, hanem természetes igaz történet. – Sokan tettek már próbát, de igyekezetük sikertelen lett. Azonkívül hogy a legszebb cselekedetet viszi végbe, ki őket kiszabadítja (a mi szebb lelkeknek már elég jutalmuk) száz ezer körmöczi arany lesz jutalma, mely őszveg a rejtek hely egyik szögletében gyönyörűn fénylik, ez időig még nem penészesedve. Ki záratta őket picziny korukban oda, mi okból s hogy éltek meg tehetségökben sat. mindazt ugyan ott megtudja a kiszabadító, midőn az aranyokat kezéhez veszi. De most már az ott történetekre. – A három hallgatónak kettője már kitalálta a **mesét**, de nevetésöket elfojták.”⁹⁶

(1836) „Mi különös a’ mi életünk!.. Létünk’ egy sűrű köd borítja; ’s minden igyekezetünk – minden könyvmelletti vírasztásunk – minden tudásutáni szomjunk mellett is magunk magunknak egy találós **mese** vagyunk...”⁹⁷

(1844) „Hogy rajta senki ne

Csigázza az eszét,

Megfejtem röviden

E találós **mesét**:

Én a bort rendesen

Kocsmából hozatom,

⁹⁵ Kölcsey Ferenc: A vadászlak. In *Összes művei*. I. S. a. r. Szauder Józsefné és Szauder József. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. 349–350.

⁹⁶ Táncsics Mihály (1836): *Tordai Endre és az oklevelek*. Készült 1836-ban. Pest, Nyomatott Buschmann Ferencznél, 1873. 8–9. (Táncsics Mihály Művei III.)

⁹⁷ Petrichevich Horváth Lázár: *Az elbujdosott vagy Egy tél a’ fő városban*. II. Kolozsvártt, Tilsch és Fia’ tulajdona, 1836. 6.

Most pénzem nincs – vizet,
S nem bort, azért iszom,
Azért bizon!”⁹⁸

(1849) „Eddig szól a **mese**. Nos kitalálnátok,
Hogyha megfejtését, most már bíznám rátok?
A juhok, atyafi: Magyarország népe,
S a mézszárló juhász: Ferdinánd hű képe.
A gazdákat pedig, jertek Debrecenbe,
Megmutatom nektek mindjárt szemtül-szembe.”⁹⁹

3. MESE: 'EMPIRIKUSAN NEM IGAZOLHATÓ INFORMÁCIÓ' / 'FIKCIÓS NARRATÍVA' (PEJORATÍV KONNOTÁCIÓVAL)

(1778) „Charites: Bizonyára óh Éukrates azt gondolnám most, hogy tsak **mesét** beszéllesz előttem, ha már ma valóságot-is nem tanultam volna tőled.
Eukrates: Nem jut-é eszedbe, hogy *Haller*-is emlékezik a' Plánták' Társaságáról; a' midőn a' kevély *sárga Entzián* virágról így szól. [...] *Más Országot tésznek* viszontag a' *Halak*, mást a' *Bogarak*, mást a' *Férgek*. E' szerint látod, hogy az *élő állatokra* nézve helyes *Fundamentumon* épült az, a' mit tsak **mesének** gondoltál lenni.”¹⁰⁰

(1780 e.) „Ha lesz készen munkám viszem a' vásárra
Jó pénz üti markom azzal nem sokára
De mivel jó étkem 's Asszonyom kínállya
A tál fenekét is édesdeden válja válja.
Vájja vájhattya is mert olyan étkeket
Az Apja sem evet én a millyeneket
Készíteni szoktam kivált tsemegéket
Túrós, szilvás, vajas, mézes derejéket
De hogy el hidjétek a' miket beszéllek
És azt ne mondjátok hogy én tsak **meséllek**

⁹⁸ Petőfi Sándor (1844): *Vizet iszom*. In: *Összes művei*. I. *Költeményei*. I. S. a. r. Varjas Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951. 104.

⁹⁹ Sárosi Gyula (1849): *Ponyvára került arany trombita*, az örök igazság parancsolatjára mondvacsinálta Sárosi Gyula. Bevezetésekkel és jegyzetekkel közléteszi Bisztray Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951. 136, 138.

¹⁰⁰ *A természet szépségéről való beszélgetések*. Mellyeket német nyelven írtt Johann Georg Sulzer, a' berlini f. királyi gymnasiumban mathesist tanító professor, most pedig nemzete hasznára magyarra fordított Sófálvi Jó'sef. Kolo'sváratt, nyomt. a' réf. koll.' betűivel, 1778. 24, 27.

Nézzétek meg majdan laskát hogy metéllek
Ne féljetez töllem, mert meg nem ítéllek”¹⁰¹

(1788) „A' Léleknek halhatatlanságáról.

Azokra megyek most által, a' kik az aránt semmit nem törődven, van é vagy nints Isteni gondviselés, azt tartják, hogy az ő lelkek halandó, és az ő testekkel egygyütt el enyészik, vagy leg alább, hogy az élet után nints mitől félni, mivel nem leszen sem ítélet, sem azt követő bódlog, vagy bódlogtalan állapot, és valamit a' Paraditsom és a' pokol felől beszéllenek, tsak **mesék**, a' minéműek vóltanak hajdan, a' mit a' Poéták az *Eliziumi* mezőkről, és más effélékről beszéllettenek, 's ahozképest, hogy a' vallást mind egynek lehet tartani, semmit nem függvén attól senkinek az ő bódlog vagy bódlogtalan állapotja, hogy ez vagy amaz vallást tartja.”¹⁰²

(1790) „XXXV. MÉHEK. Azon tapasztalások, mellyeket a' természet vi'sgálók, a' méheknek életek' módjáról, gazdaságokról, munkájokról, és igazgattatásokról tapasztalgattak, olly különösök, hogy valóban tsupa költeménynek és **mesének** tartattathatnának, hanem ha olly tapasztalású emberek felelnének azok mellett, mint *Srammerdam*, *Maraldy*, és kivált képpen ama természet' nagy bűvára *Rómür*, a' ki a' méheknek természeteket, rendjeket, kiírhatatlan szorgalmatossága által különösen meg-vi'sgálta és ki-tapogatta.”¹⁰³

(1791) „Haszontalan fogjátok azt nékem ellen vetni, a' mivel más hozzátok hasznos plántákat rontó férgek szoktátok elhítenni, hogy a ti törvényeiteket nem lehet meg-váltóztatni, mert megfoghatatlanok. Beszéllyétek ezt a saját áruló kofáknak, de a' meg-világosodott, 's józan elméjű emberek mindég azt fogják állítani, hogy ez illyen aggott dajkáknak való **mesét** tsak azok beszéllik, 's kívánnák el-hítenni, kik ezen zavaros, tekergő, örvényes törvényben halászván, benne másoknak közromlásával önnön hasznokat talállyák; [...]”¹⁰⁴

¹⁰¹ Comoedia de artibus. In *Protestáns iskoladramák*. S. a. r. Bernáth Lajos. Budapest, Franklin Társulat, 1903. 247–248. (RMK 21.)

¹⁰² A' vallást mind egynek tartó emberek' értelmének meg-vizsgáztatása, mellyben nem tsak az igaz Vallásnak fundamentomai fedeztetnek-fel, hanem az Atheusoknak, Istent tagadóknak, Deistáknak, és más kellenél szabadosabban gondolkodóknak ellenvetéseik meg-fejtetnek. Írta Frantzia nyelvben Piktét Benedek, magyarra fordítódott Felső Őri Fülep Gábor által. Pozsonyban, Wéber Simon Péter költségével, és betűivel, 1791. 69.

¹⁰³ A' folyó és versbéli magyar beszédnek válogatott példái mellyeket a' tanuló ifjúságnak hasznára össze-szedette Nagy-Aytai Cserei József. A' szelidebb tudományoknak királyi tanítója. I. szakasz. Szeben, Nyomtt. Hochmeister Márton K. priv. könyvnyomtató által, 1790. 199.

¹⁰⁴ Laczkovics János (1791): Jegyzetei az Oratio magyar átdolgozásának függelékében. III. A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. S. a. r. Benda Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. 155.

(1791) „Egy atya azért el-nem kergeti a' fiait, ha valamellyek közülök rendetlenebb meg hajtást tsinál-is a' többinél! tsak szeressék, 's tisztellyék ötöt, azután bé elégszik mindennel. Az én törvény székeim néktek a' ti esztelenségeiteket szemetekre nem hánnyák; szánakodnak inkább rajtatok, hogy el hagyátok eszeteke a' leg-eztelenébb **meséknek** gyüteménnyel által, a' mellyeket tsak a' világon lehetnek, el-bolondítani; de még jobban sajnálkodnak azon a' bolond szokástokon, és eszettekkel való élesen, a' mellyel iparkodtok esztelen **meséiteket** igasságasítani, és mentegezni.”¹⁰⁵

(1793) „Magad vagy oh finnyás gusztus! az oka, hogy ezeknek
A' valóban égi magból származott embereknek
A' valóságot árnyékban, az igazat **mesékben**
Kell be-verní, a' nagyon el-gyermekesült elmékben.
Van törvény; a' jót 's igazat erőltetve tanító,
Van tudomány – az értelmet 's akaratot javító.
De mind ezek ízetlenek úgy-e? mert nem engednek
Erőltetéstől írtozó természetű lelkednek.”¹⁰⁶

(1793) „Ez a' Nyelv emlékeztette őket az ő vitéz Eleikre, Atilára, Hunyadira, Mátyásra, Lajosra. A' Batoriakra 's egyebekre. Látták: hogy ha egyszer Nyelvünk eltöröltetik, majd tsak mint valamely **meséket**, úgy fogják emlegetni-némely írgy idegen pizskáló írók ezeknek halhatatlan virtusaikat, 's jelességeiket.”¹⁰⁷

(1794) „Vagyon sok egyéb **mese**-is XII-dik Károly' éltében, a' mint azt Volter irta; de ez a' Mázeppáról-való beszéde-is merő **mese**. Mert ki híheti azt el, így folytattya írását Gvadányi Generális: hogy ezen vad-lónak hátán ő egész Ukrániáig meg-maradhatott volna? jóllehet reá volt kötözve.”¹⁰⁸

¹⁰⁵ A' Jésus társasagbeli szerzeteseinek, *Khinábúl való ki-űzöttetése*. Romában, 1791. 48.

¹⁰⁶ X. A' Bétsi Magyar Músához sajnálkodó panasz, hogy a' Kurirtól el-hagyatott. In *Hol-mi. Külömb-külömb-féle dolgokról írtt külömbb-külömb-féle versek, és rész-szerént kötetlen folyó beszédek*. Ildik darab. Egyszer-másszor írogatta, és most közre botsátja Horváth Ádám. Győrben, nyomtatt. Streibig Jó'sef betűivel, MDCCXCIII. 85.

¹⁰⁷ [Szaller György] XIV. A' Magyar Nyelv. In *Külömbféle példázatok és oktatások, mesék, levelek, az állatoknak leírása, és versezetek*, mellyekben Az isméretes Frantz Telemák' képezete szerént feljegyeztettek Deák és Német Nyelven a' Nemzeti Magyar nyelvnek különös szép tulajdonsági, a' beszéd' nemei 's némely közmondások a' nehezebb értelmű szókknak külömbféle magyarázattával együtt az anyai magyar nyelv' tanulóinak számára. Posonyban, Fűskuti Landerer Mihály' betűivel, 1793. 32–33. – A kötet *Mesék* cím alatt fabulákat is közölt. I. A' togoról és a' gyomororról. II. A' madarászról és a' madarokról. III. A' vén emberről és a' halálról. IV. Egy jegenyé fáról és tsipkebokorról. V. Egy ketskéről és a' farkasról. (81–87.)

¹⁰⁸ Molnár János: Némely nevezetes emberekről. Mazeppa. *Magyar Könyv-Ház*. Trattner, Pest, 1794. 99–100.

(1796) „Másképpen a' gonosz erköltsű Könyveket
 Gyűlölte, útálta, és más illyeneket,
 Mellyek a' homályban fáklyákat gyűjtani,
 'S Törvényhez illendő dolgokat nyújtani
 Kérkednek; 's **meséket**, és füstöt árulnak,
 A' Világosságtól, igaztól távúlnak;
 Tsalárd énekléssel, és tsiklandozással,
 Sok féle elegyes öszveszőtt mismással
 Járatlan útakra, örvényre ragadnak,
 Orvosság' helyébe, méreggel itatnak.”¹⁰⁹

(1796) „Rhodus, és Cos nem sokáig éltek magok szabadságokkal, mert a' Cariai Király Mausolus magáévá tette azokat. Ezen Királynak élete párja Artemisia; azon tiszteletnek meg-adásáért, a' mellyet ő maga férje hamvánál véghez vitt, (ha a' Historicussokban nem lehet kétségeskedni) nagyon híres lett, mert némelylek azt írják felőle, hogy ő ennek sírhalmán egy setét kamarába mély gyázba végzette életét. Ellenbe mások azt írják felőle, hogy ő egy ármádát vezérlett volna, és sok diadalmokat-is nyert volna. De tsak az idő haszontalan vesztegetődne-el; ha illyen dolgokba, a' mellyek talám tsak **mesék**, tölttetten-el, azért-is, hogy a' fontossabb dolgokat ki ne hadgyam.”¹¹⁰

¹⁰⁹ Örök emlékeztetire Sándor Leopoldnak Austriai fő hertzeg' Magyar ország' nádor ispánnnyának [...] Irta Deák nyelven Mélt. Ts. Kir. Udvari Tanácsos Birkenstok Menyhárt úr. Magyar Versekenben (némelylek Toldalékokat adván hozzá) foglalta Szent-Györgyi Gelérd, Első remete Szent Pál Szerzetebéli Pap. Bétsben, A' Ts. Kir. Némák, és Siketek Szabados Könyvnyomatatójánál, 1796. 16.

¹¹⁰ II. Rész. A' Görögökről. III. Szakasz. Hatodik tzikkely. In A' világnak közönséges históriája. A' mellyet magyar hazájához viseltető szeretettül ösztönöztetvén, és néhány jeles, és hiteles Authorokból ki-szededetvén ugyan ezen Hazájának élő nyelvén bátorodik nékie, mint igaz fiúi szeretetnek áldozattyát bé-mutatni gróf Gvadányi József, magyar lovas generális. Első kötet. Pozsonban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1796. 292. – A Bévezetésnek a szájhagyományozásról szóló részét folklorisztikai relevanciája miatt közlöm: „A' Régi időkbe, a' midőn még az írás fel-nem-találtatott, az Authorok a' történt dolgoknak valóságához másképpen nem juthattak, hanem Traditiók által p. o. egy Atya hallotta, hogy ez, vagy amaz dolog így történt Össeinél, el-beszéllette maga fiának, ez szintén úgy a' magáénak, és így fiúról fiúra, kézzől kézre ment ezen hírdetés mind addig, míglen az írás fel-találtatott, és a' dolog-is írásba nem vévődött. Sok Nemzetek pedig, ditsőségesen végzett dolgaikról, éneket gondoltak-ki, a' mellyeket majd szívek meg-szakadásáig énekelték, és ezeket-is a' maradékok meg-tanúlván énekelték, és végtére ezekből-is sok dolgoknak valósága ki-tanútatott, és írásba vétetődött. Gyakran még most-is hazánkba a' paraszt Nép szájából hallunk őseiknek dolgairól mindenféle emlékeztető mondásokat, és éneket-is, úgy mint Mátyás Királyról, Toldi Miklósról, Kenyési Pálról, 's többekről másokról. Már mivel ezek a' betűt sem esmérík, nem lehet másképen, hanem hogy ők ezeket Traditiókból tudgyák.” (9–10.)

(1796) „A' jó Pap ezen beszédet el-únta halgatni, 's monda: A' mit én néktek beszéltem, az mind szent igaz vala, de a' miket ti elő-hoztatok, azok merő **mesék**, költemények, és semmire való dolgok.”¹¹¹

(1797–1801) „Magyarázd hát Musa! a vers nemességét,
Tárgyát, igasságát, hasznát, ékességét.
Jó lesz-é úgy tenni, mint némely Poeták?
Kik igasságokat tsak **mesékből** irták.”¹¹²

(1798) „Időre Marokkóig ki-terjedhetne az *Algieri*, *Tunisi*, és *Tripolisi*, *Frantzia* Colonia, a' melly jövedelmesebb lenne, mint akar mi Nap-nyugoti *Indiai* Colonia. Itt lehetne 'hát a' sok mester emberek', ritka mivű mesterek', tudósok, 's egyéb e' félék' hajóra lett ülésének okát keresni, a' kik minyájan a' Coloniák' virágoztatására fognának (ezen okoskodás szerént) *Afrikába* küldettetni. – Az e' féle okoskodás, tsak papiros töltő **mese**.”¹¹³

(1799) „A' *Rozomák*. [...] Ollyan ragadozó, és telhetetlen mint a' farkas. De minden nagy ehetősége-is ellen nem állván, tsak ugyan **mese** az, hogy magát mikor igen sokat evett, két egymáshoz közel lévő fák közé fúrná, 's a' maga nagy hasát úgy üresítené-ki hátúl, hogy ismét többet ehessen. [...] *Krakánról*. [...] De ugyan mi indíthatja ezt a' tsudaállatot az ilyen feljövésre? Talám a' maga eledelének megszerzése? mert úgy tartják, hogy ekkor egy egész esztendőre valót eszik. Hogy pedig ugyan tsak derék vendégséget tarthasson, kiűriti magából, azt mondják, a' ganéjját, melly a' vizet zavarossá teszi, és annak a' halakra nézve ollyan drága illatja van, hogy mindenfelől, seregenként úsznak oda. Ekkor eltátja a' száját, és többnyire mind elnyeli őket. Ha a' maga nagy hasát megtöltötte, ismét leül nagy lassan a' víz fenekére, és ott egész esztendeig emészti a' maga prédáját a' hasában. – Tsupa **mese**, hogy illyen állat volna.”¹¹⁴

¹¹¹ Sándor István: *Sokféle*. IV. darab. Streibig, Győr, 1796. 106.

¹¹² Bessenyei György (1797–1801): Világosítás vagy Intéző Beszéd a Geniusomhoz. In *A természet világa vagy A józan okosság*. A költő kéziratából első ízben kiadta Bokor János. Budapest, Franklin Társulat, 1898. 35. (RMK 7.)

¹¹³ Bétsi Magyar Mercurius. Bécs, 1798. 727.

¹¹⁴ *Természeti-historia a' gyermekeknek*, melyet Raff György Kristián göttingai tanító után, némelly hozzáadásokkal, és szükséges változtatásokkal, a' maga költségén magyarul kiadott, és kinyomtatott Fábíán József. Wespzprémben, nyomtatott Számmer Mihály betűivel, 1799. 451–452, 640–641. – A 452. lapon található jegyzet is tartalmazza a *mese* szót: „Egy Svétziai Pap *Olaus Magnus* tette ezt a' mesét legelőször esmeretessé a' maga históriájában *de gentibus septentrionalibus Lib. 18. Cap. 7.* és egy magát két fa közé fúrt *Rozomákot* le-is rajzoltatott. – *Conrad Gesner* Svajtzer tudos-is két fa közé festette ezt az állatot, és így ő-is hitte ezt a' mesét.”

(1799) „A' Növényekben könnyebben megesik, hogy különböző Nemeknek mesterséges termékenyítése által, mint a' Dohányban, ée. tenyésző magot hozó felemás Fajok származzanak. Ellenben a' Marhákból és Lovakból, vagy Szamarakból; a' tengeri Nyúlakból, és Tyúkokból, vagy szinte az Emberekből, és Barmokból gondolt Felemásokról való **mesés** Beszédek, kétségg kívül semmi további megczáfolást nem kívánnak.”¹¹⁵

(1802 e.) „Ezek szerint, Hunyadi Jánost azon nagy emberek laistromába kellene írunk, a' kik nem törvényes ágyból származtak; a' mely, egy józanonn gondolkodó ember előtt, ámbár legkissebb alatonítására sem szolgálna ő neki: mindazáltal kár volna azt ő reá fogunk, hogy ő fattyú gyermek lett volna; ha ugyan Heltai Gáspárnak és Pethő Gergelynek ezen vélekedését jó fundamentomonn kétségbe hozhatjuk. A' kibenn pedig a' históriai igazságoknak valami érzése van; Petőnek ezen előadásánn, lehetetlen, hogy akar egyszeri, akar többszöri olvasásra, inkább **mese** és költemény, mint valósággal megtörtént dolog izét ne érezzen.”¹¹⁶

(1803) „Mit mondjak a' kults lyukon, az ablakon, az ajtón való bebúvásról? Ez olyan képtelenség, a' mellynél már nagyobb alig lehet gondolni is. [...] Ez természet ellen való dolog, és valóban nagy gyaláztatja van ez az emberi okosságnak, hogy valaha illyet hittek, sőt még most is hisznek az emberek. Maradjon hát az illyen bolondság! soha ezeknek nem kell hitelt adni, akarki mondja is, és beszélje előttetek. A' láthatatlanná létel és elváltozás felől való értelemre, úgy látszik a' régieknek **meséik**, és tanítások módja szolgáltatott alkalmazhatóságot. [...] Noha vagynak olyan mágneskövek, a' melyek sok font vasat magokhoz tudnak vonni: mindazáltal hazugság az, hogy két mágnesek, mellyek kevés távolságra állanak egymástól, egy darab vasat magok közt a' szabad levegőégben függve megtarthatnának. [...] Izetlen büzetlen **mese** hát az, hogy Mahumed Török prófétának vaskoporsója Mekkában két nagy Mágnesek' között, a' levegőégben függene. [...] A' földi *gelesztáról* (Lumbricus terrestris) vagy *kukatról* ismét azt **mesélik**, hogy ha ezt a' tolvaj és egyéb gonosztévő is ruhájába varja, és megfogják, nem megy rá a' törvény. Hasonlóképpen ha a' leányok a' pártájokba, pintlijekbe rejtik, sok kérők lesznek, és annál hamarabb férjhez fognak menni. Képtelen gondolat!”¹¹⁷

¹¹⁵ *Természeti história. A' Linne Systémája szerint. Első Tsomó. Az állatok országa.* Írta Földi János. Az orvosi tudománynak doctora, a' Ns. Szabad Hajdú városok kerületének rendes orvosa; és a' jénai physica, és minerális tudós társaságoknak tagja. Pozsonyban, Wéber Simon Péter költségével, és betűivel, 1801. 15. (Az előszó datálása: „Írád Hadházon 1799. eszt. Juniusnak utolsó napján.”)

¹¹⁶ Budai Ferenc (1802 e.): Hunyadi János. In *Magyar ország polgári históriájára való lexicon, a' XVI. század végéig*. II. darab. Készítette néhai tiszteletes tudós Budai Ferentz úr, a' szováthi ref. Ekkle'sia predikátora. Kiadta Budai É'saiás, a' debreczeni ref. Collegiumbann historiát, görög nyelvet, és deák ékesennszollást tanító professor. Nagy-Váradonn, Máramarossi Gottlieb Antalnál, MDCCCX. 242.

¹¹⁷ *Természeti tudomány a' köznépeknek.* A' babonaságnak orvoslására és a' köznép közzül való kiirtására

(1806) „Csak valld meg jó szívű Olvasó, hogy **mesésnek** tecczik előadásom. Útazásról jönni, adósság nélkül, *módi* nélkül meg nem romlott Lélekkel. Ezek olyan dolgok, melyek minden Igaznak látszatosság vagynak. Én nem mondok ellene, de azért azt állítom, hogy igazat szoltam.”¹¹⁸

(1806) „Úgy de az embertől, ki felérheti könnyen eszével, hasznose vagy káros? **mesemondae**, avvagy igazság, a' mit az újjító javasol? ne lehessene várnunk gyorsabb szófogadást, mint egy otromba baromtól, hogyha igaz, vagy jó, a' mit hasznára tanácslunk?”¹¹⁹

(1807) „Mind az, valami az érzőinakat igen megilleti, és mozgásba teszi, ez illy idejű gyermekeknek nagyon ártalmas. Igen oktanul tselekszenek, midőn erős zörgés, nagy kiáltás, vagy hirtelenvaló elhagyása által mindenféle rettentő dolgokkal igyekeznek őket megijeszteni és rettenteni. Azok a' bolond **mesék** az emberhússal élőkről, kísértetekről, tsudálatos vadállatokról 's a' t. ártanak az ő testeknek, és gyengítik az ő értelmeket, az ő képzelődések, mely az által igen felindíttatik, szerez nékik nyughatatlan álmakat [...]”¹²⁰

(1808) „Ezen beszélgetésnek Miskei mind eddig tsendes halgatója volt. Meg szólamlott az után ő is, de nem egyebet mondott, hanem szemérmetessen mentegette magát, hogy Ő, a' ki az ötödik Iskolánál följebb nem lípott, illyen okoskodásokba ereszkedni nem bátorodna; jobban illetnék illyen tárgyokról való okoskodások Pusztait, a' ki Losontzon, és Ujvárit, a' ki Egerben a' Böltselkedés Iskoláját helyessen ki tanulták; ő, az Iskolai gyakorlást koránn félbe szakasztván, Esztergomban Borbély inas korában a' művhelyben mást nem igen tanult, hanem borotválás közben elől fordúlt némely gyáva **meséket**, a' melyektől

irta és kiadta Fábián Jó'sef a' veres-berényi hely. confessiót tartó eklesiának l. tanítója. Egy réztábla rajzolattal. Weszprémben, Nyomtattatott Számmer Mihály' betűivel, 1803. 7–8, 199, 268.

¹¹⁸ Írófi: Amourette Vizsontagságai, vagy Dicsérő Írás Amourette ölbeli Kutýácskára, Rabener után. *Segítő. Hónapos Írás a' Szépnek előmozdítására.* Ki-adja Kis-Csóltói Ragályi Tamás. Budán, Landererné Betűivel, 1806. 38.

¹¹⁹ Verseghy Ferenc: Az Újjítókhöz. In *Magyar Aglája, avvagy Kellemetesen mulató nyájaskodások külömbféle versnemekben.* Budánn, A' kir. magyar univers. betűivel Eggenberger József' pesti könyvárosnak költségére nyomtattatott, 1806. 118.

¹²⁰ Fontos kérdés, miképpen kelljen a' gyermekeket természet szerint úgy nevelni, hogy egésségesek, nagyok, erősek és hosszú életűek lehessenek? Mellyre leghelyesebben megfelelt az időben frantzia nyelven Ballexserd, genevai természetvizsgáló, mellyért az Hárlemi Tudományok' Akadémiájától egygy arany pénzzel megajándékozott; most pedig a' magyar nemzet' hasznára németből fordította G. Domby Sámuel, orvos doktor, s tekintetes Borsod vármegyének érdempénzt vevő orvosa. Posonban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály' betűivel és költségével, 1807. 126–127.

sem az esze, sem a' borotvája élessebb nem lett – Miskeinek ezen mondására el mosolyodott mind a' két beszélgető társa [...]”¹²¹

(1809 e.) „Tanáltnak ezeken kívül még olyanok is, kik ezen könyvben az arany tsinálás mesterségéről olvasván, némellyek közüllek majd azt fogják kiáltani: feszíttessék meg ez az obscuráns feszíttessék meg, miért hogy bátorkodik a' már világosodni kezdett emberi Nemet, az ostobaság böltsőjében rengetvén, **mesés** költeményekkel ismét el aladni.”¹²²

(1819) „BÉ-ZÁRÓ VERSEK.

Ha az élő fák beszélnek,

Mint a' Poéták **mesélnek**.

A' példák is tanítanak,

Főkép' a' mellyek ártanak.

Itt is beszéll a' Koporsó,

Gyilkos halált kiáltó szó.

Haljuk hát a' panaszszait,

E' gyász Koporsó szavait.

Én Mészáros György itt fekszem,

A' ki a' Menybe ígyekszem.”¹²³

(1819) „MIKHÁL: Ehol

jövének egyszer a' Mohádik, és

a' Maurusok' hatalma a' Spanyol

földön megént egészszen eltenyészett.

Minden csak azt kiáltá: »a' Mohádik! - -

nem meszsze vannak a' Mohádik!« – Én

szunnyadtam, és – de hátha csak **mese**?

mondá az én nehezen-hívő öcsém. –

Igy egyszer egyj boldogtalan Éjtszaka

elvette mindenünket”¹²⁴

¹²¹ *Magyar Robinson, vagy-is Újvári és Miskei magyar vitézeknek viszontagságai, és azoknak e' Világ' külömbféle részeiben történt tsodálatos esetei...* Első könyv. Írta Szekér Aloysius Joachim, Előbb több-féle Tudományoknak Taníttója most Tábori Pap. Pesten, Hartleben Konrád Adolf könyvárosnál a' Vátzi útszában, 1808. 20–21.

¹²² Előjáróbeszéd. In *A' mostani Adeptus vagy is A' szabad kőművesek' valóságos titka*. Frantziából fordította Báróti Sándor magyar nemes testőrző. Béts, Nyomtattatott Haykul Antal betűivel, 1810. 7–8.

¹²³ *Vérrel festett koporsó*. Írta Hód víz parton Szinyei Farkas András palatinalis fő-udvari poeta, T. királyi tábla' nyúgvó H. nótáriusa Angyali Manka' kis Virág Kertje Írója LÓI Tanács' Zabolázója. Vátzon, Nyomtattatott Gottlib Antal betűivel, 1819. 43.

¹²⁴ Katona József (1819): *Bánk bán*. Kritikai kiadás. Második (végleges) kidolgozás. S. a. r. Orosz László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 255.

(1819) „Rónay boszúsan:

Lángokra lobbant bennem a' csatázni gyűlt

erőnek égre vágó szelleme

valahányszor a' csatára volt jelünk;

's most e' banyák **meséje** rettenést

öntsön szivembe, 's fussak-e?

O most kivált! most futni sem tudok,

ha bár az erdő, mellynek ellene

megyünk, ijedve szétszaladna is;

[...]

Csóka: Oh Aszszonyom! sok a' hazug szavú

's a' rossz szivű, gaz, álnok hírharang!

Lóri: Igaz; vigyázz tehát magadra hogy azzá ne légy te is midőn örömrre készted sohajtó mejjemet.

Csóka: **Mesét**, sőt, nem mesét; rút költeményeket beszélt hazug Deakjával Boros; mert a' valóság mást mutat; kaján nyelvvel kitúrja a' gonosz közülünk, kit a' halál még itt hagyott.

Lóri *kíváncsin*: Legény te láttad őt?¹²⁵

(1821) „Nem ártott volna, mondom, mindgyárt akkor felszóllalnunk, és, az ő példájokonn újra megmutatva, mindenek előtt világossá tennünk: Mi nagy tanátstalanság légyen, némelly szeles Írónak részéről, még a' névtelenség' árnyékában-is; másokat minden ok nélkül, vaktában és orozva megtámadni, 's irígykedve, rosszszalkodva kissebbíteni; vagy, a' már eléggé ismeretessé lett és elég régtől fogva hijában viseltt tsúfos áltartzát letéve, 's magát elvégre megnevezve-is, valakit holmi hazug tsevegésekkel, 's akár most találtt, akár már előbb régen koholtt, és mulató vagy ebédlő társainak, mindenkor egész készséggel »elmondott« ízetlen **mesékkel** 's beteg-álmolátásokkal ingerelni, rágalmazni;”[...]¹²⁶

(1827) „Sok szülők tudni illik és nevelők a' végett, hogy gyermekeiket, és nevendékeiket az ártalmas dolgoktól, és vétkes cselekedetektől viszsztatartóztassák, vagy hogy állításokat, és beszédjeket nyomossá tegyék, gyermekeik és nevendékeik előtt szánt szándékkal hamis okokat 's hibás véleményeket hoznak elő; mások ismét meggondolatlanságból, vagy tudatlanságból bal vélekedéseket, hamis történeteket 's ízetlen **meséket** terjesztenek gyermekeik és nevendékeik között, azt észre sem vevén, hogy illyesek által a' nevendék elméjé-

¹²⁵ Vörösmarty Mihály (1819): Rónay és Lóri. In *Összes művei*. VI. Drámák. I. S. a. r. Fehér Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 78, 87–88.

¹²⁶ Batsányi János (1821): Értekezések a' tudós vetekedésről, és több ahhoz tartozó 's a' nemzeti litteratúrát egyenesen illető tárgyakról és kérdésekről. Előbeszéd. In *Összes Művei*. III. Prózai Művek. II. S. a. r. Tarnai Andor – Keresztury Dezső. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 236.

re nézve elannyira megromlik, hogy későbben vagy a' legszentebb igazságokat sem hiszi, vagy a' babonás vélekedéseknek is vakon helyt ad. [...] A' szülőknél és nevelőknél többször ártanak hasonló módon a' dajkák, szolgák, más cselédek és a' nevendék' társai: ezek is sokszor eltévedt szándékból, gyakran pedig vigyázatlanságból vagy tudatlanságból mint a' mirigyet terjesztik a' bal vélekedéseket, az összefüggés nélkül szűkölködő költeményeket, a' híjányos történeteket, **meséket** 's a' t. Mindezeket tehát, mint a' nevendéknek igen ártalmas dolgokat, szorgos vigyázat által fogja nevendékétől távoztatni az okos nevelő.¹²⁷

(1829) „Hogy a' gődény begyét maga magának kívágná 's abból szomjas kisededinek táplálékul önvérét bocsátaná, mint sok címerekben láthatni, az csak **mese**.¹²⁸

(1829) „Szeméremajak. Ezeknek belső lapjok, a' szűz leánynál jól özvenyomulnak, ezek képezik a' bemenetelt azon nyílásba, a' hol ama pillanatnyi legédesbb örömek rejtődnek, melyekre sokszor több esztendőig tartó bánat következik; mindenik az egyik fejérszemélynél nagyobb, a' másiknál kisebb lehet. Több Hottentót nemzetségek' asszonyainál olly hosszúk, hogy ez, ama' szeméremkötényről való **mesére** adott alkalmat [...] c) Csiklyú egy kis csapforma, kiálló test, a' melly a' férjfitaghoz mindenben hasonló, csakhogy az 1) kisebb és 2) húgycsője nincs. Az elhálásra nézve igen fontos, mert benne érződik a' legnagyobb gyönyörűség; mert nélküle gyakran ez iránt éppen semmi elfogadhatóság nem volt-meg az asszonyban. E' résznek rendkívülvaló hosszúsága adott alkalmatosságot a' Himnőkről (Hermaphrodit) koholt **mesékre**, a' kiknek mind a' két nembéli szeméremrészek megvolnának.¹²⁹

(1834) „Sokat hallani Eldoradórul, mert minden nemzetbeli kalandorok keresték azt, sok pénz' birásában helyezvén a' boldogságot; bosszankodva ismerék végre költött **mesének** ez ábrándozat' hazáját.¹³⁰

¹²⁷ A' nevelés tudománya. Írta Szilasy János, szombathelyi egyházi megyebeli áldozó pap, az egyházi tudományok' doktora, és Szombathelyen a' keresztény erkölcs', a' lelki pásztorság' 's nevelés tudományának tanítója. Első kötet. Budán, A' királyi magyar fő iskolák betűjével, 1827. 182–183.

¹²⁸ Gődényről. In *Vadásztudomány*. Szerző Pák Dienes. Első kötet. Budán, A' magyar királyi tud. Egyetem' betűjével, 1829. 177.

¹²⁹ Tanácsadó az elhálás előtt, alatt, 's után az az Rövid utasítás, miként kelljen az elhálást vagyis nemi közösülést úgy gyakorolni, hogy az egészségnek ne ártson, és szép, egészséges és erős gyermekeket lehessen nemzeni. Egy Toldalékkal, mellyben a' nemet 's az ember' nemzését illető titkok magyaráztatnak. Dr Becker G. W. szerint németből fordítva Horvát József, bölcselkedésnek 's orvostudománynak doctora 's a' t által. Pesten, Hartleben C. Adolf Könyvárosnál, 1829. 87. 90–91.

¹³⁰ Szent Kilda. *Fillértár*. (Mindennemű közhasznú ismeretek' terjesztésére.) Kiadta és nyomtatta ifj. Schmid Antal, kir. kiválts. könyvnyomtató. Első évi folyamata. Pozsonyban, 1834. júl. 12. 157.

(1834) „A' gáz fajlagos könnyűsége szerint egyenesen száll fel, 's égésekor sem szagot nem ereszt, sem az atmospherát meg nem vesztegeti; lángjának tisztasága oly nagy, hogy a' felébe tartott papirost sem mocskosítja be; de semmi más kellemetlen hulladékokkal sem jár mint a' közönséges gyertyavilág. Mindazon hírek, mellyek veszedelmes létéről terjedeztek, csak haszontalan **mesék**, mert minden ártalmassága abban áll, hogy ha a' gáz nem tiszta, szikrákat hány az égéskor és perczeg; 's ekkor szaga is van, de csak a' szoba' magasabb levegőjében észrevehető; [...]"¹³¹

(1838) „Bod: Tudod, vén fecsegő?
Hát tudd meg azt is, hogy többé Bodot
Mesével megíratni nem lehet.
Most férfiak vagyunk, 's a' vakmerőnek,
Ki származásunkról balúl ítél, Kardunk felel meg. [...]
Haszán (*magában*): Ő még sem olly rossz, millyennek szeretném,
De elhívé apjáról a' **mesét**.
Igy jó. Ez által kötve tarthatom.”¹³²

(1839) „430. Miként adnak az emberek illy egyes tárgyaknak külön neveket? [...] Világosító például fölhozzuk a' Vértess nevű erdőseget, mellyről egy régi írónk azt regéli, hogy nevét a' szaladó Németek' ott elhullatott vértjeitől, paizsaitól, kapta; mi ugyan nem lehetetlen, de ha úgy is van, a' Vertes nem »vértess« az az: paizsos hely többé, 's azért azt hason értelműleg »Paizsosnak« nem is nevezhetjük, hanem csak Vértessnek, a' szót ma már nem egyébként mint V-é-r-t-e-s betűk' egyetemének tekintve; 's ha talán egy régiségbuvár kikirakászná, hogy az a' paizshullatás csupa **mese** volt, a' már sajátta vált nevet mással még is föl nemcserélnők.”¹³³

¹³¹ Gázvilágítás. *Fillértár*. (Mindennemű közhasznú ismeretek' terjesztésére.) Kiadta és nyomtatta ifj. Schmid Antal, kir. kiválts. könyvnyomtató. Első évi folyamat. Pozsonyban, 1834. nov. 1. 286. A periodika emellett *mese* cím alatt több prózai didaktikus elbeszélést is közölt. Pl. Briza: *Eredeti mese*. 1834. 6. sz. 39–40.; *Eredeti mese*. 1834. 7. sz. 70. Közölt cikket *Mesés állatok* címmel (1834. 14. sz. 109–110.), melyben a főnix („kétségkívül legpompásabb állat mind azok közt, mellyekről a' mese emlékezik”) és a griffmadár leírását adja. Emellett ebben is megtalálhatóak keleti (vagy akként megjelenített) tanulságos történetek, pl. *Persa maximák és anekdoták* (1834. 30. sz. 240.), vagy *Az elveszett teve, vagy a' vizsgálódási szellem* (1834. 6. sz. 38–39.).

¹³² Vörösmarty Mihály (1838): Marót bán. In *Összes művei*. X. Drámák. V. Drámatörödékek és dráma-tervek. S. a. r. Fehér Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 235, 240.

¹³³ Szász Károly: *Magyar-nyelv-tudomány*. Magyar tanítók s tanulók számára. II. kötet. Református Kollégium, Nagyenyed, 1839. 12–13. Az első kötet bevezetésében (*Előbeszéd helyett*) is található a mesére vonatkozó megjegyzések: „Mohón kérdi 's tanulja a' gyermek minden szemébe ötlő állat' növény' 's tarka kő darab' nevét; [...] Mesékben előbb, majd kétszerezett érdeklődéssel igaz történetekben is, figyelve hallgatja a' bajnok erős harczát, az erény' 's elveteműltség' egyes példáját, [...] Érteni valamit nem azt teszi: tudni hogy volt, van, történt vagy történik, hanem tudni miért, az az: milly általános és kifogást nem ismerő törvény szerint, volt van és történik, 's szükségképpen kell és

(1842) „Hogy tovább a' sokféle tudományos ismeretek kétkedést szülnek, nem tagadjuk; de az is bizonyos, hogy a' nagyobb tudományos készület mindennemű kétkedést könnyen eloszlat. Bizonyára a' tudományok által jelesen mivel, 's mindenben a' nagy munkával szerzett, későbbben pedig a' hosszú tapasztalás által megerősített elvekhez híven ragaszkodó férfiu többé nem habozó kisded, 's a' tudományok szelétől nem vitetik ide 's tova Efes. 4,14.; a' balgatag kérdéseket, a' nemzetségek' előszámlálását, a' versengéseket és a' törvény vetekedéseit pedig eltávoztatja Tit. 3,9.: midőn ellenben a' minden tudományos műveltség nélkül szűkölködő, 's religiójának alapjait nem ismerő ember kívánsága szerint mestereket gyűjt, 's az igazságtól hallását elfordítván **mesékre** tér Tim. II. L. 4, 3 és k.”¹³⁴

(1844 e.) „A' tátos lovakról való beszéd hitvány **mese**, mert tátos lovak nincsenek. Az is hiábavaló **mese**, hogy a' lovak, mikor hirtelen megijednek, lelket látnának.”¹³⁵

(1845) „Babylon' Média' alkotmánya. [...] Régen már az előtt bírt némi műveltséggel, különösen csillagvizsgálásokról nevezetesen a' cháldaeai mágusok. Hogy kasztokat alapítottak volna, valamint micsodás befolyások volt papjaiknak az alkotmányra, a' történet hallgat. Sőt Kolb, elég merészen ugyan, Babylon, Assyriáról 'sat. minden tudósításokat **mesének** állít. [...] Mikor találák fel az írást, bizonytalan. Már Jákób' idejében volt 's Mózes kijövé, tanítá azt. Egyiptomban is régibbnek kellett lennie, valamint az eufráteszi tartományokban, hol Semiramisról említeték, mikép ő egy indus fejedelemtől levelet kapott. Ezt ugyan hajlunk **mesének** tartani, de valamit még is rejt magában.”¹³⁶

(1845) „A gyil v. krokodilus nevét gyilkos természetétől vette; az afrikai gy. a legnagyobb hüllők egyike, hossza 20-30 l. fölül barnazöld, alúl fakó, száját 64 fog fegyverzi, hátát 6 sor paizs fedi. Afrikában a Nil és Niger folyamoknál tartózkodik, a nagy állatokat, sőt az embert is megtámadja. Hangja bőgéshez hasonlít, s a gyil sirás csak **mese**; a gangesi gy. zöld színű. [...] A sárkány nem egyéb, mint röphártyával bíró gyik, melynek segítségével

kellett hogy legyen 's történnék, az és nem egyéb. Illy tudás nélkül lehet mese, 's talán mulattató mese gyermekeknek, nincs tudomány embereknek.” (X–XI., XII–XIII.)

¹³⁴ *A' lelkipásztorság' tudománya. Első kötet. Bevezetés és a' pásztori tanítás' általános tudománya.* Irta Szilasy János, szombathelyi megyebeli pap, theologia' doctora, a' kir. magyar egyetemenél a' lelkipásztorság tudományának tanítója, a' szombathelyi püspöki szentszék' köz- és Esztergam vármegye' táblabírája, 's a' magy. tudós társaság' rendes tagja. Budán, a' Kir. Magy. Egyetem' betűivel, 1842. 48.

¹³⁵ *Népszerű gazdaságtan.* Irta Edvi Illés Pál, m. tudós társasági l. tag, Vas és Sopron v. megyék táblabírája. A' magyar tudós társaság által koszorúzott néptanító könyv' második kötetéből. Harmadik, javított kiadás. Pesten, Eggenberger és fia academiai könyvárusoknál, 1844. 53.

¹³⁶ *Az emberi művelődés története. Első rész. Hajdan v. gyermekkor.* Írta Palkovics Antal, régiség-tan', latin irod. német és francz nyelvek' k. r. professora. S. Patakon, Nyomtatta Nádaskay András, 1845. 93–94, 155.

egyik fáról a másikra ugrik; ezen ártatlan állatka Keletindiában honos, hossza 1 l. a sokfejű sárkány a **mesék** országába tartozik. [...] A béka hosszúkás sima testű, utólábai ugrásra alkotvák, alsó állkapcsa fogatlan, de a felsőben apró fogacskák láthatók; a kecskeb. v. enni-való zöld katonabéka, zöldes színű, a hátán három sárgás sávoly, a tavakban, és mocsárokbán él, combjait sokan kedves eledelnek tartják; a gyepi b. inkább szárazon tanyáz, meleg eső után porontyai seregesen jönnek elő a gyepek alól, s ezen hirtelen jelenés adott okot a béka esőről **mesére**.¹³⁷

(1845) „Én valóban vártam azt, hogy a deléjség kútfeje kimagyarázására a lép fog használtatni; mert hiszen olly életműhöz kellett folyamodni, mellynek működése még nincs tisztába hozva, s mellynek meghatározásáról az élettan első fölléptétől fogva a leg csodálatosabb **mesék** költettek. [...] Elgőzölgött eledetek nem mennek a lépbe, nem létezik benne fehéres nedv sem, melly az idegekhez vezettnék, nyálka sem választatik el. Szerző úr állításai tehát **mesének** is izetlenek. Elő kell venni a bonczkést s meggyőződni.”¹³⁸

(1846) „Leona: Nincs-e egy hang kebeledben mellettem?

Aquil: Úgy még volna elveszteni valóm.

Leona: Fiam!

Aquil: De ellened sincs. – Ki hinné e **mesét**, hogy fájdalom által nyugodtak leszünk?!

Leona: Gondolj neveltetésemre, gondolj rá, hogy mi voltam, – minő fegy, minő lelkek között, s e gondolat mindent megmond. – Lehettem-e más, mint a mi lettem?”¹³⁹

(1846) „Aztán te Jancsi, néha-néha csak eljössz síromhoz, s tán egy-egy könnyet is ejtesz rá? mit?... no ne bolondozz hát! hiszen nem mondtam, hogy már most kezd el a sírást. Ne könnyezz, jó fiú. Ez mind csak **mesebeszéd** volt... nem én leszek az, aki meghal. Eszem ágában sincs, hogy meghaljak. Bízom az örök-igazságban, és ez Ternyei halálát kívánja, nem az enyémet, a megbántottét, az oly éktelenül megbántottét. [...]

– Légy őszinte, Gáspár, tán valami nem tetszik itt neked vagy nélkülözést szenvedsz... szólj, és kívánságod teljesül...

– Csupa merő **mesebeszéd**, amit mondasz, barátom. Elmondhatom Gvadányival, hogy: » - - - az anyám méhében oly jó dolgom nem volt, annak kebelében, mint te háznál volt,

¹³⁷ *A természet rajz elemei.* Az ifjúság számára. Irta Hanák Ker. János, kegyes rendi oktató. Pesten, Hartleben Konrád Ádolf tulajdona, 1845. 41–42, 46.

¹³⁸ Elge: Egy betű gróf Szapáry Fer. szavához az életdelejségről. *Orvosi Tár.* Szerkesztik és kiadják Dr. Bugát és Dr. Flór. Harmadik Folyamat. VII. kötet. Pesten, Trattner, 1845. 138–139.

¹³⁹ Czákó Zsigmond (1846): Leona. Tragoedia négy felvonásban, előjátékkal. In *Összes művei.* I. S. a. r. és életrajzzal bevezette Ferenczy József. Budapest, Aigner, 1883. 310.

mert mindenféleképpen részes voltam, s éltem javad bővségében;» de mindazonáltal el kell mennem [...]"¹⁴⁰

(1847) „A közönséges gődény. [...] Eledele halak; rémitő sokat eszik, s olly falánk, hogy még akkor is, midőn már jóllakott, bőven megtömi bőrzsákját. Innen eredt azon közmondás: telhetetlen mint a gődény. Fészkét fűből és kákából a mocsárokból készíti, fiait gondosan és gyöngéden ápolja; az eledelt, halakat, számokra golyvájában hordja nekik, s azok a halakat magok szedegetik ki az öblös zsákból. Innen támadt a régi korban azon mese, hogy a gődény saját mellét felszakítja, és fiait vérével táplálja."'¹⁴¹

3.1. MESÉS: 'EMPIRIKUSAN NEM IGAZOLHATÓ (EMBERI MÉRTÉKET MEGHALADÓ, CSODÁLATOS, NAGYSZERŰ)' (JELZŐKÉNT POZITÍV VAGY SEMLEGES ÉRTELEMBEN)

(1831) „Déli Amerika. Colombia Köztársaság. [...] Fő folyóvizei: az Orinoco, mely a' Parime-Cordillerán ered, a' mesés Parima tón folyik keresztül, esése van Aturesnél, szélessége közönségesen 3/4 mf., 49 torkolaton esik a' tengerbe, esőzés ideje alatt elönti az egész alacsony környéket, 's néha 25 mfnyire terjed szélessége; [...]"¹⁴²

(1835) „Az Alleghany-sívatag hegyei a revolúció előtt kevésbé voltak ismeretesek, csak az indusok különböző mesés tribusai bírták e helyeket, s életét vetette kockára azon fejr, ki egyedül akart a hegyeken általhaladni. Most a vad helyhez képest járható úton teljes bátorságban halad az utazó, s számtalan más utasokra talál."'¹⁴³

(1841) „Caesar: Hív szolgálk érdemit jutalmazni a fejdelem legszentebb kötelessége, helyes kormányzás alapelve, melyt én is fejthajtva követek. Ily példás alattvaló ez itt! (Heraclesre mutat.) Mesés öntagadással fordítja ő évektől fogva minden ügykezetét arra, miként nap-

¹⁴⁰ Petőfi Sándor (1846): A hóhér kötele. In *Összes művei*. IV. *Szépprózai és drámai művei*. S. a. r. Varjas Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. 28. 68.

¹⁴¹ Peregriny Elek: *Természettörténet. Az ifjuság tanítására és házi használatra*. 150 színezett ábrával 16 táblán. Pest, Geibel Károly sajátja, 1847. 213.

¹⁴² *Geographiai Kézikönyv, vagy a' világ matematikai, physikai, kiváltképen pedig politikai leírása, a' legújabb határozások szerint*. Felsőbb iskolai intézetek 's pallérozott olvasók számára Stein, Volger és Cannabich után készítette Zádor Elek. Második szakasz: Európa befejezése, 's a' világ többi részei. Pesten, Wigand Ottónál, 1831. 219.

¹⁴³ Bölöni Farkas Sándor (1835): Utazás Észak-Amerikában. In *Napnyugati utazás*. Napló. S. a. r. Maller Sándor, Benkő Samu. Budapest, Helikon Kiadó, 1984. 467.

jaim mentül üdveltjesebbekké tegye. Feje csupán számomra gondolkodik, s kezei mindenben kívánságom szerint munkások. Enyém ő testtel s lélekkel!”¹⁴⁴

(1846) „Avagy legyen bár Páris egy fényes tánczterem, London egy jól mivelt bánya, melyben mindenütt látszanak a' gazdagon fizető erek. Egykor Londonnak keleti részébe vetődtem, hol épen a' Blackwallba menő vasut vonul el. Minő **mesés** jelenet, minő ezer egy-éji tünemény! Ki írja le csodálkozásomat, midőn több vonatokat láttam a' vasuton sebesen elrobogni, a' nélkül, hogy gőzerőmű avagy lovak által vonattak volna.”¹⁴⁵

(1846) „Ott látsz álmélkodással egy
Veres márványból alkotott
Régi templomot.
Falán száz domború alak
Mesés csoportja látható,
Imitt egy haltestű leány,
Amott egy emberarczu ló;
Itt sárkány, pikkelyes csoda,
S általcserélt tagú alak;
Ott ábrák és jegyiratok
Által borítvák a falak.”¹⁴⁶

(1846) „Oh szerelem, te végtelen óceán,
Melynek határát még nem látta senki,
S melynek le nem szállt fenekére senki.
Ott állsz te, óriások óriása,
Mesés nagyságban... hogyha nyúgoszol,
Meglátja széles tükrödben magát a
Határtalan menny minden csillaga;
S ha háborogsz: fölszíneden csatáznak
Az alvilágnak minden szörnyei.
Mindenható erő vagy, szerelem!”¹⁴⁷

¹⁴⁴ Teleki László: *Kegyencz*. Szomorújáték öt felvonásban. Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, MDCCCXLI. 11.

¹⁴⁵ *Német-, francia-, és angolországi uti jegyzetek*. Irta Irinyi János ügyvéd. 2. k. Rész. Nyomatott Hálában [Halle], Heynemann Eduárd betűivel, 1846. 136, 137.

¹⁴⁶ Tompa Mihály (1846): A karcsai templom. In *Összes költeményei*. IV. S. a. r. Lévy József. Budapest, Méhner, 1885. 45.

¹⁴⁷ Petőfi Sándor (1846): Salgó. In *Összes művei*. II. *Költeményei*. II. S. a. r. Varjas Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951. 78.

(1847) (XXVIII. A beszterczei lápvidék.) „Ezer nemű állatfaj és virány, fejlemény mozgalom, változás enyészet, s mindez elragadó, **mesés** foghatatlan pompában mélyen vízszin alatt; de csak távol csendben lesve, mert ha a tolvajkéz fel akarja törni a kristály zárfalet, olvasztott iszappal rejti el titkait.”¹⁴⁸

(1848) „Ha éreznek önök elég erőt a hátuk mögött: hogy *illy időkben*, midőn isten küzd a hadseregek ellen, erőszakkal kényszerítsék a magyar nemzetet az osztrák birodalom **mesés** nagyságu adósságainak elvállalására, akkor feleljenek meg maguk azon kérdésre, hogy fogja-e ezt tenni a magyar nemzet? Mi azt feleljük: *Nem! soha! semmit!*”¹⁴⁹

(1849) „Azt hittem, a városok lelkével, jellemével összehangzásban van a vidék hol az futá pályáját. Nem találom ugy. Athén a fényűző, elpuhult Athén rideg hegyek közepette épült; Thébe, a **mesés**, csodás Thébe egy mosolygó, völgy felett uralkodik; Spárta, a böjtölő, tartózkodó sanyaru, város sikon épült, termékeny vidéken, hol narancs és citron és olaj bőven terem, – jellemében hasonló legfőlebb a Taygét fölséges sora, mely mint a Kárpát, egyenes és hatalmas ágakkal áll őrt felette.”¹⁵⁰

3.2. MESE: 'PLETYKA, RÉMHÍR'

(1779) „A' Majornénak mezei munkáji.
Napjait a' békés háznál így tölti Majorné;
'S hogyha talán fogadást nem tett bútsúra ki-menni
Eggy valamely szent helyre; magát honn tartya: vidékben
Nem tekereg, másutt idejét nem tölti **meséssel**,
Nem könnyen megy-el házától: némellykor ha szükség,
Hogy, guzsalyát tévén, fogjon markába gereblyét;
El nem ijeszti hideg, meg-nem gátollya melegség.”¹⁵¹

(1782 e.) „Qvickné (Johnsonhoz): Nem átalja-é az Ur edgy idegen 's jo Hirü Házat Kárba, 's Szerentsétlenségbe borítani. Ne gyöttünk volna tsak be ugy lehet hogy Itélet elibe idéztet-

¹⁴⁸ Kuthy Lajos (1847): *Hazai rejtelmek. Regény.* (1847.) II. kötet. Budapest, Franklin Társulat, 1902. 189.

¹⁴⁹ Jókai Mór (1848): *Charivari.* 1848. ápr. 23. In *Összes művei. Cikkek és beszédek.* II. S. a. r. Szekeres László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 91.

¹⁵⁰ *Naplóm.* Száműzetésében írta Szemere Bertalan. Első füzet. Pest, Ráth Mór, 1869. 52. (1849. okt. 13.) (Szemere Bertalan *Összegyűjtött munkái.* Első kötet.)

¹⁵¹ *Parashti majorság.* Fordította Vanierből Baróti Szabó Dávid. Második ki-adás, meg-jobbítva. Kassán, fűskúti Landerer Mihály' betűivel, 1794. 72.

tünk volna, és végre még-is csak gyalázatba maradt volna a' Házunk, 's **mesévé** vált volna hogy abba kísértetek járnak –

Qvick: Halgass Aszszony!

Qvickné: De ugyan miért-is akart az Ur ilj ördögös Játékát jádzani? Mitsoda féreg érkezett Agy velejére hogy –

J. Mistrisz (kérve): Qvickné Aszszonyom!

Qvick: Meg-mondtam már hogy halgass.”¹⁵²

(1786) „*Etelka* (egy Szoba-leánt vévén magával) bé-méne osztájjába; holott kedves *Etelkének* el-jövetelét nagy szív-dobogásaival várta. Irtózott a' viaskodó indulatoknak hírtelenségjüktől, melyek már-is ostromlották orcáját. Tartott attól-is: ne-hogy (ha a' leánzót magánál meg-tartaná), nyelvéssége által, **meséje** lönne a' többieknek-is. El-eresztötte tehát magától, azt vélvén: hogy, *Kádárnak* jelenléte, elegendő palást lönne a' szél-vizek ellen. Így vélekedett *Rima*-is. Ugyan-azért: midőn a' szolgálot ki-takarodni látta; se maga bémenni nem akart; se ki-jötte' okát meg-nem kérdezte.”¹⁵³

(1794) „Meg vala hagyva Feketének, hogy Budára együtt ne menjünk be. Még én ott valék, és már csak magam, midőn jó Fáy János és Soos György, mind ketten Pestről Kassa felé. Ezek is beszéltek, kik fogattak el, és hogy Pest és Buda zúg; nem hiszik a' **mesét**, 's a' dolgot csak a' terrorismus' munkájának tekintik.”¹⁵⁴

(1831 e.) „Felvetvén tehát magamat egy fiakerbe, repülve mentem az ország házához, az ajtó fordítója már kezében vala valakinek belőlről, de kívülről nekem is, s birkozgatánk egymással. Most megnyílék az, s H[ajnóczy] lépe ki, a ki nekem Bécsben az angol mestert küldé, s a ki Catóra emlékeztete, midőn én őt Aristippra. Titoknak vagy a kamaránál, mondám neki, ha még nem tudod. – No, no, felele a bölcsfejük grimaszával; hol szedsz ily **meséket**? – Semmire való! kiáltám neki, megszorítván kezét, s neked lehetnek titkaid oly barátod előtt mint én? S szóról szóra elmondám a mi történt.”¹⁵⁵

¹⁵² *A' fekete ember.* Egy tréfa két fel-vonásban, fordította ifj. Cserei Farkas. Kolo'sváratt, Nyomtatt. Hochmeister Márton Betüivel, 1800. 57.

¹⁵³ *Etelka.* Első könyv. Írta Dugonics András királyi oktató. Harmadik, és életemben utolsó Ki-adás. Posonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és bötüivel, 1786. 173.

¹⁵⁴ Kazinczy Ferenc (1794): Naplója. 1794. dec. 19. In *A magyar jakobinusok iratai.* III. Naplók, följegyzések, röpiratok. S. a. r. Benda Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. 299.

¹⁵⁵ Kazinczy Ferenc (1831 e.): *Pályám emlékezete.* Budapest, Aigner, 1879. 165.

3.3.1. MESE: 'ANTIK / POGÁNY MÍTOSZ'

(1776) „[...] ezekben az Iskolában, mondom, már úgy vólna hasznos az *Historia*, ha, nem tsak a 'Történet' emlékeztetésére, hanem a 'Történetek' okaira, útaira, akadékira, 's élémozdítottására vigyázatná a' Mester a' tanítványt. Hasonló okoskodást, és okosodást nyújtanak a' rege *Mesék*-is. Olvasod ott, hogy Trója alatt tiz esztendeig birkoztak a' Görögök; Olvasod: hogy Akhilles, kinek a' Görög táborban mássa nem vólt, tellyes akadéka lett a' nyereség késztetésének. Miért? mert haragjától viseltetvén, ki-nem ment az ütközetre.”¹⁵⁶

(1789) „Tanúltam kezdetét egész Régiségnek,
Mesés eredetét anynyi Istenségnek,
 Kit vagy a' Gazdagok adtak Szegénységnek,
 Vagy pedig a' Papok balgatag Községnek.

Láttam *Minos, Solon*, 's *Lycurg* Uramékat,
 Hogy akartak tenni boldog maradékat,
 Kivált ez hogy adott kedves ajándékat,
 Midőn osztogatta a' szép lakosnékat.”¹⁵⁷

(1791) „I. A' *Magyarokról*. Minden Népnek az ő eredete homályos szokott lenni, kihez-képest nem tsuda, ha a' Magyaroknak eredetéről-is 's az ő első Hazájokról annyi a' vélekedés. Mert hogy az ő régi Hazájokról szólljak először, őket ki Szittyából, ki Jugrából, ki Karjeliából hozza-ki; mindazonáltal most immár a' válogatottabb Történet-Írók abban mintegy meg-egyeztek, hogy a' nagy Tatár Országot, melly a' Sinai Birodalmot Észak felől éri, az ő első Hazájoknak esmérük. Az ő eredeteket az Írók sokféle **Mesékben** foglalták, ugyan azért lehetetlen felőlök valamit bizonyosat mondani, ki-vévén azt, hogy immár Kristus' születése előtt sok esztendőkkal ő rólok a' Sinai Írók úgymint Szomszédokról, kikkel háborúik valának, bőven emlékeznek.”¹⁵⁸

(1791) „A' természet' productumjainak bősége az életnek többi javait az országba vonnya, vagy azokat legalább szükségtelenekké teszi. A' földnek gyümöltei nélkül a' többi gazdaságok mind súlyos terhek; látni ezt Midás **meséjében**, melly némellykor már a' szo-

¹⁵⁶ Tizedik levél. A' nevelő Mesterekről. In Petrovsky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei, midőn ötet a' jó nevelésről való írásra ösztönözné. Posonyban és Kassán, Landerer Mihálynál, 1776. 207–208.

¹⁵⁷ [Barcsay Ábrahám] Arkadia' le íratása. In *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*. A' költeményes gyűjtemény' öregbedésére a' nagyságos szerzőknek egyező akarattjokból közre bocsátotta Révai Miklós. Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1789. 223.

¹⁵⁸ *Sokféle*. Írá' s egye szedé Sándor István. Első darab. Győrött, Streibig József' betűivel, 1791. 5.

morú tapasztalások által valósággá tétetett. A' régi időknék legböltsebb philosophussai, kiváltképp' Xenóphon, ennek a' tárgynak szentelték magokat, melyet méltán még jobban ki kellett volna tanulniok."¹⁵⁹

(1794) „Orféusról azt mondják, hogy mikor régenten Egyiptomban vándorlott volna, meglátván az Égyiptombéliek temettségeket abból vette a' pokolról való **mesét**, 's terjesztette, rész szerint követvén sokakban az Égyiptombélieket, rész szerint sokakat magától költvén.”¹⁶⁰

(1795) „Itt hoz be egy vén **mesét**: hogy mikor Jupiter e' földön járt, bé-tért egy Filemon nevű vén emberhez, ki a' maga hív párjával, az ősz Bantzissájával azt instálták Jupitertől, hogy mint Isten, engedje nekik azt, hogy együt szállhassanak mind ketten a' koporsóba, és így, még a' halálban se engedje őket egymástól el-válni. Ezt a' vén **mesét** furtsán alkalmaztatja a' rossz házásokra, [...]”¹⁶¹

(1798) „Holott pedig a' Khinaiaknál semmi sints, a' mi a' szent Irásban elő forduló idő számlálással, meg ne egyezne. Mert az ő idő számlálások, még annak **mesés** régiségében is Fő Hitig, épen nem megyen fellyebb, a' nagy özőn víznél. Az ő valóságos Históriajok pedig, újabb az ó Testamentomi históriáknál.”¹⁶²

¹⁵⁹ [Verseghy Ferenc] *A' világnak közönséges történetei*. Írta frantzia nyelven Abbás Millót úr a' lugdúnumi (lioni) academiának tagja. Második kötet. A' görögök. Pesten és Budán, Wigand Já. M. Könyvársznál, 1791. 349. – A munkában másutt szintén szó esik az átvitt értelmű *mesékről*. „A' jelenséges mesék. Az ilyen jel-képekből idővel titkos értelmű mesék-is támadnak. Légyen például Herkules' meséje. [...] A' mit tudniillik ennek a' Herkulesnek bajnoki tselekedeteiről a' régiek meséltek, az a' napnak rész szerint járását, rész szerint külömbféle munkállásait jelentette.” (Első kötet, VII. értekezés, 1790. 256., 259.) „A' második tekintetben, igaz ugyan, hogy a' mythologiabéli mesék és allegoriák alatt mindenkor bizonyos történetek, vagy vélekedések voltak el rejtve, a' mint már ennek az első Kötetben az én VII Értekezésemben egynéhány példáját adtam. De nem külömben bizonyos az is, hogy az egész mythológiának a' titkos értelmét minden darabjaira nézve meg magyarázni, még tsak a' hihetőségig fel-emelkedő meg-határozással sem lehet.” (Második kötet, 1791. Előszó.)

¹⁶⁰ Keresztyén Archivarius vagy olyan históriai gyűjtemény, mellyben össze-szedegettetve feltaláltatnak a' Bibliában elő-forduló dolgoknak a' régi külső íróknál meg-maradott nyomai; és az ő tulajdon szavaikkal, 's azokra-való szükséges jegyzésekkel elő-adatnak, azon külső írók' életek' idejének rendi szerint. Írta Hunyadi Ferentz, A' Tiszán-túl-való Réformáta Ekllesiáknak Superintendense, és Debretzeni Prédikátor. Első darab. Vátzon, nyom. Marmarossi Gottlieb Antalnál, 1794. 24.

¹⁶¹ Poézis. Molnár Borbála' munkái. (Első Darab. Kassán. Fűskúti Landerer Mihály betűivel, 1793-ban.) Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca. Ki-adta Pántzél Daniél. (Bécs, 1795.) 23.

¹⁶² Haller Albertnek A' kijelentett vallást, Volter és más némely közelébb élt hihetetlenkedők ellen védelmező levelei. Magyarul Őri Fülep Gábor által. Második szakasz. Kassán, Fűskúti Landerer Ferentz' költségével és betűivel, 1798. 343.

(1817) „Az elsőbb érdemben, nem örömet keveredem feleselésbe a' mái Tudósokkal, vagy is azokkal, a' kik a' mái tudományt és találmányokat, a' régiek felett szertelenül magasztalják: az tagadhatatlan, hogy a' *Tarentumi Archytas*' repülő fa-galambja, jól tökéletesített *Mechánicát* mutat; – a' *Dedalus*' **mesés** szárnyai, a' költeményekből kitisztítva, azt is, és a' máiakénál semmivel sem alább való *Aërostaticát*; [...]”¹⁶³

(1821) „Arany Életidő! nevendék Ifjúság!
Még akkor bennünket nem furdal gyanúság; [...]
A' *Jupiter*' **mesés** által vető zsákja,
Nem lévén még gyenge vállaink Iszákja:
Az aprólékos tsint vétésnek se látjuk,
Hibánk még azon új mikor megbotsátjuk; [...]”¹⁶⁴

(1829) „[A' néma hattyúról.] A' fiatalok' húsát némellyek jónak tartják, de az öregeké izetlen. Dunna tölteléknék pelyhével, 's író tollnak szolgáló szárnytollaival nagyon kereskednek; – nyak-begy és has-bőre, minekutána a' nagy toll letépetett róla, 's rajta egyedül a' sűrű finom pehely hagyatott, kikészítették, 's a' hajfodrárszoktól hajporzó eszköznek, szűcsöktől pedig prémnek 's nyakékességnek használtatik. Hogy a' hattyu, melly durva 's éktelen szavú, halála előtt kellemes zengzetűn sírna, csak a' régiek' **meséiből** bizonyos.”¹⁶⁵

(1830) „A' tisztátalan elhálás lévén megszokottabb módja az elragadásnak, 's leggyakortább előforduló indító oka e' nyavalyának: valamennyi tüneményei is ezen betegségnek a' Bujadög vagyis bujakórság (*lues venerea*) név alá igen jól szurattatnak. Ez a' baj neveztetik még Syphilis-nek is, melly nevezetet igen sokféle képpen származtatják. [...] *Fracastori* végtére azt egy Syphilus nevű pástortól eredni véli, a' ki is a' **mesé** szerint a' Napot szidván, ettől a' bujadöggel büntetődött.”¹⁶⁶

(1834) „A' bananafa eredeti hazája esmeretlen; az asiai mythologiák azt az eufrat partjára vagy a himalája hegyek alá helyeztetik, szinte mint a' görög **mesék** Enaát mondják sicília

¹⁶³ Az olvasóhoz. In *Rudolphias, az az A Habsburgi I. Rudolf Császár' viselt dolgainak egy része*. Hangmértékes és egyszersmind egyező-végezetes versekben írta 1815-ben Horváth Ádám. Bétsben, nemes Haykul Antal betűivel, 1817. VII.

¹⁶⁴ A' barátság és annak mestersége. Készült Mátyási József által. Pesten, Ns. Trattner János Tamás betűivel, 1821. 83–84.

¹⁶⁵ *Vadásztudomány*. Szerző Pák Dienes. Első kötet. Budán, A' magyar királyi tud. Egyetem' betűivel, 1829. 142.

¹⁶⁶ A' bujakórság vagyis Vénusi nyavalya a' maga egész kiterjedésében és minden formájában. Dr. Wendt János szerint németből fordítva Horvát József, a' ss. mm. bölcselkedés és orvostudomány doctora, tek. Ns. Honth vármegye' rendes főorvosa 's a' t. által. Pesten, Hartleben K. A. könyvárosnál, 1830. 13–14.

szigetén a' gabona fajok eredeti helyének. De midőn a' gabona termesztés a' mi éjszakun-
kon unalmas egyidomuságot szerez, addig a' banana a' legnemesebb és dicsőb képeket lát-
tatja a' heves öv tartományaiiban.”¹⁶⁷

(1836) „Hát szép volt-é tőled így elhagyni benünket, 's egy jó atyát így ..... Félre borzasztó
gondolatok!.. mi megtörtént, az megtörtént, 's csak az az egy kár, hogy a' **mesés** Lethének
bár egy kis ágát föl nem lehet a' földre ágoztatni!.. pedig még kérdés, boldogabbak len-
nénk-e? 'S valyon nem az elmúltakrai édes viszemlék egyedüleges fűszere a' jelennek!!!”¹⁶⁸

(1845) „Amott Nimród, a' hatalmas vadász, Ninus, Semiramis alapítának nagy birodal-
mat, melly később három leve, Assyria, Média, Babylon 's majd a Persa alatt egyesült. –
Égyiptom egész **mesés** hajdanig, China pedig még azon felül viszi történetét, az első lett
átmenele a' gyermekkorok az ifjúra. Phoenicia az ipart kezdi képviselni, míg Palesztina
a' vallási eszmékben tünt ki mások felett.”¹⁶⁹

(1845) „A.) AZ EMBERISÉG' GYERMEKKORA. §. 22. Jelleme az őskornak.

Ha történeti oldalát vesszük az ó kornak, nehéz egy rövid szemlét, pár szóval, felette tar-
tanunk: mert az mély homályba burkozzék; bizonyos adatok nincsenek. A' két első évezred,
írási hagyományok nélkül, **mese** és monda. A' harmadik' másik felében kezdődik voltaké-
pen a' történet; de csak sötétben tapogatózva itt is. – Van nyoma némi eseményeknek, de
csak úgy, mint a' sötétben meggyújtott mécsfény.”¹⁷⁰

(1846) „Oh ne higgy, ne!

A görög és Tiberis fenyérin

Költött **meséknek**. – Nem csupa víz szökölt

Szárnyas Pegáznak körme után; Tibur

Dallója forrón nem karolta,

Hidd, Helikon mese-élt leányit.”¹⁷¹

¹⁶⁷ Vizsgálódások a' növényországban. *Garasos Tár*. (Közhasznú esmereteket terjesztő lapok.) Első
kötet. Lipcsében, Wigand Ottónál, 1834. márc. 1. 68.

¹⁶⁸ Petrichevich Horváth Lázár: *Az elbujdosott vagy Egy tél a' fő városban*. I. Kolozsvártt, Tilsch és Fia'
tulajdona, 1836. 10.

¹⁶⁹ *Az emberi művelődés története. Első rész. Hajdan v. gyermekkor*. Írta Palkovics Antal, régiségtan', latin
irod. német és francz nyelvek' k. r. professora. S. Patakon, Nyomtatta Nádaskay András, 1845. 45.

¹⁷⁰ *Az emberi művelődés története. Első rész. Hajdan v. gyermekkor*. Írta Palkovics Antal, régiségtan', latin
irod. német és francz nyelvek' k. r. professora. S. Patakon, Nyomtatta Nádaskay András, 1845. 44.

¹⁷¹ Császár Ferencz: Tanács. In *Költeményei*. Bővített kiadás, Budán, A magyar királyi egyetem betűivel,
1846. 21–22.

(1846) „Egy ünnep napján életemnek elmentem megnézni korunk legnagyobb dicsőségét is. Ott voltam tehát; láttam, bámultam a' legmerészebb, a' legnagyszerűbb vállalatot, melyet a' **mesés** hajdankor' minden magasztalt oriási műveinek ellenében, diadallal lehet felmutatni az újabb kor nevében. Értem a' tunnelt.”¹⁷²

(1846) „Hallátok a' **mesét**: a' népnek
Atyái voltak,
'S a' mint atyáik vétkezének,
Ők úgy hullottanak:
A' megmaradt nép fölsüvölt:
Törvényt! 's a' törvény újra ölt.
Bukott a' jó, tombolt a' gaz merény:
Nincsen remény!”¹⁷³

(1847) „Mi a száztólí nyolczat illeti, mondá hivatalos idegenséggel, csodálnom kell excellentiád idylli fogalmát, miszerint egész naivsággal tud tőlem ilyesmit várni. Valóban a költők **meséire** emlékeztet, midőn még öt-hat ember vala a földön s Ábel csak azért is átadta Kainnak kecskéje husát, hogy bőréből lábtyút csináljon magának.... Ma több hasznát veszszük a kecskének.”¹⁷⁴

(1847) „A közönséges gődény. [...] Ezen nevezetes madár déli Ázsiában lakik; igen számos a kaspiumi és fekete tengerek körül, honnan Görög- és Magyarországra is elszélednek. Eledele halak; rémitő sokat eszik, s olly falánk, hogy még akkor is, midőn már jóllakott, bőven megtömi bőrszákját. Innen eredt azon közmondás: telhetetlen mint a gődény. Fészket fűből és kákából a mocsároknak készíti, fiait gondosan és gyöngéden ápolja; az edelt, halakat, számokra golyvájában hordja nekik, s azok a halakat magok szedegetik ki az öblös zsákból. Innen támadt a régi korban azon **mese**, hogy a gődény saját mellét felszakítja, és fiait vérével táplálja.”¹⁷⁵

¹⁷² Német-, francia-, és angolországi uti jegyzetek. Irta Irinyi János ügyvéd. 2. k. Rész. Nyomatott Hálában [Halle], Heynemann Eduárd betűivel, 1846. 137.

¹⁷³ Vörösmarty Mihály (1846): Az emberek. In Összes művei. III. Kisebb költemények. III. (1840–1855). S. a. r. Tóth Dezső. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962. 145.

¹⁷⁴ Kuthy Lajos (1847): Hazai rejtelmek. Regény. (1847.) II. kötet. Budapest, Franklin Társulat, 1902. 59.

¹⁷⁵ Peregriny Elek: Természettörténet. Az ifjuság tanítására és házi használatra. 150 színezett ábrával 16 táblán. Geibel Károly sajátja, Pest, 1847. 213.

(1847) „Oly szellemi e lány, oly tisztán szellemi!

Eszembe is jut róla a **mesés** világ;

Ily lényekkel lehettek az Olymp körül

Megnépesítve a források és a fák.”¹⁷⁶

3.3.2. MESE: '(TÜNDÉR)MESE, HIEDELEMONDA'

(1786) „Ezen vígasságok' fel-hajháztával meg-nem-elégedvén Etelka; noha a' napot így töltögette a' Csonka-toronyban; éjtszakára pedig Zoltánnak udvarába menne, hogy Dajkájával ott hálna: mind-az'-által: hogy itt-is Eteléjének szolgálna, magához hívatta a' **mesézni** jól tudó Budai leányokat fonyóba. Ezeknek TÜNDÉR ILONÁJÁT; HAMU PIPŐKÉJÉT; LIDÉRCZÉT; TÁTOS LOVÁT; FEHÉR MACSKÁJÁT éj-fél-utánig-is hallgatván, alig várta a' hajnal-hasadttát: hogy azokkal Eteléhez mennyen; és unalmas hosszú óráit, azon hallott meséknek el-beszélltével, meg-kurtította. [...] És, fel-öltöztte' [!] idején, neki-fogott, és szinte szórúl-szóra el-beszélltette a' tegnapi **meséket**. Nem csudálkozhatott eleget Etele; által látván a' Kis-aszszonyak gondolatait. Nem csak pedig azon okból igen örömet halgatta a' költött meséket, mert igen furák vóltanak: hanem inkább, mert Etelkától hozzájuk tudott ragasztani sokakat, mellyekkel gyakran meg-nevettette a' halgatót.”¹⁷⁷

(1786) „Az első beszéd a' testtől el-vált Lelkeknek foglalatosságaiából, egy Álmod fog magában foglalni, a' következő három beszédek, három köz-mondásokat fognak meg-

¹⁷⁶ Petőfi Sándor (1847): *Egressy Etelke*. In *Összes művei*. II. *Költeményei*. II. S. a. r. Varjas Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951. 143.

¹⁷⁷ *Etelka, egy igen ritka magyar kis-aszszony Világos-váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink' ideikben*. Írta Dugonics András. Kegyes Oskola-beli Szerzetes Pap ; a' Józan, 's-egyszer-'s-mind a' Természeti Tudományoknak Oktatója ; a' Pesti Tanulmányoknak Királyi Mindenségében a' Tudákosság-nak Királyi Tanítója ; a' Tanúltaknak egygyik Tagja ; a' Jeles Természeti Karnak Örebbike; Az Tanulmányok' Királyi Mindenségének ekkor-beli Elöl-járója. Második Könyv. A' szerencsétlen esetek. Posonyban, és Kassán, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betőivel, 1788. 206–208. – Az online történeti korpusz szövegétől eltérően az 1788-as kiadásban a 208. lapon a szöveghely befejező mondatai így hangzanak: „hanem inkább, mert Etelkától még furábban mondattnak. Elméssen hozzájuk tudott ragasztani sokakat, mellyekkel gyakran meg-nevettette a' halgatót.”

fejtteni. Az ötödik az első Áprilisről-való **Mesét** hozza elő.¹⁷⁸ A' víg játékot multság kedvéért, és a' Magyar Verselésnek ajánlásáért ragasztám melléjek.¹⁷⁹

(1789) „Az a' Tanító, a' ki a' gyermekekkel gyermeki módon tud bánni, a' ki gyermekké lenni nem átal; – s ki átaláná azt azok között, a' kiknek a' Természet ítélőerőt, fontoló értelmet adott, minekutánna olly nagy emberek, mint ROUSSEAU, gyönyörködéseket keresték abban, hogy gyermekké lehessenek! – az a' Tanító, a' ki a' gyermekeket úgy tudja tanítani, hogy el-felejtik hogy iskolában vannak, s azt vélik hogy anyjoknak ölkben hevernek, a' ki előttök mulattató **meséket** beszél; – az a' Tanító, a' ki tanítványainak fejeket és szíveket miveli, a' ki őket tanítja és javítja, a' ki őket nyájasan tanítja s javítja; – az a' Tanító, kire én Oskolámat bízni óhajtanám. – Nehéz ezt mind el-érni; az igaz; de a' szíves igyekezet és a' fáradhatatlan iparkodás mindent el-juttat oda, s meg-ment azon únalomtól, a' melyet a' Slendrián soha sem kerülhet-el.”¹⁸⁰

¹⁷⁸ Mivel a *Mese az első áprilisről* című elbeszélő szöveg bevezetése (Szárdoni Bentzelárnak ajánló levele az ő kedves dajkájához, Szloténi Prátmer a' fiához a 213–214. lapokon) feltehetően orientális mesékre vonatkozó részt is tartalmaz (mesetanulás gyermekkorban dajkától) ezért azt e helyt idézem. –

„Kedves Dajkám! Örömmel emlékezem-meg most-is azon estvéli órákról, a' melyekben mint egy fiatal gyermeketske a' te öledben üldögéltem, és az én reszkető karjaimmal a' te nyakadat által öleltem, midőn te nekünk ama rettentő **Mesét** az átkozott fő nélkül-való Hertzegről, avagy amaz áhítatos **Mesét** beszélgetted a' szanta Szamárról. Akkor ugyan még nem-is képzelhettem magamnak, hogy az ilyen **Mesék** hallgatásából eredendő haszon, és a' **Mesékhez**-való vágyódásom, melly az efféle beszéllések által okoztatott bennem, valaha ilyen különös bé-folyást szerezzen magának az én szerentsémben, és az én egész életemben. Tsak néked köszönhetem kedves Dajkám, hogy én az én ember koromban minden **Meséket** bizonyos tudósok érdemeiről, és úgy mélységes valóságokról, s némely othonos embereknek Hertzegek titkaiba-való bé-látásáról, szintén azon örömmel olvashattam, és hallgathattam, valamint a' te beszélgető majmaidról-való **Mesédet**. Én az Udvarokban meg-fordúltam, és az Udvariaknak az ő hajlandóságokat az által meg-nyertem, holott az ő kegyelmek éránt-való biztatásira, s az ő Hazájok körül tett érdemeiknek **Meséire** szint olly figyelmes valék, valamint téged hallgattalak, midőn ama rendes **Mesét** beszélgetted a' levegő Égben-való meg-babonázott Várról. Önnön magad veszed észre kedves Dajkám, hogy a' te Tsetsemösöd a' te minden jótéteményeidről örömmel emlékezik-meg. De hogy magad-is még jobban tapasztaljad, hogy hozzád háladatlan nem vagyok; tehát ezt az első Áprilisről-való **Mesét**, néked ajándékozom, melyet én az én végső Batáviában-való mulatásomkor egy Bráminától nyerék által. Fogadd-el, és olvasd, s tovább-is szeress engemet. Isten hozzád.” (A hivatkozott mese kezdete: „Az időben uralkodott egy öreg Király híres Tsukok nevű Szigetben, a' kit mind az Istenek, mind az ő Jobbágyi felettébb szerettek; mivel Isten-félt és igaz vala. Ivokavosamma vala az ő valóságos neve, noha némely Krónikák ok nélkül már-is Kavosammának nevezik.” (215–258.)

¹⁷⁹ Elöl-járó beszéd. In *Rabnernek szatirái, vagy-is gúnyoló beszédei*. Gellertnek egy vig-játékával egyetemben. Fordította Sz. S. J. Landerer, Pozsony, 1786. 8. Az *Elöljáró beszéd* datálása: „Írárm Hegyen épült Hazámnál a' Vág-vize mellett. 1779. esztendőben.”

¹⁸⁰ *Hivatalba vezető beszéd*, melyet a' kassai tudománybeli megye' nemzeti iskoláinak leg-első királyi visitoraihoz tartott Kazinczy Ferentz, tettes Abaújvár és Sáros vármegyék törvény-táblájok' bírása mint a' meg-nevezett iskoláknak királyi districtualis inspectora Kassán, decemb. 20-dik 1789. Kassán, Ellinger János József, ts. k. privil. könyv-nyomtatónál. [1789]. 20–21.

(1790?) „*Mese*. Egyszer volt egy fekete Világ kerülő ember. Már ez hétszer kerülte meg a Világot, most olyan Világban ért, amely olyan volt, mint a Pép. Megy a Pép Világban nehezen, egyszer talált egy kis dombra, ara fel ment, mivel az nem sippedt le, mint a pép, hanem erőssen meg ált, mint a Sion hegye. Ez a fekete Világ kerülő ember olyan volt, mint a Bétsi korom. Három szeme volt: az edjik az ora hegyén lévén, azzal olyan messze látott, mint a gondolat; a másik ott volt, a hol a jobb szeme szokott lenni az embernek; ezzel ha nézet, minden össze száradt előtte; a harmadik volt a közönséges szeme.”¹⁸¹

(1794) „Minden-némű Könyvek közül leg-örömessebb olvastam a' Tündérmeséket, és tsudálatos Történeteket. [...] Lehet gondolni, hogy ezen Helyheztetésben mély Bélyomásokat tehettek bennem a' Tündér-mesék, annyival inkább, hogy gyermeki Eszem nem dolgozhatott ellene forró Képzeldésemnek. Igaz, hogy midőn magamhoz jöttem, gyakran emlékeztetett arra Okosságom, hogy azok tsak Mesék; de egyszeribe ez a' Gondolat jött a' Fejembe: talán Igazság vagyon el-rejtve a' Mesék alatt, vagy talán valóságos Történetek adtak Alkalmatosságot az ő Lételekre.”¹⁸²

„Mihelyt a' Gyermek-esztendőkön fellyűl vólt Nagyságod, minden oda mentt, hogy Nagyságoddal a' Tündér-történeteket, és Tsudákat el-hitessük olly Formán, hogy midőn Okossága nevelkedik, Gyanúba ne essünk. E' Tzél' Elérésére igen sokat használtak azon *Mesék*, és képtelen Történetek, mellyeket olvasni adtunk Nagyságodnak. Azon Szín alatt, hogy ezen Olvasás tsak Múlattságára rendeltetett, el-rejtettük titkos Íntézeteinket, mellyeknek El-érésében a' Nagyságod' Hajlandósága sokat segített. Azomba', jóllehet hírtelen béplántáltuk a' Tsudák' Hivését a' Nagyságod' Szívébe, még-is természeti Okossága, némelly Akadályokat tett előnkbe [...] A Gróf el-érte Végét, nem akarta mind azonáltal, hogy azon Szerentsétlenségen elepessze magát Nagyságod, hogy egyg Törpével váltott Jegyet. Nékem kellett a' miatt vígasztalnom, és az a' Szín, hogy Jegyesse nem valóságos, hanem tsak el-változott Törpe, a' mint azt előre el-lehetett látni, könnyen Helyet kapott. De hogy tovább-is meg-tartasson Vélekedésében, újj Táplálást kellett adni Képzeldésének. Azomba' a' Tündér-*mesék* száraz Eledelt adtak abban az Időben, a' melyben Nagyságod' vólt, Okossága már nagyon gyarapodott.”¹⁸³

(1794) „Mint omlik a' Zápor kívül, mint tsapdossa az Üveget. Vak Setéttség fekszik a' Falunn. – Melly édesdeden esik ezen keskeny Kamarátskában, a' pislogó gyenge Világnál a' Beszélgetés; melly jó ízűn esik itten belőlről halgatni az Esső' Zuhogását, és kö-

¹⁸¹ Bernáth Lajos: Magyar népmesék a XVIII. századból. *Ethnographia*, XIII. 1902. 291.

¹⁸² [Kármán József] Egy Tsuda-Történet. Az átalváltozott Törpe (Zwerg). *Urania*. Első Esztendő, Első Köttet. Vátzon, Nyomtattatott Marmarosi Gottlieb Antalnál, 1794. 22.

¹⁸³ [Kármán József] Az átalváltozott Törpe' Folytatása. *Urania*. Első Esztendő, Második Köttet. Vátzon, Nyomtattatott Marmarosi Gottlieb Antalnál, 1794. 4–7.

zel öszveszorúlni jó Barátnémmal... Gyermek Koromba' illy Estvén, ha a' Rokka' Kerekei zörgöttek, és Dajkám Iszonyúságokat **meséltt**, én pedig félénkenn hozzá ragaszkodva, hátratekinteni is rettegtem, és még is olly örömet halgattam; – illy formán érzem most magamat!”¹⁸⁴

(1795) „Foglalatja ezen harmadik kötetnek így Következik I. *Kints-ásó*, egy az 1-ső és 2-dik kötet törpéjéhez hasonló tündér történet, melly igen alkalmas a' tsuda-hívőségnek neveltségessé tételére. [...] Tzulméra egy igen kellemetes **Arábiai tündér Mese** arról, hogy a' boldogság nem a' tolyongást, hanem a' magánosságot keresi [...].”¹⁸⁵

(1796) „Ez a mi tudákosunk született halála előtt egynéhány esztendőkkal a maga hazájába. Az anyja, míg vele terhes volt, szüntelen hétfejű sárkányról álmodott, és midőn a világra kibújt: az öreg favorita egyszerre irtózatossá nyögések között kiadta páráját. Gyermekkorában igen édesdeden hallgatta a dajkáknak s a szolgálóknak a Veres Vitézről, a Sármán királyról, a tátos lóról, Nyúl Jankóról sat. **mesézéseit**, és már tíz esztendőkorában jól tudta a keresett utak titkait s esmérte Szt. György éjszakájának boszorkányos minéműségeit. [...] Kemény lépésekkel sétált tanuló szobájába a mi tudákosunk, jól tudta az öreg Sárának gyermekkorában hallott **meséiből**, hogy ilyen esetben a föld alatt való lelkektől három lehetlenséget kell egymásután kívánni. De mit kívánjon hát? – éppen azon törte a fejét. [...]

Mit parancsolsz? – borzasztó siket hangon kérdék a rab lelkek.

– Azt, hogy hozzatok nekem idei bagolynak tavalyi tojását.

Nagy sikóltással borultak a rab lelkek lába eleibe.

– Mit parancsolsz? –

– Azt, hogy hozzatok nekem egy néma gyermeket, aki beszélni tudjon.

A sikóltás nagyobboldott.

– Mit parancsolsz?

– Azt parancsolom hogy ... hogy ... – (megakadt a tudákos) – hogy hozzatok elő nekem Cicerónak azokat a munkáit, melyeket holta után írt.

A rab lelkek siralmasan sikóltották: – Rabjaid vagyunk! – eltűntek.

– Csak (látom én) hasznos dajkáknak **meséit** meghallgatni és a vén szolgálóknak tanácsait követni – monda a mi tudákosunk, és a fekete könyvet bétette.”¹⁸⁶

¹⁸⁴ [Kármán József] Fanni' hagyományai. *Urania*. Első Esztendő, Második Kötet. Vátzon, Nyomtatott Marmarosi Gottlieb Antalnál, 1794. 22.

¹⁸⁵ *Urania*. 1-ső Eszt. Harmadik Kötet 1794. 1795. *Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca*. Bécs, 1795. 93–94.

¹⁸⁶ Ama nagy tudákos professzor Hatvaninak életéből némely töredékek. (1796). In *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. S. a. r. Bán Imre, Julow Viktor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. 30–32.

(1805) „*A' félénk gyermek. Egy értetlen szolgáló leány sok balgatagságokat beszéllett egy kis gyermek előtt a' fekete emberről. Ez a' gyermek egyszer egy kéméntisztítót látott a' házba bémenni; elébb pedig soha nem látott még kémén-tisztítót. Nagyon megijedett annak látására, 's ijedtében a' konyhába futott, hogy ott elbújhassék. Alig ért oda bé, már nyomában volt a' fekete ember is. Nagy lélek szakadva befutott a' szobába 's elbujt a' kálha mellé. De alig húzta oda magát, azonnal hallotta annak a' rémítő embernek a' kéménben való zörgetését. Még jobban megijedvén most, ki futott a' kertbe, egy fa mellé bujt, dobogó szívvel 's megháborodott ábrázattal tekéngetett mindenfelé a' fa mellől, 's ime egyszerre meglátja a' fekete ember' fejét a' kémén' tetejében. Most már egész erejéből kiáltozott a' gyermek segedelemért. Az atya eljött 's kérdezte tőle miért kiáltoz úgy. – A' gyermek nagy rémülten a' kémén felé mutatott; mert még annyira magán kívül volt, hogy egy szót sem tudott szólni. Az atya elmosolyodott 's megmagyarázta a' félénk gyermeknek az egész dolgot. A' gyermek elszégyenlette magát 's attól fogva soha sem figyelmezt a' babonás emberek balgatag meséire.*”¹⁸⁷

(1807) „Mind az, valami az érzőinakat igen megilleti, és mozgásba teszi, ez illy idejű gyermekeknek nagyon ártalmas. Igen oktanul tselekszenek, midőn erős zörgés, nagy kiáltás, vagy hirtelenvaló elhagyása által mindenféle rettentő dolgokkal igyekeznek őket megijeszteni és rettenteni. Azok a' bolond **mesék** az emberhússal élőkről, kísértetekről, tsudálatos vadállatokról 's a' t. ártanak az ő testeknek, és gyengítik az ő értelmeiket, az ő képzelődések, melly az által igen felindíttatik, szerez nekik nyughatatlan álmakat [...]”¹⁸⁸

(1819) „Rónay Bandihoz, ki kevéssel ezelőtt bejött: Bandi, tudod, hol van e' **mesés** hely? Bandi: Én Uram, tudom, de soha kívánni sem merém, hogy azt látogatni menjek. Rónay: Csak tudj vezetni, láthatod velem az ördögnek lakhelyét, siess, készítsd lovinkat; még ez éjjel azt is meg kell kerülnünk”¹⁸⁹

¹⁸⁷ *Gyermekek' és ifjak' bibliothekája, az az elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszélgetések, utazások és versek. A' mind a' két nemen lévő ifjúság' számára egynehány nevezetes német írók munkáiból fordította Kiss János, nemes-dömölki prédikátor. Első rész. Pesten, N. Kiss István könyv árosnál, 1805. 58–59. – A kötetben mese cím alatt több prózai vagy verses didaktikus elbeszélés is olvasható: A' három aranyhalatskák. Mese. (5–8.); A' hegyke legyetske. Mese. (21–23.); A' baromkinzónak büntetése. (195.); A' szamár és a' kutya. (240.); Az ember és a' madárka. (237–238.); A' ló és a' darázs. (233.)*

¹⁸⁸ Fontos kérdés, miképpen kelljen a' gyermekeket természet szerint úgy nevelni, hogy egésségesek, nagyok, erősek és hosszú életűek lehessenek? Mellyre leghelyesebben megfelelt az időben frantzia nyelven Ballexserd, genevai természetvizsgáló, mellyért az Hárlemi Tudományok' Akadémiájától egygy arany pénzzel megajándékozott; most pedig a' magyar nemzet' hasznára németből fordította G. Domby Sámuel, orvos doktor, s tekintetes Borsod vármegyének érdempénzt vevő orvosa. Posonban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály' betűivel és költségével, 1807. 126–127.

¹⁸⁹ Vörösmarty Mihály (1819): Rónay és Lóri. In *Összes művei. VI. Drámák. I. Ifjúkori drámák és drámatörödékek* (1819–1824). S. a. r. Fehér Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 77.

(1823) „Demosthén dörgő nyelvével
 Szitkozódó halkufár;
 Xenofon mézbeszédével
 Rokka közt **mesére** vár;
 Pindár égi szárnyalása
 Forró hideg dadogása;
 S Phidias amit farag,
 Berovátkolt kődarab.”¹⁹⁰

(1829) „Drág: Nem szeretem ezt a' helyet Bors.
 Bors: Miért?
 Drág: Jer, menjünk el innen.
 Bors: Mi bajad?
 Drág: Jer ezen irtoztató helyről. A' halál-baglyok nekünk itt' halált jövendöltenek.
 Bors: Ha, ha, ha, – ne hidj az eféle vénasszonyi **meséknek**.
 Drág: Ugyan Bors, hogy tudsz a' halottak között e' borzasztó kriptában nevetni. Én azt gondolom, hogy csak a' jó lelkiesméret járhat itt' borzadás nélkül.”¹⁹¹

(1830) „Az éjféli óra zendülése – mintha felébresztené a' mult lelkét – mellünket összevonja, 's belső illetődéssel sejdítjük nyitva állni a' régi idő érczkapuit – 's borzadva véljük érezni szorosb összeköttetését az élőknak a' holtakkal. Hány bajnok, ki a' harczmezőn félni, rettegni nem tud, ki bátor szemmel nézi a' halált, gyengül el könnyen az éjféli csend magányában a' temető halvány emléki közt? 's mért? mert gyermekkorában száz meg száz **mese** nyomta lágy velejébe eltörülhetlen nyomdokát, hogy az éjféli óra által függ a' jelen a' multtal, az emberinem lelkekkel össze!”¹⁹²

(1830) „Imre: Anyám, jer vissza, én itt meghalok.
 Rózsa: Mi a' halál neked, ki még nem ösmered?
 Jer, sírj anyáddal, 's mosd ki sírodat.
 Csóka: Ím, mind a' kettő elvesz bú miatt. –
 Jőj, szép kis Imrém, kedves úrfi, jőj:
 Tündér királyról mondok szép **mesét**.
 Hagyd ott anyádat, alhatnék nagyon.

¹⁹⁰ Kölcsey Ferenc (1823): Vanitatum vanitas. In *Összes művei*. I. S. a. r. Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. 112–113.

¹⁹¹ Fogarasi Nagy Pál: A' mágnesálmom-járó. In *Színjátékjai*. Első kötet. M. Vásárhelyen, Nyomtatott a' Refor. Kolégym' betűjével, Felső Visti Kali József' által, 1829. 117.

¹⁹² *Hitel*. Irta gróf Széchenyi István. Pesten, Petrőzai Trattner J. M. és Károlyi István' könyvnyomtató-intézetében, 1830. 50–51.

Imre: Elmenjek innen? alhatnál anyám?
 Rózsa: Eredj fiam, majd Csóka mond **mesét**.
 (Csóka *Imrével tovább megy.*) [...]
 Imre: No Csóka, kezd hát egyszer, mondj **mesét**.
 Csóka: De millyent mondjak, zöldet, vagy pirost?
 Imre: Mondj egy pirost.
 Csóka: Az véres.
 Imre: Hát amollyant.
 Csóka: Kéket talán?
 Imre: Nem, zöldet mondj nekem.
 Csóka: Az nyers.
 Imre: Te Csóka, megverlek, ha csalsz.
 Csóka: Csak meg ne ríkass. Ül le hát: **Mese**.
 Imre: No, mondd tovább hát.
 Csóka: Mondtam már: **mese**.
 Imre: De hát ha megczibállak, nem **mese**?
 Csóka: Már minthogy ilyen szépen kérsz, kis úr –
 Imre: Ne mondj kis úrnak, én nagy úr vagyok.
 Oh Csóka, én megéhezém nagyon.

(1834) „»Nurmahál, nurmahál!« hangzék a' kert elején, és az apa daru-tollas turbánjával megjelent – a' játékszínen. Egérré kívánt változni Jussuf, vagy fejére azon veres turbánt öhajta, melly hajdani dajkájának **meséje** szerint a' szerelmes kalandozókat láthatlanná tette. De egyik sem történt. Sőt a' falon sem ugorhatott észrevetetlenül által.”¹⁹³

(1834) „Hogy dajkámat jobb szerettem az anyámnál, arra emlékezem, 's azt a' velem egy ösvényre hullottak bőven bizonyítják. Hanem ugyan csak dajka is volt ám az. Valamig engem szoptatott, csak háromszor szökött a' szeretejéhez 's csak négyszer veszett össze a' szakácsnéval 's így én kilencz hónap alatt csak hét izben kaptam iszonyú hasrágást, noha mindenik iz egy két hétig tartott. Mert mellékesen mondvá, orvosom is jó lélek, de nem mester volt. Dajkám annyira csüggött rajtam, hogy elválóztatásom után is oldalomon maradt. Egy két év mulva viszont szolgálhatott volna csecsvel, hanem a' milly nehezen hagytam föl azzal hajdan, olly igen irtóztam most túle. De **meséiben** annál inkább kezdtem gyönyörködni. Ezekbül ugy megismerkedtem a' boszorkányokkal, mint rágó tapasztalásbul a' minden napi kenyeret vagy inkább kalácsot esmerém; a' tündérekrül gyermek létemre is természeti históriát tudtam volna írni; a' garabonczás diákok iránt különös tisztelettel valék, 's midőn

¹⁹³ Vajda Péter: Hetedik szakasz. Jussuf és Nurmahál dévajsága. In *A' legszebb leány. Tréfás elbeszélések*. Pesten, nyomtat. Trattner-Károlyi Intézetében, 1834. 69.

egyiket a' juhásznénk édes téjjel jól tartá, titokkönyvét, melly rongyos köpönyege zsebéből kiesett, jól eldugtam 's belűle bölcseséget kezdtem kivakarni; a' sárkányokrul több tudományom volt mint a' francia tudós akademiának 's fejeik számát, nyelvök réfeit, kiokádott tűzők bőségét a' tiz ujamon birtam. [...] Hajdani boldog életemből úgy sem maradt egyéb hátra mint tündér ilonáim, szent gellérhegyi boszorkányaim, késérteteim, és ezektől az egész világért sem akartam megválni. Tanítóm ugyan megmutatá, hogy a' sötétben világitó késértet, melly éjszakánként háborgatott, nem egyéb a' macskánál, hogy a' halálmadár a' csuvikbagoly (millyent néhányat lelőtt), az udvar hátulán fejeződő lélek kiakasztott kendő, és a' többi, – de magvát rosz földbe veté. Én dajkám igasságain csüggttem.”¹⁹⁴

(1834) „Azonban őt az atyai háznál ritkaság volt látni, hacsak valami latorsága miatt menedékkeresés végett nem, vagy, hogy valami csínt tegyen, a' miben mester vala; azért is bármilly különböző sejtéssel bírt a' két koma eredete felől, abban teljesen megegyezének, hogy a' fiú semmirekellő, 's hogy gondjokat róla végképen levegyék. Erre Petinek nem is volt szüksége. Annyira elmerült ő most a' szüret 's kukoriczafosztás' gyönyöreibe, a' **mesék** és dalok' tündérvilágába, 's 'a kósza étellel olly igen megbarátkozott, hogy honn számot épen nem tarthattak reá. [...] [Jankó] Vigyorgott tehát 's vigyorgása Lőcslábót észrehozá, ki is azonnal lelépe lelkesedése' szédítő fokáról 's így folytató [!] szavát: »Törölje kee ki szemeit, János koma, 's nézzen kee oda az üreg' közepére.« – A' nap épen besütött a' pincze' szelőlőjén, 's benne egy fehér pont látszék rezgeni. – »Ott koma, ott hol a' világosság látszik, ott van az arany por!« Jankó vigyorgással ismételé a' szót. »Arany por koma, vagy arany homok, vagy arany föld, ahogy jobb szereti keed, az az a' világi kincs, miből úrrá leszünk.« Röhögire nézve már minden el vala enyészve, ő most egészen a' pincze belsejébe tapadt szemeivel, 's Lőcsláb folytatá a' **mesét**, mellyet gyermekkorában halla; de mellyet élemedett kora a' csodálatost mohón szerető eszében valóvá érlele. A' sok furcsát, rémületet, csodást végre is avval zárá: hogy az egész hegy csupa arany belül, [...]”¹⁹⁵

(1839) „»Hiszem azt! – mond a' másik, babonás elfogultsággal, mellyet a' hirtelen vész még növelni látszatott: Hátha a' vihart az öreg kavartotta? – csak lesz esze, a' maga lakát megkímélni.« Megindultak, folytatva párbeszédüket; az ifjabb, a' bőszavú öregnek hosszas mondataira rövid feleleteket adott; a' másik pedig, minden **mesét** és babonát, mellyet a' vidéken az öregről hallott, elbeszélt Komoróczinak, kit már nevén nevezhetünk. [...] Komoróczi egy nemével a' vallásos elfogódásnak jártatá e' bűvös lakon szemeit, melly az

¹⁹⁴ Dédmánxfi neveltetése. (Tükörkivonat a' neveltetnek önirataibul, melly sok épületeset foglal magában.) *Garasos Tár*. (Közhasznu esmereteket terjesztő lapok.) Első kötet. Lipcsében, Wigand Ottónál, 1834. márc. 15. 83. – A lap utolsó számában, az elbeszélés következő fejezetében a lucszékkal kapcsolatos hiedelmekről esik szó a 94–95. lapokon.

¹⁹⁵ Vörösmarty Mihály (1834): A kecskebőr. In *Összes művei*. XIII. *Beszélyek és regék*. *Ezeregyéjszaka I. füzet*. S. a. r. Solt Andor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 39. 42.

ég tiszta részéről világító holdnak fényében úszott, 's veszélyt jósló tekintetével, babonás lelkeben a' rablónak, minden **meséit**, 's balhiedelmeit korának felrázta."¹⁹⁶

(1840) „Mennyivel tisztább és világosabb leszen ezen ruházat' kifejlése, annyival könnyebben érthetővé válik a' mű is; szoljon ez bár olly tárgyakról is, melyeket a' természet' törvényei után soha testi szemmel meglátni képesek nem leszünk; mint efféle tárgyak sokszor tettelegesen a' **mesékben** előkerülnek, 's a' mese még a' keveset tapasztalt gyermek előtt is könnyen fölfogható. [...] De nem csak az életet, hanem még azt is, mi a' természetben a' hóltnak fogalma alá esik, a' művészetben eleven módon előadhatni; mellőzöm itt a' számtalan kísértetről mondákat és **meséket** mivel azoknál még sokkal világosabb példákat a' rajzoló művészetekből előhozhatni; ilyenek a' nagy Holbeinnak híres holtak táncza (Hanus Holbeins Todtentanz) fametszetekben, és Vesalius' boncztudománya, melynek szinte fametszeteit vagy maga Titian, vagy egy a' legjobb tanítványai közül rajzoló."¹⁹⁷

(1841) „Az öreg gróf többnyire országos dolgokról beszélt, 's én őt olly örömmel, olly lelkesülve hallgattam. Elmondá a' mult országgyűlés jelentőbb eseményeit, taglalá az érdekesb vitatkozásokat, 's legközelebbi tisztújítását megyéjének hű rajzban adá-elő. Milly dicső, milly nagyszerű egy illy országos férfiu' hatás-köre! Én olly kíváncsian, olly mindent felejtő örömmel hallgattam őt, mint dajkájának **meséin** éldelgő gyermek."¹⁹⁸

(1842) „A gyulai angolkert igen szerencsés, igen fel van gazdagítva a Körös által, mely azt több ágakon futja keresztül. Mert hiába, víz nélkül olyan a kert, mint szem fény nélkül; szoba tükör nélkül. Nincs pompája nincs kettős ege, tündérvilága. Igen szép fenyvese legszembetűnőbb. Megnéztük a várat is, de krónikát róla nem hallottunk, pedig ritka vár, hogy valami csodaszerű mondák vagy boszorkányi s kísérteti **mesék** ne élneek felőle. Megjegyzendő különösen, hogy a *bérci várak* legtöbbjében van **mese** egy kútról, mely összeköttetésben áll egy folyóvízzel, s ha fent bevetik a kacsát, a folyó veti ki."¹⁹⁹

(1844 k.) „»**Meséljek-é**, mondd, kedves gyermekem,
Aranyhajú tünderről szép regét
Vagy a hajdankor hős vitézinek
Viszontagsággal teljes életét?

¹⁹⁶ Jósika Miklós: *A' csehek Magyarországbán. Korrajz I. Mátyás király' idejéből*. Pesten, Heckenast Gusztáv' tulajdona, 1839. 65–67. (Jósika Miklós' regényei. XI.)

¹⁹⁷ Henszlmann Imre: *A' rajzoló művészetek' föladata. Budapesti Szemle. Második kötet*. Pest, Heckenast, 1840. 211, 218.

¹⁹⁸ Kovács Pál: *Szív és rang*. In *Munkái. Második kötet. Beszély füzér*. II. Pápán, a' reform. Főiskola' betűivel, 1841. 311.

¹⁹⁹ Erdélyi János (1842): *Úti levelek, naplók*. S. a. r. T. Erdélyi Ilona. Budapest, Gondolat Kiadó, 1985. 61.

Meséljeké azon szép táj felől,
Hol mindég van virág, madárzene,
Vagy elmondjam, mindazt a szépet, jót,
Mit majd veszek neked szűm gyermeke?»

»Ne mondj se tündér-, sem vitéz regét
Óh jó anyám, mond halkán a beteg [...]»²⁰⁰

(1844) „[Sulc] Ennek végeztével levágta magát a pamlagra és néma morfondirozással vigyázott fel a ház csemetéire, ő, azoknak gondos kertésze. De a gyermekek széles jó kedvökben azonnal körülfogták őt, és mint ágyuk a várat, úgy ostromolták beszédeikkel Sulc urat.

»Sulc ur, kérem, **meséljen** nekünk valami szépet, vigat!« – kezdé az egyik.

»Nem tudok!«

»Dehogy nem tud! tudja, a multkor« – folytatá a másik.

»Hagyjatok békét, nem tudok!«

»Multkor olyan furcsát **mesélt**, Sulc ur!« végzé a harmadik.

»Ugyan hallgassatok! Mondom, hogy most nem tudok!«

»Kérjük! – Sulc ur! – Kérjük, **meséljen!**« rikoltott mindhárom egyszerre, s ki a nyakába, ki hátára, ki hasába csimpajkozott.»²⁰¹

(1844) „Elmondván szós Karád a
Híres halász-regét,
Álom fogá be aztán
A hallgatók szemét;
S az iskolás fiú a
Mesével álmodott:
Horgával a Tiszából
Aranyhalat fogott.»²⁰²

(1844) „A' jobbról eső Wellhorn és balról fekvő Nellihorn közt van a' rosenlaui jeges, ezen dicső környezet igazgyöngye, 's legszebb Schweicz jegesei közt. Kisebb bár a' grindelwaldi jegeseknél, de híres kitűnő kék színéről 's jégboltjainak hasonlithatlan tisztaságáról. Beszálltunk az azurkék szentek szentébe; egy kis hideg mennyország ez, 's isten csak illy

²⁰⁰ Madách Imre (1844 k.): A haldokló gyermek. In *Összes művei*. II. S. a. r. Halász Gábor. Budapest, Révai Kiadó, 1942. 92–93.

²⁰¹ Pákh Albert (1844): Egy nap egy instructor életéből. In *Humoros életképei*. Pest, Kisfaludy-Társaság, 1870. 38–39.

²⁰² Tompa Mihály (1844): A halász és aranyhal. In *Összes költeményei*. IV. S. a. r. Lévay József. Budapest, Méhner, 1885. 23.

ablakokon nézhet ki egéből, mint e' kék hasadékok; a' **mesék** tündérei illy kastélyokban lakozhatnak.”²⁰³

(1844) „A' félelem okait egy részint ugyan feltaláljuk a' test és idegrendszer' gyöngé alkotásában; de leginkább a' lélek műveltség elhanyagolásában gondolom rejleni. A' gondatlan anyák rémletes **mesékkal**, 's nem tudom mi torzképekkel mulattatják, csendesítik siró gyermekeiket; 's így a' gyermek fogékony szívébe elég fonákúl hintegetik a' félelem magvait, melly őket a' sirig késérendi.”²⁰⁴

(1845) „§ 87. *Komolyabb tudományok.* – *Történet és földleírastan.* Előbb az ó kor' áttekintésében már említém, mikép a' mi időszámításunk előtti 3-dik és negyedik évezredekől, vagy is a' világ' teremtésétől a' két első ezredről mit sem tudunk; ámbár minden kifejlett nép szeret maga után nyomokat hagyni. – Az írás' feltalálása előtt ez másként nem lehetett, mint szájról szájra maradt **mesék** és dalok vagy emlékek által. A' holt hagyományokhoz tartoznak: oszlopok, épületek, mint gúlák, obeliszek 'sat. de ezek bizonytalan tanítók. Valamivel többet tanúsítanak a' szóbeli hagyományok. Mózes és Homért ezeknek köszönjük.”²⁰⁵

(1845) „Sámson: Bezárta! ha még egyszer megnyílik: vajon nem a' hóhér jön-e be rajta? Csak jőne már minél előbb, ha jőnie kell. Nem hiszek holmi ördögörőli, pokolrőli **meséknek** a' másvilágon; de minek is volna ott pokol? nem szenved-e át a' gazember egy öröklét kínjait a' börtöntől a' vesztőhelyig? mert gazember voltam, mi tagadás benne, nagy gazember.”²⁰⁶

(1845) „Ha igazság volna a' világon, sőt ha csak regényekben is türetnék, joggal mondhatnám: hogy Ákos az öreg huszár által neveltetett; így legalább azt bizonyíthatom, hogy a' gyermek' örömei közt nem volt egy, mellyet nem öreg barátjának köszönhetett. Szép napokon ő járt vele kertben 's mezőkön, ha szél fútt ő bocsátá föl a' nagy sárkányt, mellyet szép arany papirossal fölékesítve maga készített; ha esett, ő igazította a' kis malmot 's hajókat, mellyek ilyenkor az udvaron végig futó csatornákon a' gyermek' nagy örömére vizre bo-

²⁰³ *Uti tárca. Tóth Lőrincztől. Hat füzetben. Negyedik füzet: Schweicz.* Pesten, nyomatta Landerer és Heckenast, 1844. 84.

²⁰⁴ Rónay Jácint: *Mutatvány a' tapasztalati lélektan' köréből. Tudománytár XVI. kötet.* Budán, a' magyar kir. egyetem' betűivel, 1844. 14.

²⁰⁵ *Az emberi művelődés története. Első rész. Hajdan v. gyermekkor.* Írta Palkovics Antal, régiségtan', latin irod. német és francz nyelvek' k. r. professora. S. Patakon, Nyomtatta Nádaskay András, 1845. 44, 162.

²⁰⁶ Petőfi Sándor (1845): *Tigris és hiéna.* In *Összes művei. IV. Szépprózai és drámai művei.* S. a. r. Varjas Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. 195.

csátattak, sőt a' hosszú téli estéken is Ákos' egyedüli boldogsága a' szép **mesék**' s hosszú történetekben állt, mellyeket a' régi katona, bajszát pödörve órákig elregélt.²⁰⁷

(1845) „Az alacsony rendbeli gyermekek' szerencsétlenségéhez nagyon gyakran tartozik az is, hogy sokféle babonás véleményekkel megtöltetik fejük 's képzelődéseknek kísérteti regék által káros irány adatván, beléjük félenkség plántáltatik. Melly jótékony hatása legyen e' részben is a' szeretett szülék' példájának, 's értelmes beszédének 's tanátsának, azt saját tapasztalásomból tudom. Noha szüleim tudatlanságban neveltettek fel, mindazáltal efféle balítéleteket nem szivattak-be velem. Kísértetekről, boszorkányokról, hazajáró halottakról tőlök semmit sem, de másoktól eleget hallottam beszélni. Egy alkalommal az atyám szerencsésen kiirtotta az effélék iránti hiedékenységet. Egy téli estvén, midőn a' szomszédból is egy két asszony és leány jött hozzánk fonni, a' fonók' szokása szerint sok efféle csudálatos költeményeket hoztak-elő, azokkal magokat mulatván, az időt töltvén 's szemekről az álmodást üdvözölve. Ő ki különben nem szokott a' fonók' beszédébe avatkozni, ekkor az asztalnál gyapjából kesztyűt kötve, megszólamlott, talám azért, mert látta, melly nagy figyelemmel hallgattam a' csuda regéket. »Ti, ez volt szavai' értelme, ezer meg ezer csuda-történeteket emlegettek, boszorkányokról, kísértetekről, tüzes emberekről, lidérczekről, szárnyas sárkányokon lovagló garbonczás deákokról, s' több effélékről. Én életemben éjjel is, nappal is, gyalog is, szekéren is, sokat jártam, de mindaddig semmi ijesztőt sem láttam. Egyetlen egyszer történt az, hogy éjszakának idején midőn a' kifolyó kut' dobogójánál jöttem, valami tüzes ember forma a' szekér mellett jött 's úgy látszott mintha mellém akarna felülni; hanem én megcsapkodtam a' lovakat 's elnyargaltam, 's az hátra maradt. Nem tudom mi volt, elég az, hogy nem bántott. Másokat sem esmerék, kiket valami kísértet vagy boszorkány bántott volna; azért nem is hiszem, hogy bánthatnának. Én is sok csudálatos **meséket** hallottam, de csak kellett volna valamit tapasztalnom, ha igazak volnának.« – Ki nem mondhatom, melly igen megnyugtatót engem 's melly igen lecsendesítette félelme-met ez a' kevés okos szó. Vége lett attól fogva ebbéli hiszelékenységemnek.²⁰⁸

(1845) „Holnap lesz a napja, kútat ásatok,
A föld' közepéig mélyre lehatok,
Fölhozom belőle a legjobb italt,
Mint a kis leányka olyan fiatal.

²⁰⁷ B. Eötvös József: *A' falu' jegyzője. Regény.* II. kötet. Pesten, Hartleben Konr. Adolf tulajdona, 1845. 58.

²⁰⁸ Kis János Superintendens' *Emlékezései életéből.* Maga által feljegyezve. Első közlemény. Nevendékségét, professzorságát és predikátorságát tárgyazó emlékezések. Sopronban, Özvegy Kulcsárné' betüivel, 1845. 23–25.

Tán kútamra csábúl jobb és szebb vizért,
Kút után utóbbad édes magamért,
Holnap lesz a napja, kútat ásatok,
Fris vize' forrásán szép halat fogok.

Szebbet mint a millyen hét országban él,
Szebbet mint minőről a **mese** regél;
Addig is minden nap' minden reggelén,
Kerti ablakomból őtet nézem én.²⁰⁹

(1846) „Mi kéj anyának, gyöngéd kiseddi
Ha hű szívéhez játszva hajlanak!
'S ne bántsa vész a' kisedd' örömét,
Ha szép **mesét** hall anyja' ajkiról;
Ne lássa, míg mesél, hogy arczain
Szívgyász miatt titkolt könyű omol.”²¹⁰

(1847) „Végre egy királyfi, kinek neve *Rózsa*,
Eltekinte arra, csak látogatóba;
Ismerős volt apja az öreg királlyal,
Mert egy arany erdőn makkoltak a nyájjal. Hm! ha tudta volna a vasorru bába,
Mi forog Rózsának az esze ágába'...
De jó hogy most egyszer rövidebb az esze,
Nem lett volna másképp belőle szép **mese**.”²¹¹

(1847) „Az illy apró különczök a' szerelmes buja eseteket, ocsmány regéket és a' fajtalan **meséket** már kitünőleg kedvelik, azért is mit sem szeretnek inkább mint a' szemtelen feslett és fajtalan cselédség közti mulatozást. [...] A' bármiként csábító, ingerlő, mocskos erkölcsű és kártékonyan enyelgő feslett cselédséget, szigorun meg kell dorgálni, hogy az el-alvó csimoták előtt, mi házassági vagy egyéb szemtelen **meséket** ne regéljen. [...] Kerültetni kell velök a' cselédek fajtalan regéit és trágár **meséit**, úgy szinte a' szenvedélyes és csábítva elérzékenyítő regények olvasását.”²¹²

²⁰⁹ Garay János (1845): Egy kútágashoz. In *Összes költeményei*. Egy kötetben. A költő arcképével. Baráti megbízásból kiadta Ney Ferencz. Pest, Müller Emil könyvnyomdája, 1854. 97.

²¹⁰ Beóthy Zsigmond (1846): Nőm' imakönyvébe. In *Összes költeményei*. Pest, Emich Gusztáv, 1851. 46.

²¹¹ Arany János (1847): *Rózsa és Ibolya*. In *Összes művei*. 3. Elbeszélő költemények. S. a. r. Voinovich Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 8.

²¹² Az önszeplőzés és a' faraszály, az érzékeny szülék, lelkes nevelők és a' bizonyos veszélynek vaktában rohanó ifjúság intelmére írta Dr. Malatides Dániel. Pesten, nyomtatott Beimel Józsefnél, 1847. 11, 35–36.

(1848) „**Mesében** nem lesznek tündérek tatárok,
Minmagunkon történt meg az egész dolog; [...]”²¹³

(1851) „Hol a madár is elfárad,
Épitem a tündér-várat,
Vágtat hintóm szárnyas lova,
Királynénak viszlek oda. [...]”

Megcsókolsz és magadhoz vészsz,
Könnyem mindjárt mosolyba vész,
Szép **mese**, dal minden szavad,
Megvidámit, el is ringat.

Már én gyermeknek maradok,
Úgy is csak a gyermek boldog,
A szerelem, a szerelem
Játszadozzék síríg velem.”²¹⁴

(1851–1854) „Valamint más vidékein a hazának, úgy születésem helyén is megvoltak a különféle **mesék**, mondák; a többek közül nevezetesen a hétfejű sárkányról. [...] A fahordás naponként csak három négy óráig tartott. A marha szemlátomást szépült, vedlett, hizott; öröm volt látni. Azt más valaki nem birja képzelni is, mily gyönyörűségünkre szolgált ez nekünk, de legkivált kép én ennek kimondhatatlanul örültem. Fa a rengetegben annyi volt, hogy rakásra rohadt, tehát irtóztató nagy tüzeket raktunk; mi főképp estve felséges látvány volt, s mellette heverészni, főzni, szalonnát sütni, kenyeret piritani, a szalonna zsirját rácsepegtetni, azután **mesélni**, danolni, birkózni oly élvezet vala, hogy azt leírni lehetetlen volna. [...] Pár hét múlva bekövetkezett a kukoricatörés és fosztás ideje. És a fosztás volt ám az igazi időtöltés, multság. Tíz tizenöt leány s legény vegyesen összegyűlt egy házhoz, azaz pajtába vagy fészerbe, és a gazdának kukoricáját tréfa, danolás, **mese**, szerelmi enyelgés stb. közt egy estve megfosztottuk, mire különös jó lisztes burgonya ki volt tálalva, vagy inkább teknőltre; ennek végére járván, következett szintén egy teknő tej-es főtt kukorica. [...] A mi már a fonóházaknál divatozott multságot illeti, abból állt, mit a kukorica fosztásnál említettem, tudniillik mindennemű tréfa, **mese**, népdal; mihez itt még a cucorkavetés járult; a legény valamelyik leány guzsalyáról kendert tépett, azt

²¹³ Vajda János (1848): Gonosz házasság. In *Összes művei*, I. Kisebb költemények. 1844–1860. S. a. r. Barla Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 33, 35.

²¹⁴ Gyulai Pál (1851): Rajtam ne csodálkozzatok. In *Költeményei*. Pest, Ráth Mór, 1870. 96–97.

összegöngyölögtetve meggyújtotta s valamit gondolt hozzá; ha a cucorka fölszállt, azt jelenté, hogy a gondolat igaz; ha pedig föl nem szállt, nem igaz.”²¹⁵

4. MESE, MESÉZET: 'NARRATÍVA VAGY DRÁMA CSELEKMÉNYE'

(1789) „Mert a' históriát úgy kell előadni, a' mint a' dolog folyt és esett; nem szabad ahoz tenni. De a' Poémának természetére tartozik az elmés költemény, sőt ez annak a' lelke, mint szóll a' Parnaszszusnak Horátzius utánn ama' nagy Diktátora Despreaux l'Art. Poet. Ch. 3.

la Poësie Epique.

Dans le vaste recit d'une longue action

Se soutient par la fable, & vit de fiction

az az »A' Poéma abba a' temérdek beszédbe, mellyel él valami dolognak hosszas elő-adásában, a' **mesék** által tartja-fenn magát, és költemény által él.« És éppen ez az, a' mi a' szent dologról való jó Poémának tsinálását felette igen nehézzé teszi: hogy egy részről a' Poémának természetére tartozik a' költemény; más részről pedig, hogy az igen nagy kisebbségére vagyon a' szent dolognak, ha valaki olyan költeményeket 's képzelődéseket talál abba elegyíteni, a' mellyek ahoz nem illenek.”²¹⁶

(1803) „Erre a' czélomra azt költöttem, hogy az én Dorottyám nem csak szívében, hanem személyesen is kikél a' Fársáng ellen, a' kit szinte úgy felvettem Ideális Személynek. És ez a' CARNEVAL. De mi lett volna belőle, ha az én két Ideálom egymás ellen feltámadván, egy kurta Duellumra ment volna ki köztök a' dolog? Nem lett volna az egész **Mesézetnek** kifejtődése (evolutio Fabulae) igen együgyű? [...] Kellett hát tennem Mellékszemélyeket, mellékképeket 's Epizodákat. Így a' **Mesézet**-is tarkább, a' csomó is többszeres, a' kibontása is tartóztatóbb lett. [...] Mert, az egész nemes Vármegyében, mind azokat valakiket esmérni, 's tőlök esmértetni szerentsém volt, tanúbizonyságul hívom, hogy az egész Tartományban, a' Balaton' és a' Dráva' partjai közt, egyetlen egy Személyt sem találhatni, a' ki az én leírásommal és **mesém**mel megegyezne [...] A' Furcsa Epopoea még az, a' mellyben egy-két fordítást ugyan magyarul is olvashatunk; de eredeti próbát még nem tettünk. Ez az a' DOROTTYA, mellyel én poétai Literatúránknak ezt a' hízákját bétölteni igyekeztem. – Ebben az Actio, vagy a' Munkálkodás, mellyet én a' Deák Fabula után **Mesézetnek**

²¹⁵ Táncsics Mihály (1851–1854): *Életpályám*. S. a. r. Czibor János. Budapest, Révai Kiadó, 1949. 29, 51, 53, 55.

²¹⁶ Elő-beszéde a' fordítónak. In *Az első embernek el-esése és az azt követő mind szomorú mind örvedetes dolgok hét énekebe foglaltattva* Dúránd Dávid Londonban a' frantzia ekkl. predikátora és a' királyi tudós társaság' tagja által. Magyar nyelvre fordította Gőből Gáspár ketskeméti predikátor. Pest, Trattner, 1789. 14–15.

nevezek, egészszen költött, a' mint már oda fellyebb előadám; költöttek a' személyek is, karakterestől együtt.”²¹⁷

(1804) „Az Előbeszéd elején azt mondja az Úr, hogy: *Somogyban látott modelleket Dorottyára, a XI. lapon pedig az egész nemes vármegyét hívja tanubizonyságul, hogy ott egyetlenegy személyt sem találhatni aki leírásával és meséjével megegyezne.* – Meglehet ugyan, hogy én azt a szót *modell* nem jól értem, de csak amondó vagyok, hogy a somogyi erdőknek valami szurdikjában kellett az Úrnak azokat a modelleket látni. [...] Mit tesz az, hogy *a somogyi dámák a Gráciák kopiai?* hiszen nem illik a Gráciák kezébe a kopija. Osztán ugyan mit nem csinált volna még az Úr a szegény asszonyokból, ha még tovább tartott volna a *mesé!*”²¹⁸

(1834) „Az olvasót azon állapotba kívánván tenni, hogy midőn specialitásokra menendünk által, velünk együtt ítélhessen, a darab *meséje* valamivel bővebben bocsáttatik előre. [...] *Kedvesinét* általjában úgy ismeri olvasónk a *mesé* szerint tetteiből, mint ki nem szeret senkit, és szeretettni is csak azért kíván, mivel ez büszkeségének hízelkedik. Ily karakter, természeténél fogva bizonyosan fölötte visszalökő: amitől, némely vonzó vonások által, a költőnek mindenkor meg kellene óni alakjait [...] Már Házy, amint felebb a *mesében* láttuk, azt vélvén: Buvárdy óhajta Rózsával való összeköttetését, s ebből ennek gazdaglétére vonván következtetést, eltökéli magát az 53d. lapon, azaz még a darab első felében, a házasságra;”²¹⁹

(1839) „Talán, legalább én úgy sejttem, nem egyes regényszemélyből, hanem részletes és egészbeli conflictra egyiránt és elmulthatatlanul szükséges, jó és rossz characterek viszonytömegéből, a *mesebeli* factumból kell itéletet hozni az iránt, vajjon a regény a költészet szép, jó és igaz, vagyis aesthetikai céljának megfelelt-e? – De, végre elég. Megvallom, kedvem volna e fecsegésekkel közönségünk előtt fellépni. Majd meglássuk!”²²⁰

(1844) „Kedvesebb Ariost furcsa *meséivel*,
Mint ama jégíró fekete vérivel,
Ki morgó kedében talán szégyenlené,
Ha arczát grácia víggá deríténé.

²¹⁷ Előbeszéd. In *Dorottya, vagyis A' dámák' diadalma a' fárságon. Furtsa vitézi-versezet IV. könyvben* Cs. Vitéz Mihály által. Nagy-Váradon, és Vátzon, Máramarosi Gottlfb Antal' betűivel, 1804. IV–V, XI, XVII–XVIII. (Előbeszéd datálása: 1803. febr. 6.)

²¹⁸ Fazekas Mihály (1804): Két levél a Dorottyáról. In *Összes művei*. II. S. a. r. Julow Viktor és Kéry László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 16–17, 21.

²¹⁹ Toldy Ferenc (1834): A Házasulók. B. Eötvös József vígjátéka. In *Toldy Ferenc Összegyűjtött munkái*. VIII. *Kritikai berke*. I. Budapest, Ráth Mór, 1874. 345–346, 354, 359.

²²⁰ Szemere Pál (1839): A Charthausi. Br. Eötvös Józseftől. In *Munkái*. II. S. a. r. Szvorényi József. Budapest, Franklin Társulat, 1890. 173.

Hinnők, a természetkegyencz, az isteni
 Homér, Vénus övét lopá el, tetszeni.
 Kellemmel gazdagon megrakvák művei,
 Aranynyá válik, mit érintnek kezei.
 Alattok mindenben van ujság ingere;
 Az ő kitérése nem fárasztó tereh.
 Elbeszélésiben szerencsés tűz vagyon;
 A fő tárgytól soha el nem csapong nagyon.
 Nem nézve, hogy szoros rend versiben van-e,
 Magától kerekül s kifejlik a **mese**.²²¹

(1847) „Pali molnár hallgat. Toldivali hasonlósága miatt későbbre hagyom, majd azt mondják, hogy csak egy kaptára tudok dolgozni. De nem is gondoltam át **meséjét**, tervét, mint kellett volna. A leánnyal, Magyar Benignával, sem voltam megelégedve.”²²²

5. MESE-JÁTEK, JÁTEK MESE: 'DRÁMA', 'SZÍNMESE'

(1780) „Moszka városában, a **mese-játék** (Komédia) ház, Bőjt elő-havának 26dik napján, midőn a néző szokással tele volna, hírtelen meg-gyűlt. Nem esett ugyan semmi nevezetes kár. Magában is nem olly igen ritka történet az, hogy ezekbenn a rövid levelekbenn emlékezetet érdemlense. De mások felett emlékezetessé tette azt a künn álló szolgálknak hűségek és ritka példájú nemes magok viselések.”²²³

(1781) „A minap némelly Magyar **mesékről** és **mese-játékokról** kezdetem volt tudósítást tenni, melyek a közelebbi múlt esztendőkbenn ez Hazában világra jöttek. Most ismét egygyet emlétek. Ennek nevezete: *Czid. Szomorú Játék. Mellyet hajdon Korneille Péter Francia nyelven készített, mostan pedig Magyar versekbe foglalt Gróf Teleki Ádám. Kolosvárat 1773.*”²²⁴

(1794) „Eskkilus, Szofokles, Euripides a' játék **mesékben** híres nevet szereztek magoknak, az írás módgyában még-is mint különböznek? Mit mondgyunk a' Beszédesekről? ki nem

²²¹ Boileau: *A költészetről. Tanköltemény négy énekben*. Francziából fordította Erdélyi János (1844). Második kiadás. Budapest, Franklin Társulat, 1885. 51–52. (Olcsó Könyvtár 184.)

²²² Arany János (1847): *Levele Petőfihez*. Szalonta, 1847. aug. 25. In *Petőfi Sándor összes művei*. VII. *Levelezése*. S. a. r. Kiss József, V. Nyilassy Vilma. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. 91.

²²³ *Magyar Hírmondó*. Po'sonnban, Patzkó Ferencz Ágoston betűivel, 1780. 282.

²²⁴ *Magyar Hírmondó*. Po'sonnban, Patzkó Ferencz Ágoston betűivel, 1781. 244–245.

tudgya Hiperides' élességét, Lisiásnak finomságát, Eskhinesnek hangját, Demosthenes' erejét? kiki a' maga nemében nagy, 's nevezetes."²²⁵

(1801) „Ha ezek a három **Játékmesék** valaha élő Személyek által elő adtak e, az előttem bizonytalan. A XVII Századból is tsak két vagy három **Játékmesét** tudok, mellyek ki voltak nyomtatva. [...] Ezen tsak most múltt XVIII Században kezdetek a Magyar Jézsoviták is a Tanítványaikkal Magyar vig és gyász **Mesejátékokat** adni imitt amott."²²⁶

(1801) „1779-ben biznyos Trendel nevű Kapitány egy hathatós német Beszéddel előterjesztette a Nemzeti Játék színnek hasznait, 's felállításának némelly Módját is elő adta. [...] De az Idő még elnem jött akkor, hogy a Nemességünk a Magyar Játékszinbe kívánczozzék. A mezei Életet megszokván, 's azt minden **Mesejátéknál** többre betsülvén, tsak télen egy-néhány napra térttbe a Városokba. A Városi Nemességünk pedig megelégedett a Német **Mesejátékkal**. Pozsonban már 1730diktől fogva Német **Mesejátékok** adtak, de azok többire merő Tséljátékok, *Possenspiele* valának, hol a Kolbász Jantsi 's a Galambos Kati, *Hanswurst*, *Columbina*, mint legfőbb Személyek jelentekmeg. Ekkor, úgy tetszik, még lehetetlennek tartatott, hogy valamelly **Mesejáték** mulatságot adjon, ha tsak a Tséltsapó *Possenreisser*, benne nem jelentmeg. Ezen most elfolyt Századunknak közepe után egynehány Német Teátrum kelttfele két Hazában, mellyekrészszerént állhatatosak, úgymint Pozsonban, Pesten, Budán, 's Eszterházán; részszerént bujdosók, úgymint Szebenben, Temesváratt, Kassán, Győrött, 's Nagyszombatban valának. Sőt még a Hagyallyai Szüret is szokott volt kapni ilyen bujdosó **Mesejátékos** Társaságot. [...] 1790-ben az Országgyűlése alkalmatosságával, midőn a Magyar Hazaszeretőség új életre kapott, a Magyar Játékszin felállítása is elővétellett. Legottan találkoztak egynehány tsinos Ifjak, kik Anyanyelvökben mint Játszószemélyek önként kívántak megjelenni. Hogy tehát a Buzgóságok illőképen vezettethessék, a Társaság jó rendbe hozattassék, 's nemes Szándékok kívántt véget érjen, az Igazgatást magokra vállolták G. Rádai Pál 's Kazintzi Ferentz. De meggyőzhetetlen Akadályt találtak G. *Unwerth*ben, ki a Budai és Pesti Játékszineknek Bérője vala. Az ő engedelme nélkül semmi nyilván való **Mesejáték** nem adódhatott, 's egy Magyar Játékszintől nagyon tartott, ne talán igen is kárára légyen. Ez okból annak felnyitását másként nem akarta megengedni, mint egy irgalmatlan váltó Pénznek letétele 's más nehéz kötések alatt."²²⁷

²²⁵ *Aesthetika avagy A' jó ízlésnek a' szépség' Filozofijából fejtegetett tudománya*. Fő tisztelendő Szerdahelyi György urnak nyomdoki után írta Szép János. Szombathelyen a' szép tudományoknak ifjabbik Tanítója. Buda, Landerer, 1794. 320.

²²⁶ A' Magyar Játékmesékről és Játékszínről. *Sokféle*. Hetedik darab. Írta Sándor István. Győrött, Streibig Jó'sef' betűivel, 1801. 58–59.

²²⁷ *Sokféle*. Hetedik darab. Írta Sándor István. Győrött, Streibig Jó'sef' betűivel, 1801. 60–62.

Mesemondók és mesegyűjtők a 19. században: Marosi Gergely és mesélői

DOMOKOS MARIANN

A hagyományosan szövegközpontú mesekutatás Magyarországon kontextus- és ezen belül egyéniségközpontúvá a 20. század második harmadától fogva vált, az orosz folkloristák eredményeinek hazai adaptációjával és továbbfejlesztésével, az Ortutay Gyula által meghonosított gyakorlat révén.¹ Emellett a népi elbeszéléskutatás *történeti* (első-sorban tudománytörténeti szemszögű) vonatkozásai² alternatív vizsgálati irányként a mese *szövegének* korábbi, filológiai jellegű vizsgálata felől³ a mese *létrejöttének* irányába való eltolódása idején⁴ is foglalkoztatták a kutatókat, azonban ennek az irányzatnak programszerű (a finn történeti-földrajzi irányzathoz vagy éppen a budapesti iskolához hasonló) elméleti kidolgozása sajnálatos módon elmaradt. Az előre kimunkált és a terpmunka során érvényesített gyűjtési elvek a szájhagyományozás törvényszerűségeit

¹ Az orosz folkloristáknak a személyiség szájhagyományozásban betöltött szerepének feltárását célzó vizsgálatai mellett Malinowski funkcionista iskolája is hatott az irányzatra. Elméleti alapvetését lásd ORTUTAY Gy. 1937.; 1940. A népmesekutatás ezen új módszeréről, perspektíváiról és eredményeiről lásd pl. ORTUTAY Gy. 1971.; DÉGH L. 1949.; 1960.; 1995. 7–29. A mesemondás lokális társadalomban betöltött szerepéről legújabban lásd KESZEG V. 2007.

² Különösen Kovács Ágnes és Faragó József munkáit kell megemlíteni, amelyek a klasszikus népköltési gyűjtemények keletkezés-, módszertan- és recepciótörténetét mutatták be (KOVÁCS Á. 1960.; 1961.; 1969.; 1977.; 1982a.; 1982b.; 1989.; FARAGÓ J. 1956.; 1967.; 1971.; 1974.; 1979.; 1990.; 1993.), de sokan mások is végeztek történeti mesevizsgálatokat pl. ORTUTAY Gy. 1939.; POGÁNY P. 1955.; ORTUTAY Gy. 1963.; GUNDA B. 1968.; VOIGT V. 1997.; OLOSZ K. 2003.; 2004.

³ A mese eredetét feltárni szándékozó típusalkotó és katalógusíró finn, vagy másképpen történeti-földrajzi iskola a meseszöveg-vizsgálatok középpontjába a *típust* állította, azaz a szöveg nem önmagában, hanem mint a típus reprezentánsa érdekelte a kutatókat, míg az említett történeti mesekutatás egyes részleteit bemutató munkák szükségszerűen az *egyedi szövegekből* indultak ki.

⁴ Az egyéniségkutató iskola fő célja a szájhagyományozás törvényszerűségeinek feltárása volt, melyet új szempontok szerint elvégzett, nagyszámú recens meseanyag felgyűjtésén keresztül képzelt el. Hozadékaként tetemesen megnövekedett az ismert magyar népmesék száma (lásd pl. a legnagyobb folklorisztikai kiadványsorozat, az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* meseköteteit), és így lehetőség nyílt a hazai népmesekatalógus összeállítására. A nemzetközi keretek között is elismert gigászi vállalkozás (a Kovács Ágnes szerkesztette *Magyar népmesekatalógus*, MNK 1, 2, 3, 4, 5, 5/a, 6, 7/a, 7/b, 7/c, 8, 9, 10/a) évtizedekre elvonta a mesekutatókat a klasszikus kanonikus (valamint a kevésbé, illetve egyáltalán nem ismert) egyedi meseszövegek részletes filológiai vizsgálata elől.

megismerni szándékozó kutatások során igen termékenynek bizonyultak, hosszú időre meghatározva ezzel a magyar mesekutatás irányát és fejlődési lehetőségeit.⁵ A mese/mesélés/mesélő történeti adatai a fentebb hivatkozott kísérletek dacára (az említett okok miatt) jórészt feltáratlanok, ez azonban nem magyarázható csupán a budapesti iskola dominanciájával, vagy a történeti-földrajzi iskola nyomán kibontakozó népmesekatalógus-készítő munkálatokkal. Az a tény, hogy az első népköltési feljegyzések egyfelől nem a mai (a folklorisztika intézményesülése óta folyton változó) tudományos szempontokat érvényesítették, másfelől a finn iskola hatására nem a mese kontextusa, hanem a szöveggenézis feltárását célzó textus érdekelte a mesével foglalkozó első kutatókat,⁶ azt eredményezte, hogy a létező (feltárt) történeti adatokat figyelmen kívül hagyták és még az adatolt (feltárható) gyűjtési kontextus(ok) módszeres rekonstruálására sem igen tettek kísérletet.

A 19. század gyűjtési, lejegyzési és publikálási elveinek eltéréseiből fakadóan a rendelkezésre álló kéziratos meseanyag filológiai értékelése, valamint a gyűjtés történetére vonatkozó fennmaradt levelek, visszaemlékezések, egykorú bírálatok, kommentárok és egyéb szövegek együttes olvasata jobban orientálja a mese 19. századi „biológiáját” megérteni szándékozót, mintha pusztán a kiadott, kontextustól érthető módon megfosztott szövegeket vennénk alapul. Így a magyar (nép)mesét *történeti-kontextualista* szempontból megközelítő, *filológiai* módszerű vizsgálat meglepő eredményeket hozhat, még akkor is, ha a vizsgált anyag természetéből következően fel kell vállalnia az eredmény töredékes voltát. Ezen módszertani kísérlet során a folklorisztikai egyéniségkutatás kidolgozott szempontrendszere nem hagyható figyelmen kívül, azonban a recens adatok összegyűjtésére megalkotott metodológia mindenestül való visszavetítése a történeti adatok és források feltárására nyilvánvalóan elhibázott volna.

A dolgozat két nagyobb részre bontható, az elsőben a vázolt módszer segítségével a mesélés történeti kontextusának lehetséges vizsgálatából egy majdani nagyobb tanulmány számára a 19. századi *mesemondókra* vonatkozó adatokat összegzem. A tanulmány második felében a 19. század közepére datálható egyik legismertebb, klasszikus magyar népköltésgyűjtő-mozgalomhoz, azaz Kriza János gyűjtőköréhez tartozó, újabban előkerült mesekéziratot mutatok be. A dokumentum aprólékos elemzése következtetni enged a lejegyzés idejére és a lejegyző személyére is, valamint lehetőséget nyújt a legkorábbi, név szerint ismert mesélőkre vonatkozó eddigi adataink kiegészítésére is.⁷

⁵ A népmesegyűjtés módszertani összefoglalását lásd Kovács Á. 1956.

⁶ KAIVOLA-BREGENHØJ, A. 1989. 45.

⁷ Az előadás elhangzott 2006. május 2-án az ELTE Néprajzi Intézetében, az MTA–ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport szervezésében megrendezett *A mese szövege és jelentése* című konferencián. Ezúton is szeretném megköszönni Olosz Katalinnak és Gulyás Juditnak az előadáshoz fűzött kommentárjaikat, melyeket jelen dolgozat írásakor igyekeztem hasznosítani.

Mesemondók a hazai és a nemzetközi mesekutatás korai szakaszában

A 19. századi mesélőkre vonatkozó adatoknak két lehetséges forráscsoportja áll rendelkezésünkre. Nemcsak a mesemondóra, de a mesélés helyére, idejére és alkalmára, valamint annak egyéb körülményeire (a mesemondás hossza, az előadás stílusa, a repertoár összetétele, a mesélő és közönsége közötti interakció stb.) vonatkozó információkkal összefüggésben is elsődleges forrást jelentenek a fennmaradt szövegek mellé rendelhető *korabeli kéziratos meseszöveg-sorozatok*, úgymint (helyszínen történő rögzítés esetén) vázlat, pizskozat(ok), tisztázat(ok), sajtó alá szánt szövegváltozat(ok). Tehát az egyes, a szóbeliségben élő népmese után gyűjtött és jó esetben publikált meseszövegek esetében is mindig kéziratok *sorozatáról* kell beszélni, amelyek a különböző átírások során az adott transzkripció eljárás funkciójának megfelelően bizonyos információkat elveszítene, másokkal pedig gazdagodnak.⁸ Mindezen források összeolvasása fontos adatokkal szolgálhat a korabeli gyűjtési, lejegyzési és publikálási elvek megértéséhez. A népköltési szövegek lejegyzési módszertana koronként, műfajonként, személyenként változó; sőt, adatolható példák állnak rendelkezésre arra vonatkozólag, hogy még az egyes gyűjtőknél sem nevezhető meg mindig egyetlen, az összes szövegnél egyformán jelentkező statikus lejegyzési módszer.⁹

Az egyedi meseszövegek mögött felsorakozó kéziratos változatok a mesevariánsok eddig ismert és preferált megfigyelésének egy másik útját jelentik. Ezek szerint megkülönböztethetőek a szájhagyományozásban szükségszerűen változatokban élő mesetípusok *horizontális variánsai* az adott meseszöveg lejegyzésekor és publikálásakor keletkezett *vertikális szövegvariánsaitól*.¹⁰ A vertikális szövegsorozatok általában több személy szövegmódosító munkáját feltételezik, hiszen a kor gyűjtéseire nagyon jellemző, hogy többnyire társak segítségével dolgoztak a modern hangrögzítő eszközöket nélkülöző, és még a gyorsírással lejegyzési módszert sem ismerő gyűjtők, akik a médiumváltásból (szóbeliség – írásbeliség) szükségszerűen adódó változásokon túl (gesztus, mimika,

⁸ A mesei szövegrögzítés lehetséges fázisairól bővebben lásd GULYÁS J. 2007., különösen 194–197.

⁹ Vö. Kriza János önéletrajzi levele, é. n. „Lassan tisztult bennem a gondolat, úgy adni ki a népkölteményeket s szólásmódokat, oly hangejtéssel, épen mint a nép kiejti – a virágot egész hímével, illatával mutatni be a közönségnek – a plántát úgyszólván azonosmódulag, mint a természet anyakeblén felvirult, állítani elé.” KRIZA J. 1956. 442.

¹⁰ Míg az előbbi esetben általában több adatközlőről beszélünk, utóbbi esetében egy elsődleges adatközlőtől származó szöveg több változatáról van szó. Ennek megfelelően a *horizontális* szövegvariánsok képviselnék a *típust*, a *vertikális* variánsok pedig a *textust*. A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetének lejegyzésekor keletkezett szövegvariánsokról és az egykorú szövegkezelési technikáról lásd DOMOKOS M. 2008a.

térkezelés stb. jelölésének negligálása) szándékos módosító eljárásokat is végrehajthattak a szövegeken.¹¹

A kéziratos lejegyzések mellett másodlagos forrásként használhatóak az elsődleges forrás adatait is részben determináló, az egyes mesegyűjtésekre vonatkozó egykorú reflexiók, továbbá a gyűjtés módszertanára kiterő elvi alapvetések. A korban rögzített népköltési szövegekről gyakran elmondják, hogy az elméleti-metodológiai premisszáik alapján való adatgyűjtés kirekeszt bizonyos, az elméleti keretbe nem férő adatokat,¹² azaz már a gyűjtés során szelektál, másrészt a korszak publikációs gyakorlatára reagálva szokás ezen szövegek megkonstruáltságára utalni.¹³ A megállapítások részben helytállóak, azonban nem hiszem, hogy a fenti kérdésfelvetések volnának a leginkább relevánsak a 19. századi folklórszövegek vizsgálatakor; az említett elsődleges és másodlagos források együttes vizsgálata nyilvánvalóan többet is képes elárulni a 19. században lejegyzett népi prózaepikáról.

Természetes, hogy történetileg változik az, amit egy adott tudományág vizsgálata alá von, és az is természetes, hogy az adott diszciplína módszertana is folytonos változásban van. Ennél érdekesebb megfigyelni azokat az adatokat, amelyek bár nem illenek bele abba a 19. századi kutatási koncepcióba, amiről *feltételezzük*, hogy érvényesítették a korban, igenis léteznek.

A budapesti iskola a „mesemondó személyiségét, a mesehallgató közösséget, a mesetanulást, mesehallgatás szokásait s a mesének, általában a prózai epikus szóhasználynak eleven életét és funkcióját vizsgálta.”¹⁴ Azonban ezeket a kérdéseket, jóllehet nem ennyire következetesen, szerte Európában a népmese 19. századi „felfedezésekor” rögtön felvetették. Így volt ez akkor is, ha Herder és a Grimm testvérek romantikus értékszemlélet jegyében fogant, széles körben elterjedt nézőpontja szerint az idealizált, személytelen „nép költ” és nem az egyének, utóbbiak csupán az egyes típusok varián-

¹¹ Több ismert mesénk kéziratának tanulmányozása során is kiderült, hogy az eredeti (ezalatt – amennyire megállapítható – az első, legkorábbi fennmaradt lejegyzést értem) szöveget cenzúrázva illetve kihagyásokkal – különösen az erotikus, sikamlós motívumok, vagy hosszadalmas kezdő formulamese elhagyásával – közölték. Ez az eljárás nemcsak a 19. századi szövegkiadásokra igaz. Vö. pl. GAAL Gy. 1857. 159–169. *A kőnévált királyfi* címmel kiadott mesét a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában (a továbbiakban: MTAK Kt.) lévő kézirattal (M. Irod. 2-r 6. sz. 143–155.), vagy *Az obsitos katona* című mesét a kéziratával (MTAK Kt. 4-r 412. 52–53 és 56–57.). Mindkét esetben a mesék a bevezető szövegrészek elhagyásával, egyfajta negatív szerkesztésben láttak napvilágot. A kötetek szerkesztési elveiről lásd Kazinczy Gábor Toldy Ferenchez írott levelét, Bánfalva, 1857. január 24. M. Irod. 74. 154., vagy KRIZA J. 1956. 234–243. Az editált mesék hitelességéről lásd KOVÁCS Á. 1961. 431–434. A népszerűsítő átírás és a tudományosság összehághatósága mellett érvelt DÖMÖTÖR S. 1963. A folklórszövegek kiadásának érvényben lévő szabályzata: VOIGT V. – BALOGH L. 1974.

¹² NIEDERMÜLLER P. 1987. 59.

¹³ NIEDERMÜLLER P. 1990. 100.

¹⁴ ORTUTAY Gy. 1971. 7.; KOVÁCS Á. 1980.

sainak hordozóiként és nem önértékükönél fogva tarthattak számat a gyűjtő érdeklődésére.¹⁵ Ehhez az elvhez illeszkedő gyűjtési metódus mellett fejlődött ki az említett történeti-földrajzi iskola mesemotívumokat és mesetípusokat összehasonlító munkamódszere. Érthető, hogy ebben a helyzetben nem fordítottak különösebb figyelmet a mesélőkre, ennek ellenére az elvi alapvetésekből és a fennmaradt kéziratok dokumentumokból is kirajzolódó, és fokozatosan finomodó metodológia soha nem hagyta teljesen figyelmen kívül a meseszövegek mögött álló mesélőt.

Az európai mesekutatás megindítóiként számon tartott Grimm testvérek nemcsak a mesélés helyét, idejét és a mesélő nevét jegyezték fel kézírataikon, de egyik adatközlőjüket, Dorothea Viehmann meg is örökölték a festő fivér, Ludwig Emil Grimm jóvoltából. A *Kinder- und Hausmärchen* második kötetének előszavában említik meg először az akkor ötven év körüli mesemondónőt.¹⁶ Wilhelm Grimm a *Kinder- und Hausmärchen* első kötetének saját példányába írott széljegyzetei között tizenöt különböző adatközlő nevét örököltte meg.¹⁷ A lengyel Oskar Kolberg, habár csak a kézíratain, de szórványosan feljegyzett bizonyos adatokat mesélőiről.¹⁸ A 19. századi európai mesemondókról szóló áttekintések¹⁹ rendre az elsők között tesznek említést John Francis Campbellről, aki *Popular Tales of the West Highlands* című négykötetes gyűjteményében szintén hivatkozott adatközlőire.²⁰ A nemzetközi szakirodalom ugyancsak gyakran megemlíti Giuseppe Pitrét, aki lelkesen számolt be Agatuzza Messia nevű idős, olvasni nem tudó mesélőnőjéről.²¹ Ulrich Jahn 19. század végi német mesegyűjteményét a mesélők nevét, korát és foglalkozását is feltüntető kuriózumként szokás emlegetni,²² azonban a korszak legkövetkezetesebben adatolt, hatalmas szövegtömegét a dán Evald Tang Kristensen állította össze.²³ A század utolsó harmadában került publikálásra a Finn Irodalmi Tár-

¹⁵ APO, S. 1995. 50.

¹⁶ PANZER F. 1953. (1815) 341. Dorothea Viehmann képét legutóbb Nagy Ilona a Grimm-filológia eredményeinek összegzéséről szóló alapvető tanulmányában publikálta: NAGY I. 2007. 31.

¹⁷ A Wilhelm Grimm fia, Herman Grimm révén a kasseli könyvtárba eljuttatott széljegyzetelt kötet adatainak értékelését lásd RÖLLEKE, H. 1986. 288–289. Rölleke e tanulmányában ismertette azon szenzációszámba menő filológiai felfedezését, miszerint az egyik legfontosabb Grimm-mesélő, a „második Viehmanné”-ként számon tartott bizonyos „Alte Marie”, akit a szakirodalom Wildék idős házvezetőnőjével azonosított, tulajdonképpen a francia hugenotta ősoktól származó arisztokrata, Marie Hassenpflug. Az igazi Marie mesekincse (akinek családja otthon a francia nyelvet használta) éppen ezért mutathat szoros kapcsolatot Perrault és Madame d'Aulnoy meséivel.

¹⁸ KRAWCZYK–WASILEWSKA, V. 1981. 298.

¹⁹ A teljesség igénye nélkül: WEHSE, R. 1986. 248.; DÉGH, L. 1995. 50–52.; APO, S. 1995. 48–49.

²⁰ CAMPBELL, J. F. 1860–1862. A gyűjteményt Arany János egy londoni recenzió alapján a *Szépirodalmi Figyelő*-ben ismertette („Nyugot-Felföldi népmondák.” I. évf., 12. sz. 183–185. és 13. sz. 198–200.), feltehetőleg Campbell munkáját közvetlenül nem ismerte. Arany ezen írásához fűzött jegyzetében kitért a hazai népköltés gyűjtés problémáira is. ARANY J. 1968. 65–73., 653.

²¹ PITRÉ, G. 1874–1875. XVII.

²² JAHN, U. 1891. idézi DÉGH, L. 1995. 51.

²³ A gyűjtő 127 mesemondótól közel két és félezer mesét rögzített 1868-tól 40 éven keresztül. A szövegek mellé minden esetben feljegyezte az adatközlők neveit, illetve hosszabb-rövidebb terjedelemben az

óság gondozásában Kaarle Krohn mesegyűjtési útmutatója, amelyben már kötelező érvényű, általános instrukciókat adott a mesélő adatainak regisztrálásához.²⁴

Nagyjából ennyi él a folklorisztikai köztudatban a 19. századi mesemondókról, azonban mind a kéziratok, mind a periodikákban elszórtan megjelent meseszövegekre vonatkozó adatok szisztematikus vizsgálata felszínre hozhat még jónéhány további adatot.

A magyar történeti adatok bemutatására szűkítve a vizsgálat tárgyát, meg kell említeni, hogy a korabeli mesélés kontextusára és a mesemondó személyére reflektáló, különböző forrásokban felbukkanó szórványadatok összegzésére sajnos eddig nem került sor. Az irodalmi levelezésekben, memoárokból és egyéb, mesét érintő szövegcsoporthoz felbukkanó mesemondók nem kizárólagosan a földműveléssel közvetlen kapcsolatban álló parasztok közül kerülnek ki, hiszen a kollégiumi mesemondáson túl pásztor, kocsis, dajka, katona, cipőjavító és koldus szintén megtalálható közöttük. Az elit irodalom azonban a társadalmi rétegcsoporthoz konkrét megnevezését kerülve általában *pórfiúkként*, vagy *egyszerű emberekként*, *falusi lakosokként* vagy *szegény emberekként* azonosította a népköltészetet hordozó regiszter egyes képviselőit. Gyakran fordul elő az alany mellőzésével hivatkozott *fonóka mesék* vagy *fonókba való mesék* megjelölés is.²⁵

Gaal György mesélő közvitézeti

Az első magyar mesegyűjteményként számon tartott *Mährchen der Magyaren* előszavában Gaal György jelzi, hogy Grimmék példáján felbuzdulva kezdett gyűjteni, továbbá a gyűjtés nehézségeire utalva azt is megjegyzi, hogy nálunk sehol sem akadt a Grimm testvérek ismert mesemondónőjéhez, Dorothea Viehmannhoz hasonló mesélő.²⁶ Kérdéses, hogy Gaal számára minek a szimbóluma volt az itthon hiába keresett *Viehmanné*? A *kiváló* mesemondónak, a *női* mesélőnek vagy a *paraszti* származású mesélőnek? A kötetben végül is tizenhét mese kapott helyet, azonban a megjelent szövegkorpusznál terjedelménél fogva sokkal jelentősebb az a magyar közvitézek által Gaal számára

életrajzaikat is. HOLBEK, B. 1987. 88–139. A mesemondókat és repertoárjaikat összegző táblázatot lásd a 94–139. oldalakon. Evald Tang Kristensen gyűjtéseinek digitalizációjáról, az adatbázis elérhetőségéről lásd GULYÁS J. – MÉSZÁROS Cs. 2008. 11–12.

²⁴ Minden esetben rögzítendő a mesélő neve, életkora és tartózkodási helye. Amennyiben nem a lakóhelyén született vagy nem ott hallotta a történetet, ezt is jeleznie kell a gyűjtőnek. E koncepció mögött a hagyomány vándorlásának megértésére való törekvés áll, és a történeti-földrajzi iskola irányába mutat. KROHN, K. 1885. 326. Idézi APO, S. 1995. 49.

²⁵ Noha már az 1600-as évekből ismerünk utalásokat a fonóban való mesemondásra (SZENDREY Zs. 1928. 147.), az egyik legkorábbi konkrét adatunk a székelőföldi Etéden az 1790-es években katonáskodó Kisfaludy Sándorra vonatkozva került elő Újfalvi Sándor emlékirataiban (ÚJFALVI S. 1990. 329–330.). Az érdekes adat LEGEZA Márta szemináriumi dolgozatában található (ELTE BTK Folklore Tanszék, 2006.) A 19. századi protestáns kollégiumokban zajlott mesemondásról kevés adatunk van, ezek összegzését lásd GULYÁS J. 2008. 124–125.

²⁶ GAAL, G. 1822. IV.

lejegyzett kéziratos szöveganyag,²⁷ melyet Gaal csak részben használt fel a németül kiadott mesék megszövegezéséhez. Ez az a korpusz, melyből Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor válogatott az 1857–1860 között kiadott magyar mesegyűjtemény számára.²⁸

A Gaal-filológia folklorisztikailag egyik legérdekesebb forrásanyagát jelenti a közvitézeknek tulajdonított, három külön kötetben lévő kéziratos meseanyag. A teljes korpusz feldolgozása után megállapítást nyert, hogy ez és még egy további kéziratos forrás²⁹ Gaal György magyar nyelven megjelent három kötetének magyar nyelvű, több kézírásban fennmaradt kézíratait tartalmazza. A címében is magyar közvitézeknek tulajdonított meselejegyzések a 19. század első két évtizedéből származnak. A szövegcsoportokat lejegyzők szerint római számokkal jelölték (I–XV.), a lejegyzett szövegek előtt és után hat különböző szignatúra szerepel, melyek az akkoriban Bécsben állomásozó magyar katonáktól származnak.³⁰ A bekötött lapok mostani rendjükben az eredetileg összefüggő római gyűjteményszámokat szétördelik, az egy feljegyzőtől való szövegek egymástól távol kerültek. A valaha egymás után következett szövegek és kézírások így keletkezett összevisszasága erősen zavarja a szövegek és a lejegyzők egymáshoz rendelését. Toldy Ferenc Gaal György életére és műveire vonatkozó feljegyzései³¹ között szerepel egy lista a tárgyalt mesegyűjteményről, amelyet Gaal halála előtt adott át Toldynak. A lista az ötvenes évek második felében készült a meseszövegekről és nagy segítséget jelent a jelenlegi állapotukban összekevert gyűjteményrészletek eredeti sorrendjének megállapításában. Toldy kétoldalas listáján a római számmal jelzett gyűjtemények szövegkezdetei és a lejegyző katonák nevei egymáshoz rendelve olvashatók.

Voigt Vilmos azon feltételezését, miszerint Gaal György bécsi mesemondó katonájával Varga József személye azonosítható,³² a kéziratok alapján megerősíthetjük, azzal a kiegészítéssel, hogy Varga neve mellé még öt másik meseszövegközlőt (pontosabban lejegyzőt) kell állítani, úgymint Köblös Gábort, Papp Györgyöt, Zetykó Józsefet, Iván-(cs)ics Istvánt és Mészáros Antalt. Az általuk lejegyzett 80 szövegből több tucat nem-hogy kritikai kiadásban, de sehogyan sem jelent meg mind a mai napig.³³ *Azt az eddig bűvópatakként időről időre felbukkanó álláspontot, miszerint Gaal magyarul kiadott meséit Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor németből fordította volna vissza,³⁴ a katona lejegyzőktől származó autográf kéziratok egyértelműen megcáfolták, azaz nem Gaal által ismeretlen forrásból németre fordított szöveg magyarra való visszafordításáról van szó, hanem a*

²⁷ *Közkatonák meséi*. MTAK Kt. Régi és újabb írók 4-r. 66. 1–3.

²⁸ GAAL Gy. 1857–1860.

²⁹ *Gaal György Magyar Mesegyűjteménye*. MTAK Kt. M. Irod. 2-r 6. sz.

³⁰ MÉSZÖLY G. 1929. 180.

³¹ *Gaal György életére és műveire vonatkozó jegyzetei*. MTAK Kt. Történelem 2-r 11.

³² VOIGT V. 1982. 146.

³³ Gaal György kéziratos meséiről DOMOKOS M. 2005b.

³⁴ PL. KOVÁCS Á.: Utószó. In KRIZA J. 1956. 452.; DÖMÖTÖR T. et al. 1978. 242.

rendelkezésre állott és ma is kutatható, magyar katonák által, magyarul lejegyzett meseszövegek szinte szó szerinti publikációjáról.³⁵

Hindsí és a havasi mesemondók

Faragó József kutatásai szerint Gaal György és mesélői ténykedésével egy időben működött a Székelykeresztúr tőzsomszédságában található Fiafalván és vonzaskörzetében egy bizonyos Hindsí nevű cigány foltozóvarga mesemondó.³⁶ Közvetlenül tőle feljegyzett szövegünk nincs, bár egy 1840-es évekből származó útijegyzetben Jánosfalvi Sándor István megörökített két mesét, melyeket Hindsí egy tanítványának tulajdonított.³⁷ A magyar népmesék rendszeres gyűjtése előtti időszakból a főispán Bethlen Pál által a Ciblesi-havasokban az 1830-as évek második felében megszervezett, többnapos főúri vadászat kapcsán a mesélésre vonatkozólag is érdekes adatokat rögzített Újfalvi Sándor. Tudjuk, hogy a vadásztársaság esti havasi időtöltései közé tartozott a mesehallgatás is.³⁸ A mesemondó(k) nevét ugyan nem említik, azonban a puszta névnél fontosabb az a tény, hogy a leírás olyan úri mesehallgatókról szól, akik a 19. század első harmadában a Keleti-Kárpátok havasi mesemondóinak előadásait élvezték.

Gilli és Mailáth János

Mailáth János kötetben megjelent mesegyűjteménye³⁹ jól ismert a folkloristák körében, azonban adatközlőinek azonosítására a leghalványabb kísérletek sem történtek, pedig talán nem volna teljesen reménytelen vállalkozás. Mailáth az általa szerkesztett

³⁵ Itt szeretném megjegyezni, egyelőre nem tisztázott, hogy az esetleg feljebbvalóik utasítására leírt mesék a lejegyző katonák saját repertoárjába tartoznak-e, vagy esetleg a kéziraton fel nem tüntetett katonatársak diktálás útján rögzített mesekincset reprezentálják. (Az 1848/1849-es szabadságharc idején magyar katonák közötti mesemondásról lásd Illésy György beszámolóját az 1860-as évekből: MTAK Kt. Irod. 8-r 177/B 54v–57r.) Egyébként nemcsak Gaal katonáiról tudjuk, hogy meséiket maguk írták össze. Egy levél tanúsága szerint a tizenhat esztendőös parasztfiú, Albert József (ifj. Székely János tanító kérésére) az 1880-as években öt füzetben összesen húsz, kéthelyi székely népmesét rögzített. A mesék Hermann Antalhoz kerültek, aki azokat Berze Nagy Jánoshoz juttatta el. Berze Nagy hagyatékából Albert József meséi közül néhányat más, szintén régi gyűjtésekkel együtt kiadtak BANÓ I. – DÖMÖTÖR S. 1960. 80–88. A saját repertoárjukat nagy számban rögzítő észt vándorszabókról lásd VIIDALEPP, R. 1969. 450.

³⁶ FARAGÓ J. 1993.

³⁷ Vö. Marosi Gergely székelykeresztúri mesegyűjtésével, melyre a dolgozat második felében térek ki.

³⁸ FARAGÓ J. 1991. 11.

³⁹ MAILÁTH, J.: *Magyarische Sagen und Märchen* (a második bővített kiadás, ugyancsak németül, 1837-ben, magyarul 1864-ben *Magyar regék, mondák és népmesék* címen jelent meg Pesten.) MAILATH, J. 1825; 1837.

1. kép. Gilli. Barabás Miklós rajza után
Mahlknecht acélmetszete

Iris című zsebkönyvben 1842-ben közzétette egy bizonyos Gilli nevű oláh mesélő nő képét.⁴⁰

Két évvel később a *Honderű*-ben közöltek Mailáthtól egy Gillihez kapcsolt mesét. Sajnos a titokzatos Gilliről és repertoárjának további darabjairól többet nem tudunk; meg kell jegyeznünk azonban, hogy esetleg Gilli Mailáth fantáziájának szüleményeként fiktív személy is lehetett, annak ellenére, hogy Mailáth Gilli létezéséről igyekezett meggyőzni olvasóit: „*Iris* 1842. Gilli az oláh regélő nő képét látták és olvasták, és így remélek egyet közölhetni a sok regékből, mellyek tőle származnak. Igéretemet teljesítem, midőn az előttem levő regét elmondom: csak azt jegyzem meg, hogy a regélők szokása szerint ékesítéseket és változtatásokat engedtem meg magamnak, de az anyag nem találmányom.”⁴¹

Ipolyi Arnold mesélői

Annak ellenére, hogy Ipolyi Arnold mitológiai adatgyűjtése érdekében fordította figyelmét a népmesék felé, a bonyolult keletkezési történetű, kéziratossá vált Ipolyi-hagyaték számos gyűjtő mellett néhány adatközlő nevét is megőrizte. Feltehetőleg a tizenéves csallóköz-kisudvarnoki (Pozsony megye) Marczi Angéla meséit maga Ipolyi gyűjtötte fel a század közepén.⁴² Egy jó mesélő meséinek önálló gyűjteményként való kezelésével

⁴⁰ *Iris. Taschenbuch für das Jahr 1842. Dritter Jahrgang.* Pesth, 414–416. A mesélő Gilli Barabás Miklós rajza után Mahlnecht acélmetszetében jelent meg a 416. lapon.

⁴¹ Gilli az oláh regélő nő. (Tündérre gr. Mailáth Jánostul.) *Honderű* 1844. 19. sz. 611–612. A mese-szöveget Mailáthnak a regéről szóló bevezetőjével lásd a 612–619. lapokon és a következő számban (*Honderű* 1844. 20. sz. 632–639.). A közleményhez fűzött szerkesztői megjegyzés szerint a közölt tündérre fordítás, mely „egy főrendű, ifju, kecses hölgytől származik, ki édes honi nyelvünkbeni gyakorlatainak kettős célt tűzvé ki, – önképzésével egyszersmind mások gyönyörködtetését kapcsolja össze.” Az ismeretlen arisztokrata fordítónő szignója E. R. A mese az MNK 411* *A liliumleány* típusba tartozik, magyar nyelvű variánsa Erdélyi János gyűjteményében jelent meg először: ERDÉLYI János: *Magyar népmesék.* Képes kiadás. Pest, Heckenast, 1855. 1–7.

⁴² IPOLYI A. 2006. 57–68.

először Ipolyinál találkozunk.⁴³ Egyébként Ipolyi Arnold a tudományos jellegű mesegyűjtési módszertan elméleti kidolgozásában is nagy szerepet vállalt.⁴⁴ Az 1854-ben kiadott *Magyar Mythologia* előszavában arra hivatkozva nem sorolta fel név szerint az adatközlőit, hogy a népköltési anyagából kiadni tervezett *rege- és mesekönyvi gyűjteménybe*⁴⁵ a mesélőkre vonatkozó adatok később majd úgyis átkerülnek, azonban figyelemre méltó tény az, hogy szükségét érezte megmagyarázni, ehelyütt miért nem nevezte meg a gyűjtött folklórszövegek forrásait.

„[...] az elbeszélő szerény ismeretlen falusi lakosok, földművesek, vénasszonyok, sőt gyermekek nevei felemlítésével, kiktől ezek [ti. a népköltési gyűjtések – D. M.] nagyobb részt vétettek, kellene eljárnom, mi a mint itt egyrészt hasztalan, miután azáltal a kritika nyomukba jőni nem fog, úgy helyén vélem majdan e kimutatást akkor, midőn ezen részletek egy teljes magyar rege- és mese-könyvi gyűjteménybe átmenendnek melynek egy jó részénálam ez ohajtás sikerültére készen áll [...]”⁴⁶

Ipolyi írásaiból, bírálataiból úgy látszik, hogy tudatos, kritikai szempontokat érvényesítő tudományos munkára kívánta felhasználni a népmesét.

1855-ben az Erdélyi János szerkesztette *Magyar népmesék* című, az első magyarul megjelent, magyar népmeséket tartalmazó műfajspecifikus gyűjtemény ismertetésekor Ipolyi felhívta a figyelmet a meséket kísérő kritikai jegyzetek szükségességére:

„Ha egyszer majd e mesékhez a szerző által előszavában ígért műbölcsészeti értekezés mellett a mindenk előtt kíváncsú kritikai jegyzeteket vesszük, melynek az egyes mesék kutfőire, tájékkára, lelhelyére, netalán hasonlataira és variánsaira is kellend kiterjeszkedniök, talán mi is ezen kritikai kellékek szembevételével, bővebben szólhatunk; melyeket azonban, megvalljuk, mi addig is minden füzetnél – kivéve a még nem adható variánsokat – kíváncsúnak tartunk [...]”⁴⁷

⁴³ IPOLYI A. 2006. 39. (KOVÁCS Ágnes: *Ipolyi Arnold folklórgyűjtése a Néprajzi Múzeum kéziratgyűjteményében*. 29–54.)

⁴⁴ IPOLYI A. 1855.; 1858.

⁴⁵ Ilyen kiadvány Ipolyi életében nem jelent meg. Tudunk azonban a közreműködésével mosonmagyaróvári ponyván megjelent néhány meséről. DOMOKOS M. 2005a. A *Magyar Mythologia* keletkezéstörténetéhez lásd BENEDEK K. 2007.

⁴⁶ IPOLYI A. 1854. XXVII–XXVIII. Később Ipolyi Pajor Istvánnal közösen tervezett kiadni mesegyűjteményt, erről lásd levelezésüket: OSZK Kt. Fond IX. 755. Ipolyi Arnold levele Pajor Istvánnak, Zohor, 1856. február 12. 1857-ben ismét szóba hozta Ipolyi a gyűjtés és kiadás tervét. Ipolyi levele Pajorhoz, Zohor, 1857. február 21. OSZK Kt. Fond IX. 755.

⁴⁷ IPOLYI A. 1855. Kiemelések – D. M. Ipolyi itt, Arany János Merényi mesekötetére adott bírálata előtt évekkal megfogalmazza, hogy „az előadásra nézve szabályt adó leend azon mód, melyet jobb és folyékonyabb előadású népmesélőink követnek.” Kazinczy Gábor Merényi kapcsán szintén kifejtette hasonló álláspontját a mesék lejegyzésére vonatkozóan, erről bővebben lásd ebben a

A folklorisztika és az irodalomtörténet számára egyaránt rendkívüli hatású, Arany Jánostól származó Merényi-bírálatban⁴⁸ a mesegyűjtés és -közreadás elveit kifejtve Arany – akárcsak korábban Ipolyi is – a jobb népi mesemondókra hívta fel a gyűjtők figyelmét. Lényegében a Kisfaludy-társaságnak az 1860-as években Gyulai Pál megfogalmazásában és Greguss Ágost titkár neve alatt megjelent gyűjtési felhívásai is ugyan-
ezt a nézetet ismétlik meg.⁴⁹

Az egyéniségvizsgáló iskola térhódításáig – kimondva vagy kimondatlanul – erőteljesen képviselve volt a népköltészet teoretikusai körében az a nézet, miszerint a mesének nincs állandó formája, a nép között pedig nincsenek alkotó egyéniségek. Ezzel együtt már a 19. század közepétől megfogalmazódott az az elv, miszerint a mesék közreadásában a jobb mesemondók stílusát kell követni. A 19. századi meselejegyzési, mesegyűjtési gyakorlat kezdetben csak mintegy járulékosan, később nagyon is tudatosan rögzítette a mesélés kontextusára vonatkozó adatokat a mesék szövegei mellett.

A 19. századi mesélőkre vonatkozó adatok korántsem teljes összegzését követően a dolgozat második felében (Kovács Ágnes szerint) az első hiteles meseszövegeink⁵⁰ mesemondóira és a mesék lejegyzőjére vonatkozó, eddig már ismert tényeket szeretném kiegészíteni újabban megismert adatokkal.

Marosi Gergely mesélője: Gothárd Gergely alias puczok Geczi

Az akadémiai kézirat

A továbbiakban egyetlen, a 19. század közepéről származó kéziratot szeretnék bemutatni. Az összesen tizenkét oldalból álló dokumentumot a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (MTAK Kt.) őrzi, a katalóguscédula megjelölése szerint *Mesetöredék a 19. század második feléből* cím alatt.⁵¹ Az archiválás során a kézíratra került borítón olvasható az alábbi megjelölés: *Mesék. Gyulainak vagy Krizának vagy Vikárnak*. A töredék azonosítását illető bizonytalanságot jól mutatja s egyúttal tovább fokozza az, hogy az említettek áthúzva szerepelnek a borítólapon, melléjük a *Kisfaludy Társaság* nevét jegyezték fel. Tulajdonképpen a címlapon szereplő mindegyik névvel összefüggésbe hozható lenne a dokumentum, a tényleges lejegyző neve azonban nem szerepel sem a dokumentumon, sem a borítón, sem a katalóguscédulán.

kötetben a Kazinczy Gábor és Beke József mesegyűjteményei: *Kiadatlan mesék a 19. századból* című dolgozatot.

⁴⁸ ARANY J. 1861.

⁴⁹ GYULAI P. 1961. 617–620.

⁵⁰ KOVÁCS Á.: Utószó. In KRIZA J. 1956. 452.; 1961. 433.

⁵¹ MTAK Kt. Ms 5970/124. I. II.

A kézirat két meseszöveget tartalmaz, továbbá a lejegyzőnek a mesék elé illesztett rövidebb, a mesélés körülményeire vonatkozó, valamint a két meseszöveg közötti hosszabb kommentárját. A kézirat első lapjának legfelső része beszakadt, valószínűleg valamikor a mese címe vagy a gyűjtési hely, esetleg a nyelvjárás megjelölése lehetett a hiányzó részen. A sokatmondó alcím szerint a két szöveg ugyanattól a mesélőtől került lejegyzésre. Az alcímben a mesélő nevén kívül a lejegyzés módszerére⁵² (*mondatolás*) is történik utalás: *Beszéd Gothárd alias puczkok Geczitől szóról szóra*. Tanulságos a lejegyzőnek a meseszöveg elé írott, a mesélésnek a mesélő döntésétől függő időtartamára vonatkozó utalása: „N. B. Kérдем Geczibától hosszú-e ez a beszéd: s azt felelte ha akarom hosszú s ha akarom rövid.”⁵³ Ezután következik a nyolc oldalas „*Eczczó vót egy nagy gazda*” kezdetű, *A három jó tanács* típusába tartozó, a 19. században nagyon népszerű novellamese,⁵⁴ majd pedig a gyűjtő-lejegyző rövid, ám annál érdekesebb jegyzete, melyben mesélője repertoárjának még fel nem jegyzett darabjaira, valamint további, név szerint nem említett (Gagy vize melletti és siménfalvai) mesemondókra utal:

„Itt rösteltem interpellálni Puczkot, hogy nem helyyes a constructio. Még hátra van Puczkotól Szököfű Szál Jankó és Hálász Jánoska, a mellyek a mint mongya a magok nemében ojan remekek, hogy ojanokat még maga a pöspök sem tud. Továbbá Márczella, s Szűz Mária (*Igön de hajbe igazi szép beszéd az osztán*) Puczkoknak saját szavai. Hát a szombati küs ruha? S a három kereskődő legény, s osztán a három mellé égyakat stb, stb, stb. Itt írhat Merényi uram is,⁵⁵ én is eleget. Csak győzzük. Éppen a tegnap hallám a papunktól, hogy Sémánfalván is két híros beszédmondó lappang. Hát még a havas alatt, Homoród mellett, s a gagy [!] vize mellett mennyi van. Azonban respekt Puczkoknak és Rókának, mert e részben elismert tekintélyek.”⁵⁶

Tudjuk, hogy *Róka Tamás*, *Fa Miska* és *Puczkok Geczibá* Kriza János gyűjtőhálózatába tartozó mesélők voltak.⁵⁷ Kovács Ágnes jóvoltából az is ismert előttünk, hogy a *Róka* ragadványnevű Puskás Tamás illetve *Fa Miska*⁵⁸ Marosi Gergely felfedezettjei

⁵² A sztenográfia előtti lejegyzés két módszeréről (az ún. mondatolás, azaz a diktálás utáni helyszíni lejegyzésről, illetve az emlékezetből való utólagos följegyzésről) lásd VIKÁR B. 1891. 119. Faragó József terminológiai javaslata az *emlékező* (irodalmi gyűjtéssel) szemben az elhangzással egyidejű tudományos gyűjtést állítja. FARAGÓ J. 1974. 433.

⁵³ MTAK Kt. 5970/124. I. 124.

⁵⁴ A szöveg az ATU 910 B *A három jó tanács* (*The Observance of the Master's Precepts*, korábban *The Servant's Good Counsels*) típusba tartozik. *Magyar népmesekatalógus* (továbbiakban MNK) 4. 1984. 82–90.

⁵⁵ Merényi László 1862 tavaszától 1867 augusztusáig az Akadémia támogatásával erdélyi mesegyűjtő kiküldetésben vett részt. DOMOKOS M. 2007.

⁵⁶ Kiemelések aláhúzásokkal az eredetiben.

⁵⁷ KRIZA J. 1863. 545.

⁵⁸ „Beszéd Fa Miskától nevét a fa edények abroncsozásáról vette.” MTAK Kt. Irod. 4-r 412. 56.

voltak.⁵⁹ Mivel a két meseszöveg azonos, ám Kriza kézírásától eltérő írásban maradt fenn, a lejegyzőt Kriza János folklórgyűjtői között kell keresnünk.

A kéziratban a mesélő repertoárjára vonatkozó kommentár után következik a másik, három és fél oldal terjedelmű *Megölő Istéfán* című mese.⁶⁰ Noha tartom azt az álláspontomat, miszerint a kéziratot a folkloristák ezidáig feldolgozatlanul hagyták (valószínűleg azért, mert nem is volt tudomásuk a létezéséről),⁶¹ a 19. század közepén lejegyzett két meseszöveg egyike sem tekinthető teljesen ismeretlennek. Utóbbit maga Kriza beválogatta *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteményébe, s azóta is számos alkalommal újraközölték azt.⁶²

A kézira-ton szereplő másik, kiadástörténetét tekintve kalandosabb sorsú, „*Eczcző vót egy nagy gazda*” kezdetű mesét Kriza valamilyen oknál fogva kihagyta a *Vadrózsák* első kötetéből,⁶³ és Kovács Ágnes sem közölte azt a Kriza kéziratosa-gyűjteményének felhasználásával készített *Székely Népköltési Gyűjteményben*.⁶⁴ A mese azonban váratlanul felbukkan a *Magyar népmesekatalógus* (MNK) negyedik, a magyar novellamesék típusait bemutató kötetében, *A három jó tanács* mesetípus legjellemzőbb példaszövegeként.⁶⁵ Ez a publikáció – még ha a közlők nem is voltak ennek tudatában – Kovács Ágnes kéziratosa-válogatásait⁶⁶ követően az egyetlen, addig kiadatlan, Kriza gyűjtőhálózatához rendelhető meseszöveget hozta. A *Magyar népmesekatalógus* készítőitől nem volt idegen az a szövegközlési gyakorlat, miszerint a típuskatalógus kiegészítéseképpen az egyes mesetípusokat reprezentáló példákat is közzétettek. A katalógus azonban a közölt mesét meglepő módon nem hozta összefüggésbe sem Kriza Jánossal, sem Kriza bármelyik

⁵⁹ KRIZA J. 1956. 452.

⁶⁰ Ez utóbbi bekerült Kriza *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteményébe is (XVIII. szám alatt), az udvarhelyszéki, *kereszturfszéki nyelvjárás szerinti* megjelöléssel ellátott szövegek közé. KRIZA J. 1863. [1987.] 477–481. Kriza a mesékhez fűzött jegyzetek között a magyar népmesegyűjtés történetében először három mesemondóhoz kötve említ két mesecímet. Uo. 545.

⁶¹ Ha Kovács Ágnes a (Kriza kéziratosa-anyagainak felhasználásával készült) *Székely Népköltési Gyűjtemény* (SZNGy, Kriza J. 1956) sajtó alá rendezésekor ismerte volna a *Megölő Istéfán* című mese kéziratosa-lejegyzését, akkor minden bizonnyal abból, és nem az 1863-as kiadásból közölte volna a mesét. (Ahogyan tette azt más, például a *Csihán királyúrfi* című mesénél. Lásd KRIZA J. 1956. 272–279.)

⁶² KRIZA J. 1863. 477–481.; 1911. II. 209–215.; 1943. 142–143.; 1956. 316–329.; 1975. 408–412. A mese *Stephen the Murderer* címen megjelent a *The Folk-Tales of the Magyars* című antológiában: JONES, H. – KROPE, L. 1889. 7–13.; 306–312. Kovács Ágnes a máig legteljesebb Kriza-gyűjteményben a közölt meseszöveg jegyzetei közt a gyűjtés helyét Udvarhelyszékre teszi. KRIZA J. 1956. 500. (A mese egy variánsát Tárkányi Béla 1843-ban az *Athenaeumban* *Máté gyilkos* címen közölte. DÖMÖTÖR T. et al. 1978. 363.)

⁶³ A tervezett második kötet nem jelent meg.

⁶⁴ KRIZA J. 1956.

⁶⁵ ATU 910 B. *A három jó tanács* *Pucok Geczeitől*. MNK 1984. 82–90.

⁶⁶ KRIZA J. 1956.; 1961.

gyűjtőjével. A forrásmegjelölés szerint a mese Vikár Béla (!) gyűjtéséből való.⁶⁷ Bizonyítható, hogy az MNK-ban megjelent szöveg nem az Akadémiai Kézirattárból, hanem az Ethnológiai Adattár kéziratából került a mesekatalógus szövegpéldái közé (erre utal a hivatkozott jelzet). Minden bizonnyal elkerülte a katalóguskészítők figyelmét, hogy mind a kézirat után készített gépiratos, mind pedig a közölt szövegen maguk a közreadók is jelölték a mesélő nevét (Puczok Geczi), amely adat alapján könnyedén világossá válhatott volna, hogy az Ethnológiai Adattárba és onnan az MNK példatárába Vikár Béla nevéhez rendelve egy Vikárral semmiféle kapcsolatba nem hozható szöveg került, noha az Ethnológiai Adattárba valóban Vikárnak az Akadémiai Kézirattárban őrzött, gyorsírással lejegyzett kézíratainak gépiratos átírásaival együtt jutott a tárgyalat meseszöveg is.

Arról, hogy mi módon keveredhettek másféle kéziratok a Vikár-féle anyagba, a következő adatok állnak rendelkezésünkre: Faragó József felvetése nyomán⁶⁸ Gergely Pálnak 1947-ben sikerült megvásárolnia a Teleki téri ócskapiacra Vikár Béla tizennyolc, 1896–1910 között keletkezett gyorsírással írt füzetét – máig ezt a korpuszt tekintik a Vikár-hagyatékek legértékesebb részének.⁶⁹ Vikár hagyatékának kisebb, heterogénebb része 1944–1945-ben szétszóródott az Akadémia pincéjében,⁷⁰ valószínűleg itt keveredhetett össze sok egyéb, a 19. századból származó, akkorra már részben elfeledett folklórgyűjtéssel. Ismert, hogy Gergely Pál, aki akkoriban a kéziratgyűjtemény helyettes vezetője és mellékállásban az épület gondnoka volt, az 1949–1950-ben végzett épülettatarozás és pinceátalakítás során akadt rá a hatalmas kézíratos leletanyagra. Az említett kisebbik Vikár-hagyatékon túl, valamint Kriza János kiadott és kiadatlan gyűjtései mellett Arany László meséi⁷¹ és Arany János hivatali iratai is ekkor kerültek elő.⁷² Tudjuk azt is,

⁶⁷ MNK 1984. 90. A forrás megjelölése: *Vikár Béla, Vegyes néprajzi gyűjtés* 398–416. EA 4535. Itt szeretnék visszautalni arra a már említett tényre, miszerint a tárgyalat akadémiai kézirat borítóján is feltüntették tévesen többek között Vikár nevét is mint a mesék lehetséges gyűjtőjét.

⁶⁸ GERGELY P. 1971. 416.

⁶⁹ Az akadémiai Vikár-kéziratokról lásd GERGELY P. 1947.; 1952.; POGÁNY P. 1957–1958.; KATONA I. 1981. További értékes információk: Kovács Ágnes *kiadatlan beszélgetése Gergely Pállal*. MTAK Kt. Ms 4163/108 2/1983.

⁷⁰ Ez 1944-ben Vikár Béla vagy személyes ismerőse (házmestere?) révén került a bombázások elől a pincébe. POGÁNY P. 1957–1958. 7.

⁷¹ Az Arany-család mesekéziratairól lásd DOMOKOS M. – GULYÁS J. [megjelenés alatt]

⁷² Mivel Gergely Pál nem volt folklorista és a jórészt átpenészesedett lapok állagának megóvása érdekében elsődleges célja a restaurálás és nem pedig a rendszerezés volt, így sajnálatos módon Kriza és gyűjtői kézíratai egybekötötték Arany László és Juliska folklórgyűjtésével. Erről Gergely Pál így vallott: „[...] én nem értem rá nagyon foglalkozni ezekkel, csak azt láttam, mesék, versek, satöbbi, gyűjtötte Kriza, 20–30-féle Kriza gyűjtőtől, őtöle is egypár töredék volt, meg javított nyomdakész, a Vadrózsák első kötetének, a 62-es [!] megjelenésű Vadrózsáknak a nyersanyaga is itt volt. Azzal már nem tudtam mit csinálni, összekötöttük, félretettük. [...] senki sem értett hozzá, én se [...] és nem tudtuk szétválogatni, egész pontosan így keveredett bele sajnos az Arany László meg a Juliskának is valami kézírata, egy olyan kötetbe, amin az volt, hogy Krizától. Hát

hogy Gergely Pál megbízást kapott Ortutay Gyulától a vásárolt Vikár-féle gyorsírási füzetek átírására, így két év alatt Papp Sándor segítségével közel 2800 gépelt oldalt készítettek el Ortutay számára.⁷³ Az átírás több példányban készült el, egy az ELTE Néprajzi Intézetébe került,⁷⁴ egy pedig a Néprajzi Múzeumhoz, ahol is betagozódott az Ethnológiai Adattárba.⁷⁵

Volly István 1959-ben, átnézve az Ethnológiai Adattárba került gépiratokat, érdekes észrevételeket tett a korpusz összetételére vonatkozólag. Világosan rámutatott arra, hogy az EA 4535 számú, Gergely Pál közvetítésével a múzeumba került gépirat *egésze* nem tekinthető Vikár hiteles gyorsírási feljegyzései átiratának, hiszen egyrészt kétes néprajzi értékű gyűjtések (Volly szerint „Vikár Bélához gyakorlatlan vidéki gyűjtők által – rendes [azaz nem gyorsírási – D. M.] írással – beküldött tudálékos dolgozatok, gyűjtések”), továbbá olyan szövegek is vannak az irategyüttesben, amelyek ugyan Vikárhoz tartoznak, azok azonban „egyszerű rendes írásban is megvannak a Vikár-hagyatékban az Akadémián és magánkézben,” harmadrészt ugyancsak a gépiratok között találhatóak Vikár vagy más által könyvekből kimásolt jegyzetek „Kiss Áron népi játék könyvéből 30–40 oldalnyi anyag, vagy Gönczi Ferenc ismert göcseji gyűjtéseiből közel 100 oldalnyi anyag. Mindennek mi köze ahhoz, hogy *Vikár gyűjtés* néven szerepeljen az adattárban? Megtévesztő.” Volly további észrevétele az volt, hogy az Akadémián meglévő gyorsírási füzetekből nem került az adattárba sem a Vas megyei, sem a Zala megyei, sem pedig az 1902. évi gazdag székelőföldi Vikár-anyag gépiratos másolata. Volly kérte az adattárat, hogy vizsgálja meg ezt a „furcsa”, megtévesztésre okot adó gépiratos szöveganyagot.⁷⁶ Arra vonatkozólag, hogy az adattár felülvizsgálta-e a nála őrzött zavaros Vikár-korpuszt, nincs információ, a vegyes gyűjtemény egésze ma is Vikár neve alatt lelhető fel az adattárban.

ez a magyarázata, ez a tévedés! Az, hogyhát nem voltunk szakemberek, ez az egyik, meg időnk se!” MTAK Kt. Ms 4163/108 2/1983. Az előkerült kéziratos Kriza-anyagból Kovács Ágnes és Gergely Pál válogatta az 1956-os SzNGy anyagát. KRIZA J. 1956. 448. Kriza és Aranyék meséi máig egybekötve olvashatóak az Akadémiai Kézirattárban: MTAK Kt. Irod. 4-r 409/I–III. Az Arany mesekéziratok azonosítását lásd KOVÁCS Á. 1969. Valószínűnek tartom tehát, hogy Gergely Pál tévedése okozta azt is, hogy a Krizához társítható kézirat-töredéket Vikár Bélához kapcsolták.

⁷³ Gergely Pál a füzetenként hat forintért vásárolt gyorsírási kézirat átírásáért a Népzenei Bizottságtól oldalanként két forintot kapott. MTAK Kt. Ms 4163/108 2/1983. 2.

⁷⁴ Az ELTE Néprajzi Intézet Kézirattárának 2008. évi revíziója szerint az állományban Vikár Béla akadémiai kéziratainak Gergely Pál-féle átiratai 24 dossziében 2753 lap terjedelemben találhatóak. A többségükben gépelt, kisebb részükben kéziratos dokumentumok főleg dalokat és balladákat tartalmaznak. Az anyag nem teljesen azonos az Ethnológiai Adattárban őrzötttel, a kérdéses meseszöveg gépirata nem található meg az ELTE Kézirattárban. ELTE Néprajzi Intézet Kézirattár 1–24. számú tételek.

⁷⁵ Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár (a továbbiakban: EA) 4535.

⁷⁶ EA 4535. 3. sz. melléklet. Volly az ún. Vikár-anyag VII. csomagjáról (1–1480 lap) tette meg az észrevételeit 1959. november 12-én.

Bár Volly idézett feljegyzésében nem feltételezi, hogy Vikár gyűjtésénél jóval korábbi szövegek is kerültek ebbe a korpuszba (ő csak arra vonatkozólag tesz megállapítást, hogy nem minden szöveg származik közvetlenül Vikártól, illetve, hogy nem az összes Vikárhoz kapcsolható szöveg került az adattárba), azt, hogy már évtizedekkel Vikár fellépése előtt feljegyzésre került e legélt szövegek eredetijének egy része, könnyen bizonyítani lehet. Jelen állapotában a gépirat adattári számozása szerinti 268–438. oldalain lévő 26 tételes gyűjtemény külön köteget képez. Az első lapon olvasható cím szerint *Vikár Béla hagyatékából az akadémiai kéziratárba került anyag áttételes gyorsírásból, kitépett különálló irkalapokról van szó*. (Ez a tény már önmagában is – ti. az, hogy nem egységben meglévő, rendezett korpuszról van szó – fokozott forráskritika érvényesítését vonná maga után.) A dokumentum készítőjének neve és a keletkezés datálása is a cím mellett olvasható: *Gergely Pál áttétele és gépelése 1952 év nyarán*.⁷⁷

Nem céltom a hatalmas korpusz teljes revíziója, csupán nagyjából félszáz lapnyi szövegről szeretném igazolni, hogy nem lehet Vikár gyűjtése, sőt megkockáztatom, hogy még csak nem is ismeretlen az eddig elfeledett gyűjtő. *A székely lakodalom leírása*⁷⁸ a szövegben olvasható megjelölés szerint Alsó-Siménfalván kelt 1851 áprilisában. Az utolsó lap aljára tollal írva az alábbi jegyzet szerepel: „Siménfalvi székely lakodalom. Ezt 1851-ben írta le Vikár egyik ismeretlen gyűjtője.”⁷⁹ Mindenféle további bizonyítási kísérletet feleslegessé tesz Vikár biográfiájának ismerete, ugyanis az a tény, hogy Vikár 1859-ben született, nemcsak azt zárja ki, hogy a folklórszövegeket is közlő lakodalmi leírás készítője valóban Vikár ismeretlen gyűjtője lenne, de nyilvánvalóan erős kétségeket ébreszt a lapalji bejegyző szakmai kompetenciájára nézve is. A köteg sorban következő szövege az említett, MNK példatárában is közölt székely népmese⁸⁰ gépirata. Feltételezésem szerint az egymás után következő, Vikár hagyatéka közé tagozott két szöveg (a népszokásleírás illetve a népmeseszöveg) azonos gyűjtőtől származik. Ennek igazolásához szeretnék visszatérni az akadémiai mesekézirat ismertetéséhez, ami tanulságokkal szolgálhat a székely lakodalom alsó-siménfalvai leírásának szerzőjére vonatkozóan is.

A gyűjtő azonosítása

Az „*Eczcző vót egy nagy gazda*” kezdetű meseszöveg publikálása tehát összekapcsolódott azzal a tévedéssel, amely szerint az Akadémiai Kéziratárban őrzött Vikár-féle gyorsírási kéziratok átiratai közé Gergely Pál révén sok egyéb, Vikártól függetlenül létrejött folklórszöveg is átkerült, többek között az Ethnológiai Adattárba is. Nincs tudomásom

⁷⁷ EA 4535. 268.

⁷⁸ EA 4535. 101–128. (a számozás itt nem teljesen következetes)

⁷⁹ EA 4535. 128.

⁸⁰ *Mesetöredék a 19. század második feléből*. MTAK Kt. Ms 5970/124. I. II. *A három jó tanács*. Puczok Geczitől. EA 4535. 129–147.

arról, hogy a mesekatalógus összeállításához a Kiss Gabriella⁸¹ által az Akadémiai Kéziratár meseszövegeiről készített jegyzékben szerepelt-e az MTAK Kt. Ms 5970/124. I. II. számon nyilvántartott kézirat-töredék, azonban az bizonyos, hogy a publikált mesekatalógusba nem az eredeti kéziratból, hanem a Gergely Pál által Vikár-hagyatékként átadott gépelt korpuszból vándorolt át a szöveg. Az eredeti, akadémiai kézirat értékét növeli, hogy a 19. századi mesegyűjtési és meseközlési gyakorlattól eltérően a lejegyző név szerint meghatározta a mesemondót *Gothárd alias Puczkok Geczi* személyében. Azt is tudjuk, hogy a kézirat másik meséje, a *Megölő Istéfán* ugyancsak Puczkok elmondásában maradt ránk, ezt egyébként Kriza maga is elárulja a *Vadrózsák* már említett mesejegyzetei között,⁸² azonban az, hogy ki volt a szövegek gyűjtője sem a kéziraton, sem pedig Krizának a *Vadrózsák*ban közölt meseszövegekhez fűzött kommentárjában nem szerepel. Kriza a *Vadrózsák* XVI–XX. számú meséihez fűzött jegyzetében 1863-ban, a korban egyedülálló módon, a már említett három magyar mesélőt megnevezi. Érdemes Krizát hosszabban idézni, hiszen a mesemondókon kívül közvetve a gyűjtés idejére is utal:

„Az ezután következő népmeséknek semmi variánsát nem ismerem népmese-irodalmunkban. Csak annyit jegyzek meg róluk, hogy a legfrissebb, alig egy éves terményei a »beszéd« költésében kifogyhatatlan népelmének.⁸³ E beszéd-költők egyszerű szegény »széköly embörök,« többnyire napszámosság vagy kézi munkájok után élők, de azért nem csekély hatásuk van az ő jóízű szájakon áhitattal csüggő népre, s hirök nevök ha nem is hét országra, de hét falura bizonyosan szól, pedig olyan igénytelen nevűek, mint: Róka Tamás, a mi nagyreményű Csihán királyurfink édes szülőapja, Puczkok Geczibá, a Megölő Istéfán ke-

⁸¹ MTAK Kt. Ms 4163/108 2/1983. 14.

⁸² „Puczkok Geczibá, a Megölő Istéfán kegyes életadója.” KRIZA J. 1863. 545.

⁸³ Azaz 1862 körül jelöli meg a meseszövegek lejegyzésének, keletkezésének időpontját. Itt kell megemlíteni, hogy éppen erre a megjegyzésre reflektált Arany László a Kisfaludy-társaságban elhangzott székfoglalójában (1867), kiélezve a népköltési szöveg szerzőségének izgalmas kérdését. „Itt azonban Krizának egy tévedését meg kell czáfolnom. Ő azt állítja, hogy gyűjteményének 15–20 számú meséi, köztük e fentebbi is »legfrissebb, alig egy éves terményei az egyszerű székely ember elméjének,« – s meg is nevezi Fa Miskát [itt téved Arany László, Kriza Puczkok Geczit jelölte meg – D. M.] mint »Megölő Istéfán« szerzőjét. Mennyire téves e vélemény, kitűnik abból, hogy ugyanezen mesét, egészen azonosan, alig némi eltéréssel Merényi is közli Dunamelléki meséi között (II. k. 7.) melyek még valamivel előbb kerültek ki a nyomda alól, mint Krizáé. Ha állana Kriza véleménye, hogyan került volna e mese olyan hirtelen a Székelyföldről a Duna mellé? A többi négy mesére nézve, melyekről Kriza azt véli, hogy legfrissebb termények, hosszas volna részletes egybevetésekbe ereszkednem, bár azokkal rokon részleteket is tudnék mutatni. – Hogy azonban milyen kevéssé lehet bízni az ily népmese-készítők eredetiségében, vagy az egy-más vidéken történt-dologként beszélt esetek igaz voltában, élénken figyelemztetett engem reá egyebek közt egy rövid adoma [...]” DÖMÖTÖR T. et. al. 1978. 363.

gyes életadója, s Fa Miska, stb. Méltók valóban, hogy az ő nevők s emlékezetők tisztességes helyet kapjon legalább a mi »vadrózsás« kertünkben [...]»⁸⁴

A gyűjtő személyének kiderítéséhez támpontot nyújt, hogy ismert a mesélő neve (*Puczok Geczibá*) és a gyűjtés hozzávetőleges időpontja (1862), valamint az is, hogy Kriza János gyűjtőhálózatának egyik tagjáról van szó. Amennyiben valóban azonosítható az Etnológiai Adattárba került, Vikárhoz semmiképpen sem rendelhető alsó-siménfalvai lakodalom és a meseszöveg leírója, úgy érdemes a hivatkozott települést is figyelembe venni a gyűjtő személyének meghatározásakor.

Kriza János mesegyűjtői

Kriza gyűjtőtársai, vagy ahogyan ő nevezte: *ügytársai* döntő többségét unitárius papok és tanítók alkották. Közülük biztosan mesegyűjtő is volt a *Vadrózsák* előszava és mesejegyzetei közt felsorolt kilenc személy: Gálfi Sándor, Kiss Mihály, Tiboldi István,⁸⁵ Péterfi Sándor, Ürmösi Sándor, Pálfi Lajos, Sándor Lajos, Gálfalvi István és Marosi Gergely,⁸⁶ valamint még egyszer, külön megemlítve szerepel Marosi Gergely és Kiss Mihály neve.⁸⁷ Rajtuk kívül Kriza mesegyűjtői között találjuk még az árkosi Lőrinczi Eleket is. A tíz mesegyűjtő közül kilenchez rendelhető legalább egy-egy fennmaradt meseszöveg. A folklorisztikai szakirodalom az 1949-ben előkerült Kriza-hagyaték kéziratok dokumentumainak figyelembevételével alakította ki azon álláspontját, miszerint Marosi Gergely Kriza egyik legjobb gyűjtőtársa volt, aki egészen modern szöveggyűjtő eljárással dolgozott: a helyszínen kiválasztott jó mesemondók diktálása után gyűjtött.⁸⁸ Kovács Ágnes írásazonosítás segítségével tisztázta, hogy Marosi örököltette

⁸⁴ KRIZA J. 1863. 545.

⁸⁵ Tiboldi István meséiről Szilágyi Márton témavezetése mellett Szakál Anna készített szakdolgozatot. *Tiboldi István meséi*. ELTE BTK magyar nyelv és irodalom szak, 2008.

⁸⁶ KRIZA J. 1863. (1987.) 546.

⁸⁷ KRIZA J. 1863. (1987.) VII. A Kriza-szakirodalom Bak Lászlót is Kriza egy gyűjtőjeként tünteti fel, azonban sokkal valószínűbb, hogy Bak Gyulai Pál gyűjtőhálózatába tartozott az 1860-as évek elején. DOMOKOS M. 2008a.

⁸⁸ „Marosi Gergely, a székelykeresztúri kollégium igazgató-tanára, meglepően pontosan, megközelítőleg szószerint jegyzi fel kiváló paraszti mesemondók: *Róka Tamás* és *Fa Miska* meséit. Kriza ezeket tartotta gyűjteménye legjobb darabjainak.” [Kiemelés az eredetiben – D. M.] KRIZA J. 1956. 452. „Marosi Gergely [...] egészen modern szöveggyűjtő eljárással jegyezte fel meséit: a helyszínen kiválasztott jó mesemondók tollbamondása után. Ő örököltette meg számunkra két kiváló *székelykeresztúri* mesemondó: *Fa Miska* (nyilván »csúfnév«) és *Róka* (Puskás) *Tamás* nevét is.” KOVÁCS Á. – ORTUTAY Gy. – DÉGH L. 1960. 711. [Kiemelés – D. M.] (Itt szeretném megjegyezni, hogy Greguss Ágost és Gyulai Pál 1863-as gyűjtési felhívásában éppen az szerepelt, hogy a tollbamondatás nem a legszerencsésebb gyűjtési technika. GYULAI P. 1961. 617–620.)

meg a két ismert székeykeresztúri mesemondó, Fa Miska és Róka Puskás Tamás meséi mellett az adatközlők nevét is.⁸⁹ A folklorisztikai tudománytörténet axiómaként kezelte Kovács véleményét, s ezzel együtt lezártnak tekintette a *Vadrózsák* meseanyagának adatközlőire vonatkozó kérdéseket.

Marosi Gergely (1832–1874)

Marosi Gergely Kriza János figyelemreméltó gyűjtőtársa, 1832-ben született Alsó-Siménfalván, Udvarhely megyében. Iskoláit Székeykeresztúron és Kolozsváron végezte. Érettségi után az Unitárius Egyházi Főtanács kinevezte tanárnak a székeykeresztúri gimnáziumba, mielőtt azonban a tanári pályára lépett volna, 1857-ben külföldi útra indult. Tanulmányokat folytatott Bécsben, Prágában, Lipcsében, Kasselben, Göttingenben és Berlinben.⁹⁰ Hazatérve Marosi 1859. szeptember 18-án foglalta el tanári állását Székeykeresztúron, ahol 1862-ig tanított görög, német és latin nyelvet. Ekkor Kolozsvárra helyezték át, ahol tanári és papi teendőket bíztak rá, ez utóbbit azonban terhesnek találta, és 1866-ban saját kérésére visszahelyezték Székeykeresztúrra, ahol mint tanár és igazgató tevékenykedett 1874. október 5-én bekövetkezett haláláig.⁹¹

Marosinak életrajzírói és Kolozsváron őrzött hagyatékának tanúsága szerint is kedvelt időtöltése volt az összehasonlító nyelvészettel való foglalatatoskodás.⁹² Meselejegyzései hitelességének okát is ebben kereshetjük: ő már nem szépírói, hanem nyelvészeti igényességgel fordult a folklóralkotások felé, melyekben elsősorban nyelvészeti dokumentumokat látott,⁹³ ez magyarázhatja a szó, olykor hang szerinti lejegyzés módszeres érvényesítését mesegyűjtési gyakorlatában. Az akadémiai mesekézirat – mint nyelvi és folklorisztikai szempontból egyaránt értékes dokumentum – segítségével is egy a nyelvészet felől érkező mesegyűjtő nagyon következetesen alkalmazott kutatói attitűdje válik megfigyelhetővé.

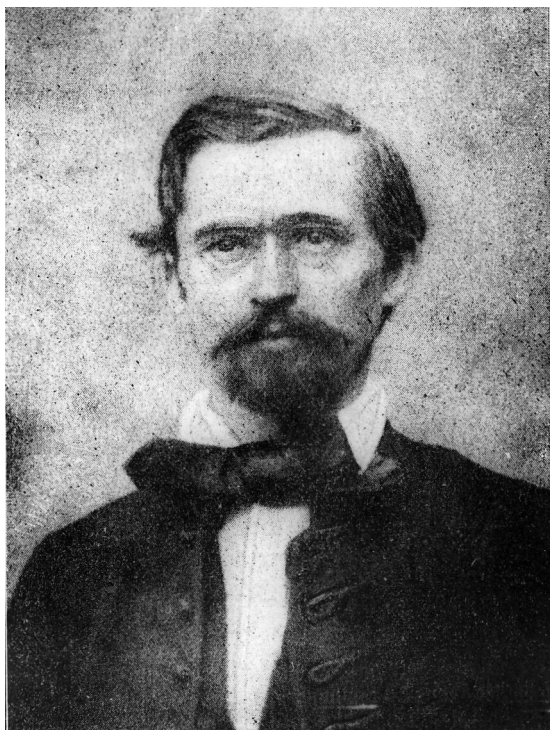
⁸⁹ Kovács Á. 1956. 452., 500.; 1982b. 39.; FARAGÓ J. 1974. 434–435. Kovács Ágnes Marosi Krizához intézett levelének (1862. márc. 3. Székeykeresztúr, MTAK Kt. Ms 930/11.) felhasználásával, írásazonosítás segítségével tudta Marosiban meglegelni Róka (Puskás) Tamás gyűjtőjét. Kovács Á. 1982b. 40.

⁹⁰ Itt jegyezném meg, hogy Kriza János folklórérdeklődését a szakirodalom összefüggésbe hozza a Berlinben eltöltött évek hatásával, talán a népköltés gyűjtő Marosi esetében is számolhatunk a berlini hatással. FARAGÓ J. 1971. 67.

⁹¹ Marosi Gergely biográfiáját lásd SÁNDOR J. 1874.; 1891.; BUZOGÁNY Á. 1875.; OSVÁTH G. 1889.; SZINNYEI J. VIII. 1902. 682–683.; FARAGÓ J. 1974.; FEKETE J. 1993.; KELEMEN M. 1999.

⁹² A Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókja kéziratárában (volt Unitárius Kollégium Gyűjteménye) őrzik Marosi több kéziratát, köztük a *Sanskrit, Arab és Mordvin etymologizálások, egy kis philosophia s egyéb apróság jegyzetek* címűt is. Ms U. 83. *Magyar nyelvészeti tapogatózások*. Kéz. 983. FARAGÓ J. 1974. 443.

⁹³ FARAGÓ J. 1974. 441.

2. kép. Marosi Gergely (1832–1874),
székelykeresztúri unitárius tanár, Kriza
János gyűjtője

A folklorisztikai tudománytörténetbe a második *Vadrózsa-per* néven volt be az az 1908-ban kipattant polémia, mely Kriza János népmeséinek hitelessége körül folyt Horger Antal, valamint Erdélyi Lajos és Sebestyén Gyula között.⁹⁴ A támadóként fellépő Horger álláspontja szerint Kriza tartalmilag is stilizáltan közölte meséit, a többiek ezt határozottan visszautasították, arra hivatkozva, hogy Kriza stilizálásait csak népnyelvi és hangtani szempontok szerint érvényesítette. A vita újraértékelésekor Kovács Ágnes Kriza védőinek adott igazat.⁹⁵ Mivel Kriza folklorisztikai munkásságának kö-

zéppontjában elsősorban nem a szövegek tartalma, hanem azok nyelvi formája, a székely népbeszéd sajátosságai álltak, ezért nála a nyelvjáráskutatói, nyelvészeti érdeklődés textológiai hitelesebb szövegek közléséhez vezetett, csakúgy, mint Marosi Gergelynél.

Az akadémiai mesekézirat lejegyzőjének azonosítását a fenti szempontok figyelembe vételével végül írásazonosítás segítségével tudtam elvégezni. Az alábbiakban összegeztem azokat a fentebb kifejtett adatokat, amelyek arra utaltak, hogy Marosi Gergely személyében kell keresni a mesék lejegyzőjét:

(1) Marosi Gergely Kriza gyűjtőhálózatába tartozott. (2) Kriza és társai működése idején egyáltalán nem volt tipikus az adatközlők nevének rögzítése, azonban korábban bizonyítást nyert, hogy Marosi két mesélő (Róka Tamás, Fa Miska) nevét feljegyezte. (3) Az akadémiai kézirat meseszövegeinek lejegyzője a *Vadrózsa*k publikálása előtt együtt említi a Puczok nevű mesélő mellett egy másik, a szakirodalom által Marosi mesélőjeként számon tartott mesélőt (vagyis Róka Tamást). (4) Marosi erős nyelvészeti érdeklődése igazolhatná azt a fajta aprólékos, a tájnyelvi megnyilvánulásokat középpontba állító lejegyzési technikát, amelyet az akadémiai kézirat lejegyzője érvényesített. (5) Az Ethnológiai Adattárban őrzött korpuszban a meseszöveget egy Alsó-Siménfalván

⁹⁴ HORGER A. 1908. 456.; 1912.; 1913.; ERDÉLYI L. 1912.; 1913.; SEBESTYÉN Gy. 1912.; 1913a.; 1913b.

⁹⁵ KOVÁCS Á. 1982b. 44–45.

kelt szokásleírás követi, ami könnyedén származhatna Marositól, lévén, hogy Marosi a jelölt településen született.

A fentieket figyelembe véve indokoltnak tűnt összevetni Marosi kézírását a tárgyalat két mese lejegyzőjének írásával,⁹⁶ így végül megállapítást nyert, hogy a kézirat Marosi Gergelytől származik, ebből pedig az következik, hogy Gothárd Gergely, vagyis Puczkok Geczi, a *Vadrózsák* harmadik név szerint ismert mesemondója is Marosi Gergely felfedezte. A kézirat tehát Kriza János gyűjteményéhez tartozik, arról valamikor levált részét képezi. Mivel Marosi 1859 és 1862 között tanított első ízben Székelykeresztúron,⁹⁷ és mivel a *Megőlt Istéfán* már 1863-ban publikálásra került, ezért minden bizonnyal Marosi első székelykeresztúri tartózkodása idején gyűjtötte a meséket. Kriza a *Vadrózsák*-ban még azt is elárulja, hogy a megjelent mesék az 1863-at megelőző „alig egy év termései”,⁹⁸ így a kézirat keletkezését 1862-re datálhatjuk.

Marosi kéziratainak értékét mesemondói következetes feltüntetése mellett különösen megnövelik azok a Marositól származó, és a mese textusától jól elkülönített kiegészítések és zárójeles megjegyzések, melyek nemcsak a nyelvjárás specifikumait, de a mesélés kontextusát is értelmezni kívánják. Ilyenek például a mese terjedelmére vonatkozó közbevetések,⁹⁹ vagy a mesemondás körülményeire vonatkozó megjegyzések.¹⁰⁰ Marosi olykor a hallgatóság – köztük saját – közbeszólásait is rögzíti.¹⁰¹ Jellemző Marosi meselejegyzésére a tájszók zárójeles magyarázata,¹⁰² illetve egyéb, a nyelvjárásra, nyelvhasználatra vonatkozó megfigyelések rögzítése.¹⁰³ Figyelemre méltó, hogy a lejegyzésben Marosi egyáltalán nem törekedett a szóban elhangzott káromkodások cenzúrázására vagy finomítására.¹⁰⁴

⁹⁶ MTAK Kt. Ms 5970.; MTAK Kt. Irod. 4-r 412. 46–49. és 53.

⁹⁷ SÁNDOR J. 1891. 130.; FEKETE J. 1993. 126.; KELEMEN M. 1999. 119. A *Vadrózsák* udvarhelyszéki meséit keresztúrfiszéki nyelvjárás szerint közölték. KRIZA J. 1863. 436.

⁹⁸ KRIZA J. 1863. Előszó.

⁹⁹ Pl. „kérdem Geczibától hosszú-e ez a beszéd s azt felelte ha akarom hosszú ha akarom rövid.” MTAK Kt. Ms 5970/ 124. 1.

¹⁰⁰ *A fortélyos leány* című mese kéziratában rögtön az első sor fölé beszúrva olvasható, hogy a mesélés „sítétben”, azaz sötétben zajlott. MTAK Kt. Irod. 4-r 412. 58.

¹⁰¹ „Itt interpelláltam a kis szöttömnyi puczkot hogy hogy mondhatta a pap szógája egy árva feje létire hogy mő is mönyünk? úgy úgy hiszöm azé mondotta, hogy tuggyák azt a tolvajok hogy több-magával van.” MTAK Kt. Ms 5970/ 124. 3. Fa Miska *Obsitos katona* című meséje kéziratában: „[...] lejő ide a városba (keresztúrra [!]) [...]” Ugyanezen kéziratban egy másik helyen olvasható: „[...] öreg embör, még tán öregebb vót mind én (pedig ő csak elég vén. 78 éves).” MTAK Kt. Irod. 4-r 412. 56–57.

¹⁰² „[...] martján (part).” MTAK Kt. Ms 5970/ 124. 2. „[...] me nekömis szógára van ügyem (szükségöm).” MTAK Kt. Ms 5970/124. 1.

¹⁰³ „[...] több 'ést' még nem observálok.” MTAK Kt. Ms 5970/ 124. 3. „Siménfalván notáriust prononciálnak.” Vagy ugyanitt: „Mikor a falu végire érközött, bémönt a falu végén égybe az első házhoz.” (Puczkok jól kiejtötte az 'l'et.)” MTAK Kt. Ms 5970/ 124. 5.

¹⁰⁴ „Az az ögye meg a fene a vén hitván tetves tolvajját.” MTAK Kt. Ms 5970/ 124. 3. „Mi kurva anyád bajod van velem, itt vagyok.” MTAK Kt. Ms 5970/ 124. 5.

Marosi Gergely mesekéziratai

Kriza János Gyulai Pálhoz intézett leveleiben többször is emlegeti, hogy a háromszéki meséknél az udvarhelyszékieket „kivált nagyobbyszerűnek” tartja.¹⁰⁵ A *Vadrózsákban* megjelent húsz mese közül tizenkettő háromszéki eredetű, ezek forrását Faragó József az árközi Kóta Gyurka unitárius harangozóban vélte megtalálni.¹⁰⁶ A nyolc megjelent udvarhelyszéki mese többségének kézirata nem került elő, a kéziratos hagyatékban azonban Kovács Ágnesnek öt autográf Marosi Gergely mesekéziratot sikerült azonosítania.¹⁰⁷ A Marosinak tulajdonított mesék közül néhány Kriza másolatában is fennmaradt, így módon lehetőséget kínált Kriza átírásának közvetlen tanulmányozására.¹⁰⁸ Marosi a mesekéziratain következetesen feltüntette mesemondóit: így Fa Miska¹⁰⁹ elmondása nyomán vált ismertté *Az obsitos katona* című mese, Róka Puskás Tamás mesemondása nyomán pedig négy másik mese (*Csihán királyúrfi*,¹¹⁰ *A fortélyos leány*,¹¹¹ *Nőtelen Pétör*¹¹² és *Az álmólátó fiú*¹¹³). Az említett öt, Marosi gyűjtötte mese közül 1863-ban Kriza csak a *Csihán királyúrfi* című, Róka Puskás Tamás által elmondott mesét jelentette meg, a másik három 1956-ban Kovács Ágnes jóvoltából a *Székely Népköltési Gyűjteményben* látott napvilágot, míg a töredékes *Nőtelen Pétör* nem került publikálásra.

¹⁰⁵ Kriza János Gyulai Pálhoz. Kolozsvár, 1862. okt. 29. és 1863. dec. 19. KRIZA J. 1956. 420., 427.

¹⁰⁶ FARAGÓ J. 1967.; GUNDA B. 1968.; BORBÁTH K. 1982.

¹⁰⁷ Ezek a következők: *Csihán királyúrfi* (KRIZA J. 1863. 472–477.; 1956. 272–279.), *Az álmólátó fiú* (KRIZA J. 1956. 286–300.), *A fortélyos leány* (KRIZA J. 1956. 317–354.), *Az obsitos katona* (KRIZA J. 1956. 234–243.). A *Székely Népköltési Gyűjtemény* számára legépelte meseanyag jegyzéke jól dokumentálja, hogy Kovács Ágnes nem azonnal rendelte Marosihoz e mesét, eszerint korábban Péterfi Sándornak tulajdonította: „*Az obsitos katona. Gyűjtötte: Péterfi Sándor.*” (EA 19035/B 1/a.) Pár oldallal később a közölt mesék jegyzékében a mese gyűjtőjeként szintén Péterfi neve szerepel, ezt azonban Kovács Ágnes áthúzta, fölé pedig Marosi Gergely nevét írta. (EA 19035/B 4/b.) Itt jegyzem meg, hogy Kovács Ágnes 1961-ben olyan, általános iskolásoknak szánt, Kriza-meséket tartalmazó kiadványt szerkesztett, melyben a *Székely Népköltési Gyűjteményből* kimaradt, addig publikálatlan kilenc mesét is közölte a már ismertek mellett. A jegyzetek között – valószínűleg tévedésből – ezen mese gyűjtőjeként még eredeti elgondolásának megfelelően Péterfi Sándort jelölte meg. (KRIZA J. 1961. 266.) A *Nőtelen Pétör* azért nem kerülhetett közlésre, mivel a kézirat vége hiányzik. (MTAK Kt. 4-r 409./ III. 152–153.) A folklorisztika Kovács Ágnes nyomán (KRIZA J. 1956. 500.) mind az öt mesét Marosinak tulajdonítja. V. ö. FARAGÓ J. 1974. 432.

¹⁰⁸ *Obsitos katona* (MTAK Kt. 4-r 412. 52–54., feléig Kriza másolta és 56–57. Marosi Gergely írása), *A fortélyos leány* (MTAK Kt. 4-r 412. 46–51. Kriza másolata és 58–59. Marosi írása).

¹⁰⁹ *Beszéd Fa Miskától ki nevét a fa edények abroncsozásáról vette.* MTAK Kt. 4-r 412. 56.

¹¹⁰ *Beszéd Róka Tamástól szóról szóra leírva.* MTAK Kt. 4-r 409. 157.

¹¹¹ *Beszéd. Népmese Puskás Tamástól. Kereszturfszék, Udvarhelyszék.* MTAK Kt. 4-r 412. 46.

¹¹² *Róka Tamástól.* MTAK Kt. 4-r 409/III. 152.

¹¹³ Ennek általam ismert kézirata ugyan nem találtam utalást a mesélőre, azonban Kriza meséinek legszakavatottabb kutatója, Faragó József véleménye szerint e szöveg is Róka elmondása után vált ismertté. FARAGÓ J. 1974. 434. (*Beszéd Róka Tamástól*)

Röviden az alábbiakban összegezhetjük Marosi Gergely mesemondói illetve az általuk elmondott meseszövegek közötti összefüggéseket (zárójelben a mesélő neve és az első közlés évszáma):

Csihán királyúrfi (Róka Puskás Tamás, 1863);
Az obsitos katona (Fa Miska, 1956);
Az álomlátó fiú (Róka Puskás Tamás, 1956);
A fortélyos leány (Róka Puskás Tamás, 1956);
Nőtelen Pétör (Róka Puskás Tamás, kiadatlan).

Ezek tehát az eddig ismeretes, Marosi Gergely által Kriza János számára az 1860-as években Székelykeresztúron gyűjtött népmesék. A felsorolás kiegészítendő az akadémiai kéziratban megőrzött, Puczok Gergely elmondásában rögzített meseszövegekkel és mesecímekkel. Kriza János Puczoktól a *Megölő Istéfán* című mesét közölte 1863-ban a *Vadrózsákban*. A Marosi által emlegetett, későbbiekben rögzíteni tervezett mesék a kéziratban¹¹⁴ szereplő címeken (*Halász Jánoska*, *Szögfü Szál Jankó* valamint a *Márczella s a Szűz Mária* címűek) nem jelentek meg, azonban *Halász Józsi* című udvarhelyszéki mesét Kriza közölte a *Vadrózsákban*, ráadásul azt két, bizonyosan Marosi gyűjtötte mese követi a publikációs sorrendben.¹¹⁵ 1984-ig, a magyar novellamesék típuskatalógusának megjelenéséig kéziratban maradt az „*Eczcző vót egy nagy gazda*” kezdetű mese. Két további mesének (*Szögfü Szál Jankó*, *Márczella s a Szűz Mária*) csak a címét ismerjük az akadémiai kéziratból. Az alábbiakban az újabban megismert, Marosi Gergely által Puczoktól gyűjtött mesék és mesecímek olvashatók:

Megölő Istéfán (Puczok Geczi, 1863);
Halász Józsi (Puczok Geczi, 1863);
Eczcző vót egy nagy gazda... (Puczok Geczi, 1984);
Szögfü Szál Jankó (Puczok Geczi, csak cím);
Márczella s a Szűz Mária (Puczok Geczi, csak cím).

¹¹⁴ MTAK Kt. Ms 5970.

¹¹⁵ XVI. *Halász Józsi*, közölve: KRIZA J. 1863. 465–472.; XVII. *Csihán királyúrfi*, közölve: KRIZA J. 1863. 472–477.; XVIII. *Megölő Istéfán*, közölve: KRIZA J. 1863. 477–481. Faragó József is feltételezi, hogy a megjelent *Halász Józsi* című mese azonos volna az eredetileg *Halász Jánoska* címen kéziratban lévő szöveggel, azonban Faragó (szerintem tévesen) Krizát jelöli meg a mese gyűjtőjeként. FARAGÓ J. 1971. 100. Következtetése alapjául Kriza alábbi megjegyzése szolgált: „De tán igen is páthoszbba jövök, mint egy népmesém hősének, Halász Jánoskának beszélője [...]” KRIZA J. 1863. 555. A *népmesém* kifejezés nemcsak közvetlen gyűjtésre utalhat, hanem arra is, hogy az egyes gyűjtők Krizának továbbították a meseszövegeket, ilyen értelemben Kriza népmeséjéről van szó.

Puczkok Geczi: Got(t)hárd Gergely

Az akadémiai mesekézirat alcíme (*Beszéd Gothárd alias puczkok Geczitől szóról szóra*) elárulja, hogy a Kriza által *Puczkok* ragadványnéven hivatkozott mesélőt tulajdonképpen Gothárdnak hívják. Szinnyei József a magyar írók között említ egy bizonyos Gotthard Gergelyt, aki a korban rendkívül népszerű mesemondó egyéniség lehetett. Ez nemcsak a fennmaradt szövegek stilisztikai vizsgálata alapján gondolható, de ismert a korabeli recepció néhány izgalmas vonatkozása is. Mivel Szinnyeié az egyetlen, 19. századi mesemondóról publikált hivatalos életrajz, érdemes a teljes szöveget idézni:

„Gotthard *Gergely*, a székely regélő, előbb postalegény volt, de később koldus lett belőle, azaz nem volt rendes keresete; bejárta a Székelyföldet, meséket és népdalokat regélt, ez utóbbiakat is nem énekelte, hanem csak szavalta. Ez volt a keresete. Legnagyobb részét az e vidéki daloknak és meséknek, melyeket Kriza János közölt a Vadrózsákban, G[otthard]. mondotta tollba az illető beküldőknek. Gróf Haller József¹¹⁶ többször lefényképezte 1866-ban. Nem sokára azután meghalt. Talán egy Gotthard nevű úrnál szolgált regélőnk vagy ennek atyja vagy nagyatyja, s innen eredhetett vezetékneve. Egyébiránt a székely gyermekek rendszeren nem Gotthardnak nevezték őt, hanem Putzinak, mert piczi kis emberke volt; a Gergelyből pedig székelyes módon Geczi lett. És így Putzi-Geczi név alatt volt ismeretes a kedvelt regélő.”¹¹⁷

Szinnyei József szerint a *Vadrózsák* név szerint ismert adatközlője népi prózai szövegeken túl népdalokat is közölt „az illető beküldővel”, azaz Marosi Gergellyel. Tudjuk, hogy Got(t)hard előbb postalegény volt, később koldus lett és az adakozást megkönynyítendő, meséket mondott és dalokat énekelt a Székelyföldet járva. Szinnyei értesülései Dux Adolf *Gothard Gergely a székely regélő* címen megjelent cikkéből származnak. Utóbbi véleménye szerint Kriza a székely dalok és mesék legnagyobb részét Got(t)hard-

¹¹⁶ Pálffy János memoárjában írt gróf Haller Jánosról, akinek Zsuzsi nevű, szász származású szolgálólányától született négy gyermeke: Ferenc, József, Karolina és Klára. Haller Józsefről Pálffy ekként emlékezett meg: „Haller József pedig egy eszes fiú elvette egy székelykeresztúri korcsmáros leányát. Mindez a gróf halála után. A forradalom alatt Ferenc segesvári térparancsnok volt. József is résztvett a forradalomban: azután elítéltettek, József nem tudom mennyi időre. Ferenc húsz évi fogságra, s minden fekvő birtokuk elvételét az osztrák kormány által, miután már a románok és a szászok minden jószágait földúlták, kirabolták, bizonyosan egypár millióra menő ingatlan-ságukat, lévén az öreg grófnak tömérdek ékszere, ezüstje, gazdag fölszerelése sok jószágában s nagy ménese, melyben csak anyakanca 120-an felül volt.” PÁLFFY J. 1939. 8.

¹¹⁷ Érdekes, hogy a feltehetőleg analfabéta (ennek ellenkezője nem igazolható, bár elgondolkodtató, ha valóban postalegényként dolgozott, vajon szükségyszerűen tudott-e írni és/vagy olvasni) koldus mesemondó belekerülhetett a magyar írók életrajzi lexikonába. SZINNYEI J. III. 1894. 1317. A székely mesemondó neve a forrásokban eltérő módon szerepel, mivel ezeket nem kívántam egységesíteni, ezért a tanulmányban a források használta különféle névalakokat megtartottam. –D. M.

tól közölte.¹¹⁸ Az 1880-ban az *Ország-Világ*-ban publikált írás közölte a mesemondó fényképe után Morelli Gusztáv által készített fametszetet is. (Morelli egyébként az egyik legnevezetesebb hazai fametsző volt, ez a tény nem mellékes Puczkok, valamint a székelypésmesék korabeli recepcióját illetően.) A kép eddigi ismereteink szerint az első hiteles mesélőábrázolásunk.¹¹⁹

Dux Adolf elmeséli a közölt kép és egy másik, közlésre nem került, a mesemondóról készített fénykép keletkezésének történetét. A képeket gróf Haller József készítette Székelykeresztúron, 1866-ban. Az egyik felvételtől az amatőr festő gróf rajzónnal elkészítette a székely koldus arcképét és azt szobája falára akasztotta.¹²⁰ A cikk írója szerint Gotthard Gergely (Puczkok) nem sokkal a kép készítése után halt meg.¹²¹ A másik, nem közölt képen Dux szerint Haller József gróffal együtt látható Puczkok.¹²² Az eredeti fénykép, amelyről a rajz és a publikált metszet is készült *A Hét*-ben jelent meg (tudtommal első és eddig egyetlen alkalommal, sajnos nagyon rossz minőségben).¹²³

Az 1970-es években a sepsiszentgyörgyi múzeumban a fényképeket katalogizáló Fóris Pállal készített interjúból további érdekes adatok derülnek ki a fénykép történetéről és a mesélőről: „A kép háta le volt ragasztva és csak ezt a feliratot viselte: »Pucz-Geczi cigány, 48-49-es honvéd. Meghalt 1888-ban.« A kép tetszett nekünk, egy ideig a néprajzosok irodájában lógott, aztán hozzám került a laboratóriumba. Most a rendszerezéskor felfejtettem a hátát, s kiderült, hogy Kriza János egyik eddig azonosítatlan mesemondóját sikerült felfedeznem.”¹²⁴

A kép leragasztott hátára feljegyzett adatokat nincs módunk ellenőrizni, azonban feltehetőleg az itt megjelöltnél korábban halt meg Got(t)hard, hiszen Dux Adolf 1880-ban járt Erdélyben, és minden bizonnyal tudott volna arról, ha a híres *székely regélő* még életben lett volna. Azt a megjegyzést azonban, hogy Got(t)hard Gergely (Puczkok Geczi) cigány származású lehetett, a képről leolvasható antropológiai jegyek is

¹¹⁸ Dux A. 1880.

¹¹⁹ A fénykép a sepsiszentgyörgyi múzeum gyűjteményének részét képezi. Címe: *Puczi Gergely mesemondó, 1848–49-es honvéd huszár, Kriza János adatközlője*. Leltári szám 668. A készítés évét (tévesen) 1888-ban jelölik meg. A kép mérete 20,4 cm x 15 cm. FÓRIS P. [1974.] 49.

¹²⁰ A kecskeméti Magyar Fotográfiai Múzeum *Fenséges amatőrök. A magyar arisztokrácia és a fényképezés* címmel 2006 őszén kiállítást rendezett. Ennek kapcsán küldtem el Kincses Károlynak a kép másolatát és írtam meg hozzá a fénykép történetét. A kiállítás anyaga azóta megjelent, sajnos a mesélő-ábrázolás kimaradt a kötetből, azonban a képre vonatkozó adatok olvashatóak. KINCSES K. 2006. 122.

¹²¹ 1880-ban Dux szerint „már rég elköltözött vala a mesés világba, mely regéinek néző terét képezte.”

¹²² „melyen a gróf Putzi-Getzivel együtt vala levéve, a gróf egy törzsön ülve, a regélő pedig állva.” Ezen kép lelőhelye ismeretlen. Dux A. 1880. 5.

¹²³ FÓRIS P. 1972. 4.

¹²⁴ MATEKOVICS J. 1972. 3. (Megjegyezném, hogy Puczkok a *Vadrózsák* megjelenése óta nem tekinthető Kriza ismeretlen mesélőjének.)

3. kép. Gothárd Gergely. Haller József 1866-ban készült fényképe után Boross Gyula rajzot, utóbbi alapján pedig Morelli Gusztáv fametszetet készített.

tükrözik. Ez a tény azért is nagyon becses a népmesekutatás története szempontjából, mert, mint fentebb említettem, a Székelykeresztúrhoz földrajzilag közel eső, annak tőszomszédságában lévő Fiafalván (Hargita megye),¹²⁵ nagyjából azonos időszakban még egy vándor cigány mesemondóról is tudomásunk van. Faragó József Sándor István (1804–1879) önéletrajzi jegyzetei alapján számolt be a dolgozat első felében már említett fiafalvi csizmadia Hindsiről.¹²⁶

A Puczkok Geczit ábrázoló kép hátlapjának felfejtése után az alábbi, egyelőre ismeretlentől származó Got(t)hardra vonatkozó adomát fedezte fel Fóris Pál:

„Tarcsafalvi Gotthárd Gergely. Alig volt a néhai 3 ½ láb magas! 1848-ban a székely huszárrok verbunkot tartottak Sz. keresztúron – a csapszékben hűsölt egy asztal mellett fogyasztgatva a hegylevét – Gotthárd uram is!, a verbunkos kapitánynak szerfelett megtetszett ez a jó képű legény s traktáltatta modja felett – s mikor Gotthárd uram alaposan elázott kezébe nyomták a tallért s fejére a huszárcsákot – »felcsaptál ecsém, katonám vagy«! így peronált [!] a vitéz kapitány de mire Gotthárd uramot az asztal mellől lábra bírták állítani – majd a gutta ütötte a hős fickot lévén Gergely még a törpék között is törpe, székelyesen »puczi«! A Székelyföld ezen a néven ismerte halála orájáig »Puczi Geczi«. Néhai jó apámnak szeke-rese volt Gergely – ő tartotta: a nagy Gergely úr a Székelyföld mese-mondója vala – százakra menő népmeséit írtuk le – s néhai Kriza János a »székely népmesék s versekről kiadott »Vad rozsa« című munkájában közre is adta egytől egyig! Meghalt Geczi bácsi ha emlékezetem nem csal 1888–1889-ben, áldott legyen emléke! Becsületes joravaló ember volt! Hévíz 1916 feb. id. [olvashatatlan aláírás]”¹²⁷

¹²⁵ Román neve Fíliaş, 1952 óta Székelykeresztúr része.

¹²⁶ FARAGÓ J. 1993. Egy bizonyos Hindzsi egykor Székelykeresztúron állott háza felbukkan Péterfi Sándor Jakab Eleknek címzett egyik levelében. 1876. ápr. 3. „[...] ott áll ma Keresztúron a régi Csucsik, Mili és Hindzsi szomszédsága helyén [...]” Kolozsvári Unitárius Kollégium, Kriza hagyatéka 13. sz. („nagy”) doboz.

¹²⁷ FÓRIS P. 1972. 4.

Sajnálatos, hogy a mesemondót feltehetőleg személyesen ismerő lejegyző neve olvashatatlanra vált, így további megválaszolásra váró kérdéseket vet fel az, hogy vajon kikre vonatkozik a feljegyzésben említett többes szám: „százakra menő népmeséit írtuk le.”¹²⁸

A kép hátulján, illetve a képen elhelyezett ismeretlen eredetű két feljegyzés külön szövegtípust képvisel, új kihívásokkal szembesíti a filológia felől közelítő folkloristát. Nem ismert ugyanis az, hogy kinek, mikor és milyen célból írta le a mesemondóra és a fotó történetére vonatkozó adatokat az egyelőre ismeretlen lejegyző, ami így nagyon megnehezíti ezen adatok forrásként való felhasználását, azonban a dokumentumok ritkasága miatt szükségesnek találtam mindkét feljegyzést közölni.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az eddig csak ragadványnevéen ismert mesemondót („Puczkok Geczi bá”) összekapcsolhatjuk Got(t)hard Gergellyel, így életrajzában bizonyos elemei feltártnak mondhatók; fennmaradt fényképe, illetve az azután készített metszet (melyek első hiteles mesemondó-ábrázolásaink), továbbá ismertté vált Got(t)hard néhány meséjének lejegyzője, a Kriza János számára gyűjtő Marosi Gergely személyében. A Got(t)hardhoz tartozó öt meseszövegről elmondható, hogy közülük egy, a *Megölő Istéfán* című mese biztosan megjelent 1863-ban a *Vadrózsákban*, a *Halász Józsi* című mese feltételezhetően szintén hozzá tartozik, ez is megjelent Kriza kiadásában, emellett kéziratban hozzáférhető még egy, Krizával összefüggésben soha nem pulikált mese („*Eczcző vót egy nagy gazda...*”), és ismerünk további két, hozzá köthető, egyelőre szöveg nélküli mesecímet (*Szögfű Szál Jankó* valamint *Márczella s a Szűz Mária*). Tehát összességében az eddig ismert egyetlen Puczkok-mese helyett most már hármat ismerünk, és további két mesecímet kapcsolhatunk Got(t)hard Gergely repertoárjához.

A lejegyzett meseszövegek mögül előlépő mesélő problematikájának történeti boncolgatása azért fontos, mert szorosan összefügg a folklórszövegek kutatómódszertani kérdéseivel. A népköltési szövegek publikálását Erdélyi János, Arany János és Gyulai Pál is még egyfajta (a szépíróitól ugyan megkülönböztetett, ám alapjában véve mégiscsak) irodalmi tevékenységnek, írói alkotófolyamatnak tartották.¹²⁹ Ipolyi Arnold mitológiai, Kriza János és Marosi Gergely pedig nyelvészeti szempontból tudományos jellegű kutatómunkaként értelmezték a népköltési szövegek gyűjtését és azok közreadását.¹³⁰ A mesélő előtérbe kerülésének fokozatai során a meselejegyzők szépírói, költői attitűdje fokozatosan kutatói attitűddé alakult át. Marosi Gergely a mesék szövegének szó szerinti lejegyzésén túl a gyűjtés kontextusát és a tájnyelv egyes hangtani sajátos-

¹²⁸ Könnyen előfordulhatott, hogy Marosin kívül más is gyűjthetett a vándor mesélőtől. A hévízi keltezés esetleg a volt postamester, székelyszeresztúri majd hévízi lelkész Péterfi Sándor gyűjtőszerepére is utalhat, azonban a feljegyzés keltezésekor Péterfi már nem élt. Vö. SZINNYEI J. X. 1905. 876–877.

¹²⁹ A tétel kifejtését lásd DOMOKOS M. 2008b.

¹³⁰ Itt fontos megkülönböztetést tenni Kriza lejegyzési és publikációs elvei között.

ságait is feltüntető módszere az egyik első lépcsőjét jelenti a mai értelemben vett folklórgyűjtéseknek.

A dolgozat első felében vázolt elsődleges és másodlagos források együttes érvényesítése a történeti–kontextualista mesefilológiában alkalmas arra, hogy árnyalja a 19. századi népköltési szövegekről kialakult sematikus, „hamisítvány/átírt folklórszöveg”-képzetet. A publikációkban megjelenő és a kéziratokban fennmaradt gyűjtési lejegyzések közé – ahogyan azt Marosi mesélőjének példájával bizonyítani próbáltam – nem lehet egyenlőségjelet tenni. Az egyes kiadott meseszövegek és a mögöttük álló kéziratok vertikálisnak nevezett szövegvariánsait egymás mellett, kritikai kiadások sorozatában kellene közzétenni.

MAROSI GERGELY MESEGYŰJTÉSÉNEK ISMERT DARABJAI

Cím	Mesélő	Gyűjtés helye (a források megjelenése szerint)	Gyűjtés ideje	Kézirat (MTAK Kt.)	Közlés (Krizsa J. neve alatt)	Típuszám	Megjegyzés a kéziraton
Halász Józsi (Halász Jánoska)	Puczok Geczi	Udvarhelyszék	1862 körül	ismeretlen	1863, 1911, 1956, 1960, 1972	MNK 750A A kívánságok	
Csihán királyúrfi	Róka Puskás Tamás	Udvarhelyszék, Székelykeresztúr	1862 körül	Irod. 4-r 409/III. 154–156. Marosi G. autográf (nincs vége)	1863, 1956, 1972	ATU 545B A csizmás kandúr	Beszéd Róka Tamástól szóról szóra leírva.
Megölő Istéfán	Puczok Geczi	Udvarhelyszék	1862 körül	Ms 5970/125. Marosi G. autográf	1863, 1956	ATU 756B Megölő Istéfán	Gothárd alias puczok Geczitől szóról szóra. Beszéd Puczok geczitől.
„Eczcző vót egy nagy gazda...”	Puczok Geczi	Udvarhelyszék	1862 körül	Ms 5970/124. Marosi G. autográf	1984	ATU 910B A három jó tanács	Gothárd alias puczok Geczitől szóról szóra.
Az obsitos katona	Fa Miska	Udvarhelyszék	?	Irod. 4-r 412. 52–54. Kriza autográf (feléig másolta) és 56–57. Marosi G. autográf piszkozat	1956, 1960	MNK 302 A testen kívül elrejtett erő	Beszéd Fa Miskától nevét a fa edények abroncsoszásáról vette.

Cím	Mesélő	Gyűjtés helye (a források megjegyzése szerint)	Gyűjtés ideje	Kézirat (MTAK Kt.)	Közlés (Krizsa J. neve alatt)	Típuszám	Megjegyzés a kéziratban
Az álomlátó fiú	Róka Puskás Tamás	Udvarhelyszék	?	Irod. 4-r 409/III. 157–161. Marosi G. autográf	1956, 1960, 1972	MNK 725 Az álom	Beszéd Róka Tamástól.
A fortélyos leány	Róka Puskás Tamás	Udvarhelyszék Keresztúrfiszék	?	Irod. 4-r 412. 58–59. Marosi G. autográf és 46–51. Krizsa J. autográf	1956, 1960	MNK 875 Az okos lány	Beszéd. (Népmese) Puskás Tamástól.
Nőtelen Pétör	Róka Puskás Tamás	Székelykeresztúr	?	Irod. 4-r 409/III. 152–153. Marosi G. autográf tisztázata	Nem jelent meg	?	Nőtelen Pétör Roka Tamástól. (A cím is Marositól származik)
Szögfü Szál Jankó	Puczok Geczi	Udvarhelyszék	?	?	?	Nincs szöveg	Utalás a mesére: Ms 5970/125.
Márczella s a Szűz Mária	Puczok Geczi	Udvarhelyszék	?	?	?	Nincs szöveg (Szűz Mária keresztlánya? AaTh710?)	Utalás a mesére: Ms 5970/125.

HIVATKOZÁSOK

APO, Satu

1995 *The Narrative World of Finnish Fairy Tales. Structure, Agency, and Evaluation in Southwest Finnish Folktales.* Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia. (FFC 256.)

ARANY János

1861 *Eredeti népmesék – Bíráló. Szépirodalmi Figyelő.* II. évf., 1. félév, 1. sz. 6–7.; 2. sz. 21–23.; 3. sz. 35–38.; 4. sz. 53–54.

1968 *Összes Művei. XI. Prózai írások.* 2. Szerk. Keresztury Dezső. Sajtó alá rendezte Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó. (AJÖM XI.)

BANÓ István – DÖMÖTÖR Sándor

1960 *Régi magyar népmesék Berze Nagy János hagyatékából.* Pécs, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat.

BENEDEK Katalin (szerk.)

1984 *Magyar Népmesekatalógus. 4. A magyar novellamesék típusai (AaTh 850–999).* Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

- 2007 Identitáskonceptiók és a szakfolklorisztika kiépítése másfélszáz évvel ezelőtt. A *Magyar Mythologia* keletkezéstörténete kortársi életutak, dokumentumok, levelezések, viták tükrében. In *Folklór és történelem*. Szerk. Szemerkenyi Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 164–210.

BORBÁTH Károly

- 1982 A székely népmesék gyűjtésének történetéhez. In *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századból*. Szerk. Kriza Ildikó. Budapest, Akadémiai Kiadó, 47–55.

BUZOGÁNY Áron

- 1875 Marosi Gergely emlékére. *Keresztény Magvető* X. 174–180.

CAMPBELL, John Francis

- 1860–1862 *Popular Tales of the West Highlands*. I–IV. Edinburgh, Edmonston and Douglas.

DÉGH Linda

- 1949 A népmesekutatók új útjai. In *Néprajzi tanulmányok* I. Szerk. Ortutay Gyula. Budapest, 36–52. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Kiadványai)
- 1960 Az egyéniségvizsgálat perspektívái. *Ethnographia* LXXI. 28–42.
- 1995 *Narratives in Society: A Performer-Centered Study of Narration*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. (FFC 255.)

DOMOKOS Mariann

- 2005a Ipolyi Arnold a népirat-szerző. Adalékok a 19. századi népmeseszövegek történetéhez. *Ethnica* VII. 2. sz. 62–64. (A dolgozat jelentősen átdolgozott változata: Ponyván megjelent népmesék szöveggenealógiája és kapcsolatuk Ipolyi Arnolddal. Mesék a mosonmagyaróvári Czéh Sándor nyomdájából: *Vas Laczi és a három sárkányról*, *A kakaskáról és tyúkocskáról*, *A jávorfa furulyáról*, *A halál mint keresztapa*.) Kézirat, Veszprém
- 2005b Gaal György mesegyűjtése. (Kiadott és kéziratban maradt mesék a 19. századból.) *Palimpszeszt* XXIV. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/03.html
- 2007 A mesegyűjtő Merényi László. Történeti források akadémiai kiküldetéséről. In *Folklór és történelem*. Szerk. Szemerkenyi Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 139–163.
- 2008a *A Magyar Népköltési Gyűjtemény első kötetében megjelent prózaanyag keletkezéstörténetéhez (1860–1872)*. (Kézirat, Veszprém. Előadásként elhangzott 2008. április 3-án az ELTE Néprajzi Intézetében megrendezett *Szövegfolklorisztika, filológia, történeti poétika* című OTKA-konferencián.)
- 2008b *Szerzői jogi kérdések a 19. századi folklórszövegek kapcsán*. (Kézirat, Veszprém. Előadásként elhangzott 2008. április 25-én Szekszárdon a Jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti interdiszciplináris nemzetközi konferencián.)

DOMOKOS Mariann – GULYÁS Judit

Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László „Eredeti népmesék” című művének kritikai kiadása. In *Ethno-lore* XXVI. Szerk. Berta Péter – Vargyas Gábor. (megjelenés alatt)

DÖMÖTÖR Ákos (szerk.)

1988 *Magyar Népmesekatalógus. 2. A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749).* Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.

DÖMÖTÖR Sándor

1963 A népmesék „átírásáról”. *Ethnographia* LXXIV. 111–115.

DÖMÖTÖR Tekla – KATONA Imre – VOIGT Vilmos

1978 *Folklorisztikai tudománytörténet (1840–1900). Szöveggyűjtemény.* Budapest, Tankönyvkiadó.

DUX Adolf

1880 Gotthard Gergely, a székely regélő. *Ország–Világ* I. évf., 1. füzet, 5.

ERDÉLYI Lajos

1912 Kriza János: Vadrózsák. *Ethnographia* XXIII. 237–240.

1913 Kriza mesemondásához. *Ethnographia* XXIV. 55–57.

FARAGÓ József

1956 A marosvásárhelyi diákok népköltészeti gyűjtőmunkája az 1860-as években. *Igaz Szó* IV. 7. 1038–1043.

1967 Lőrinczi Elek árkosi népmesegyűjtése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XI. 49–61.

1971 Kriza János és a Vadrózsák. In Antal Árpád, Faragó József, Szabó T. Attila: *Kriza János. Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó, 57–176.*

1974 Marosi Gergely székelykeresztúri népmesegyűjtése a Vadrózsák számára. *A székelykeresztúri múzeum emlékkönyve. A székelykeresztúri múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülészakán elhangzott tanulmányok és közlemények 1971 októberében.* Szerk. Molnár István – Nicolae Bucur. Csíkszereda, Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága – Székelykeresztúri Múzeum, 431–444.

1990 Erdélyi János és az erdélyi magyar népköltészet. *Művelődés* XXXIX. 4–5. sz. 29–33.

1991 Mesemondás a Ciblesi-havasokban az 1830-as években. *Helikon* II. 51. 11.

1993 Egy fiatfalvi mesemondó az 1810-es években. In *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18-19. században.* Szerk. Barna Gábor – Bódi Zsuzsanna. Salgótarján, Mikszáth Kiadó, 125–131. (Cigány néprajzi tanulmányok 1.)

FEKETE János (szerk.)

1993 *A székelykeresztúri Orbán Balázs – volt unitárius – gimnázium 200 éves története.* Székelykeresztúr, Unitárius Egyház és Orbán Balázs Gimnázium.

FÓRIS Pál

1972 Kriza János mesemondója. *A Hét* III. 33. sz. 4.

[1974] Katalógus. Sepsiszentgyörgyi Múzeum Fényképtára. 1–1000. Sepsiszentgyörgy.

GAAL, Georg von

1822 *Mährchen der Magyaren.* Wien, Druck und Verlag von J. B. Wallishausser.

GAAL György

1857–1860 *Magyar népmesegyűjteménye.* Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc. Pest, Emich Gusztáv.

GERGELY Pál

- 1947 Vikár Béla gyűjtőútjai nyomán. *Ethnographia* LVIII. 82–84.
 1952 Az MTA Könyvtárának újabban megszerzett vagy feltárt kéziratairól. *Ethnographia* LXIII. 207–208.
 1971 Vikár Béla mint folklorista. *Ethnographia* LXXXII. 412–417.

GUNDA Béla

- 1968 P. Szentmártoni Kálmán székely népmesegyűjtő. *Ethnographia* LXXIX. 588–593.

GULYÁS Judit

- 2007 A 19. századi magyar meseanyag kutatásának eredményei, problémái és lehetőségei: népmese és irodalmi mese. In *Mesemondók, mesegyűjtők és meserőkök. A meseszöveg változatai*. (Második, átszerkesztett kiadás.) Szerk. Bálint Péter. Debrecen, Didakt, 158–197.
 2008 Tompa Mihály *Népregék, népmondák* című munkájának forrásai és egykorú fogadtatása. *Ethnolore* XXV. Szerk. Berta Péter – Vargyas Gábor. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 117–169.

GULYÁS Judit – MÉSZÁROS Csaba

- 2008 Az American Folklore Society konferenciája. *Néprajzi Hírek* XXXVII. 1. 10–13.

GYULAI Pál

- 1961 *Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bisztray Gyula és Komlós Aladár. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HOLBEK, Bengt

- 1987 *Interpretation of Fairy Tales. Danish Folklore in a European Perspective*. Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia. (FFC 229.)

HORGER Antal

- 1908 *Hétfalusi csángó népmesék*. Budapest, Athenaeum. (Magyar Népköltési Gyűjtemény X.)
 1912 Kriza székely népmeséiről. *Ethnographia* XXIII. 368–369.
 1913 Kriza székely népmeséiről. *Ethnographia* XXIV. 53–55.

IPOLYI Arnold

- 1854 *Magyar Mythologia*. Pest, Heckenast Gusztáv.
 1855 [Rec.] Erdélyi János: Magyar népmesék. *Magyar Sajtó* I. october 7. 82. sz.
 1858 A magyar népmeseügy s különösen Gaal György mesegyűjteménye. *Uj Magyar Múzeum* VIII. 10. füzet. 413–424.
 2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*. Közreadja Benedek Katalin. Budapest, Balassi Kiadó.

JAHN, Ulrich

- 1891 *Volksmärchen aus Pommern und Rügen*. Norden Leipzig, Soltau.

JONES, Henry – KROPF, Lewis L.

- 1889 *The Folk-Tales of the Magyars*. Collected by Kriza, Erdélyi and others. London, Folk-Lore Society.

KAIIVOLA-BREGENHØJ, Annikki

- 1989 Folklore narrators. In *Studies in Oral Narrative*. Ed. by Anna-Leena Siikala. Helsinki, Finnish Literature Society, 45–54. (Studia Fennica Folkloristica 33.)

KROHN, Kaarle

- 1885 *Luettelo Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Satukokoelmista Johdoksi kansansatujemme kerääjille toimittanut*. K. K. Suomi II. Helsingissä

KATONA Imre

- 1981 Vikár Béla kéziratok hagyatéka. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXV. 291–293.

KELEMEN Miklós

- 1999 Marosi Gergely. *Unitárius Kislexikon*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 119–120.

KESZEG Vilmos

- 2007 A népmese előadásának módja és kontextusa. *Ethnographia* CXVII. 15–70.

KINCSES Károly

- 2006 *Fenséges amatőrök. A magyar arisztokrácia és a fényképezés (1839–2006)*. Kecskemét, Magyar Fotográfiai Múzeum. (A magyar fényképezés történetéből 42.)

KOVÁCS Ágnes

- 1956 *Népmese gyűjtés*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár. (Útmutató füzetek néprajzi adatgyűjtéshez III.)

- 1960 A magyar népmese. In *Magyar népmesék* I. Szerk. Ortutay Gyula – Dégh Linda – Kovács Ágnes. Budapest, Szépirodalmi, 710–711.

- 1961 Benedek Elek és a magyar népmesekutatás. *Ethnographia* LXXII. 430–440.

- 1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. I. Arany László magyar népmese gyűjteménye. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* III. 177–211.

- 1977 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. II. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IX. 139–188.

- 1980 Mesemondó. *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 577–579.

- 1982a Arany Juliska és Arany László meséi. In *Arany János tanulmányok*. Szerk. Novák László. Nagykovács, Arany János Múzeum, 495–531. (Nagykovácsi Arany János Múzeum Közleményei II.)

- 1982b Kriza János népmeséinek hitelessége. In *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Szerk. Kriza Ildikó. Budapest, Akadémiai Kiadó, 33–46.

- 1989 Ipolyi Arnold népköltési gyűjteménye. In *Ipolyi Arnold emlékkönyv. Halálának századik évfordulója alkalmából az esztergomi Keresztény Múzeumban 1986. december 12-én rendezett emlékülés anyaga*. Szerk. Cséfalvay Pál – Ugrin Emese. Budapest, Az Apostoli Szent-
szék Könyvkiadója, 52–65.

KRAWCZYK-WASILEWSKA, Violetta

1981 The Individual Folk Narrator Advances of Polish Research. *Fabula* XXII. 297–301.

KRIZA János

1863 Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Első kötet. Kolozsvár, Stein.

1911 Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. I–II. Szerk. Sebestyén Gyula. Budapest, Athenaeum. (Magyar Népköltési Gyűjtemény XI–XII.)

1943 Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. I–III. Szerk. Viski Károly. Budapest, Bibliotheca.

1956 Székely népköltési gyűjtemény. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratok hagyatékból. I–II. A verses részt Gergely Pál, a meséket Kovács Ágnes gondozta. Budapest, Magvető Kiadó.

1961 Az álomlátó fiú. Válogatta Kovács Ágnes. Budapest, Móra.

1972 A csókalányok. Szerk. Kriza Ildikó. Budapest, Móra.

1975 Vadrózsák. Kriza János székely népköltési gyűjteménye. Faragó József gondozásában. Bukarest, Kriterion.

MAILÁTH, Johann

1825 Magyarische Sagen und Maehrchen. Brünn, J. G. Tassler.

1837 Magyarische Sagen, Mährchen und Erzählungen. Stuttgart und Tübingen, Cotta.

1864 Magyar regék, mondák és népmesék. Gróf Majláth János után Kazinczy Ferenc. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, Heckenast.

MATEKOVICS János

1972 Művészetem a dokumentum. Beszélgetés Fóris Pállal. *A Hét* III. 33. sz. 3.

MÉSZÖLY Gedeon

1929 Egy Opsitos Katonáról. *Népünk és Nyelvünk* I. 178–189.

NAGY Ilona

2007 A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. *Ethno-Lore* XXIV. Szerk. Berta Péter – Vargyas Gábor. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 3–50.

NIEDERMÜLLER Péter

1987 Folklórelmélet és folklorisztikai paradigmák. In *Irányzatok a kortársi folklorisztikában*. Szerk. Kriza Ildikó – Erdész Sándor. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 59–69. (Folklór és tradíció III.)

1990 Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a 19. században. *Ethnographia* CI. 96–104.

OLOSZ Katalin

2003 Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népmesereti írások. Marosvásárhely, Mentor.

2004 Erdélyi néphagyományok 1863–1884. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlést teszi. Kézirat.

ORTUTAY Gyula

1937 Magyar népmeseret. Budapest, Magyar Szemle Társaság.

1939 A magyar népköltési gyűjtemények története. *Ethnographia* L. 221–237.

- 1940 Fedics Mihály mesél. Budapest, Egyetemi Magyarságtudományi Intézet. (ÚMNGy I.)
 1963 Jacob Grimm és a magyar folklorisztika. *Ethnographia* LXXIV. 321–341.
 1971 A magyar népmesekutatás módszerei. A *Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* III. 7. sz. 5–12.

OSVÁTH Gábor

- 1889 Kép egy unitárius tanár életéből. Marosi Gergely. *Unitárius Közlöny* II. 5. sz. 97–101.

PÁLFFY János

- 1939 Gróf Haller János. In Pálffy János emlékezése. *Magyarországi és Erdélyi urak. II.* Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. H. n.

PANZER, Friedrich (hrsg.)

- 1953 *Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. Wiesbaden, Emil Vollmer Verlag.

PITRÉ, Guiseppe

- 1874–1875 *Fiabe, novelle e racconti popolari siciliani* 1–4. Palermo, Lauriel.

POGÁNY Péter

- 1955 Szájhagyomány mentésünk elfelejtett korszaka és szervezője. Megkerült Abafi-Kálmány sajtórakész népköltési gyűjteménye. *Ethnographia* LXV. 541–567.
 1959–1961 Vikár Béla kéziratos népköltészeti gyűjteményei. A *Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője* 1–4. sz. 7–25.

RÖLLEKE, Heinz

- 1986 The „Utterly Hessian” Fairy Tales by „Old Marie”: The End of a Myth. In *Fairy Tales and Society: Illusion, Allusion and Paradigm*. Ed. by Ruth Bottigheimer. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 287–300.

SÁNDOR János

- 1874 Beszéd Marosi Gergely sírjánál. *Keresztény Magvető* IX. 325–30.
 1891 Marosi Gergely. In *A székelyszereszturi Unitárius Gymnasium történelme*. Székely-keresztúr, Becsek D. könyvnyomdája, 130–132.

SEBESTYÉN Gyula

- 1912 Kriza mesemondása. *Ethnographia* XXIII. 369–372.
 1913a Kriza újabban megvádolt mesemondása. *Ethnographia* XXIV. 57–58.
 1913b Az új Vadrózsaper záradéka. *Ethnographia* XXIV. 124–126.

SZENDREY Zsigmond

- 1928 Magyar népszokások a fonóban. *Ethnographia–Népelet* XXXIX. 147–164.

SZINNYEI József

- 1891–1914 *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, Hornyánszky Viktor.

ÚJFALVI Sándor

- 1990 *Emlékiratok*. A szöveget Ugrin Aranka gondozta, a bevezető Benkő Samu munkája. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

UTHER, Hans-Jörg

- 2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*. I–III. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. (FFC 284–286.)

VIIDALEPP, Richard

1969 A mesélők és a mesemondás körülményei az észteknél. *Ethnographia* LXXX. 447–460.

VIKÁR Béla

1891 Somogyi tanulmányutamról. *Ethnographia* II. 118–122.

VOIGT Vilmos

1982 A magyar népmesekutatás a múlt század első felében. In *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*. Szerk. Kriza Ildikó. Budapest, Akadémiai Kiadó, 139–150.

1997 Gaal György. In *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében. Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára*. Szerk. Csoma Zsigmond – Gráfik Imre. Szombathely, Vas Megye Önkormányzata, 205–216.

VOIGT Vilmos – BALOGH Lajos

1974 *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Szerkesztési irányelvek IV.)

WEHSE, Rainer

1986 Past and Present Folkloristic Narrator Research. In *Fairy Tales and Society: Illusion, Allusion and Paradigm*. Ed. by Ruth Bottigheimer. Philadelphia, University of Pennsylvania, 245–258.

HIVATKOZOTT KÉZIRATOK

MTAK Kt. Irodalom 4-r 409./I–IV. Kriza János gyűjteménye.

MTAK Kt. Irodalom 4-r 412. Kriza János gyűjteménye.

MTAK Kt. Ms 5970/124–127. Mesetörödékek a 19. század második feléből.

MTAK Kt. Magyar Irodalom 2 r-6. Gaal György Magyar Mesegyűjteménye.

MTAK Kt. Régi és újabb írók 4-r. 66. 1–3. Közkatonák meséi (három külön kötet).

MTAK Kt. Ms 10020/I–VII. A Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye.

MTAK Kt. Történelem 2-r 11. Gaal György életére és műveire vonatkozó. Toldy Ferenc jegyzetei és gyűjtése.

MTAK Kt. Ms 4163/108 2/1983. Kovács Ágnes: Beszélgetés Gergely Pállal, a Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjteményében 1981. március 23-án.

Unitárius Kollégium Levéltára, Kolozsvár. Kriza hagyaték 13. sz. (nagy) doboz.

EA 19035. A Székely Népköltési Gyűjtemény (1956) gépirata.

EA 4535. Vikár Béla: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg népköltészet. Csököly, Viszák, Korond, Somogy, Vas, Udvarhely m. 1896–1906. Magyar Tudományos Akadémia Kéziratgyűjteményéből Gergely Pál-féle áttétel.

EA 4535. 1. sz. melléklet: Feljegyzés Vikár Bélának a Magyar Tudományos Akadémián talált kéziratok folklór anyagával kapcsolatosan. 1957. december 20. K. Kovács Péter (a kéziratgyűj-

temény őre). 2. sz. melléklet és 3. sz. melléklet: Észrevételek az EA 4535/AC ún. Vikár-anyagához. Volly az ún. Vikár-anyag VII. csomagjáról (1–148o lap).

ELTE Néprajzi Intézet Kézirattár 1–24. Vikár Béla gyűjtése (Népdalok, balladák. 1–4. Balladák, katona- és betyárdalok. 5. Találós kérdések. 6. Népdalok, balladák. 7. Mesék. 8–9. Gyermek-költészet, népdalok, népballadák. 10. Népdalok, balladák, szokásköltészet. 11. Népdalok, balladák. 12–13. Dalok, balladák. 14. Népdalok, balladák, gyermekjátékok. 15–16. Népdalok, karácsonyi és templomi énekek. 17. Népdalok, balladák. 18. Népdalok. 19. Népdalok, balladák. 20–21. Népdalok, balladák, szokásköltészet. 22–23. Népdalok, balladák, gyermek-, és szokásköltészet. 24.)

Kazinczy Gábor és Beke József mesegyűjteményei: Kiadatlan mesék a 19. századból

DOMOKOS MARIANN

A magyar folklorisztikai mesekutatásban a korai kéziratos és publikált mesegyűjtemények vizsgálata nem jelentett igazán termékeny vizsgálati irányt. Jelen OTKA-kutatás¹ keretében most lehetőség nyílt arra, hogy a 19. században keletkezett, elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában (a továbbiakban: MTAK Kt.) őrzött mesekéziratok digitalizálására² sor kerüljön, és több klasszikus gyűjtéshez tartozó meseszövegkorpusz eddig részben vagy teljesen reflektálatlan keletkezés- és fogadtatástörténete feldolgozhatóvá váljon. A négy, eddig megvizsgált legnagyobb terjedelmű kéziratos szöveganyagot Gaal György, Kriza János, Arany László illetve Kazinczy Gábor mesegyűjtéseinek kéziratai képezik. Jelen beszámoló Kazinczy Gábor népmesegyűjtésének keletkezéstörténetét kívánja bemutatni, részben a fennmaradt kéziratos meseszövegek értelmezése, részben pedig a mesegyűjtés korabeli recepciójának feldolgozása segítségével.

Kazinczy Gábor szerepe a hazai folklorisztikában: mesefordítás, mesekiadás, mesegyűjtés

Kazinczy Gábor (1818–1864) a 19. századi folklorisztikai kánon egyik fontos, ugyanakkor szinte tökéletesen homályban maradt alakja. Teljes pályaképének megrajzolásával adós még a tudománytörténet, noha munkássága nemcsak folklorisztikai, hanem irodalomtörténeti és történettudományi szempontból is releváns.³

¹ *Szövegfolklorisztika, filológia, történeti poétika. Folklórműfajok 19. századi magyar szövegkorpusza és értelmezése.* Az előadás elhangzott a kutatás eredményeiről beszámoló első OTKA-konferencián (ELTE Néprajzi Intézet, Budapest, 2007. március 1.).

² A 19. századi mesekéziratokról a digitalizáció során közel 2500 jpeg-fájl készült, a teljes anyagra vonatkozó tételes katalógus elkészítése folyamatban van.

³ A Kazinczy Gáborról szóló legfontosabb szakirodalom: JAKAB E. 1880.; GÁL J. 1918.; RÉVAY F. 1941.; T. ERDÉLYI I. 1965a.; 1965b.; CSORBA Z. 1970.; FENYŐ I. 1971.; KOVÁTS D.–NAGY K. 1995.; ERDMANN Gy. 2002.

1. kép. Kazinczy Gábor (Barabás Miklós litográfiája)

A Kazinczy Gáborról eddig megjelent szakirodalomban feltűnő az irodalomszervező, a műfordító és a politikus Kazinczy erőteljesen reprezentált pozíciója, míg a költő és a népköltésgyűjtő Kazinczyról alig esik bennük szó. Kazinczy Gábor munkássága anélkül marginalizálódott, hogy önálló vizsgálat alá került volna. Tudomásom szerint folklorisztikai értékű tevékenységéről az egyetlen, eddig megjelent önálló írás a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban Kovács Ágnestől származó, 21 soros *Kazinczy Gábor* szócikk volt, mely közel három évtizeddel ezelőtt keletkezett.⁴

Kazinczy Gábor sokfelé ágazó munkásságának bizonyos írói, a mozaikliteratúra megalakításával összefüggő irodalomszervezői momentumai, valamint a középkori történeti források feltárásában⁵ játszott, eddig csak részben ismert szerepe a magyar mesekutató 19. századi fejezetének vizsgálatakor sem kerülhető meg. Kazinczy Gábor életművében ugyanis feltűnően hangsúlyos pozíció jutott a mese műfajának, a magyar és idegennyelvű, irodalmi és népmesékkel kapcsolatos különböző irányú tevékenységeinek. Három, az alábbiakban részletesebben ismertetendő aspektusból vizsgálható ez az izgalmas mesei vonatkozású kapcsolatrendszer, amely beilleszkedett a korban a nemzeti narratíva megkonstruálását célzó törekvésekbe.

Kazinczy Gábor mesével kapcsolatba hozható munkásságának legkorábbi, közel három évtizedet felölelő (az 1830-as évektől Kazinczy Gábor haláláig, 1864-ig tartó) szakasza *fordítói* tevékenysége, amely egyúttal irodalmi szerepvállalásának is legkorábbi nyomait tükrözi. Az orosz, a lengyel, a cseh irodalom hazai recepcióját előkészítő ismertetései és műfordításai mellett a világirodalom keretein belül értelmezett nem magyar népköltészetnek a hazai közönséggel való megismertetését is programszerű feladatául tűzte ki. Ennek eredménye az eredetileg feltehetőleg száznál is több darabból álló, a legkülönbözőbb népek meséinek magyarra ültetéséből konstruálódó *Népek meséi* elnevezésű fordítássorozat-tervezet, melynek egy része nyomtatásban is megjelent, ma fellelhető kéziratait pedig az MTA Könyvtár Kézirattára őrzi.⁶

A népköltési fordítások mellett Kazinczy Gábor magára vállalta mások által lejegyzett/összeállított *mesegyűjtemények szövegeinek gondozását, szerkesztését és közreadását*. A hazai folklorisztikai szakirodalom elsősorban Gaal György magyar meséinek (1857–

⁴ Kovács Á. 1980. 108.

⁵ VÉBER J. 2003.

⁶ MTAK Kt. Ms 10020/ I. III. A *Kisfaludy Társaság népmese-gyűjteménye*. A fordításokról részletesebben lásd DOMOKOS M. 2007a. (A publikáció sajnálatos módon szerkesztői mulasztásból szerzői korrektúra nélkül jelent meg, a Kazinczy mesefordításait bemutató táblázatot pedig elhagyták, ezért jónak láttuk azt a jelen dolgozat függelékeként közölni.)

1860) kiadójaként tartja őt számon.⁷ Másik, hasonló jellegű és jelentőségű munkája Mailáth János⁸ német nyelvű meséinek és novelláinak kisebb részben fordítása⁹, nagyobb részben a Kazinczy Ferenc fordításából való szövegek¹⁰ gondozása és kiadása.

Kazinczy Gábor folklorisztikailag releváns munkásságának harmadik, az előzőekkel összefüggő vonatkozása az 1850-es évek végén induló *saját népmese gyűjtése*.

A magyar népköltési szövegkiadás intézményes formában a Kisfaludy-társaság kerekein belül az Erdélyi János szerkesztette *Népdalok és mondák* (1846–1848) megjelenésével indult meg. Erdélyi és Kazinczy Gábor egymással jó barátságban voltak, népköltészetre vonatkozó nézeteik a rendszeres népköltés gyűjtést megelőzően nyilvánvalóan hatottak egymásra. Erdélyi Jánosnak a népköltészetéről szóló híres tanulmánya¹¹ először éppen Kazinczy Gábor ösztönzésére, Kazinczy kiadandó lapjába készült az 1830-as évek végén.¹² 1867-ből származó visszaemlékezésében Erdélyi János Kazinczy Gáborról megjegyzi, hogy népköltés gyűjtését barátja szövegekkel, gyűjteményekkel gyakorlatilag is támogatta.

„Harminc éve annak, hogy a népköltészeti ereklyék gyűjtésére, tüzetes velök bánásra magamat elhatároztam, Kazinczy Gábornak nyilatkoztam legelőször ebbeli szándékomról. Ma is jól esik visszaemlékezni az ő lelkesedésére, mellyel ifjú ember az ifjú ember gondo-

⁷ GAAL, G. 1822. Gaal az 1810-es évek végén, 1820-as évek elején Bécsben állomásozó magyar katonáktól gyűjtött meséket. A közvitéznek magyar nyelvű kéziratait használva állította össze Gaal a kiadott német szövegeket. Halála előtt kéziratot meseanyagát Toldy Ferencre hagyta, megbízva őt a mesék kiadásával. „[...] megbízott [ti. Gaal György – D. M.], hogy hűsége zálogául összes gyűjteményét egy tagban benyújtsam a nemzetnek.” TOLDY F. 1985. (1873.) 128. Toldy Kazinczy Gábor segítségét kérte a magyar nyelvű meseszövegek sajtó alá rendezésében. Ennek eredménye négy szerkesztett kéziratot kötet lett, amelyből három jelent meg: GAAL Gy. 1857–1860. A Gaal-féle gyűjteményről bővebben lásd DOMOKOS M. 2005b.

⁸ MAILÁTH J. 1825.; 1837.; 1864. Kazinczy Gábor *Szépirodalmi Lapok*ban adta közre *Vas Laczi* (696–702.) címmel. Tudva azt, hogy Kazinczy Ferenc számára milyen sokat jelentett Mailáth János barátsága és meséinek kiadása (lásd a Kazinczy-levelezés XVIII–XXIII. kötetét), amely kiadás halálukig nem valósult meg, és hogy Kazinczy Gábor számára szinte missziót jelentett a nagy előd hagyatékának – így a mesefordításnak – közreadása (ezt jelzi az a tény is, hogy Kazinczy Gábor külön kijegyezte magának Kazinczy Ferenc és Mailáth János levelezéséből a *regék*re vonatkozó részeket: *Kazinczy Gábor vegyes iratai*, MTAK Kt. Ms 4892.), feltételezhető, hogy a Mailáth-féle gyűjtemény évtizedekig húzódó kiadástörténete közvetlenül is befolyással volt arra, hogy Kazinczy Gábor érdeklődése a mesék felé fordult.

⁹ Két mesét fordított Kazinczy Gábor, *A pengő* és *A rózsát-nevető hercegnő* címűeket. Kézirataik megtalálhatóak a Kisfaludy Társaság népmese-gyűjteménye címen az Akadémiai Kézirattárban: MTAK Kt. Ms 10.020/1 1–11. (*A pengő*) és Ms 10.020/III. 71–73. (*A rózsát-nevető hercegnő*).

¹⁰ Erről lásd GULYÁS J. 2008. 127.

¹¹ *Népköltészetéről*. ERDÉLYI J. 1991. (1842.) 101–109. 320–321. Vö. Kazinczy Gábor levele Erdélyi Jánoshoz, Pest, 1838. okt. 16. ERDÉLYI J. 1960. 50. (379.)

¹² Kazinczy Gábor lapalapítási kísérleteiről lásd T. ERDÉLYI I. 1965.

latát fogadta. Még forradalom után is, mikor pedig életkedve már sokat hanyatlott, sohasem találkozhattam úgy vele, hogy ne lett volna valamije *nekem* (népköltési gyűjtőnek): hol egyes följegyzések, hol egész gyűjtemények, melyeket drága pénzen is megvett, ha módját ejthette [...]”¹³

Az idézet a fentiekén túl több szempontból is figyelmet érdemel: egyrészt adalékul szolgál Erdélyi János szabadságharc utáni gyűjtési tevékenységére vonatkozólag, melyről egyéb forrásokból is csak nagyon keveset tudunk, másrészt a korabeli gyűjtési technikára, továbbá a népköltési korpuszok keletkezésének anyagi vonatkozására (a Kazinczy Gábor által „drága pénzen is megvett” gyűjteményekre gondolok itt) nézve is információértékkel bír.

Feltételezésem szerint Kazinczy Gábor mesefordításai, illetve a fordítások közben felmerülő, a népmesére utaló reflexióiból kibontakozó, a nemzeti függetlenedésre irányuló törekvésekbe jól beilleszthető koncepciója közvetlen hatással volt mesegyűjtői attitűdjének kialakulására, vagyis fordítói munkássága, ezen belül is különösen a *Népek meséi* című fordítássorozat átvezet gyűjtői elveinek letisztulásához, segítve ezzel népmesegyűjtésének értelmezését.¹⁴ A továbbiakban először Kazinczy mesefordításait majd pedig saját, borsodi mesegyűjtését mutatom be.

Kazinczy Gábor mesefordításai

Kazinczy Gábor mesefordításai keletkezéstörténetének feltárásában levelezése nyújt kiindulópontot. Kazinczy Gábor 1863-ban Arany Jánosnak címzett levelében már múlt időben írt mesegyűjtéséről és -fordításáról. A levélben négy kötet gyűjtött meséről írt és százas nagyságrendben adta meg fordított meséi számát.

„Soknemű passzióim közt egyidőben a népmesék is szerepeltek. Összegyűjtöttem vagy négy kötetre menő magyar-, lefordítottam vagy száz külföldi mesét, s ad acta tettem sok

¹³ ERDÉLYI J. 1991b. 452–453.

¹⁴ A mozgalom-literatúrát képviselő Kazinczy Gábor számára (fiatalkori fordításainak és cikkeinek tanúsága szerint) az önkényuralommal szembeforduló lengyel nép magatartása jelentette a legfőbb követendő példát. A szabadságharc bukása utáni években fordult érdeklődése a finn nép felé, amely a svédekkel szemben, Topelius és Lönnrot munkássága nyomán a népköltési gyűjtésekből kibontakozó, a nemzeti műveltség színvonalának emelését célzó nemzeti törekvések hazai adaptációjához nyújtott modellt. Közvetve tehát Kazinczy a finn példát követve fogalmazta meg a magyar népköltésgyűjtés szükségességét. Kazinczy Gábor *Finnland és skandinávismus* című programcikke 1856-ban jelent meg az *Uj Magyar Muzeum* hasábjain (VI. évf., XI. füzet, 529–540.), erről bővebben lásd HEVERDLE L. 1996. 115–126.

holmi mással. A napokban kezembe akadt egy ily porló csomó, leírtam belőle egy párt számodra, tölteléknek talán megjárja [...]”¹⁵

Levelében Kazinczy Gábor azokra a fordított mesékre utal, melyek közül néhányat Arany János lapja, a *Koszorú* számára küldött be. Még ebben az évben, 1863-ban egy szerb és két finn, a következőben még egy finn, valamint „r” szignó alatt négy szamojéd mese fordítása jelent meg ugyanitt Kazinczy Gábortól.¹⁶ Azt a kérdést, hogy mire utal a levélben említett periódus („passzióim közt *egyidőben* a népmesék is szerepeltek”), azaz mikor keletkeztek a fordítások (és mikorra datálható a mesegyűjtés) Kazinczy Gábornak egy hat évvel korábbi, Toldy Ferenchez írott levele válaszolja meg, amely további értékes adatokkal szolgál a mesefordító Kazinczy Gábor kiadási szándékairól: „[...] most dictálok Barczikaynak¹⁷ meséket fordítok; százat akarok adni négy kötetben, a világ minden zugjából; mondhatom, gyönyörűek. 12 ftért egy 24 lapos ívet odaadnék, s az összeget könyvekben venném ki. Az legalább 25% nyereség volna az illetőnek [...]”¹⁸

A fordítások a levél szerint tehát 1857 körül keletkeztek. Az Akadémiai Kézirattárban őrzött mesék kéziratein szereplő autográf dátumok is azt támasztják alá, hogy a *Népek meséi* fordításaival 1857–1858 körül foglalkozott Kazinczy Gábor.¹⁹

Az idegen népek meséi fordítására utaló koncepció hátterében Toldy Ferenc programját fedezhetjük fel. Toldy a szomszéd népek irodalmára tudatosan összpontosított, és célja az európai kultúrák irodalmi megnyilvánulásainak hazai interpretálása, ezzel pedig a magyar irodalom fejlesztése volt.²⁰ A jó fordítások szükségességét ugyan a csodálva tisztelt rokon, Kazinczy Ferenc is szorgalmazta, konkrét feladatokkal és útmutatással azonban Toldy látta el Kazinczy Gábort, elsősorban a szláv irodalmi ismertetések terén. Itt kell megjegyezni, hogy az orosz romantikus-fantasztikus próza egyes művei, mint Odojevskij *A testnélküli lélek*, vagy Bulgarin meséje, a *Hol telelnek a rákok?* címűek

¹⁵ Kazinczy Gábor Arany Jánoshoz. K. n. MTAK Kt. 513/259/I. Kazinczy Gábor sajnos jellemzően nem keltezte leveleit. Új Imre, az *Arany János Összes Művei* XVIII. (levelezés-) kötete sajtó alá rendezője szerint a levél 1863 júniusának elejére datálható. Segítségét ezúton is köszönöm.

¹⁶ *Koszorú* 1863: *A végzet*, I. évf. 1. félév 1. sz. 13–16.; *A beszélő fenyűlk*, I. évf. II. félév 1. sz. 16–17.; *Az árva leány*, I. évf. II. félév 17. sz. 400–401.; 1864: *c. n.* (finn), II. évf. I. félév 4. sz. 89–90.; *c. n.* (szamojéd), II. évf. II. félév 18. sz. 424–426.; és II. évf. II. félév 20. sz. 471–472.

¹⁷ Barczikay Bertalan Kazinczy Gábor személyi titkára volt Bánfalván.

¹⁸ Kazinczy Gábor Toldy Ferencnek, Bánfalva, 1857. július 24. MTAK Kt. M. Irod. 4-r 74. Toldy Ferenc levéltárcája 185. sz. Az idézet szerint Kazinczy a fordítások első változatát vagy felolvasta, vagy az eredeti német szövegből rögtönözte, melyet előszóban közvetített („dictálok”) a lejegyző titkárnak.

¹⁹ *A két halász* 1857. júl. MTAK Kt. Ms 10.020/I. 15.; *A két szomszéd* 1857. júl. 35. Ms 10.020/I. 42–45.; *A csodatehenek* 1858. Ms 10.020/III. 165.; *A testvérgyilkos* 1858. Ms 10.020/III. 87–89.

²⁰ FENYŐ I. 1968. 38. 61. Toldy népiesség-elméletéről lásd HORVÁTH J. 1978. 131. A nemzeti irodalom eredetközösségi narratívájáról és Toldy koncepciójáról lásd S. VARGA P. 2005. 249–274. Toldynak a magyar irodalomtörténetben betöltött szerepéről szóló alapvető monográfia: DÁVIDHÁZI P. 2004.

Kazinczy Gábor fordításában jelentek meg az 1830-as évek végén az *Athenaeumban*.²¹ Az, hogy a *Népek meséi*-sorozat keletkezése előtt is fordított Kazinczy Gábor orosz romantikus-fantasztikus prózát egyfelől arra mutat, hogy a 19. század harmincas éveiben az alakuló magyar irodalmi műfajstruktúrában még volt helye a meseműfajnak,²² másrészt pedig jelzi Kazinczy Gábornak a mese iránti korai érdeklődését is.

Azt a kérdést, hogy közvetlenül mi indította Kazinczyt az összegyűjtött *Népek meséi* fordítására, azok egységként való kezelésére, egy harmadik levél válaszolja meg. Kazinczy Gábor 1856 elején javasolta Toldynak, hogy fordítsák le, majd közöljék az *Uj Magyar Muzeum*ban „Herder cikkét a meséről.” Ezt Toldy üdvözölte, majd eképpen folytatta: „[...] ez indítványod eszembe juttatja egy régiebb futó eszmémet: Egy egyetemes magyar *Mesekönyvét*, igen gondos és szigorú választással. Akkor csak az eredetiekre gondoltam; egy *második osztály fordítottakat adhatná*. De ki és mikor, vagy csak arra is, mire képes volna?”²³

Ez a dokumentum tehát egyértelműen azt mutatja, hogy az „egyetemes magyar mesekönyv” ötlete Toldytól származik. Persze Toldy nem véletlenül Kazinczynak címezte a felvetést, hiszen ismerte Kazinczy Gábornak ekkor már elkészült népmese-fordításait.

Az ifjú Kazinczy Gábor 1837-re datált fordítása, *A' halál, mint kereszt atya* című mese a *Halálkoma* címen ismert mesetípus (ATU 332) legkorábbi magyar nyelvű változata.²⁴ A mese eredetileg egy (ismeretlen) angol cikk német nyelvű fordítása (*Der Tod als Pathe. Eine Sage. Aus dem Englischen*) utáni szöveg magyarra ültetése. A meseszöveg érdekessége, hogy az később Ipolyi Arnold közvetítésével ponyvanyomtatványként is megjelent.²⁵ Kazinczy finn népmeséi külön kötetben is publikálásra kerültek (1856).²⁶ Két évvel a finn mesék első megjelenése után, és egy évvel Toldynak az idegen népek meséit tartalmazó gyűjteményes mesekönyvre vonatkozó felhívása után, Kazinczy Gábor

²¹ A testnélküli lélek. Orosz mese. *Athenaeum* 1838. II. 7. sz. 112–116. Hol telelnék a' rákok? Orosz történet. *Athenaeum* 1839. II. 48. sz. 764–767.

²² GULYÁS J. 2006. 509–511.

²³ Toldy Ferenc Kazinczy Gábornak, Pest, 1856. január 2. MTAK Kt. M. Irod. Lev. 4-r 126. (Kurzív kiemelés –D. M.) Ekkorra már Mátray Gábor *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye* című vállalkozásának évek óta jelentek meg füzetei (1852–1858). A Toldy levelét megelőző évben jelent meg Erdélyi János szerkesztésében az első, magyar népmeséket tartalmazó, magyarul közreadott műfajspecifikus gyűjtemény. ERDÉLYI J. 1855. Hasonló című, tartalmában jelentősen átdolgozott kiadás: ERDÉLYI J. 2008. Utóbbi kiadás legnagyobb értéke az eredeti fametszetek újraközlése.

²⁴ *Athenaeum* 1837. márc. 30. 1. félév, 26. szám, 215–216. Az eredeti mese megjelent: *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literatur, Musik, Mode und geselliges Leben*. Wien, 1835. jan. 7. No. 4. 13–14. 1835. 4. szám. Ponyvanyomtatványként: *A halál mint keresztapa*, kiadta 1854-ben Czéh Sándor, Mosonmagyaróvárott.

²⁵ DOMOKOS M. 2005a.

²⁶ A finn népmesék először 1855-ben az *Uj Magyar Muzeum* hasábjain jelentek meg (V. évf., XI. füzet, I. kötet, 530–549.), majd külön kötetben is: KAZINCZY G. 1856.

már konkrét tervvel rendelkezett: száz idegen népmesét négy kötetben kívánt közreadni. Az a tény, hogy a terv mégsem valósult meg, nagy valószínűséggel a nyomdai munkálatok magas költségeivel és a korabeli olvasási szokásoknak a mesét bár nem teljesen figyelmen kívül hagyó, de semmiképpen sem preferáló jellegével magyarázható.²⁷

Kazinczy Gábor lapalapítási kísérletei az 1840-es években sorra kudarcba fulladtak, bizonyos tervezetek és egyes kéziratok azonban fennmaradtak, melyekből rekonstruálható a meg nem jelent lapok tervezett tartalma. Az egyik ilyen tervezetben fennmaradt egy 1829-es londoni kiadású, észak-amerikai indián mesegyűjteményből való szöveg fordítása és Kazinczy ehhez készített előszava. Toldy programjának és Kazinczy Gábor mesekonceptiójának ideológiai alapját a korban általánosan elterjedt herderi költészetan adta meg. Az indián „rege” mellé Kazinczy által írott kísérőszöveg is utal Herderre, „aki óta – mint írja Kazinczy – tudjuk, hogy a népélet első jelentőségei dalaiban és mondáiban csíráznak.” Kazinczy felfigyelt arra, hogy a népköltészet mint a költészet eredeti, idealizált fajtájának kiadása akkoriban Európában divatjelenség volt, szemben a hazai gyakorlattal. Az előszó további érdekessége, hogy a „népregéken” belül megkülönböztet egymástól „eredetieket” és „utánzottakat”, ennek megfelelően pedig elválasztja a népköltési gyűjtőt a népit utánzó szerzőktől.

„A népélet’ első jelenségei dalai- és mondáiban csíráznak. A gyermek’ dadogása az, melyben koringató [!] szónoklat’ férfiaságának magvai szenderegnek. Mi óta ezt Herdertől megtanúltuk, a költészet’ ez első és legegyszerűbb neme annyira divatba jött, hogy jelenleg a föld’ csaknem minden népének regéiből bírnunk már mutatóványokat, eredetieket és utánzottakat, jókat és rosszakat, a gyűjtők’ szerencséje és izlete, vagy az utánzók’ talente szerént. A koszorú e nemben is az angoloké. [...] Mutatóványúl álljon itt a következő, füzetem e rovatában csarnokát nyitó e költészetnem feltünőbb szépségű virágainak, lehető sokszerűbb változatosság ügyeletével.”²⁸

²⁷ Azt, hogy a 19. század közepén az olvasóközönség miképpen viszonyult a mesékhez jól illusztrálja például Gaal György magyar meséinek kiadástörténete is. Kazinczy Gábor eredetileg négy kötet Gaal-mesét rendezett sajtó alá, azonban a kiadó – érzékenyen reagálva a vásárlói igényekre – nagy nehézségek árán is csak három kötetet jelentetett meg. (A negyedik, sajtó alá rendezett kötet kézírata megtalálható: MTAK Kt. Ms 10020/VII. *Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye. Mesék a Gaal-gyűjteményből kihagyva.*) „Az egész világ dicséri G[aal]-Meséit; de alig veszik.” Toldy Ferenc Kazinczy Gábornak, Pest, 1857. nov. 20. MTAK Kt. M. Irod. Lev 4-r 126. Annak okát, hogy nem veszik Gaal meséit, Kazinczy Gábor a puritán külsőben látta. „Hogy a könyv nem kél, meg vagyok győződve, hogy a csík-somlyói külső az oka. Az ily munkákat cifrán s behízalgó mezben kell a piacra dobni, nem ily karthonyi köntösben.” Kazinczy Gábor Toldy Ferencnek, Bánfalva, 1857. november 28. MTAK Kt. M. Irod. 4-r 74.

²⁸ A fordítás forrása: JONES, A. J. 1829. A kézirat megtalálható OSZK Quart. Hung. 1275. Kazinczy Gábor: Kisebb iratok. *A csörkígyó’ násza*. 1842 Mart 5.

Kazinczy Gábor népiesség-felfogása az említett vonatkozások ellenére sem kellőképpen tisztázott. A *Szépirodalmi Lapok*ban 1853-ban ABC név alatt közölt Kazinczy a szerkesztőnek, Pákh Albertnek címezve egy nyílt levelet, melyben a népiességet utánczókat – az ún. „mezitlábasokat” – ostromozta. Ennek kapcsán Arany János és Pákh levélváltása lehet tanulságos, amelyből kiderül, hogy Arany félreértette Kazinczy bírálatának irányát és azt önmagára értette. Pákh válaszában igyekezett meggyőzni Aranyt, hogy Kazinczy írása nem ellene, hanem a Petőfi-epigonok ellen irányult.²⁹

Összességében azt lehet mondani, hogy a *Népek meséi* nem csupán címe egy egészében soha ki nem adott szöveggyűjteménynek, hanem Kazinczy Gábor az 1830-as évek közepétől Herder szellemében, Kazinczy Ferenc és Toldy Ferenc útmutatása nyomán érlelődő, és a külföldi mesék magyarra ültetését célzó olyan koncepciója, amely – hasznosítva az európai, különösen pedig Hermann Gustav Kletkének³⁰ a világ sok tájáról mesét közlő egyetemes gyűjteményének példáját és szöveganyagát – az 1850-es években nyert valódi megfogalmazást, és amely az egyes nemzeti irodalmak részeként a világ-irodalom hazai recepciójának történetét egészíti ki.

Kazinczy saját népköltési gyűjteménye szempontjából megfontolandó a fordításokból fakadó két főbb tanulság: egyrészt fordításai között hangsúlyos a finn modell jelenléte, amely a magyar viszonyokra is alkalmazható kisnemzeti lét túlélési stratégiáját képviseli a nemzeti jellemvonások kiemelésével. Másrészt a mesefordítások révén tudatosuló, mesékhez való viszonyulása közvetítő és nem pedig alkotó jellegű volt, ez pedig a gyűjtött népmesék lejegyzését tekintve nem mellékes tény. A népköltési szövegnek az alkotóiként értelmezett és a korban szokásos gyűjtői beavatkozástól való függetlenedése felé mutató gesztusként értékelem, hogy Kazinczy Gábor igyekezett nemcsak a gyűjtés helyét, hanem az adatközlő nevét is feljegyezni az egyes magyar népmeseszövegek mellett.³¹ Természetesen nem beszélhetünk az ő esetében sem hang szerinti hűségű lejegyzésről, csupán törekvésének irányát szeretném érzékeltetni.

Kazinczy Gábor a szabadságharc után elhagyta Pestet és a Borsod megyei Bánfalván telepedett le.³² Saját maga számolt be arról, hogy miközben mesefordításaival illetve Gaal, később Mailáth meséinek publikálásával volt elfoglalva, jutott ideje helynevek valamint népmesegyűjteménye összeírására is. A helynévgyűjtésről ehelyütt csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy Pesty Frigyes országos gyűjtését két évvel megelőzően Kazinczy már 1861-ben felvetette az akadémiának a megyei bizottmányok révén könnyen megvalósítható, átfogó helynévgyűjtés tervét.³³

²⁹ *Szépirodalmi Lapok* 1853. febr. 3. ARANY J. 1982. 168–174., 872–874.

³⁰ KLETKE, H. G. 1845. Lásd a tanulmány mellékletét.

³¹ MTAK Kt. Ms 10.020/II, IV–VI. oldalain az adatközlők/meselejegyzők nevei mellett öt település neve is olvasható.

³² Kazinczy Gábor a Borsod megyei Bánfalván, a Vladár-kastélyban keresett menedéket.

³³ „Van szerencsém a Sajó-Velezd és Mercse, Borsod vármegyei helységek határaitani helynevek sorozatát benyújtani. Rég az ideje, mióta a Tek. Academia ez ügybeni felhívása közzé tétetett;

Kazinczy Gábor népmesegyűjtése

A kor gyűjtési gyakorlatához mérve jól adatolt Kazinczy Gábor mintegy száz magyar népmesét tartalmazó borsodi népmesegyűjtése. A korpuszból Ortutay Gyula és Katona Imre 1956-ban három mesét közölt.³⁴ A publikációban azonban az eredeti mesekéziratokon olvasható, a szövegek alá írt neveket a gyűjtőkkel azonosították, s így a közreadók a meséket Kazinczy Gáborral nem hozták összefüggésbe. Két meséhez kapcsolt Ortutay gyűjtőt: *A hétfiútestvér* című meséhez Mogyorós Andrást, és *A három házasodni nem tudó királyfi* címűhöz a bánfalusi lakos özv. Kónyi Jánosné. Bár a kézirat nem teljesen egyértelmű a tekintetben, hogy Kónyinak vagy Kényinek olvasandó-e az utóbb említett név, bizonyítható, hogy ebben az esetben nem gyűjtőről, hanem mesemondóról van szó. Kazinczy Gábor ugyanis az egyik mese mellé feljegyezte, hogy özv. Kónyi vagy Kényi Jánosnétól Barczikay Bertalan „szedte össze” a mesét.³⁵ Barczikay Bertalan Kazinczy Gábor személyi titkára volt Bánfalván és kisebb-nagyobb másolási feladatokból tartotta fenn magát,³⁶ az említett lapalji jegyzet szerint pedig úgy tűnik, hogy a titkári teendőkhöz túl mesét is gyűjtött Kazinczy Gábor számára.

úgy látszik, vajmi kevés eredménnyel. Nemzeti indolentiánk nehezen vetköztethető ki bár jó, bal irányban <nemes erkölcséből>, s a mit ha nem lát, örömet népi semmiségnek. Pedig a helynevek ügye is az »égő kérdések« egyike. Fő része hazánk felső-történelmileg oly érdekes-vidékeinek tagosítási eljárás alatt van, s az, befejeztével, számos nyelv- sőt történelmi nyomot temetend el menthetetlenül. Az egyesek párolgó buzgóságára, úgy látszik, alig számíthatva több- s most, talán, még kevésbé mint eddigé is legcélszerűbb s legrövidebb útnak vélném, ha a Tek. Akadémia a Megyei Bizottmányokat keresné meg ez ügyben. Azok, szolgabírói úton, egy pár hó alatt pontosan s minden galiba nélkül megoldhatnák e <csomót>.” MTAK Kt. Ms 5081/77–78. Kazinczy Gábor helynévgyűjtése Sajóvelezd- s Mercse határából.

³⁴ ORTUTAY Gy. – KATONA I. 1956. 7–14., 15–31., 71–83., 390–393.

³⁵ MTAK Kt. Ms 10020/VI. 58. özv. *Kényi Jánosné a mesét összeszedte B. B.* A kéziratokon olvasható adatközlők/lejegyzők (nem minden esetben megállapítható, hogy milyen viszonyban van a név és a meseszöveg) a hozzájuk rendelhető prózai szövegek számának csökkenő sorrendjében a következők: hat szöveget jegyez Ny. Bakos János. Öt szöveg: Seres József, Szaniszló Mihály, Pusko Miska. Négy szöveg: Varga Julcsa, Orosz János, Apell József, Kelemen Pesta, özv. Kényi Jánosné. Három szöveg: Varró Mihály, Cseha Pesta, Kulcsár Mihály, Bohus (Boher?) József. Két szöveg: Eszenyi Tamás, Mogyorósi András, Benke András, Pásztor Pesta, Kriston András, Szerencsy Feri. Egy szöveg: Tőregi Márton, Simon Mihály, Ruszó János, „a dédesi kántor”, Sinor András, Varga Péter, Róth Salamon és Kracsau (Kracsun?) József. (Egy bizonyos Kracsun József Pesty Frigyeshez címzett, Uppony, 1864. május 14-én kelt leveléből kiderül, hogy abban az időben Kracsun volt az upponyi jegyző, ez megengedi azt a feltételezést, hogy esetleg az upponyi jegyző személyében kell látnunk Kazinczy egyik gyűjtőjét/adatközlőjét. PESTY F. 1988. 359–360.)

³⁶ Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek. Bánfalva, 1857. július 24. MTAK Kt. M. Irod. 4-r 74. Toldy Ferenc levéltárcája.

Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy a jelenlegi formájában összesen négy kéziratos kötetet kitevő mesegyűjtemény az említett három szöveget leszámítva teljes egészében kiadatlan.³⁷

Kazinczy Gábor mesegyűjteményével kapcsolatban utalni szeretnék Kazinczy Arany Jánosnak címzett, fentebb már említett, 1863-ból származó levelére, melyben a fordításai mellett négy kötetnyi, gyűjtött magyar meséről is említést tett.³⁸ Kazinczynak két további, a mesegyűjtésére vonatkozóan is érdekes levele maradt fenn. Toldynak 1859 telén írta az alábbi sorokat: „[...] Legalább van az egy faluból már 20–25 nyomtatott ívre való. Így kellene tenni országszerte, s akkor látnátok, mily nemes, tiszta, kékvérű faj a magyar paraszt [...]”³⁹ A részlet szerint 1859-re már nagyobb mesegyűjtemény volt Kazinczy Gábor birtokában, amely minden bizonnyal Kazinczy Gábor szabadságharc utáni tartózkodási helyéről, a borsodi Bánfalváról (és környékéről) származik. Arany-nak szánt leveléből úgy tűnik, mintha mesefordításai hatvanas évek elején való publikálása közben ismételten nekikezdett volna a mesegyűjtésnek.

„Laptöltelékül egy pár mesét küldtem: kaptad-e? S e két mese *újolag* felébreszti bennem a régi passiót, s rendelést tettem, hogy írjanak számomra ismét meséket, *szóra szóra* [!] úgy le, mint ahogy a beszélő paraszt dictálja. Már van is néhány ív. Sok üres, töredékes, csonka van ezek közt, mint Te jól tudod: de azért bámúlatos gazdagságot mutat, anyag tekintetében legalább. Azt hiszem, hogy némi akarattal, ríma számra lehetne magy[ar]. meséket gyűjteni, Merényiféle expedíciók nélkül is.”⁴⁰

A levélrészlet három vonatkozását emelném ki: egyrészt kiderül, hogy 1863-ban Kazinczy nem először kezdett gyűjteni, másrészt, hogy nem egyedül gyűjtött (*rendelést tett*), a harmadik szempont pedig a korban sokszor hangoztatott, ám általában nem következetesen megvalósított gyűjtési módszertant érinti. Kazinczy saját megfogalmazása szerint *szóról szóra* kívánt meséket gyűjteni, *ahogy a beszélő paraszt dictálja*.

³⁷ A mintegy 115 mese kézirateit lásd MTAK Kt. Ms 10.020/II, IV–VI. *Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye*. A mesefordításokat is tartalmazó két köteggel együtt (Ms 10.020/I, III.) a teljes kézirat 582 lapos. El kell azonban mondani azt is, hogy a *Magyar népmesekatalógus* köteteibe a szerkesztők bedolgoztak kiadatlan szövegeket is, így az említett, Kazinczy Gáborhoz rendelhető kéziratos mesék egy része is szerepel a katalógus köteteiben, többé-kevésbé Kazinczy Gábor gyűjtési tevékenységéhez kapcsoltnak.

³⁸ Kazinczy Gábor Arany Jánoshoz. K. n. (1863. június) MTAK Kt. 513/259/I.

³⁹ Saját gyűjtéséről: Kazinczy Gábor Toldy Ferenchez. Bánfalva, 1859. febr. 27. idézi RÉVAY F. 1941. 40.

⁴⁰ Kazinczy Gábor Arany Jánoshoz. [1863, Bánfalva] július 3. MTAK Kt.K 513/259/h. Merényi László 1862-ben az Akadémia anyagi és erkölcsi támogatásával indult Erdélybe és a Szilágyságba népmesegyűjtő útra, ebben az értelemben az első fizetett magyar mesegyűjtő volt, mivel azonban gyűjtőútja számottevő eredmény nélkül zárult, a korban visszatetszést keltett a támogatott utazás. Mesegyűjtéseiről és egykorú fogadtatásáról részletesebben DOMOKOS M. 2007b.

Ipolyi Arnold a magyar népmese gyűjtés tudományossá válásában meghatározó szerepet játszott, nemcsak a közelmúltban kiadott népköltési gyűjteménye,⁴¹ de meseelméleti munkái révén is. Ipolyi és Kazinczy Gábor személyesen is ismerték egymást, erre bizonyíték Léway József leírása Kazinczy társaságáról.⁴² Kazinczy Gábor 1855-ben tájékoztatta Ipolyit Erdélybe tervezett útjáról, Ipolyi ezen felbuzdulva két levelében is kérte Kazinczyt, hogy gyűjtsön számára regét. A levélrészlet tanúsága szerint Ipolyi prózai népköltés gyűjtésére bízta Kazinczyt:

„Ha netalán Rimayt illetőleg még más nyomok is dus gyűjteményeiben felmerülnek, vagy *ha netán lakó vidékén s ismeretére valahol egy árva magyar rege s hason virágoznék*, sziveskednék ezt is számomra leszakítani s amazokat pro insigni officio viri literati impertiri. Mely szivességét ha én tehetségemben álló hasonlóan óhajtott tárggyal viszonyozhatom, a legboldogabbnak érzendem magamat; intésére kész akkor s ott, hol s mikor kegyed kívánja a hatalmamban levőt megtenni [...]”⁴³

Majd nem sokkal később Ipolyi ismét felszólította Kazinczyt, hogy gyűjtsön *regét*⁴⁴ számára: „És ha utfelén valahol a Székelyföldön egy árva regéje is akadnának még, ne feledjék a kinczsákmány közé tűrni [...]”⁴⁵ Úgy gondolom, hogy Kazinczy Gábor népköltészethez való viszonyulásában Erdélyi János és Toldy Ferenc említett hatása mellett Ipolyinak szintén szerepet lehet tulajdonítani, akinek közvetve befolyása lehetett Kazinczy folklórgyűjtésének megindítására, melyet néhány Borsod megyei palóc településen az 1850-es évek végén kezdett el, illetve annak folytatására, melyre az 1860-as évek elején került sor ugyanott. A száznál is több mese a kéziratok tanúsága szerint Bánfalvából és onnan kiindulva sugarasan elhelyezkedő néhány környező településről való.

Fennmaradt Kazinczy Gábortól Merényi László 1863–1864-ben két kötetben megjelent dunamelléki népmeséire vonatkozó reflexiója. „Merényi úr a mesevilág körüli érdemeit csak emelni fogná, ha némi utaló s tájékoztató jegyzetekkel kísérné közleményeit. Én ugyan gyűjteményemben mely már is egy pár száz darabból áll, *nem csak*

⁴¹ IPOLYI A. 2006.

⁴² „Gyakran felkeresték Kazinczy Gábort bánfalvai magányában Szemere Pál, Toldy Ferenc, Szemere Miklós, Ipolyi Arnold, Balassy Ferencz, – egyszer talán gróf Mikó Imre, egyszer Reményi Ede s többen – Tompával együtt mi ketten voltunk leggyakoribb vendégei.” Léway József levele Radácsy Györgyhez, Miskolcz, 1912. július 8. GULYÁS J. 1931. 336.

⁴³ Ipolyi Arnold Kazinczy Gábornak, Zohor, 1855. V. 26. A levelet közölte CSANÁDY S. 1886. 1387. (Kiemelés – D. M.) A latin szövegrészlet fordítása: „a tudós férfiú jeles hivatala számára eljuttatni.” – Köszönöm Bárh Dánielnek a szöveg értelmezésében nyújtott segítségét.

⁴⁴ Ipolyi szóhasználatában a *rege* 'Sage' értelemben használatos, azaz Grimmék meghatározása nyomán történeti tárgyú, helyhez kötve elbeszélte népi prózai szöveg, ez mai fogalmaink szerint a történeti mondával azonos. IPOLYI A. 1854. XXIV.

⁴⁵ Ipolyi Arnold Kazinczy Gábornak, Zohor, 1855. VIII. 16. Közli CSANÁDY S. 1886. 1387.

*a vidéket, hanem azon falut is följegyeztem, hol a mesét beszéltek.*⁴⁶ A megjegyzés, továbbá mesekézirataira írt lapalji jegyzetei szerint is Kazinczy tudatosan törekedett arra, hogy a meseszövegek mellett a gyűjtés pontos helye is fel legyen tüntetve. A meseszövegek, a jegyzetek szerint Kazinczy lakóhelyéről és a környező településekről valók: Bánfalu és Horváti (ma összevontan Bánfalva) mellett Tardona, Uppony, Vadna, Dédes és Tapolcsány (utóbbi kettő ma Dédestapolcsány) településekre történik utalás a kéziratokban. Itt szeretném megjegyezni, hogy a néprajzi szakirodalom éppen a Bán-folyóban látja a palóc-barkó határ keleti vonalát.⁴⁷

A mesekéziratokon két dátum is szerepel: 1863 június és 1864 január. Az a tény, hogy a hatvanas évekre történik utalás, nem zárja ki azt, hogy egy korábbi gyűjtés (talán az említett, 1859-re összeállt korpusz) tisztázására a jelzett időpontokban került volna sor, ezért a pontosabb datálás helyett biztosan egyelőre azt állíthatjuk, hogy Kazinczy Gábor az 1850-es és az 1860-as években foglalkozott népmesegyűjtéssel néhány Borsod megyei palóc településen.

Kazinczy Gábor 1864. április 18-án hunyt el. Mesegyűjteménye sógora, Lónyai Gábor (Kazinczy Ottília férje) révén került a Kisfaludy-társaság birtokába. Nyilvánvaló, hogy Kazinczy akaratát követte ezzel Lónyai, hiszen a társaság 1863 júniusában közzétett gyűjtési felhívására többek között maga Kazinczy Gábor is jelentkezett,⁴⁸ tehát személyesen ajánlotta fel gyűjteményét a társaságnak. Az 1864 novemberi ülésről készített jegyzőkönyv szerint Gyulai Pál beszámolt az újonnan beküldött népköltési gyűjteményekről, majd emlékeztette a társaságot Kazinczy Gábor felajánlására:

„Gyulai Pál tag azon örvendetes tudósítással lepte meg a társaságot, hogy a népköltészeti gyűjtemény szépen gyarapodik [...] Végül megemlíté, hogy Kazinczy Gábor elhunyt tag-társunk utolsó Pesten léte alkalmával egy mesegyűjteményéről szoltott s ezt a Kisfaludy-társaság számára föl is ajánlotta a minek megszerzésére a társaság részéről lépéseket kelleni tenni. A gyűlés örömmel hallgatta a népköltészeti gyűjtemény szerkesztője jelentését s a fölolvastott mutatókat; Kazinczy Gábor mesegyűjteményének megszerzésére nézve pedig abban állapodott meg, hogy a titoknak forduljon Lónyai Gábor úrhoz s kérje meg

⁴⁶ Kazinczy Gábor: Finn népmesék. *Koszorú* 1864. 90.; MERÉNYI L. 1863–1864. (Kiemelés – D. M.)

⁴⁷ PALÁDI-KOVÁCS A. 1968. 175–214. Talán a jellegzetes nyelvjárásnak is köszönhető Kazinczy népköltésgyűjtő érdeklődése.

⁴⁸ A Kisfaludy-Társaság XIV. közlése. 1864. február 6. *Kisfaludy-Társaság Évkönyve* Új folyam II. 1863/64–1864/65. Pest, 1869. 12.; KÖVÁRI J. 1935. 63. A társaság a szabadságharc után Gyulai Pál indítványára kezdte meg újra népköltésgyűjtő tevékenységét, a Gyulai fogalmazta felhívást országszerte számos lapban közzétették. Lásd pl. *Koszorú* 1863. 23. sz. 550., újraközölve GYULAI P. 1961. 617–620. Greguss a februári közgyűlésen nagyobb nyilvánosság előtt is bejelentette, hogy újraindították a gyűjtést, Kazinczy Gábor mellett Erdélyi Jánost, Illésy Györgyöt és Arany Lászlót is említik az önként jelentkezettek között.

a társaság nevében, szíveskedjék Kazinczy Gábor hagyományából a nevezett mesegyűjteményt a Kisfaludy-társaság részére kiszolgáltatni.”⁴⁹

A társaság titkára 1865. január 25-én terjesztette elő Lónyay Gábor hozzá intézett levelét⁵⁰ Kazinczy mesegyűjteménye ügyében:

„Kazinczy Gábor hagyománya között csakugyan találszik egy pár csomó magyar népmesegyűjtemény, hiszi is, hogy az elhunytak már ez idén nagykorúvá leendő fia, Artúr, e gyűjteményt kész lesz a társaságnak átengedni, minthogy azonban az elhunyt vagyonára nagy terhek nehezülnek, méltányosnak tartja, hogy az átengedendő kéziratokért tiszteletdíj is járjon.

Gyulai Pál tag, mint a népköltészeti gyűjtemény szerkesztője, megjegyezvén, hogy Emich Gusztáv úr, e gyűjtemény kiadására vállalkozva, tiszteletdíj fizetésére is ajánlkozott, a Lónyay Gábor úr levelébe fölmerült aggodalmak önként elenyésznek s a társaság bizonyosnak tekintheti, hogy kérdéses népmesegyűjtemény birtokába jut, mivelből a további lépések megtételét Gyulai Pál tagra bizza.”⁵¹

A társaság jegyzőkönyve szerint Gyulai Pál látatlanban kieszközölte, hogy Emich Gusztáv megjelentesse Kazinczy Borsod megyei palóc mesegyűjteményét, azonban publikálására valamilyen oknál fogva mégsem került sor (legalábbis Emich munkáinak kiadott jegyzéke nem tartalmaz ilyen tételt).⁵² A mesegyűjtemény 1865 nyarán került végül a társasághoz: „A titkár s helyettes igazgató jelenti, hogy Lónyay Gábor úr Kazinczy Gábor hagyományából a magyar népmeséket, továbbá Erdélyi János saját dalgyűjteményét a társaságnak beküldte s e küldemények a népköltészeti kincsek szerkesztőjéhez, Gyulai Pálhoz tétettek át, ki rólok a legközelebbi gyűlésben tüzetes jelentést fog adni [...]”⁵³

Kazinczy Gábor saját mesegyűjteménye és népmesefordításai így betagozódtak a *Kisfaludy-társaság mesegyűjteményébe*, melyet ezen a fondnéven lehet megtalálni az Akadémiai Kézirattárban.⁵⁴ A számos, még megválaszolásra váró kérdés közül talán a leginkább zavarba ejtő Kazinczy mesegyűjteményével kapcsolatban az, hogy nem világos, kire utalt, amikor Aranyak szánt levelében azt említette, hogy „rendelést tett” mesék összegyűjtésére.⁵⁵ A rendelés címzettjeinek azonosítása azt a kérdést foglalja magában,

⁴⁹ A *Kisfaludy-társaság jegyzőkönyvei*. 1864. nov. 30. MTAK Kt. Ms 5767. 56. lap.

⁵⁰ A levél a beszámoló szerint 1865. január 12-én kelt; a levelet ezidáig nem sikerült fellelnem.

⁵¹ A *Kisfaludy-társaság jegyzőkönyvei*. MTAK Kt. Ms 5767. 58. lap.

⁵² EMICH G. 1867.

⁵³ A *Kisfaludy-társaság jegyzőkönyvei*. 1865. július 26. MTAK Kt. Ms 5768. 6. Gyulai említett beszámolóját Kazinczy Gábor gyűjtéséről a jegyzőkönyvekben nem találtam.

⁵⁴ *Kisfaludy-társaság népmesegyűjteménye*. MTAK Kt. Ms 10.020/I–VI.

⁵⁵ Kazinczy Gábor Arany Jánoshoz. [Bánfalva, 1863.] július 3. MTAK Kt. 513/259/h.

hogy ki és milyen módszerrel gyűjtött Kazinczy számára, hiszen ha maga nem is árulná el, hogy gyűjtőhálózattal dolgozott, akkor is nyilvánvaló, hogy egyedül ilyen hatalmas korpuszt a korban nem lehetett létrehozni, még akkor sem, ha Kazinczy kizárólag folklórgyűjtéssel foglalkozott volna, márpedig ismeretes, hogy ebben az időben többek között Molière fordításai, illetve a történeti források gyűjtése és közreadása is lekötöttek figyelmét. A kérdés megválaszolása azért bírna jelentőséggel, mert nagyon kevés „kemény adat” áll rendelkezésünkre a tekintetben, hogy az a szövegtörzs, amit mi a 19. századi népmesék együttesének fogunk fel, valójában milyen társadalmi közegből származik, milyen tudást reprezentál és a lejegyzés során vajon milyen átalakításokon mentek keresztül a szövegek.

Kazinczy Gábor meselejegyzője, Beke József

A továbbiakban egy református néptanítót szeretnék bemutatni, aki a fennmaradt források bizonyossága szerint az ötvenes években tevékenyen hozzájárult Kazinczy Gábor mesegyűjteményének létrejöttéhez. Kazinczy Gábor a címzettje az alábbi levélnek, melynek feladója bizonyos Beke József, abban az időben velezdi (Sajóvelezd, Borsod-Abaúj-Zemplén megye) református néptanító: „Alkalom lévén küldök néhány mesét; mához egy hétre is minden bizonnyal. A múlt alkalommal meséim közül, a' »csudagyermek«, és »a zsóltármondó madár« című meséket magam készítettem, de a vége talán mindkettőnek el van hanyagolva. Észrevételeit méltóztassék velem közölni, hogy így a hibáktól óvakodva, mindig tökéletesebbekkel szolgálhassak.”⁵⁶

Néhány hét múlva érkezett a következő levél Beke Józseftől:

„Jelenleg az iskolánkba készíti az asztalos a székeket, van időm a mese írásra, halgatásra [!]. »Kardvíg« című mese is a Zsóltármondó madárral és a »csudagyermekkel« saját compositióm. Gyermekkoromban hallottam egy mesét, de belőlle egyebet nem tudok, csak azt, hogy egy királynak egyik szeme mindig sír, a másik nevetett, továbbá hallottam a vasgyúróról is – de mindent elfeledve azólt, a csodaszemű királyt kijavítottam »Vérfa«

⁵⁶ Beke József Kazinczy Gábornak, Velezd, 1858. október 3. MTAK Kt. Ms 5970/130. Ennek hátoldala egy újabb, Kazinczy Gábornak címzett Beke-levél van ragasztva. A keltezetlen, töredékes levél egy Beke által küldött szövegre vonatkozólag a Kazinczy által feltett kérdésekre válaszol. „A megtörtént című küldeményben a zsidó férje volt a nőnek. Kérdezi nagyságod: miért engedte elhurcolni nejét a zsidó, ha oly gazdag volt? – Miután a már indulni akaró szekérral legelőször találkozott a kárvalott mindkettővel: és miután a kárvalott sürgette a városba a törvényházhoz menetelt: a' zsidó és nem a' neje ment vele, 's míg a zsidó és kárvalott ballagtak a törvényházhoz: a zsidónő azon ürügy alatt vált el kevés idő múlva a szekerstől, hogy férjét megyen felkeresni [...]”

kivonatban van, és változtatva. A »rézbagoly« is – átolvasás után ítélve – keveset ér; tegnap este gondoltam ki, és írtam le, restelkedve hajtom ide a' többi közé. A nép közt szájról szájra forgó mesék közül – minthogy érdeknélküliek – csak ötödiket tartom méltónak a leírásra.”⁵⁷

Beke József 88 lapos mesegyűjteménye külön tételként szerepel az Akadémiai Kézirat-tárban.⁵⁸ Kazinczy Beke meséit nem vette fel saját, a Kisfaludy-társaságnak szánt mesegyűjteményébe, legalábbis egyik dokumentumon sem szerepel erre vonatkozó utalás.⁵⁹ Ettől függetlenül is fontos Beke József mesegyűjteménye, hiszen az a tény, hogy a református tanító Kazinczy kérésére tanítványait hallgatva és gyermekkorára visszaemlékezve nemcsak lejegyzett, hanem írt is meséket, azaz gyűjteményében egymás mellett szerepel fiktív, az „irodalmi népiesség” jegyében megfogalmazott meseszöveg és gyűjtött népmese, egyfajta prózai közköltészet meglétére utal.⁶⁰ Nem tisztán folklór és nem is a magas irodalom oldalán jelentkezett irodalmi népiességről, hanem egyfajta sajátos, köztes jelenségről van szó. A továbbiakban a Beke József életrajzára vonatkozó töredékes adatokat igyekszem bemutatni, és – ahol a források ezt lehetővé teszik – utalok a meseírás kontextusára is.

Beke József életrajza

Beke József életútja egészében feldolgozatlan, nevével elvélve mégis találkozunk borsodi helytörténeti munkákban, kéziratok és kiadott írói levelezésekben. Hagyatéka, ha fenn is maradt, ismeretlen helyen lappang. Mindösszesen Kazinczy Gábornak címzett három, fent említett levele, Kazinczy Gábortól egy a Beke által küldött szövegekre reflektáló fogalmazvány,⁶¹ és a bennünket érdeklő mesegyűjtemény vehető számításba Beke gyűjteményére vonatkozó közvetlen forrásdokumentumokként. Kazinczy Gáboron kívül

⁵⁷ Beke József Kazinczy Gábornak, Velezd, 1858. október 21. Hasznos lenne „a nép közt szájról szájra forgó” mesék „érdeknélküliekként” való azonosításának kontextusáról többet tudni. A mesegyűjtés módszerére valamint a népmese recepciójára nézve is rendkívül tanulságos levél lelőhelye: MTAK Kt. Ms 5970/131.

⁵⁸ Beke József: *Mesék*. MTAK Kt. Irod. 4-r 364.

⁵⁹ Az persze könnyen előfordulhatott, hogy Kazinczy hagyatékával együtt kerültek a társasághoz Beke lejegyzései is.

⁶⁰ V. ö. KÜLLÖS I. 2004.

⁶¹ A töredékes feljegyzés piszkoszat, melyet egy hivatalos irat hátoldalára írtak, az iratban szerepel egy dátum is: 1846. nov. 8. A feljegyzés Kazinczy Gábor észrevételeit tartalmazza a Beke József által írt és neki küldött mesékhez. Ebben Kazinczy a szövegben előforduló logikai következetlenségekre és a mesei cselekmény egyes elemeinek hiányos motiváltságára hívja fel a figyelmet. Kazinczy itt tehát a Bekével íratott mesékhez ad további instrukciókat. MTAK Kt. Ms 6227/90.

Tompa Mihállyal⁶² is kapcsolatban állt Beke József. Tompa Mihály leveleiben kétszer is említette Bekét, mint a neki címzett levelek putnoki átvevőjét.⁶³ Bekétől származó vagy hozzá írt Tompa-leveleiről nem tudunk. Tompa és Kazinczy leveleiből kiderül, hogy az 1850-es évek végén Beke vezeldi, az 1860-as évek végén pedig putnoki tanító volt.

A Bekére vonatkozó adatok szembetűnő hiányossága, ugyanakkor a fennmaradt mesegyűjtemény érdekessége, továbbá Beke körvonalazatlan kapcsolata Kazinczyval és Tompával arra indított, hogy felkeressem a levelekben említett helyszíneket, Beke egyházi tanítóságának állomásait. Putnokon és Sajóvelezden lehetőségem volt a református anyakönyvek mellett a konzisztórium, iskolai és éneklő társulati jegyzőkönyveket átolvasni. Az alábbiakban vázolt életrajz ezen adatokat összegzi, semmiképpen sem tekinthető teljesnek vagy véglegesnek, sokkal inkább egy továbbírandó vázlatnak szánom, mely a Beke-féle mesegyűjtemény értelmezéséhez támpontot jelenthet.

Beke életének főbb állomásait Csenyété, Sárospatak, Putnok, Velezd, Tornalja, ismét Putnok és Alsó-Szuha településekben jelölhetjük meg. A nemesi származású Beke József 1817 márciusában született Csenyétén (Borsod-Abaúj-Zemplén megye),⁶⁴ édesapja Beke János, édesanyja Bodnár Susánna volt.⁶⁵ Diákéveiről – azon túl, hogy Sárospatakon végzett teológiát – egyelőre semmit sem tudunk.

Putnokon 1864-ig nem volt állandó tanító, háromévente a sárospataki kollégium végzett teológusai közül kértek maguknak *oskola* *rectort*. Beke József neve a putnoki tanítók névsorában kétszer szerepel, első ízben 1844-től.⁶⁶ A helybeli református parókián őrzött egyházi jegyzőkönyvekben Beke neve először az 1844. november 14-i gyűlésről készített feljegyzésben fordul elő: „Oskola Rector Beke Jósef Úr jelenti hogy

⁶² A Kazinczy Gáborral az 1840-es évektől baráti kapcsolatot ápoló Tompa 1863-ban Kazinczy segítségét kérte egy meserészlet magyarra fordításához. GULYÁS J. 2008. 127.

⁶³ Tompa Mihály Lévay Józsefnek, Hanva, 1867. okt. 31. Tompa Lévaytól Miskolcra gyertyát kér, ennek kapcsán említi Bekét: „Átveszi <Putnokon> Beke József ref. tanító.” TOMPA M. 1964. II. 230. A másik levélből sem derül ki több Bekéről, mint amit az előzőből már tudunk: kapcsolatban állt Tompával és az 1860-as évek második felében Putnokon volt református tanító. Tompa Mihály Orbán Ferencnek, Hanva, 1867. dec. 26. „Csak Putnokra a postára v[agy] *Bekéhez*.” TOMPA M. 1964. II. 248.

⁶⁴ Bekét a keresztlevél szerint 1817. március 16-án keresztelték, a születésre vonatkozó bejegyzés sajnos legalulra, a papír sarkára került, mely a gyakori használattól annyira elkoszolódott, hogy csak nagyon nehezen olvasható. Ez alapján március 10-én született Beke József, keresztszülei: Ns Beke János és valószínűleg Ns Beke Mária (az utóbbi keresztnév elmosódott). Csenyété, református anyakönyvek, Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) A 1384.

⁶⁵ Beke szülei 1808. január 27-én házasodtak, Beke János 21 esztendő, Bodnár Susánna 18 esztendő volt ekkor. A házaspárnak Beke József születése előtt két fia született, 1810. október 12-én Ferencz (keresztszülők Ns Czizaky János és Ns Beke Mária), és Tamás, 1813. szeptember 2. (Keresztszülők Beke György és Szalai Borbála.) Beke József születése után három évvel egy lányuk, Susánna született 1820. augusztus 29-én (keresztszülők Ns Beke János és felesége Beke Mária). Csenyété, vegyes anyakönyvek, MOL A 1384.

⁶⁶ BALOGH B. 1894. 150–151.

Tanítványainak számok 100^{at} is meghaladván ezeknek illendő oktatásokra magát nem elegendőnek véli miszerint egy segéd oktatónak eszközését kéri.⁶⁷ A tanács a kérés teljesítése mellett döntött; 1845-ben már Martha János tevékenykedett Putnokon segédoktatóként.⁶⁸ 1845-ben Beke tanítósága idején alakult meg Putnokon a református énekkar.⁶⁹ A helytörténeti forrásokban ugyan *expressis verbis* nem szerepel, hogy a kart Beke alapította volna, ezt mégis feltételezhetjük, hiszen Beke sírja a putnoki temetőben ma is megtalálható, a fekete sírkövön olvasható az alábbi mondat: „A hű tanítónak és a ref. Énekkar megalapítójának emelte az Énekkar.” (Lásd a 6. sz. kép.)

Előfordult, hogy a lelkész helyett, annak távollétében a tanító temetett; a halotti anyakönyvi bejegyzések között többször szerepel Beke neve is, ilyenkor általában tanítóként, ritkábban azonban *énekvezérként* jelölte meg magát.⁷⁰ Szűcs Lajos putnoki kántor-tanító 1897-től állt az egyház szolgálatában, *A putnoki ev. ref. énekkar története* című kéziratos munkájában megemlékezett Beke énekkarban végzett munkájáról: „Az énekkar megalakult még az 1845-ik évben, akkori tanító Beke József idejében. Voltak alapszabályai s temetésekből, büntetésekből s ajánlatokból gyűlt pénzösszege, mely körül-belől 100 váltó forintokból állott [...] Nevezett tanító Velezdre választatván meg, az énekkar feloszlik.”⁷¹

A néhány évvel ezelőtt kiadott Putnok-monográfia szerint Beke József a három év itteni tanítóság után Sajóvelezdre távozott.⁷² 1846-ban telt le Beke hároméves putnoki tanítósága, azonban a református egyház nem tudta kifizetni a tanítót. Beke azzal a kéréssel fordult a konzisztóriumhoz, hogy hadd maradhasson még állomásán a következő évben is: „Oskola Rector Beke Jósef Úr miután 3 Éveit ditséretesen bevégezni tapasztaltatott, de tapasztaltatott az is hogy a' jelen és múlt évi mostoha idők miatt elmaradt fizetése hirtelen be nem szedhető, felszólíttá Ns Consistóriumunk hogy tanítói pályáját a' 4^{dik} Évben is folytatná közöttünk.”⁷³ A tanács a kérésnek engedett és így Beke a helyén maradhatott a következő évre is. Beke abbéli szándékában, hogy még időzne Putnokon, a nyilvánvaló anyagi okon túl talán szerepet játszott az a tény is, hogy időközben megismerkedett a putnoki születésű, helybeli lakos Skultéti Judittal,

⁶⁷ *Protocollum Ecclesia Ref. Putnokiensis*, 326. lap. A putnoki anyakönyveket és jegyzőkönyveket Gere Gábor lelkész bocsátotta a rendelkezésemre, segítségét ezúton is köszönöm.

⁶⁸ 1845. november 16. *Protocollum Ecclesia Ref. Putnokiensis*, 330.

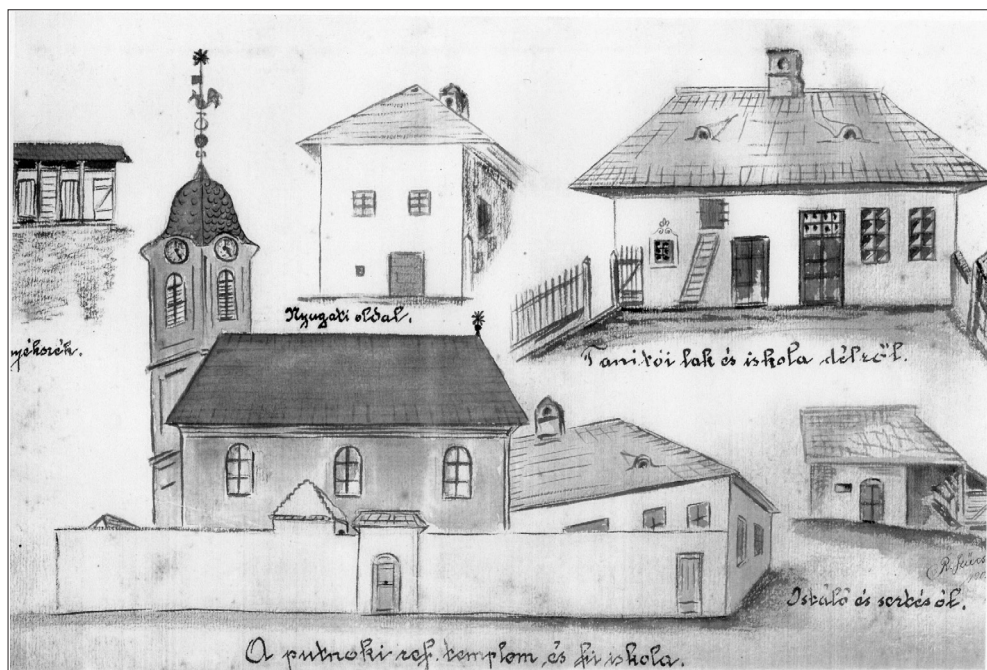
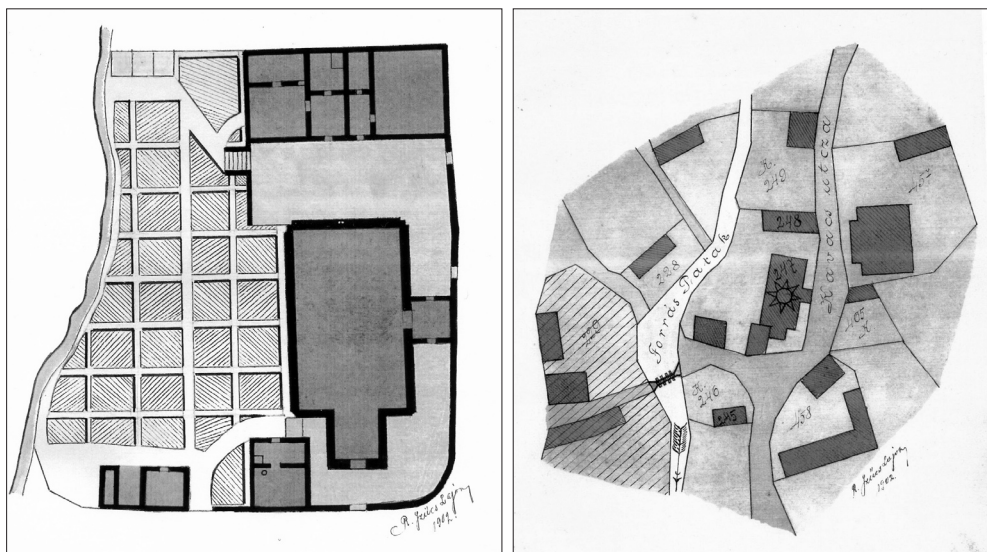
⁶⁹ BODNÁR M. 2001. 342.

⁷⁰ Bekének a sajóvelezdi református éneklő társulatban betöltött szerepére később még kitérek.

⁷¹ Szűcs L. 1902. A kézirat a putnoki parókián található. A forrásra Antal László helytörténész hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm.

⁷² BODNÁR M. 2001. 342.

⁷³ *Protocollum Ecclesia Ref. Putnokiensis*, 1846. november 23. 338.

2-4. kép. A putnoki ref. templom és az iskola rajzai Szűcs Lajos „A putnoki ev. ref. népiskola krónikája” című munkája nyomán (1902)

5. kép. Az egykori iskola, később tanítólak.
Putnok, Tompa utca 248. számú ház
(2007 augusztus)

akivel 1847. február 17-én egybe is keltek.⁷⁴ Skultéti Judit 1827. január 30-án született Putnokon nemes Skultéti József és Török Juliána lányaként.⁷⁵

Putnokon első ízben 1848. február 21-ig állt hivatalban Beke József, ekkor váltotta őt Gööz Ferenc tanító. Az egyházi jegyzőkönyvek szerint tehát Beke, ellentétben a gyakorlattal, először nem három, hanem négy évig (1844–1848) volt Putnokon református tanító: „S. Patakrul Gööz Ferentz Úr Iskola Tanítónak ki hozatván hivatalába, a' mai napon be igttattott melly alkalomal az oskolához tartozó mobiliákat, könyveket és Prothocollumot is gondviselése alá vett; ugyan ekor az iskolának job karba vétele is a' szoros teendők közé soroztatott.”⁷⁶ Három hét múlva a jegyzőkönyv már Beke egyháztanácstól való búcsújáról számol be: „Vólt Iskola Rector Ns Beke Jósef Úr levelében a' Ns egyházi Tanátstól szépen elbutsúzván sok áldás kívánások között, azon alázatos kéreéssel járúlt a' Ns Egyház Tanátshoz, hogy erényes és jó maga viseletéről szólló bizonyítványát a' ns Consistorium adná ki, melly is kérésére ki adatott.”⁷⁷

Beke 1848-ban Putnokról a közeli Sajóvelezdre távozott, ahol Fóris András tanítót váltotta hivatalában.⁷⁸ A velezdi református protokollumból kiolvasható, hogy a korábbi tanító erkölcstelen életvitele miatt vált alkalmatlanná feladatainak betöltésére.⁷⁹ A velezdi presbitérium 1848 tavaszán két alkalommal is kimondottan a züllött

⁷⁴ „Putnoki reformáta iskola igazgatója nemes Beke Jósef ifjút Helvét hitvallású Putnoki születésű 's helyben is lakozó Nemes Skultéty Jósef és Nemes Török Juliánna hajadon leányukkal Judithtal, a' háromszori kihírdetés alól fel mentesítő Vice-Ispáni levelök bemutatása után, a' Putnoki ref. Egyházban, Tekintetes Varnay Ferenc Úr, Tekintetes Vörösmarty Úr, Tek. Pásztor Sándor Úr Juhász András 'sat tanuk előtt hittel egybekötötte.” *Vegyes anyakönyvek, Putnok 1762–1856.* 347. Putnok, református parókia

⁷⁵ *Vegyes anyakönyvek, Putnok 1762–1856.* 121.

⁷⁶ *Protocollum Ecclesia Ref. Putnokiensis*, 1848. február 21. 348.

⁷⁷ *Protocollum Ecclesia Ref. Putnokiensis*, 1848. március 12. 348.

⁷⁸ LAKATOS G. [1990.] 48.

⁷⁹ Az 1847-es jegyzőkönyv szerint „november 24^{dikén} Föl jelentetvén az Isk. tanító Foris András, többszöri megintés utánis naponta öregbedő meg rögzött erkölcstelen tetteiért, részegeskedésért, és Isten káromlásáért; Ki naponta részegen térvén késő éjszaka hajlékába, Nejét kegyetlenül gyilkolja, 's azt fület sértő káromló nyelvél csendes nyugalmából föl riasztván üldözi, úgyhogy

tanító eltávolítása ügyében tartott gyűlést.⁸⁰ Beke 1848 áprilisában foglalta el velezdí hivatalát, ahol is 1859 tavaszáig teljesített szolgálatot: „1848^k év apr 15^{én} Beke József putnoki vólt iskolatanító kezdette iskolatanítói hivatalát ki is 1848^k év apr 6^k napjain B. Horvathban tartott e. megyei gyűlésben hivatalában megerősítettett.”⁸¹

A saájóvelezdi anyakönyvek szerint Bekének velezdi tartózkodása alatt öt gyermeke született, három fiú és két lány, közülük mindkét József nevű fia három éves korában meghalt. 1848-ban György Gyula,⁸² 1850-ben Amália,⁸³ 1852-ben József,⁸⁴ 1853-ban Erzsébet,⁸⁵ 1855-ben József⁸⁶ nevű gyermekeik születtek. Beke egyházi énekkarok iránti elhivatottságát jelzi, hogy a velezdi tartózkodása alatt alakult éneklő társaságnak is ő volt a *kar-elnöke*. Egy az egyháztanácsnak tett pénzügyi jelentésből kiderül, hogy 1851-ben jelölhetjük meg a velezdi református éneklő társaság alapításának időpontját: „1857^{dik} Év Junius 5^{dikén} rendkívüli gyűlés tartatott, melyben az Egyház Lelkésze Tiszt. Balla Albert és Beke József – az első mint a s. velezdi egyház tagjaiból alakult díszes

éj-szakának idején kénytelen kezei közzül ki szabadúlt Neje másoknál menedéket keresni: ezen és más sokszori erkölcstelenségét méltó figyelemre vevén Egyházunk;- szükségesnek ítélte ennek az E. megyei mind két renden lévő Főnökök eleibe kérendő föl terjesztését, és helyette idő közben is egy új tanítóért való esedezését [...]”

⁸⁰ 1848. március 29-én és április 3-án „Az iskola oktató változtatása irányában volt E. tanácsi gyűlésünk.”

⁸¹ Külső címlap: *Velezdi reform egyház iskola jegyző könyve*. Belső címlap: S. Velezdi ref. egyház iskola jegyző könyve vevődött az 1848dik évb. Decemb. 19kén Beke József iskolatanítóságában. 3. lap. A kézirat a saájóvelezdi parókián található.

⁸² Született 1848. március 23-án, kereszteltetett 24-én. Szülei: Nemes Beke József Isk. Oktató és Nemes Schültéti Júdíth. Keresztzülei: Nemes Balla Albert prot. pap és neje, Nemes Elek Zsuzsanna asszony. *Keresztelési anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. júl. 2.–1876. ápr. 24.), 5. (Ahol a szülők vagy a keresztszülők nevének, titulusának anyakönyvi írásmódja az eddigiektől eltér, vagy a bejegyzés bármilyen új adatot tartalmaz, azt a továbbiakban is közlöm lábjegyzetben.)

⁸³ Született 1850. március 19-én, kereszteltetett 20-án. Szülei: Beke József osk. tanító és Skültéti Júdíth. Keresztzülei: Tekintetes Vécsey Pál és Osváth Johanna. *Keresztelési anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. júl. 2.–1876. ápr. 24.), 6.

⁸⁴ Született 1852. február 20-án, kereszteltetett 24-én. Szülei: Beke József osk. oktató és Skültéti Júdíth. Keresztzülei: Vécsey Pál nemes és Osváth Johanna nemes. *Keresztelési anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. júl. 2.–1876. ápr. 24.), 9. *Kelevényben* meghalt 1855. február 27-én, eltemetve 1855. márc. 1-én Sajóvelezden „Beke József oktató kisfija József, 3 éves”. *Halotti anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. jún. 5.–1880. dec. 31.), 91–92.

⁸⁵ Született 1853. szeptember 7-én, kereszteltetett 12-én. Szülei: Beke József osk. oktató és Skültéti Júdíth. Keresztzülei: Tekintetes Vécsey Pál és Osváth Johanna. *Keresztelési anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. júl. 2.–1876. ápr. 24.), 12.

⁸⁶ Született 1855. július 20-án, kereszteltetett 27-én. *Keresztelési anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. júl. 2.–1876. ápr. 24.), 14. *Verességben* meghalt 1858. május 29-én, eltemetve 1858. május 31-én Sajóvelezden „Beke József oskola oktató s Scultéti Judit asszony fiók József, 3 éves”. *Halotti anyakönyvek*, Sajóvelezd (1842. jún. 5.–1880. dec. 31.), 95. Ezen bejegyzés mellett szerepel a lakóhely a házszámmal együtt: Sajóvelezd, sz. 41.

éneklő társaság fő-felügyelője a' második mint ugyan azon éneklő társaság kar-elnöke jelentik: mi szerint ez előtt 6 évvel társaságba állván [...]”⁸⁷

Az 1851-es rendes iskolaellenőrzés során, Beke tanítósága idején keletkezett az alábbi jegyzőkönyv: „46 gyerek jár az iskolába. Többnyire mind olvasnak, értelmes és folyó olvasást tanusítottak. A könyvnelküli tanulmányokat tudják de teljesen érteni nem lát-szanak. Fejbéli számításban némi az írásbeliben több gyakorlóságot mutatnak. 27-en írnak, ezek között folyvást 5-en. Van köztük egynéhány jó énekes fiu.”⁸⁸

Beke Kazinczy Gáborhoz írott, fentebb már idézett levelében (Velezd, 1858. október 21.) azt írja, hogy azért van ideje a mese hallgatására és írására, mert az asztalos az iskolában készíti a székeket és ezalatt nyilván az iskolai oktatás szünetel. „Jelenleg az iskolánkba készíti az asztalos a székeket, van időm a mese írásra, halgatásra [...]”⁸⁹ A velezdi protokollumban megtaláljuk azt a bejegyzést is, amely szerint az iskolafelügyelő javaslatára az egyháztanács határozta el az új székek készíttetését: „1858^{ik} év Maj 16-án Iskola felügyelő T Kassay Menyhért Úr, az iskolában új székek csináltatására híván fel a Ns egyház tanács tagjaik indítványa helyesnek találtatván – elfogadtatott.”⁹⁰ Az iskola székeinek készítéséről az iskolai jegyzőkönyv is megemlékezik: „Az iskola épült az 1834^{ik} évben Kalas György gondnoksága alatt. A tanító szobája kipadoztatott, s a tanszoba templomi székekkel ellátatott 1858^{ik} évben Sáfrány Mihály gondnoksága alatt. A tanító istállója, s kamarája újból épült, 1862^{ik} évben Ns Dienes Károly gondnoksága alatt.”⁹¹ Ezen esemény tehát közvetlenül is hatással volt a Beke által összeállított mese-gyűjtemény létrejöttére.

Beke József az iskolai jegyzőkönyvbe történt saját bejegyzése szerint Velezdről a gömöri Tornaljára ment a következő évben: „Szolgált 11 évekig, hivatalát folytatni ment Tornallyára a gömöri egyház megyébe.”⁹² A presbitériumi jegyzőkönyv arról tesz említést, hogy Beke váratlanul mondott le velezdi tisztségéről 1859 tavaszán. A hirtelen távozás magyarázatát egyelőre homály fedi.⁹³

„Martius 28^{ikán} rendkívüli egyháztanács gyűlvén össze, érdemtelen iskola tanitonk T Beke Josef Úr el menetelét, 's a Gömöri egyházban Tornaljára lett meghívását terjesztvén egy-

⁸⁷ Protokollum, Sajóvelezd, 1857. jún. 5. o. n. A társaság 1888-tól vezet jegyzőkönyvet. A *sajó-velezdi ref. éneklő társulat jegyzőkönyve kezdve 888^{ik} év nov. 22.* Kézirat a sajóvelezdi parókián.

⁸⁸ Közli LAKATOS G. [1990.] 47. Az iskolai jegyzőkönyvben a gyermekek névsora is szerepel, emellett az iskola eszközállományát, a velezdi népiskola tulajdonát képező tanszerekről szóló leírást is tartalmaz. Ebből a listából derül ki, hogy Gáspár János olvasókönyvét használták tankönyvként.

⁸⁹ Beke József Kazinczy Gábornak. Velezd, 1858. október 21. MTAK Kt. Ms 5970/131.

⁹⁰ Protokollum, Sajóvelezd, 1858. máj. 16. o. n.

⁹¹ *S Velezd reform egyház iskola jegyző könyve. A' S. velezdi ref. népiskolára vonatkozó történeti adatok.* Jegyzé Füvenyessy Bertalan tanító, 1876. o. n. [kiemelés – D. M.]

⁹² *S Velezd reform egyház iskola jegyző könyve*, 3.

⁹³ A távozás okát feltehetőleg a tornalji konzisztóriumi jegyzőkönyvekben volna érdemes keresni, erre azonban mindezidáig nem volt lehetőségem.

háztanácsgyűlésünk elébe; Egyház tanácsunk fájdalmasan vette a véletlen 's meg lepő hirt; a fent írt uri egyént mint kitűnő jeles tanítót továbbra is többszöri felhívásával marasztá; de ő hivataláról teljesen le mondván, helyébe a Ns egyház tanács Mályinkai Tanító Fekete Lajos urat határozá meghívni.”⁹⁴

Beke József Gömörben eltöltött éveiről semmit sem tudunk, minden bizonnyal itt született a később Putnokon eltemetett Károly nevű fia.⁹⁵ Putnokon 1864-ben megszűnt a háromévenkénti tanítóválasztás, ekkortól volt állandó tanítója a településnek. A putnokiak visszahívták Tornaljáról a korábban itt szolgált és közkedveltségnek örvendő Bekét, aki nemcsak a tanítást folytatta,⁹⁶ de az 1845-ben általa alapított énekkart is újraélesztette.⁹⁷ „1864 Február 14^{én} istentisztelet végeztével tanítói választás rendezetett mely alkalommal a jelenlévő családfők Beke József tornalyai tanító urat választák meg felkiáltás útján állandó, rendes népiskolai tanítónak.”⁹⁸ Február 28-án olvasták fel Beke levelét, melyben tájékoztatta a presbitériumot, hogy elfogadja a felkérést, április 14-én hangzott el Beke beköszönő beszéde és ekkor hivatalosan is megtörtént a beiktatása.⁹⁹

A putnoki tanítók és segédtanítók a református templom mögött 1808-ban épített iskola épületében laktak egészen a 20. századig. A tanító állandósítása után a segédtanítók máshol nyertek elhelyezést, így az iskola épületében lévő mindkét lakószobát a tanító családja vehette igénybe.¹⁰⁰ A putnoki keresztelési anyakönyvek szerint időközben Beke József felesége még egy fiúgyermeknek adott életet, azonban harmadik József

⁹⁴ *Protokollum*, Sajóvelezd, 1859. márc. 28. o. n.

⁹⁵ A feltételezés alapja a fiú sírfelirata, ugyanis *Beke Károly 1862–1886* felirat olvasható Beke József, felesége és fiuk közös putnoki síremlékén.

⁹⁶ BALOGH B. 1894. 151.; BODNÁR M. 2001. 342.

⁹⁷ „[...] a putnoki ev. ref. elemi tanítói hivatal állandósíttatván, ismét visszajön Beke József Velezdből [itt Szűcs tévedett, hiszen Tornaljáról jött vissza Putnokra Beke – D. M.] s újra szervezi az elzúlló félben lévő énekkart. Alapszabályokat csinál s új életre kelti megkezdett művét.” Szűcs L. 1902. o. n.

⁹⁸ *Protocollum Ecclesia Ref. Putnokiensis*, 413.

⁹⁹ „Egyházitanáts ülésben felolvastatott Beke József meghívást elfogadó megköszönő, és magát felajánló levele.” *Protocollum Ecclesia Ref. Putnokiensis*, 413. „Beke József tanító az egyházban beköszönő beszédét ékes szavakkal előadván: állandó iskolatanítói hivatalába az egyház előljárósága által ünnepélyesen be igttatott, és inventárium szerint az Iskola javait gondviselése alá vette.” Uo. 415.

¹⁰⁰ BALOGH B. 1894. 147. Az iskola (248. számú ház, egykori Kavacs, ma Tompa utca, Putnok) környékéről és az épület alaprajzáról, valamint annak oldalnézetéről és melléképületeiről Szűcs Lajos tanító készített 1902-ben rajzvázlatokat az iskola történetét feldolgozó kéziratos munkája számára. Szűcs L. 1902. Az épület mai állapotát megörökítő fénykép 2007 augusztusában készült. Lásd 2–5. sz. kép.

6. kép. Beke József síremléke Putnokon (2007 augusztus)

nevű fiuk sem érhetette meg a nagykorúságot.¹⁰¹ Beke József felesége és Károly fia 1886-ban hunytak el. Négy év múlva úgy döntött Beke, hogy nyugalomba vonul és vejéhez költözik a közeli Alsó-Szuhára. „Beke József tornallyai volt iskolatanítót 1864 Martius 31^{ik} én, ki megelőzőleg az egyháznak szeretett s kedves három, illetőleg négy éves tanítója volt. Hivatalát a putnoki ref. elemi népiskolában megkezdette Ápril 17^{én} 1864.–, 890. év aug. 10^{én} mondott le 31 évi, itteni tanítóskodás után hivataláról. Aug 28^{án} búcsúzott el, hangos zokogásban tört ki búcsú szavaiban. Alsó-Szuhára vőjéhez ment ott hala meg nálla, de ide hozatott, s itt temettetett el.”¹⁰²

Beke József 1896. július 28-án halt meg 79 éves korában Alsó-Szuhán; 1896. július 30-án Putnokon temették el. „Beke József nyugalomba lépett tanító-néhai Skultéti Juditnak 39 évig volt a férje.” Az anyakönyvben megjelölt halálok végelgyengülés volt. „Meghalt Alsó-Szuhán, idehozatott, és itt temettetett el.”¹⁰³

A Beke József életrajzára vonatkozó peremdokumentumok Kazinczy Gábor mesegyűjtéséhez, tágabb értelemben a 19. századi mesegyűjtéshez szolgálhatnak magyarázó kontextusként. A nemesi származású Beke református tanítóként Velezden az ötvenes évek végén, bizonyára Kazinczy Gábor kérésére, szájhagyományban élő prózaepikai szövegeket jegyzett le, részint az emlékezetében fennmaradt mesei elemek újraalkotásával, részint tanítványai elmondása után. A gyűjteményt több részletben küldte el Kazinczy Gábornak. Valószínűleg Kazinczyn keresztül került Beke gyűjteménye az Akadémiai Kézirattárba, ahol máig őrzik.

¹⁰¹ Született 1866. március 1-én, kereszteltetett március 3-án. „Beke József törvényes fi, Lakóhely: Putnok 248. sz. ház.” *Vegyes anyakönyvek, Putnok* 47–48. Fejgörcsben meghalt 1 hónapos korában 1866. március 31-én, eltemetve április 1-én Putnokon. *Vegyes anyakönyvek, Putnok*, 385.

¹⁰² *Nomina et Cognomina Rectorum Scholae Je. C. addictae Putnokiensis*. Az eredetileg a putnoki református parókián őrzött kézirat másolatát Antal László bocsátotta rendelkezésemre.

¹⁰³ *Vegyes anyakönyvek, Putnok* 1762–1856, 517–518.

Mesés könyf írta Blaskó György (Sajókaza, 1864)

A Bekére vonatkozó közvetlen adatokat elhagyva, egy másik református tanító is kapcsolatba hozható Kazinczy mesegyűjtésével. Kazinczy Gábor egy Toldyhoz írott levelében megemlíti, hogy számára Nagy Sándor is írt meséket.¹⁰⁴ Lénárt Béla kutatásaiból úgy tudjuk, hogy az 1860-as években egy bizonyos Nagy Sándor a Bánfalva közelében lévő Sajókazán volt egyházi tanító.¹⁰⁵ Nagy életéről több adat nem áll rendelkezésre, így egyelőre meg kell elégedni annak lehetőségével, hogy Beke József mellett Nagy Sándorral együtt már legalább két református néptanítót tudunk kapcsolatba hozni Kazinczy Gábor mesegyűjtésével.

Feltételesem egy harmadik kéziratos mesegyűjteményt is összefüggésbe hoznék Kazinczy Gáborral. Az Akadémiai Kézirattárban őrzött kis alakú, lila színű, összesen 35 lapos füzetbe azonos kéz, nagyon kezdetleges helyesírással írt öt, valóban szép népmesét.¹⁰⁶ A szövegek alatt kétféle szignó szerepel: *Blaskó György és Laczkó Páll által formában*. A füzetke címlapján ebben a helyesírásban olvasható a cím: *Mesés könyf írta Blaskó György Sajókazán 1864ik évben*. További vizsgálatokat igényel annak kiderítése, hogy ki volt Blaskó György és Laczkó Pál.¹⁰⁷ Az sem egyértelmű, hogy mit jelent a mesékhez rendelt *Blaskó György/Laczkó Páll által* kitétel. Gyűjtőkről vagy adatközlőkről van-e szó? És ha valóban összefüggésbe hozhatóak a Kazinczy-féle mesegyűjtéssel, akkor vajon milyen kapcsolatban állhattak Kazinczy Gáborral?¹⁰⁸ Sajókaza és a Kazinczy Gábor által az 1850-es évek végén, illetve az 1860-as évek elején Bánfalva és környékén végzett gyűjtőtevékenység földrajzi közelsége (a Bánfalva és Sajókaza közötti távolság mintegy tíz kilométer), valamint a két kézirategyüttes keletkezésének időbeli egybeesése is a felé mutat, hogy elképzelhető valamilyen, egyelőre közelebbről nem ismert szorosabb párhuzam a Kazinczy-féle és a Blaskó György által jegyzett akadémiai kézirat között.

¹⁰⁴ „A gyűjteménynek csak rég letisztázott felét veszed, az eredetit Nagy Sándor írja Velezden. Bemutatásra elég egy is; többre nincs szükség. Így is kérem vissza (e másolatot) ha elfogadtatik, hogy rendezhessem belátásom szerint s egybevetessem.” Bánfalva, 1860. április 17. MTAK Kt. M. Irod. Levelezés 75. Toldy Ferenc levéltárcája. Kazinczy Gábor levelei, III. kötet.

¹⁰⁵ LÉNÁRT B. 1997. 283. Egy egyházi közlöny Nagy Sándor dédesi református tanítót említ meg 1866-ból. *Protestáns Népiskolai Közlöny* 1866. I. évf. 143–144. A kazai református parókián őriznek több feljegyzést is a helyi egyház történetéről, ezek szerint két Nagy Sándor nevű tanító is szolgált Sajókazán, 1866-tól majd 1887 és 1904 között. *A sajókazai ev. ref. egyház története*, é. n. 12.

¹⁰⁶ *Mesegyűjtemény Blaskó, Hegedűs, Hunfalvy Pál és Incze József gyűjtőktől*. MTAK Kt. Irod. 4-r 70, 1–35.

¹⁰⁷ A sajókazai református parókián őrzött anyakönyvekben és egyháztanácsai jegyzőkönyvekben sem Blaskó, sem pedig Lac(z)kó családnevekkel nem találkoztam.

¹⁰⁸ A település Bánfalvához viszonyított közelsége és a gyűjtemény keletkezésének ideje ugyan nem bizonyítja, mégis valószínűsíti a kapcsolatot Kazinczyval.

Beke József, Nagy Sándor valamint Blaskó György és Laczkó Pál nevét azért tartot-
tam fontosnak megemlíteni, hogy érzékelhetővé váljon a korabeli meseszöveg-lejegy-
zések tisztázatlan és minden bizonnyal a későbbi kutatások során még további megle-
petésekkel szolgáló háttere. Összegzés helyett csupán a kiinduló gondolathoz szeretnék
visszatérni. A dolgozattal a folklorisztikai kutatástörténet egy hiányos fejezetéhez pró-
báltam adatokkal szolgálni, ugyanis nem tűnt számomra kellőképpen reflektálnak az
a tény, hogy Kazinczy Gábor a 19. század derekán, Merényi László és Arany László me-
seköteteinek megjelenésével egy időben, egy jól lokalizálható palóc kistérségben nép-
meséket gyűjtött és gyűjtetett. Ez a reflektálatlanság pedig a mesekutatás történetében
Kazinczyra vonatkozóan olyan kanonizációs problémákat vetett fel, aminek követke-
ztében a népköltés gyűjtő Kazinczy Gábor kimaradt a folklorisztikai kutatástörténetet
áttekintő tanulmányokból.

HIVATKOZÁSOK

ARANY János

1982 *Összes Munkái. XVI. Levelezés. II. S. a. r. Sáfrán Györgyi.* Budapest, Akadémiai Ki-
adó.

BALOGH Béla

1894 *Putnok mezőváros múltja s újabb kora 1881-ig.* Rimaszombat.

BODNÁR Mónika (szerk.)

2001 *Putnok monográfiája.* Kiskunlacháza, Putnok Város Önkormányzata.

CSANÁDY Sámuel

1886 *Ipolyi Arnold leveleiből Kazinczy Gáborhoz.* *Nemzet* V. 190. sz. 1387.

CSORBA Zoltán

1970 *Kazinczy Gábor (1818–1864).* Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács.

DÁVIDHÁZI Péter

2004 *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Budapest,
Akadémiai Kiadó.

DOMOKOS Mariann

2005a *Ipolyi Arnold a népirat-szerző. Adalékok a 19. századi népmeseszövegek történetéhez.*
Ethnica VII. 2. sz. 62–64. [A dolgozat jelentősen átdolgozott változata: *Ponyván megje-
lent népmesék szöveggenealógiája és kapcsolatuk Ipolyi Arnolddal. (Mesék a mosonmagyaró-
vári Czéh Sándor nyomdájából: Vas Laczi és a három sárkányról, A kakaskáról és tyúkocská-
ról, A jávorfa furulyáról, A halál mint keresztapa.)* Kézirat, Veszprém.

2005b *Gaal György mesegyűjtése. Kiadott és kéziratban maradt mesék a 19. századból.*
Palimpszeszt XXIV. (Mese és fantasztikus irodalom című tematikus szám)
http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/03.html

2007a Kazinczy Gábor és a mesék. I. *A Népek meséi* című fordításgyűjteményről. In *A mese-szöveg változatai. Mesemondók, mesegyűjtők és meseírók*. Szerk. Bálint Péter. (Második, átszerkesztett kiadás.) Debrecen, Didakt Kiadó, 141–157.

2007b *A mesegyűjtő Merényi László. Történeti források akadémiai kiküldetéséről. In Folklor és történelem*. Szerk. Szemerkenyi Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 139–163.

EMICH Gusztáv

1867 *Az Emich Gusztáv könyvkiadó és m. akadémiai nyomdász által kiadott magyar könyvek névsora betűrendben*. Pest, Emich Gusztáv.

ERDÉLYI János

1846–1848 *Népdalok és mondák*. I–III. Pest, Beimel József, Magyar Mihály.

1855 *Magyar népmesék*. Pest, Heckenast.

2008 *Magyar népmesék*. Erdélyi János gyűjtését újramondta Tóth László. Pozsony, Kaligram.

1960 *Erdélyi János levelezése*. I. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 2.)

1991a *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 13.)

1991b *Pályák és pálmák*. In *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. Közzéteszi T. Erdélyi Ilona. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 447–471. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 14.)

ERDMANN Gyula

2002 *Fények és árnyak. Kazinczy Gábor a reformkorban*. In *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. Szerk. Ablonczy Balázs et al. Budapest, BIP, 323–338.

FENYŐ István

1968 *Az orosz irodalom fogadtatása a reformkor magyar hírlapirodalmában* In - - *Két évtized. Tanulmányok és kritikák*. Budapest, Magvető, 26–79.

1971 *A „mozgalomliteratúra” koncepciója Kazinczy Gábor írói körében. Irodalomtörténet* LIII. 501–528.

GAAL, Georg von

1822 *Mährchen der Magyaren*. Wien, Druck und Verlag von J. B. Wallishausser.

GAAL György

1857–1860 *Magyar népmesegyűjteménye*. Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc. Pest, Pfeifer Ferdinánd, Emich Gusztáv.

GÁL János

1918 *Kazinczy Gábor írói és politikai működése*. Budapest, Unió.

GULYÁS József

1931 *Kazinczy Gábor levelei Lévy Józsefhez. Irodalomtörténeti Közlemények* XLI. 335–365., 454–469.

GULYÁS Judit

- 2006 „...úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a' Galériákban a' Breughel ördögös és bozorkányos bohóskodásai...” A Muzáron, Élet és Literatúra meseközlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833) In *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. Szerk. Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor. Budapest – Pécs, L'Harmattan, 497–547.
- 2007 A 19. századi magyar meseanyag kutatásának eredményei, problémái és lehetőségei: népmese és irodalmi mese. In *Mesemondók, mesegyűjtők és meseírók. A meseszövé változatai*. (Második, átszerkesztett kiadás.) Szerk. Bálint Péter. Debrecen, Didakt, 158–197.
- 2008 Tompa Mihály *Népregék, népmondák* című munkájának forrásai és egykorú fogadtatása. *Ethno-Lore XXV*. Szerk. Berta Péter – Vargyas Gábor. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 117–169.

GYULAI Pál

- 1961 *Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bisztray Gyula és Komlós Aladár. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HELLE Mária (szerk.)

- 1998 *Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből*. Budapest, Balassi Kiadó.

HEVERDLE László

- 1996 „Finnland és skandinavismus.” (A Kazinczy Gábor által közvetített Finnország-kép az Új Magyar Museum hasábjain.) In *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Szerk. Bereczki András–Klima László Budapest, ELTE, 115–126. (Uralisztikai tanulmányok 7.)

HORVÁTH János

- 1978 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfig. 2. kiadás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

IPOLYI Arnold

- 2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*. Közreadja Benedek Katalin. Budapest, Balassi Kiadó.

JÁVORI Jenő

- 1975 *A finnugor népek irodalmának bibliográfiája*. Budapest, FSZEK.

JAKAB Elek

- 1880 Kazinczy Gábor irodalmi hatásáról. In *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. VI. Szerk. Pesty Frigyes. Budapest, MTA.

JONES, James Athearn

- 1829 *Tales of an Indian Camp. In Three Volumes*. London, Henry Colburn and Richard Bentley.

KAZINCZY Ferencz

- 1909 Kazinczy Ferencz levelezése XIX. kötet. (1824. január 1–1826. március 31.) Közzéteszi Dr. Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

1910 Kazinczy Ferencz levelezése XX. kötet. (1826. április 1–1826. december 31.) Közzéteszi Dr. Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

1911 Kazinczy Ferencz levelezése XXI. kötet. (1829. január 1–1831. augusztus 20.) Közzéteszi Dr. Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

KAZINCZY Ferenc

1960 Kazinczy Ferenc levelezése. XXIII. kötet (1927 óta előkerült és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye.) Közzéteszi Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KAZINCZY Gábor

1856 *Finn népmesék*. Pest, Heckenast.

KLETKE, Hermann Gustav

1845 *Märchensaal. Märchen aller Völker für Jung und Alt*. I–III. Berlin, Verlag von Carl Reimarus.

KOVÁCS Ágnes

1980 Kazinczy Gábor. In *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 108.

KOVÁTS Dániel–NAGY Károly (szerk.)

1995 Kazinczy Gábor emlékezete. Emlékülés Bánfalván 1994. november 10-én. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Honismereti Bizottság.

KŐVÁRI József

1934 *Ötven év a Kisfaludy-Társaság történetéből* (1849–1999). Szombathely, Martineum Könyvnyomda Rt.

KÜLLŐS Imola

2004 *Közhöltség és népköltészet*. Budapest, L'Harmattan.

LAKATOS Géza

1990 *Sajóvelezd rövid története*. Kézirat a putnoki Gömör Múzeumban. Lelt. sz. 90.76.1.

LÉNÁRT Béla

1997 *Néptanítók Borsodban* (1868–1918). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI*. 273–287.

MAILÁTH János

1864 *Magyar regék, mondák és népmesék*. Gróf Mailáth János után Kazinczy Ferencz. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, Heckenast.

MAILÁTH, Johann

1825 *Magyarische Sagen und Maehrchen*. Brünn, J. G. Trassler.

1837 *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen*. Stuttgart und Tübingen, Cotta.

MERÉNYI László

1863–1864 *Dunamelléki eredeti népmesék*. Pest, Heckenast.

ORTUTAY Gyula – KATONA Imre

1956 *Magyar parasztnépmesék*. II. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1968 A barkó etnikai csoport. *Műveltség és Hagyomány* X. 175–214.

PESTY Frigyes

1988 *Borsod vármegye leírása 1864-ben*. Sajtó alá rendezte Tóth Péter. Miskolc, Herman Ottó Múzeum – II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár – Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár. (Documentatio Borsodiensis V.)

RÉVAY Ferenc Frigyes

1941 *Kazinczy Gábor élete a szabadságharc után*. Pécs, Dunántúl.

SZŰCS Lajos

1902 *A putnoki ev. ref. népiskola krónikája*. Kézirat (Putnok, Református Lelkészi Hivatal)

T. ERDÉLYI Ilona

1965a *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Irodalomtörténeti Füzetek 48.)

1965b Kazinczy Gábor és írói köre. In *A magyar irodalom története*. III. 1772–1849. Szerk. Pándi Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó, 590–593.

TOLDY Ferenc

1985 Gaál György. In *Irodalmi arcképek*. Vál. Lőkös István. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 117–128. (Magyar Ritkaságok)

TOMPA Mihály

1964 *Levelezése. II. 1863–1868*. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó.

UTHER, Hans-Jörg

2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*. I–III. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. (FFC, 284–286.)

S. VARGA Pál

2005 *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest, Balassi Kiadó.

VÉBER János

2003 Elfeledett középkori oklevelek Kazinczy Gábor hagyatékában. *Levéltári Közlemények* LXXIV. 1–2. sz. 159–190.

ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.)

1974 *Orosz írók magyar szemmel. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai (1820–1920)*. I. Budapest, Tankönyvkiadó.

HIVATKOZOTT KÉZIRATOK

MTAK Kt. Ms 10020/I–VI. *Kisfaludy Társaság népmese-gyűjteménye*.

MTAK Kt. Ms 5081/77–78. *Kazinczy Gábor helynévgyűjtése Sajóvelezd- s Mercse határából*.

MTAK Kt. Irod. 4-r 70. *Mesegyűjtemény Blaskó, Hegedűs, Hunfalvy Pál és Incze József gyűjtőktől*.

MTAK Kt. Irod. 4-r 364. *Beke József: Mesék.*

MTAK Kt. Ms 6227/90. *Mesefeljegyzés-töredék a 19. századból.*

MTAK Kt. MS 5970/130–131. *Beke József levele Kazinczy Gábornak.*

MTAK Kt. K 513/259 *Kazinczy Gábor levelei Arany Jánoshoz.*

MTAK Kt. M. Irod. 4-r 74. *Toldy Ferenc levéltárcája.*

MTAK Kt. M. Irod. Lev. 75. *Toldy Ferenc levéltárcája.*

MTAK Kt. M. Irod. Lev. 4-r 126. *Toldy Ferenc levelei.*

MTAK Kt. Ms 4892. *Kazinczy Gábor vegyes iratai.*

MTAK Kt. Tört 2-r 8. 26. *Kazinczy Gábor: Munkálataim jegyzéke 1830–1847.*

OSzK Quart. Hung. 1275. *Kazinczy Gábor: Kisebb iratok.*

MOL A 1384. *Református anyakönyvek, Csenyété. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)*

FÜGGELÉK

*Kazinczy Gábor kiadott és kéziratos mesefordításai*¹⁰⁹

Mesecím	Nép ¹¹⁰	Év	Megjelenés	Cím (ha jelölve van)	Kézirat jelzete (MTAK Kt.)	Forrás ¹¹¹
A' halál, mint keresztatyja	?	1837	<i>Athenaeum</i> , I. félév, 26. szám, márc. 30., 215–216.			Th.Ztg. 1835. 4. ¹¹²
A csodálatos síp	finn	1855	<i>Uj Magyar Muzeum</i> V. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 530–538. (különnyomat 1856) ¹¹³	Finn népmesék	Ms 10.020 I. 35–40, a paratextus: Ms 4892	
A leány a tengerben	finn	1855	<i>Uj Magyar Muzeum</i> V. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 538–545. (különnyomat 1856)	Finn népmesék	Ms 10.020 I. 42–47. és Ms 4892	
A szemes vadász	finn	1855	<i>Uj Magyar Muzeum</i> V. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 545–549. (különnyomat 1856)	Finn népmesék	Ms 10.020 I. 40–42	
Az igazságnak győzni kell	vend	1857	<i>Délibáb. Képes naptár 1857-re</i> . II. kiadás, 84–86.	Népmesék	Ms 10.020 I. 92–94.	Kletke II. 367–370. ¹¹⁴
A lopott bárány máj	horvát	1857	<i>Délibáb. Képes naptár 1857-re</i> . II. kiadás, 86–87.	Népmesék	Ms 10.020 I. 82–84.	Kletke II. 37–40.

¹⁰⁹ A táblázat a *Népek meséi* című fordítássorozat kéziratban maradt és kiadott darabjait, Mailáth meséinek Kazinczy Gábor által lefordított két darabját, valamint néhány korábbi mesefordítását tartalmazza.

¹¹⁰ A kézirat vagy a publikáció megjelölése szerint.

¹¹¹ A forrásokra több helyen utal maga a kézirat, ahol ebben az oszlopban oldalszámok is szerepelnek, azt jelenti, hogy megtaláltam az eredeti szövegeket. Ahol szögletes zárójelben van a forrás, ott a fordításból vettem át vagy következtettem.

¹¹² Der Tod als Pathe. *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literatur, Musik, Mode und geselliges Leben*. Wien, 1835. No. 4. 13–14.

¹¹³ Kazinczy Gábor: *Finn népmesék*. Pest, Heckenast. 1856.

¹¹⁴ Kletke, H.: *Märchensaal. Märchen aller Völker für Jung und Alt*. I–III. Berlin, Verlag von Carl Reimarus, 1845.

Az állatok nyelve	rác	1857	<i>Déliáb. Képes naptár 1857-re. II. kiadás, 87–89.</i>	Népmesék	Ms 10.020 I. 60–62.	Karadžić 17–23. ¹¹⁵
A hű állatok	mongol	1857	<i>Déliáb. Képes naptár 1857-re. II. kiadás, 89–91.</i>	Népmesék	Ms 10.020 III. 11–13.	Kletke III. 16–19.
Az ördög és tanítványa	oláh	1857	<i>Déliáb. Képes naptár 1857-re. II. kiadás, 91–92.</i>	Népmesék	Ms 10.020 I. 46–48.	Schott 193–199. ¹¹⁶
A nyulszív	lengyel	1857	<i>Déliáb. Képes naptár 1858-ra. II. évf., II. kiadás</i>	Népmesék	Ms 10.020 III. 33–34.	Kletke II. 117–119.
A palaczk	ír	1857	<i>Déliáb. Képes naptár 1858-ra. II. évf., II. kiadás</i>	Népmesék	Ms 10.020 I. 36–41.	
A fiú	orosz	1857	<i>Déliáb. Képes naptár 1858-ra II. évf., II. kiadás</i>	Népmesék	Ms 10.020 I. 49–51.	
A kovácsról, ki az ördögöt rászedte	litván	1858	<i>Uj Magyar Muzeum VIII. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 463–469.</i>	Lithván népmesék	Ms 10.020 III. 1–6. (a paratextus: Ms 4892)	Scleicher 108–115. ¹¹⁷
Halászfű	litván	1858	<i>Uj Magyar Muzeum VIII. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 469–474.</i>	Lithván népmesék	Ms 10.020 III. 83–86.	Scleicher 71–75.
Az ördögnél furfangosabb banyáról	litván	1858	<i>Uj Magyar Muzeum VIII. évf., XI. füzet, november, I. kötet, 474–477.</i>	Lithván népmesék	Ms 10.020 I. 26–28.	Scleicher 50–53.
A kecskefüles császár	rác	1859	<i>Delejtű 2. évf., 1. sz. 3–4.</i>	Rác mesék I.	Ms 10.020 III. 59–60.	Karadžić 225–230.
Egy rozsz asszony	rác	1859	<i>Delejtű 2. évf., 2. sz. 11–12.</i>	Rác mesék II.	Ms 10.020 I. 9–11.	Karadžić 216–221.
A ki keveset kíván, legtöbbet kap	rác	1859	<i>Delejtű 2. évf., 3. sz. 19–21.</i>	Rác mesék III.	Ms 10.020 III. 61–63.	Karadžić 118–123.
Az ördög és tanítványa	oláh	1860	<i>Uj Magyar Muzeum X. évf., IV. füzet, április, 229–233.</i>	Népek meséi	Ms 10.020 I. 46–48.	

¹¹⁵ Karadschitsch, Wuk Stephanowitsch: *Völksmärchen der Serben*. Berlin, Druck und Verlag von Georg Reimer, 1854.

¹¹⁶ Schott, Arthur & Albert: *Walachische Märchen*. Stuttgart und Tübingen, J. G. Cotta'scher Verlag, 1845.

¹¹⁷ Schleicher, August: *Litauische Märchen, Sprichworte, Rätzel und Lieder*. Weimar, Hermann Böhlau, 1857.

Az érckirály	tót	1860	<i>Új Magyar Muzeum</i> X. évf., IV. füzet, április, 233–237.	Népek meséi	Ms 10.020 III. 7–9.	Wenzig 10–15.
Az aggszűz és az ördög	cseh	1860	<i>Új Magyar Muzeum</i> X. évf., IV. füzet, április, 237–243.	Népek meséi	Ms 10.020 I. 87–91.	[Wenzig vagy Kletke]
A végzet	szerb	1863	<i>Koszorú</i> I. évf., I. félév, 1. sz. január 4. 13–16.			[Karadžić 118.]
A beszélő fenyűk	finn	1863	<i>Koszorú</i> I. évf., II. félév, 1. sz. július 5. 16–17.	Finn népmesék	Ms 10.020 I. 85–86.	
Az árva leány	finn	1863	<i>Koszorú</i> I. évf., II. félév, 17. sz. októ- ber 25. 400–401.	Finn népmesék		
c.n.	finn	1864	<i>Koszorú</i> II. évf., I. félév, 4. sz. január 24. 89–90.	Finn népmesék		
c.n.	szamo- jéd	1864	<i>Koszorú</i> II. évf., II. félév, 18. sz. októ- ber 30. 424–426.	Szamojéd népmesék		Castrén ¹¹⁸
c.n.	szamo- jéd	1864	<i>Koszorú</i> II. évf., II. félév, 20. sz. novem- ber 13. 471–472.	Szamojéd népmesék		Castrén
c.n.	szamo- jéd	1864	<i>Koszorú</i> II. évf., II. félév, 20. sz. november 13. 472.	Szamojéd népmesék		Castrén
c.n.	szamo- jéd	1864	<i>Koszorú</i> II. évf., II. félév, 21. sz. novem- ber 20. 496–498.	Szamojéd népmesék		Castrén
A két árva	szamo- jéd	1860	<i>Szigeti Album</i> 218–222. ¹¹⁹		Ms 10.020 I. 22–25.	Castrén
Pengő	magyar	1864	<i>Mailáth</i> 1864. 343–361. ¹²⁰		Ms 10.020 I. 1–9.	Mailáth 1837. 135–148. ¹²¹
A rózsát-nevető hercegnő	magyar	1864	<i>Mailáth</i> 1864. 318–324.		Ms 10.020 I. 71–73.	Mailáth 1837. 207–213.
A két halász	belga				Ms 10.020 I. 12–15.	[Ploecunies] ¹²²

¹¹⁸ Castrén, M. Alexander: *Nordische Reisen und Forschungen*. St Petersburg, Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1857.

¹¹⁹ Szilágyi István – Szathmáry Károly: *Szigeti Album*. Pest, Ráth Mór, 1860.

¹²⁰ Mailáth János: *Magyar regék, mondák és népmesék*. Gróf Mailáth János után Kazinczy Ferencz. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, Heckenast Gusztáv, 1864.

¹²¹ Mailáth, Johann: *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen*. Stuttgart und Tübingen, Cotta, 1837.

¹²² Ploennies, Marie von: *Die Sagen Belgiens*. Köln, F. C. Eisen, 1846.

Hogy lett a kerékgyártó királlyá?	cseh				Ms 10.020 I. 16–21.	Wenzig 59–67. ¹²³
Miként lett a madarász czárrá	orosz				Ms 10.020 I. 30–33.	[Europa 1857. 32. sz.] ¹²⁴
A két szomszéd	német				Ms 10.020 I. 34–35.	Haltrich 67–70. ¹²⁵
A kecskekép	?				Ms 10.020 I. 42–45.	
Az ifjuság hazája	?				Ms 10.020 I. 52–59.	
Az okos Armin	perzsa				Ms 10.020 I. 63–66.	Kletke III. 54–57.
A csoda-malom	?				Ms 10.020 I. 67–69.	
Szűz Mária mint keresztanya	vend				Ms 10.020 I. 69–71. és Ms 10.020 III. 77–78.	Kletke II. 365–367.
A sváb és felesége	német				Ms 10.020 I. 72–75.	[Kletke]
A tűzszerszám	dán				Ms 10.020 I. 76–81.	Kletke II. 183–189.
A Szerencse-fia	német				Ms 10.020 I. 95–97.	[Schmid]
Az apró lelkek halma	?				Ms 10.020 III. 14–19.	
Kojáta	orosz				Ms 10.020 III. 20–26.	Kletke II. 71–79.
A törpék lakomája	német				Ms 10.020 III. 27–32.	[Wolf 66–68] ¹²⁶
Salamon bölcsessége ¹²⁷	talmudi				Ms 10.020 III. 48–50.	
A tengeri hölgy	német				Ms 10.020 III. 51–52.	Wolf 121–126.

¹²³ Wenzig, Joseph: *Westslawischer Märchenschatz. Ein Charakterbild der Böhmen, Mährer und Slowaken in ihnen Märchen, Sagen, Geschichten, Volksgesängen und Sprüchwörtern*. Leipzig, Carl B. Lorck, 1857.

¹²⁴ A forrásutalás a kéziratn szerepel.

¹²⁵ Haltrich, Joseph: *Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen*. Berlin, Verlag von Julius Springer, 1856.

¹²⁶ Wolf, Johannes Wilhelm: *Deutsche Märchen und Sagen*. Leipzig, Brockhaus, 1845.

¹²⁷ Kazinczy saját bevallása szerint a szöveget 1843. július 24-én fordította. Kazinczy Gábor: *Munkálataim jegyzéke 1830–1847*. MTAK Kt. Tört 2-r 8. 26.

A nyetvele[?] főzés	észt				Ms 10.020 III. 53–54.	Kletke II. 58–60
A csodatehenek	oláh				Ms 10.020. III. 55–58.	Schott 160–165.
Koít és Aemarik. Reggeli és esti hajnal	észt				Ms 10.020 III. 64–66.	Kletke II. 54–55.
A kandur	francia				Ms 10.020 III. 67–69.	Kletke I. 354–357.
Griogh fia	?				Ms 10.020 III. 75.	[Kletke]
A vitéz Viles	?				Ms 10.020 III. 79–82.	
A testvérgyilkos	?				Ms 10.020 III. 87–88.	[Kletke]
A csörkigyó' násza	indián	1842 előtt			OSzK Quart. Hung. 1275. Kisebb iratok 53–56.	Jones III. 145–166. ¹²⁸

¹²⁸ Jones, James Athearn: *Tales of an Indian Camp. I–III*. London, Henry Colburn and Richard Bentley, 1829. (Vö. *Legend of Aton-larre*, ezen belül *The story of the Maqua that married a Rattlesnake*)

KISEBB SZÖVEGKÖZLÉSEK

Giovan Francesco Straparola és Gaal György meséi a Hasznos Mulatságokban

GULYÁS JUDIT

A jelen szövegközlés célja az, hogy felhívja a figyelmet arra, milyen fontos forráscsoportot jelenthetnek a korai, 18–19. századi periodikák a szövegfolklorisztika számára. E közlés nem módszeres és kimerítő forrásfeldolgozás eredménye; egyelőre csupán néhány szövegpéldát tud bemutatni egy jövőbeli szisztematikus feldolgozás szükségességét jelezve, s remélhetőleg azt is illusztrálja, milyen hozadéka lehetnek egy ilyen jellegű vizsgálatnak a mesekutatás számára. A közlésre kerülő három mese a Kultsár István szerkesztette *Hasznos Mulatságokban* jelent meg,¹ 1818-ban, 1820-ban és 1822-ben. Egy szöveg Straparola 16. századi olasz mesegyűjteményéből származik, kettő pedig Gaal György nevezetes, 1822-ben németül megjelent magyar mesegyűjteményéhez köthető.

A' Matska

A' Matska című, *Nép Rege* műfajmegjelölésű prózai elbeszélés a forrásra vonatkozó bárminemű utalás nélkül a *Hasznos Mulatságokban* az 1820. év második félesztendei 12. számában jelent meg. Erre a szövegre (továbbá *A' háláadatos Állatok* címmel megjelent Gaal-mesére is) a *Hasznos Mulatságok* találósaait feldolgozó Vargha Katalin² hívta fel figyelmemet, akinek ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet.

A pár oldalnyi elbeszélésben olasz személynevek szerepelnek, ami felvetette annak lehetőségét, hogy esetleg valamely nevezetesebb itáliai mesegyűjteményből származó szövegről lehet szó. Mivel a szűzsé erősen hasonlít a *Csizmás kandúr* megnevezésű mesetípuséra,³ ezért adódott a feltevés, hogy a forrás Giovan Francesco Straparola *Le Piacevoli Notti* (1551–1553), vagy Giambattista Basile *Lo cunto de li cunti overo Lo trattenemiento de peccerile* (1634–1636) című gyűjteménye lehetett, mivel mindkét műben sze-

¹ *Hasznos Mulatságok*. A' Hazai's Külföldi Tudósításokhoz Toldalékul írta's kiadta Kultsár István. Pesten, Ns. Trattnern János Tamás betűivel.

² VARGHA K. 2008.

³ ATU 545 B (*Puss in Boots*). UThER, H.-J. 2004. 316–317.; KÖHLER-ZÜLCH, I. 1993.

repel ez a mese.⁴ A cselekmény⁵ valamint a mesei nevek⁶ összehasonlításából kiderült, hogy A' Matska Straparola 16. századi velencei gyűjteményében a 11. éjszaka első elbeszéléseként szereplő, *Constantino Fortunato* című szöveg (vagy annak valamilyen – talán német – fordítása⁷) alapján készült. Az eredeti szöveget a *Hasznos Mulatságokban* közölt magyar mese (illetve, ha volt, akkor a közvetítőnyelvi fordítás) hűen követi.

A *Piacevoli Notti* azért jelentős folklorisztikai szemszögből, mert számos, a 19. század folyamán a szóbeliségből lejegyzett európai népmese legkorábbi írásos változata Straparola két kötetes, heterogén műfajú narratívákból álló gyűjteményében található.⁸ A könyvpiaci adatokat figyelembe véve a mű a 16–17. században népszerűbb volt, mint Boccaccio *Dekameronja*, számos kiadásban látott napvilágot; a megjelenését követő pár évtizeden belül már francia, spanyol és német fordításainak is több kiadása volt. A *Piacevoli Notti* nagy hatást gyakorolt a 17. század végén meginduló, igen népszerű francia irodalmi tündérmeseírássra is.⁹ Közelmúltban napvilágot látott monográfiájában Ruth Bottigheimer éppen Straparola meséi kapcsán amellett érvelt, hogy a 19. században rögzített európai népmesék esetében a szűzség elterjedésében az eddig feltételezettnél jóval jelentősebb szerepet kell tulajdonítani a nyomtatott változatoknak.¹⁰

A *Csizmás kandúr* címmel ismertté vált mese a folklorisztikai mesegyűjtéseket megelőző jelentősebb olasz, francia és német gyűjteményekben egyaránt megtalálható: Straparola és Basile (*Gagliuso/Caglioso*, 1636) után Charles Perrault (*Le Maître de Chat ou le Chat botté*, 1697), valamint a *Kinder- und Hausmärchen* első kiadásában a Grimm testvérek is közzétették a maguk változatát (*Der Gestiefelte Kater*, 1812). Ezek közül Perrault változata kanonizálódott.¹¹

⁴ Straparoláról és Basiléről lásd NAGY I. 2007. 5–8.

⁵ Straparola szövegének jellegzetes motívumai mind megtalálhatóak a magyar változatban. Ami az eltéréseket illeti: az olasz szöveghez képest a magyar változatban kevesebb a dialógus, ezenkívül a *Piacevoli Nottiban* a történetmesélést találósok követik, ami elmaradt a magyar szövegből, s hiányzik a narrációs helyzetek Straparolánál kiemelten fontos ábrázolása is. Ugyanígy, Straparola elbeszéléséhez képest kevésbé hangsúlyos a macska fölényes irányító szerepe.

⁶ Mesei nevek az olasz szövegben: *Soriana*, *Dusolino*, *Tesifone*, *Constantino Fortunato*, *Valentino*, *Morando*, *Elisetta*. Mesei nevek a magyar szövegben: *Soriana*, *Dusolino*, *Tezifoni*, *Fortunato*, *Valentino*, *Morando*, *Eliza*.

⁷ Például az alábbi válogatások: *Die Nächte des Straparola von Caravaggio*. Wien, Alberti, 1791.; *Die Märchen des Straparola*. Aus dem Ital. mit Anmerkungen von Dr. Friedrich Wilhelm Valentin Schmidt. Berlin, Drucker und Humblot, 1817.

⁸ Ezek listája: RUBINI, L. 2007. 1364.

⁹ RUBINI, L. 2007. 1365–1366.; BOTTIGHEIMER, R. 2002. 120–132.

¹⁰ BOTTIGHEIMER, R. B. 2002. A könyv ismertetése: GULYÁS J. 2006.

¹¹ A szűzség népszerűségét jelzi Tieck szatirikus drámája is (*Der gestiefelte Kater*, 1797). Straparola meséjének hatásáról lásd BOTTIGHEIMER, R. B. 2002. 125–128. Straparola, Basile és Perrault macskáinak értelmezéséről lásd ZÍPES, J. 1997. – A tanulmány ismertetését lásd kötetünkben *A tündérmese a 16–18. századi olasz és francia irodalomban* című recenzióban.

Arról, hogy ki fordíthatta *A' Matskát*, milyen forrásszövegre támaszkodva, és hogy miként került be a mese a *Hazai és Külföldi Tudósítások* melléklapjába, a *Hasznos Mulatságok*ba, egyelőre nincsen információnk. Annyi tudható, hogy Kultsár kulcsszereplő volt az 1810-es/1820-as évek magyar irodalmi életében, kiterjedt kapcsolathálóval rendelkezett, s a korabeli, hasonló jellegű quodlibet periodikákhoz hasonlóan magyar szerzők műveinek közlése mellett gyakorta vett át külföldi újságokból is cikkeket.¹² Mivel a *Hazai és Külföldi Tudósítások* valamint a *Hasznos Mulatságok* szerkesztése során is segédszerkesztőkkel dolgozott,¹³ nehéz eldönteni, hogy a szignó nélküli cikkek tulajdonképpen kinek tulajdoníthatók.

A mesetípusnak a szóbeliségből felgyűjtött, első ismert magyar változata 1863-ban Kriza János *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteményében jelent meg (*Csihán királyurfji*); Kriza jegyzeteiben azt is rögzítette, hogy ki volt a mesemondó: „Róka Tamás, a mi nagyreményű Csihán királyurfink édes szülő apja”.¹⁴ A mesét Marosi Gergely jegyezte le.¹⁵ A *Magyar Népmesekatalógus* a típusnak további 23 változatát tartja számon, ezek közül öt mesét rögzítettek a 19. században. A mesetípus regionális elterjedtségét tekintve elsősorban a Dunától keletre eső területekről ismert, Erdélyből, északkelet és délkelet-Magyarországról.¹⁶ 1864-ben megjelent egy Bucsánszky-féle ponyvakiadása is, *A csizmás macska* címmel. Ez a szöveg viszont egyértelműen Perrault meséje nyomán készült.

¹² FERENCZY J. 1887. 168–170.; WALDAPFEL J. 1935. 157–159, 163–170, 236–237.; KÓKAY Gy. 1979.; FÁBRI A. 1987. 219–238.

¹³ „A lapnak [*Hasznos Mulatságok*] legfőbb munkatársa, szinte szerkesztője volt Ungvárnémeti Tóth László, aki különösen sokat tett az olvasók nevelése érdekében. Míg ő tevékenykedett, számos esztétikai, zenei és művészettörténeti cikket olvashattak az előfizetők.” KÓKAY Gy. 1979. 251. Ungvárnémeti Tóth László éppen 1818-ban távozott Bécsbe orvosi tanulmányai miatt.

¹⁴ KRIZA 1863. 545. A Róka Puskás Tamás szülőapa elmondta mesében a leleményes állat egy róka. – A mesében egy molnár felemelkedését követhetjük nyomon (csakúgy, mint Basile vagy Perrault változataiban; Basile elbeszélésére emlékeztet a *Csihán királyurfinak* az a motívuma is, hogy a róka próbára teszi gazdáját, halottnak tettet magát, mire kihajítják a trágyadombra, ám végül pártfogoltja az állat figyelmeztetésre elszégyelli magát és megbecsüli jótevőjét). Egyébként a többi 19. századi magyar változatban is az állathós jellemzően nem macska, hanem inkább róka vagy éppen ürge, ezenkívül megjelenik bennük (a 16–18. századi változatoktól eltérően) a hálás állat motívuma is (a bajbajutott állaton segítenek, ezért cserébe megmentőjét feleséghez és vagyonhoz juttatja).

¹⁵ Kriza gyűjtőiről és mesemondóiról lásd e kötetben DOMOKOS Mariann tanulmányát (*Mesemondók és mesegyűjtők a 19. században: Marosi Gergely és mesélői*).

¹⁶ KOVÁCS Á. 1977.; MNK 2. 312–314.

A' Matska
(*Nép Rege*)¹⁷

[91.]¹⁸ „Éltt egykor egy igen öreg aszszony, Soriána volt a' neve, kinek három fiai voltak. Ezen aszszonynak semmije sem volt egyebe, mint egy Sütő-teknyője, egy kosárkája, és egy matskája. Midőn tehát meghalna, legöregbik fiának, Duszolinonak, Sütő teknyőjét hagyta testamentomban: második fiának Tezifoninak, a' kosárkát; legkissebbik Fiának Fortunatonak pedig a' Matskát.

Soriána halála után, a' szomszédok sokszor megkeresték a' testvéreket a' Sütő-teknyőért, és a' kosárkáért, és mindenkor egy egy kenyeret adtak nekik. De, a' mikor Duszolino, és Tezifon jól laktak; Fortunatot koplalni hagyták, és matskájához útasították.

A' Matska Tátos volt: 's mivel már az öregebb két Testvéreknek gúnyolódásokat nem szenvedhetette, ki ment a' mezőre, és egy sűdő nyulat fogott. A' Nyulat egyenesen a' Királyhoz vitte, és így szóllott hozzá: »Az én Uram Fortunato küldi ezt Felségednek«. A' Király elvette a' nyulat, és kérdezte, hogy ki légyen a' Fortunato? »Egy férfiú, kinél sem szebbet, sem gazdagabbat, sem hatalmasabbat gondolni nem lehet«, felele a' Matska. A' Király megörült Fortunatónak eránta mutatott tiszteletén, és a' Matskát jól megajándékozta. A' matska ajándékait Fortunatónak adta, és jó életet szerzett neki. [92.] Fortunató igen szép volt: de a' bú és gond miatt arczáján nagy kelevények támadtak. A' Matska tehát elvitte őtet a' folyóba, és megmosta egész testét, azután pedig megnyalta, míg minden rútsága el nem enyészett.

Minekutánna Fortunato már megszépült, elvitte őtet a' Királyi palota előtt való tóhoz, és ott a' vízbe taszította. Fortunatónak kiabálására a' Királynak minden emberei öszve futottak, és őtet a' vízből kimentvén, a' palotába vitték. Fortunato nem szólhatott: de helyette a' matska így szóllott a' Királyhoz: »Felséges Úr néhány gazemberek megtudták, hogy Uram sok kintsekkel hozzád indúltt, meglepték tehát, és mindenétől megfosztván, a' vízbe taszították. – A' Király, ezt hallván, Fortunatót nagy tiszteletekkel illette, 's minekutánna szépségéért, 's ékes természetéért megkedvelte, egyetlen egy Leányát néki Feleségül adta.

A' Lakodalom után, megterheltetett tíz öszvéreket arannyal, 's elküldötte a' Menyaszszonyt Urának házába. Fortunato ekkor búsulni kezdett, mert nem volt sem háza, sem udvara: de a' matska vigasztalására tsak ugyan útnak indúltt.

Az utazáskor a' Matska mindenkor elől szaladott. Szaladása közben elő találtt egy tsoport lovagokat, 's így szóllította meg őket: »Szegény emberek, ti vígak vagytok, pedig azonnal halál fiai lesztek. Egy hatalmas Úr jön erre késéretével, az benneteket mind le fog öldöztetni. – A' Lovagok [93.] megijedtek, 's kérdezték, hogy mit tselekedjenek? – Ha kérdezik tőletek, felele a' matska, hogy kilovagjai vagytok, tsak azt feleljétek, hogy Fortunato Herczegé«.

¹⁷ *Hasznos Multságok* 1820. II. 12. sz. 91–94.

¹⁸ A szövegletes zárójelben lévő számok az eredeti közlés oldalszámai.

A' matska erre tovább szaladott, 's nagy Gulákra, 's Birka falkákra találtt. Ezeknek pásztoraikkal is szinte azt tselekedte, a' mit a' Lovagokkal, valamint minden egyebekkel, a' kiket elő talált. Midőn tehát Eliza jönne Urával, és kérdezné a' Lovagoktól, hogy kit szolgálnának: és ők azt felelnék, hogy Fortunato Herczeget; 's midőn tudakozódná a' pásztoroktól, hogy kiéi volnának a' gulák, és a' birka falkák, és ők azt válaszolnák, hogy Fortunato Herczegé, nagyon megörültt.

A' matska azon közben egy szép várhoz jött, és a' vár lakosaival, 's őrizetével is hasonló módon tselekedett. Midőn tehát Eliza Urával ottan megérkezének, és őtet, mint a' vár' aszszonyát, üdvözlőnek, nagyon megörültt a' fényes szerentsének, melyet Fortunatóval tett.

A' Vár tulajdonképpen valamelly Valentino nőtelen Hősé volt, ki nem régiben külső országra ment házasodni: de útközben meghaltt, és úgy Fortunato Ura maradt a' Várnak.

Nem sokára meghaltt Morando Király, Elizának édes Attya, és a' Nép köz akarattal Fortunatót választotta Királynak. Így a' szegény Fortunatóból hatalmas Király lett, irigy [94.] Testvérjei pedig szegények maradtak. – Példa ez a' kis okok által történt nagy szerentsének.”

Egy Erdő kerülő

Waldapfel József *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből* (1780–1830) című, 1935-ben megjelent munkájában több helyütt is tárgyalta Kultsár István tevékenységét, ezen belül a *Hasznos Mulatságok* jellegzetességeit. Ennek kapcsán tette az alábbi megjegyzését is: „A második évfolyam 7. számában egy népmesét is közölt Kultsár. Az ezt követő számokban jelent meg aztán a *köznép dallai* gyűjtésére való felszólítása.”¹⁹ Bár Kultsár István említett gyűjtési felhívását a magyar néprajz kutatástörténeti áttekintéseiben mindig számon tartotta, ismereteim szerint a *Hasznos Mulatságok* meseközléseit eddig nem vizsgálták. A Waldapfel József megjelölte helyen, a *Hasznos Mulatságok* 1818. évi első félesztendei 7. számában az *Egy Erdő Kerülő* című (*rege* műfajmegjelölésű) szöveg olvasható (a fentebbi meséhez hasonlóan forrásutalás nélkül).

Az *Egy Erdő Kerülő* című mese jelentősége több tényezőbből fakad: egyrészt abból, hogy az elsősorban Turóczi-Trostler József kutatásaiból²⁰ adatolt pár késő 18. századi szöveg után a 19. század első évtizedeiből alig ismerünk magyar nyelvű meseszöveget. Míg az 1789–1797 közötti periódusból több kéziratos mese is fennmaradt, a 19. század legkorábbi ismert magyar nyelvű meseközlései az 1829-es *Muzárion*, *Élet és Literaturá*-ban Szemere Krisztinától és Mailáth Jánostól megjelent állat- és tündérmesék. Koráb-

¹⁹ WALDAPFEL J. 1935. 237.

²⁰ TURÓCZI-TROSTLER J. 1927.; 1939.; 1943.

ban is nyilvánvaló volt már, hogy ismereteink szűkössége nem a mesekorpusz, hanem a forrásfeltárás hiányosságából eredhet.²¹

Az *Egy Erdő Kerülő* jelentőségét azonban egy másik körülmény is biztosítja: ha végigolvassuk, világossá válik, hogy rendkívül emlékeztet egy olyan mesére, amely Gaal György 1822-ben kiadott, *Mährchen der Magyaren* című mesegyűjteményében található: ez pedig a kötet második számú, *Waldhüter – Mährchen* című szövege.²² (A *Mährchen der Magyaren* címlapján éppen az ehhez a meséhez készített rézmetszet látható.²³) A *Hasznos Multságokban* közölt magyar, illetve a Bécsben négy év múlva megjelent német szövegnek már a címe is szó szerint azonos, ezen túlmenően a terjedelmi különbségtől eltekintve a szereplők, a motívumok és a cselekmény menete is oly nagymértékben megegyezik, hogy arra a következtetésre kellett jutnunk, a két szöveg közül az egyik a másik ismerete alapján jött létre.²⁴

Ez tehát azt jelenti, hogy négy évvel Gaal kötetének kiadása előtt a gyűjteményében szereplő egyik mese magyarul már megjelent. Ez nyilvánvalóan felveti azt az alapvető kérdést, hogy milyen kapcsolat lehetett az 1818-as magyar és az 1822-es német szöveg között. Ezt, a Gaal-filológia jelenlegi állapotára való tekintettel, figyelembe véve, hogy a kéziratos Gaal-hagyaték német és magyar nyelvű szövegeinek azonosítása eddig csak részlegesen történt meg,²⁵ nem tudom megválaszolni. E közlés csupán adalékokat szolgáltathat Gaal György mesegyűjteményének régóta várt monografikus feldolgozásához. A legegyszerűbb feltevések: vagy Gaal Györgytől jutott el a szöveg Kultsárig, vagy fordítva, Gaal a *Hasznos Multságokban* leközölt szöveget némi módosításokkal átvette gyűjteményébe, illetve az is lehetséges (tudván, hogy Gaal magyarországi íróbarátaival is levelezett mese- és mondaszüzséket kérve tőlük), hogy Kultsárhoz és Gaalhoz is ugyanabból a forrásból juthatott el a mese. Egyébként a *Waldhüter*-mesének az *Egy Erdő kerülő* az egyetlen (eddig ismert) publikált magyar változata, ugyanis az 1857–1860 között kiadott magyar nyelvű Gaal-mesegyűjteménybe a kéziratos hagyatékot (illetve annak egy részét) sajtó alá rendező Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc ezt a mesét nem vette

²¹ GULYÁS J. 2007. 158–171.

²² GAAL, G. 1822. 25–52. Csak részlegesen tipizálható mese, A *Magyar Népmesekatalógus* a 314A (A vitéz juhászlegény) típushoz rendelte, „a cselekménytípus különféle motívumkonglomerátumokban” megjegyzéssel. MNK 2. 114–116.

²³ DOMOKOS M. 2007. 335–336. (a címlap-kép újraközlésével)

²⁴ Főbb eltérések a magyar és a német szöveg között: az apa visszatérését fiaihoz a német szöveg kidolgozottabban adja; a legkisebbik fiú a német nyelvű változatban nem szerencsés, hanem lusta; Gaal változatában a király fivére is férjhez kívánja adni kilenc lányát, így a mese végén a 12 fivér mind hitvesre talál.

²⁵ Voigt Vilmos mintegy 20 német nyelvű mese- és mondakézirat címét, valamint a kéziratokon található megjegyzéseket (datálás, szövegek minősítése) közölte. VOIGT V. 1997. A Gaal-hagyatékra vonatkozó forrásokat közölte NAGY I. 2000. Gaal György kéziratos hagyatékáról a legutóbbi és eddig legteljesebb forrásbemutató és áttekintés: DOMOKOS M. 2005. (A tanulmányban a korábbi kutatási eredmények és a szakirodalom is megtalálható.)

fel.²⁶ (Lehetséges, hogy azért, mert nem tartották elég jónak, lehetséges, hogy azért, mert a szövegnek nem volt magyar kézírata, vagy pedig azért, mert alapjában véve nem az 1822-es kötet újra kiadására törekedtek, hanem arra, hogy minél több, korábban publikálatlan mesét tudjanak közzétenni.)

Egy Erdő kerülő (Rege)²⁷

[49.] „A' Tátrának sűrű Fenyvesi közt lakott valaha egy Erdő kerülő feleségével együtt, 's meglegedve éldégtél a' vadakból, mellyeket naponként lenyilazott. Harmadik évében együtt lakásoknak a' Feleség teherbe esett, 's rendes időre el jöttek vajúdjó fájdalmai is. A' Férj hirtelen bábát hívott a' legközelebb való helységből, 's Istenre bízván a' két Aszszonyt, kiment vadászatra. Alig ment ki kunyhójából, azonnal eljött a' szülés ideje, 's szült az Aszszony tizenkét ép, 's egészséges gyermekeket, kiket a' Bába rendesen megtisztogatván lerakott karikában a' kunnyó közepén. A' gondatlan Vadász haza érkezvén estve felé annyira meghökkent az égnek bőv áldásán, hogy azonnal lerogyott a' küszöbnél, vissza szaladt kábúlt fővel az erdőnek sűrűjébe, 's oda hagyta kunyhóját, Feleségét, 's gyermekit örökre.

A' szerentsétlen Anya ilyen állapotjában egyedül a' bábának esdeklett, hogy míg beteg ágyából fel nem kelhet, maradna mellette [50.]: a' mit ez meg is tselekedett. Ekkor tegzet, 's nyilat vett kezébe, 's minden nap annyi vadat hordott haza, a' mennyi neki tizen harmad magával elég volt. Így táplálta, 's nevelte gyermekit egészen 15 esztendő korokig, melly idő alatt a' gyermekek ezen élet módba belé tanultak magok is. Még nem érték el a' 16 esztendőt, midőn kedves anyjoktól megfosztatván, magokra maradtak. De azért el nem oszlott a' Társaság, melly a' legszebb atyafisággal kaptsoltatott egyűvé, úgy, hogy mindeniknek haszna, 's keresete közös volna mindenikkel, mint addig, míg nem végre, minek utána tébolygó kábúlt atyjokat is, hogy azt észére hozhatnák, 's magok közt tartanák, bizonyos fortéllyal kezökre kerítvén, hirtelen halála után el temették volna, kinek kinek más meg más mesterségre való hajlandósága jobban kifejtődnék. Meghatározatot azért azon nap, mellyen a' társaságnak megkellett oszlani, de a' mellynek megszentelésére az eltemetett Atyának sirja felett öszve gyülekezhvén örök atyafiságot, 's szeretetet ígértek egymásnak. Ezután kiki más útát vett.

Az utolsó szülött, ki a' vadászásban, mint egyéb dolgában mindég szerentsés volt, nem akarta magát semmi terhes mesterségre adni, azon reménységgel, hogy a' szerentse őtet kéretlen is fel keresné. Ment azért minden bizonyos cél nélkül, a' merre az út vezette. Útjában egy nyulat le nyilazván, bé tért egy vendég fogadóba, 's által adta [51.] azt a' Gazdának, hogy neki azért bort adna. A' gazda örömet fogadta az ifiú embert, 's adott neki

²⁶ KAZINCZY G. – TOLDY F. 1857–1860.

²⁷ *Hasznos Mulatságok* 1818. I. 7. sz. 49–55.

enni, és inni, a' mennyi kellett. Kevés időre, a' mint megszállott a' vendég fogadóba, többen is érkeztek, kik egy fontos újságot kezdettek elő beszélni. Az újság abból állott, hogy, a' Királynak sertés nyájai mind igen nagy veszedelemben volnának, mert valamennyi kondás megyen hozzájuk, mind elvész, úgy hogy már többé senki sem akarná magát reá adni a' szolgálatra. A' gazda kívánczozott volna a' Királyon segíteni, hogy annak merész ifjú embert küldhetne szolgálatjába; mellyért meg kérde az ifjú embert, ha nem adná e' magát ezen dologra? Az ifjú nem tudott semmi nagy veszedelmet gondolni, mellyért egyszerre megígérte magát. A' Gazda el küldé őtet azonnal a' Királyhoz, kíról ez az előtt semmit sem tudott. Ez az ifiat nagyon szívesen fogadta, és egész esztendei fizetést, 's egyéb' jótéteményt ígére neki, ha tsak az első napot ki tölthetné is. Az ifjú hozzá készült az úthoz, 's kihajtotta nyáját egy kies völgybe, a' hová az annak előtte is járni szokott. Már el múlt a' nap egész tsendességben, minden veszedelem nélkül, úgy hogy már az éj is bé következvén egész bátorsággal lefekütt egy dombon nyája mellett, 's elalutt édesen. De hirtelen felébredtt álmából kevés időre, egy különös jeleneten, a' mit még az előtt soha sem látott. A' nyájnak legidősebb kanja megállván előtte, megbiztatá őt »Ne félj, úgy mondván semmit; mert megtanítlak téged [52.] hogyan kerülhesd el a' veszedelmet. Ha bennünket holnap haza hajtasz, kérj a' Királytól egy egész kenyeret, 's egy kulats bort. Ez téged meg fog menteni, ha magad helyett azon sárkánynak ajándékozándod, melly a' te életedre leselkedik: mivel ha az a' kenyeret megeszi, 's a' bort megiszszá, el fog aludni, midőn neki könnyen nyakát szegheted. Az ifjú megköszönte a' kannak, 's követte a' tanácsot. A' Király, a' mint a' nyáj épségben haza ment, eltsudálkozott, 's teljesíté mind, a' mit az ifiúnak ígért. Az ifjú ismét ki ment a' legelőre, hol a' Kan őtet hátára vévén el vitte egy erdőbe, 's le tette egy Tserfa alá. Itt várta ő a' borzasztó sárkányt, melly meg is jelent kevés időre, tátott szájjal, mintha az ifiat egyszerre akarná elnyelni. De az ifjú egész serénységgel elejébe tette a' kenyeret, 's a' bort; midőn a' sárkány tsak hamar megrészegedve elalutt. Ekkor a' mi Vitézünk elővette kését, 's a' sárkány fejét el vágta. Egy réz külts esett ki a' sárkány torkából, mellyet az ifjú magához vévén ment egyenesen arra, a' honnan a' sárkány fel jött. Itt véletlenül megtekinte egy pompás Várat, mellynek kapuja bé volt zárva. A' réz külts azt könnyen felnyitotta, midőn szobákról szobákra menvén, egy asztalon valami arany övet talált, mellyet leütvén az asztalhoz történetből, azonnal megjelenék neki egy ifjú sárkány parantsolatjára, melly őtet az egész várban meghordozta. A' vár egészen rézből volt, 's bútiorai [53.] mindenféle drága portékákból. A' Kertben egy szép rósát leszakasztott, mellyet sapkájához szúrván, ki ment a' Várból, 's bé zárta annak kapuját a' réz kúlttsal. Ezután nyáját haza hajtotta rendesen a' Király Udvarába. A' Királynak legkissebb leánya meglátta a' rósát, 's el kérte azt a' kondástól. A' Király bámúlt az ifiúnak bátorságán, de szerentséjét nem tudta. Más nap ismét kihajtotta nyáját a' kondás, kinek az öreg kan ismét elejébe állván, így szólla: Még nem vagy túl minden veszedelmen; mivel még két nagy sárkányt kell meggyőznöd, mellyért ugyan azt kell tselekedned ezekkel is, a' mit az elsővel tettél. Az ifjú követte a' tanácsot, 's másik nap megnyerte az ezüst Várat, harmadik nap az arany Várat, mellyeknek kertjeikből ismét egy egy rósát szakasztván, által adá azokat a' legkissebb Herczeg Aszszonyinak.

Ezen időben épen egy ünnepet rendele a' Király három leányinak férjhez adásokra, kiknek neveiket egy egy arany almára bé metszetvén, felfüggeszté azokat egy magas fára, hogy a' ki lántsájával letsapná valamelyiket, azé lenne a' Herczeg Aszszony, kinek neve az arany almán vagyon. A' kondásnak ezt tudtára adta a' legifibb Herczeg Aszszony, de ő azért, mintha az nem is illetné őtet, ki hajtá nyáját majd pedig bé menvén a' réz várba parantsolá a' sárkánynak, hogy neki a' legszebb ruhát, 's legvirgonczabb lovat készítné fel. Már a' Fejedelmek [54.] mind ott künn voltak a' rendelt helyen, midőn az ismétletlen Hős megjelenik, 's ragyogó fényével mindent tiszteletre bír. Első próbát engedett neki a' Király, de ő az utólsót választá. Mások el nyargaltak az arany almák alatt, de még tsak egyik sem érte el azokat. Akkor az idegen neki vágat villám lován, 's fel tsap lántsájával az almákhoz, mellyekből egyik a' sinórral együtt fegyverén maradt. De ő avval el nyargalt, úgy hogy lehetetlen volt béérni bár mi sebes lovagoknak is. A' Király elbámúlt az egész jeleneten, mellyért a' következő napot is kinevezte ugyan ezen célra. Akkor a' Kondás az ezüst-várból öltözködöt, mellyért még nagyobb volt fénye, mint tegnap, úgy hogy a' tegnapinak el nem ismértetnék, 's alája vágatván a' két arany almának, egyiket ismét leüté lántsájával, 's elnyargalt vele. A' harmadik napon kelle elválni a' dolognak, úgymond a' Király, mellyért ismét próbát teszünk. Most már az arany vár pompájában érkezett meg az idegen Hős, midőn a' harmadik almával is eltűnt. – Oda volt a' Herczeg Aszszonyoknak minden reménységök. Az alatt már három nap nem fizetett a' Király semmit is a' Kondásnak, mellyért ő ezen szín alatt bémegyen a' Királyhoz, ki nagyon megütközött rajta, hogy előtte sapkáját sem venné le fejéről. Megbotlott ebben az udvartalanságban a' nagyobbik Herczeg Aszszony is, úgy hogy egész hevességgel letsapá a' sapkát a' Kondás fejéről. De mi nagy volt a' bámulás, midőn mind a' három [55.] aranyalma kihúlt a' sapkából! Vagyon tehát jussom, úgymond a' Kondás, hogy a' három Herczeg Aszszony közül válaszszak, ha mind a' hármat elnyertem. A' Király megegyezett benne, a' legifibb leányka pedig örömmel nyújtotta neki kezét."

A' háláados Állatok

A *Hasznos Mulatságokban* 1822-ben is megjelent egy olyan mese (két részletben, a II. félesztendő 3. és 5. számában), amely Gaal György gyűjteményéhez kapcsolható, ez esetben azonban már a közlés feltűntette, hogy a szöveg kivonatos átvétele (és fordítása) az abban az évben kiadott *Mährchen der Magyaren* egyik meséjének. A' háláados Állatok című szöveg mellett ugyanis nemcsak a szokott műfaji megjelölés szerepelt, hanem a forrás azonosítása is megtörtént: „Kivonása egy Nép Regének, Gaalnak ezen Című Könyvéből: »Märchen der Magyaren.«”²⁸ A szóbanforgó néprege az 1822-es

²⁸ Mint látható, a korabeli műfaji-terminológiai bizonytalanságokat jelezve a *mese* és a *nép rege*

német nyelvű kötet nyolcadik számú meséje, *Die dankbaren Thiere* címmel.²⁹ A *Magyar Népmesekatalógus* besorolása szerint a szöveg a *Hálás állatok* (AaTh 554) illetve az *Igazság és Hamisság* mese (AaTh 613) kombinációjával írható le.³⁰ Gaal György 1857 és 1860 között három kötetben kiadott magyar nyelvű mesegyűjteményébe ez a mese sem került be.

A *Hasznos Mulatságok* talán azért ezt a szöveget közölte, mert német nyelvű gyűjteményéhez írott előszavában Gaal ezt a mesét külön is megemlíttette,³¹ ugyanis véleménye szerint a *Die dankbaren Thiere* tükrözi leginkább azt az elbeszélői stílust, amelyet a mesék kiadása során követni kívánt.

*A' háláadatos Állatok. (Mese). (Kivonása egy Nép Regének, Gaalnak ezen Czimű Könyvéből: „Märchen der Magyaren.”)*³²

[21.] „Egykor volt egy Ember, és egy Aszszony. Ezeknek volt három fia. De ők olly szegények voltak, hogy magokat sem táplálhatták, azért fiaikat szárnyokra botsájtották. A' legifjabbik, kinek Ferkó volt a' neve, igen szép fiú volt, 's ezért ötet [22.] Testvérei gyűlöltek, mert azt vélték, hogy a' miatt hamarább felfogja találni szerentsjét, mint ők. Mikor egykor Ferkó édes álomba merült, az ő Testvérei megették kenyerét, mert azt akarták, hogy éhen vesszen el. Ferkó felébredett, 's mivel kenyerét nem találta, Bátyyaitól kért: de ők egy falatot sem adtak neki. A' sok koplalást nem tűrhetvén, könnyes szemekkel kérte ismét Bátyyait egy kis kenyérért, akkor azt mondá az egyik néki: »Ha bal szemedet kihagyod szúrni, és bal lábadat el törni, kapsz kenyeret.« Ferkó el kezdett sírni, de az éhség annyira kinozta hogy Bátyyainak kegyetlen akaratjokra reá állott, tsak hogy egy falat kenyeret kaphasson. A' parányi szelet nem soká tartott, Ferkó újra kegyetlen Bátyyainak irgalmaságához folyamodott. Ekkor ők az ő jobb szemét, és jobb lábát kérték. 'S minekutánna Ferkó mind a' két szeme világát, és mind a' két lábát nékik feláldozta, még egy falat kenyeret oda vetettek neki, 's ott hagyták vérében fetrengve. Ferkó vére, és könnye között

terminus itt egymás szinonimájaként jelennek meg. Gaal gyűjteményére, meséire a *Hasznos Mulatságok* egy későbbi számában is történt utalás, az *Enigma, vagy is Mese* című cikk a *mese* szó korabeli jelentéseit felsorolva hivatkozik Gaal György kötetére: „A' Szófia Beszédek, vagy is a' köz nép száján forgó költött történetek. Illyenekett szedett össze 's német nyelven ki is adott Gál Úr, mint a' Magyaroknál ismért köz népi meséket.” *Hasznos Mulatságok* 1822. II. 19. sz. 145–147. – A teljes cikket lásd kötetünkben *A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között* című dolgozatban.

²⁹ GAAL, G. 1822. 175–194.

³⁰ MNK 2. 328.

³¹ GAAL, G. 1822. VII.

³² *Hasznos Mulatságok* 1822. II. 3. sz. 21–24.

egy dombra mászott, hol egy Vesztő helynek keresztfái állottak. Nem soká vala még ott, midőn azokra két Varjú szállt; 's az egyik így szólla a' másikhoz: »Mi újságot hallottál a' Vidéken? A' másik így felele: Óh! Ha némelly Ember fia azt tudná, a' mit én tudok, boldog lehetne. Itt alatt van egy tó, a' ki abban megfürdik ép, és egészséges [23.] lesz, ha már a' halál torkában volt volna is. És a' ki szemét ezen tetőnek harmatával megáztatja, annak olly éles szeme lesz, mint a' Sasnak, ha mindjárt vakon született volna is. A' Varjúk el repültek, 's Ferkó bámulva gondolkodott az ő szavaikról. Nem sokára estve lett, 's Ferkó az ezüst harmatnak tsepjeivel kimosta világtalan szemeit, 's azonnal olly éles szemei lettek mint a' Sasnak. Ezután lemászott a' völgybe, 's a' tóba mártotta vérző béna tagjait, és azonnal ép és egészséges lett, és minden kínszenvedéseit el felejtette. Minekutánna az égnek megköszönte volna jó téteményét, tele merítette korsóját a' tó vizével, és útnak indult. Nem sokára egy sánta nyomorúlt Farkasra talált. Ferkó megszánta a' szegény állatot, 's bekente a' tsuda vízzel béna tagját, 's a' Farkas ép és egészséges lett. A' Farkas tovább ügetett: de megfogadta Ferkónak, hogy bajában megfogja hálálni jótéteményét. Ferkó még egy béna Egeret, és egy Anya-méhet is meggyógyított, mellynek szárnyai ketté valának szakasztva. Mind a' kettő néki háladatosságát ígérte. Sok bolygás után egy Királyi Kastélyba ért, a' hol is szolgálatját a' Királynak ajánlani akarta. De mi nagyon megütközött, midőn az udvarban két ellenséges Testvéreit meglátta, a' kik szemeit kiszúrták, és lábait kegyetlenül el törték. A' Gonosz Testvérek is megijedtek, mert féltek, hogy Ferkó őket feladja, 's a' Király őket [24.] felakasztatja. Még jobban megharagudtak pedig reá, midőn észrevénnek, hogy a' Királynak egyetlen egy Leánya az ő szépségén egészen el-bámul. Azonnal el mentek tehát a' Királyhoz, és azt mondták neki, hogy ők azon idegent, a' ki néki szolgálattját ajánlja igen jól ismerik, hogy az egy gonosz Búbajos, és Leány-rabló. »A' Király maga elejébe hivatá, és így szólla hozzá: Tudom hogy te egy gonosz Búbajos és Leányrabló vagy. Megérdemelnéd, hogy azonnal el venném életedet. De én tsak három dologra kárhoztatlak, ha azokat végbe nem viszed, felakasztatlak. Az első abból álljon: Építs nekem egy nap alatt olly várat, melly ékesebb legyen, mint mostani Királyi váram, ha ezt nem tselekszed veszz el«. Ferkó a' szabadra ment, 's a' kétségbeeséssel küszködött. Midőn legjobban szomorkodott az Anya-méh, mellynek szárnyait meggyógyította, vállára szállt, 's igen résztvevő szavakkal baját kérdezé? »Ferkó el panaszkodta néki baját, 's az Anya-méh így szólla hozzá: »Légy nyugton, és ne szomorkodj«.

(Folytatása következik)."

*A' hálaadatos Állatok Meséjének Folytatása, 's vége.*³³

[34.] „Az Anya-méh el repült, Ferkó pedig a' pázsitra terült: de alig hasadott a' hajnal, az Anya-méh a' gyönyörű Királyi várat néki egy hegytetőn megmutatta. Födele bibor rózsákból; ablakai fehér Liliomokból; falai tarka szegfűkből, gerendái violákból, kapui tulipányokból, és nárczissusokból; tornyai napraforgó virágból voltak; körülötte pedig millió és millió hyázcintus és más szép virágok nyilottak. Ferkó felvezette a' Királyt a' tsuda várba egész udvarával, a' bálulás el fogta mindeneknek sziveit: de leginkább a' Királynak Kisaszszonya merült el a' szépséges szép vár szemlélésében, 's Ferkó az ő egész szívét megnyerte. Ekkor irigy Battyai, arra unszolták a' Királyt, hogy hordatna vele össze egy nap minden gabonát, melly a' Királyi vár határában volt; 's ha nem, vesztene el életét. A' Király jóvá hagyá a' Gonosz tanátsot, 's Ferkó ismét a' szabadra ment, megtelve szomorúsággal. Ekkor a' háládatos egér hozzá jött, 's minekutánna megvigasztalta volna, a' Tartománynak minden egereit össze hívta, és egy halomra [35.] hordotta a' Királyi vár határában lévő Gabonát. Minekutánna másodszori próbáját is kiállotta volna, a' Gonosz Testvérek azt tanátslák a' Királynak, hogy hajtáná vele egy nap össze a' Tartománynak minden Farkasait, 's ha végbe nem vihetné, vesztene el életét. A' Király jóvá hagyta tanátsokat, 's Ferkó ismét a' szabadra ment meg telve szomorú gondolatokkal. Ekkor a' háládatos Farkas hozzá jött, 's minekutánna megértette baját, el ment, és össze hajtotta egy éjjel a' Tartománynak minden farkasait. Midőn egy tsoporton voltak, Ferkó a' Királyt, az ő Testvéreit, és minden Udvari Népet kihivott a' telekre, 's elejökbe hajtotta a' Farkasokat. A' Király és az ő Népe megijedett a' sok vadállattól, és el akart szaladni előlök: de a' Farkasok, a' meggyógyított Farkastól vezéreltetvén, rájuk rohantak, 's a' Királyt, Ferkónak irigy szívű testvéreivel, és minden Udvari Népével össze szaggattak. Ferkó vissza tért, 's a' Királynak egyetlen egy Leányát, a' ki őtet kedvelte, feleségül vette, 's véle a' Királyi széken számos esztendőig boldogul uralkodott.”

HIVATKOZÁSOK

BOTTIGHEIMER, Ruth B.

2002 *Fairy Godfather. Straparola, Venice, and the Fairy Tale Tradition*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

DOMOKOS Mariann

2005 Gaal György mesegyűjteménye. (Kiadott és kéziratban maradt mesék a 19. századból.) *Palimpszeszt XXIV*.

http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/03.html

³³ *Hasznos Multságok* 1822. II. 5. sz. 34–35.

2007 Adalékok a népmese és a meseillusztráció 19. századi kapcsolatához. In *Folklór és vizuális kultúra*. Szerk. Szemerényi Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 329–362.

FÁBRI Anna

1987 *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779–1848*. Budapest, Magvető.

FERENCZY József

1887 *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*. Budapest, Lauffer Vilmos.

GAAL, Georg von

1822 *Märchen der Magyaren*. Bearbeitet und herausgegeben von -. Wien, Druck und Verlag von J. B. Wallishausser.

GULYÁS Judit

2006 A történetek történetiségéről. (Ruth B. Bottigheimer: Fairy Godfather. Straparola, Venice, and the Fairy Tale Tradition.) *Tabula IX*. 114–123.

2007 A 19. századi magyar meseanyag kutatásának eredményei, problémái és lehetőségei: népmese és irodalmi mese. In *A meseszöveg változatai. Mesemondók, mesegyűjtők és meseírók*. (Második, átszerkesztett kiadás.) Szerk. Bálint Péter. Debrecen, Didakt, 158–197.

KAZINCZY GÁBOR – TOLDY FERENC (s. a. r.)

1857–1860 *Gaal György magyar népmesegyűjteménye*. I–III. Pest, Pfeifer Ferdinánd.

KOVÁCS Ágnes

1977 Csizmás kandúr. *Magyar Néprajzi Lexikon*. I. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 523.

KÓKAY György

1979 A Hazai Tudósítások és a pesti magyar hírlapirodalom kibontakozása. In *A magyar sajtó története*. I. 1705–1848. Szerk. Kókay György. Budapest, Akadémiai, 247–254.

KÖHLER-ZÜLCH, Ines

1993 Kater, der gestiefelte. In *Enzyklopädie des Märchens*. Band 7. Hrsg. Kurt Ranke. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1069–1083.

MNK 2

1988 *Magyar Népmesekatalógus 2. A magyar tündérmesék típusai*. Szerk. Dömötör Ákos. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

NAGY Ilona

2000 Adalékok Gaál György kéziratgyűjteményének sorsához. In *Folklorisztika 2000-ben*. I. Szerk. Balázs Géza et al. Budapest, ELTE BTK, 66–75.

2007 A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In *Ethno-Lore XXIV*. Szerk. Berta Péter – Vargyas Gábor. Budapest, MTA NKI, 3–50.

RUBINI, Luisa

2007 Straparola, Giovan Francesco. In *Enzyklopädie des Märchens*. Band 12. Hrsg. Rolf Wilhelm Brednich. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1360–1369.

TURÓCZI-TROSTLER József

- 1927 Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában. (A racionalizmus és az irracionálisizmus küzdelméhez.) *Magyar Nyelvőr* LVI. 6–12, 42–47, 79–87, 101–109, 142–149.
- 1939 A mese felfedezése és a magyar mese. In *Kegyességre serkentő, szíveket vídámító, elmét mulattató Históriák és Mesés Fabulák, melyeket iminnen amonnan válogatva egybeszedegedett s mind hasznos időtöltésre s mind épületes tanuságra újonnan ki-bocsájtott Turóczi-Trostler József*. Gyomán, Nyomtatott Kner Izidor betűivel, 55–98.
- 1943 Tárgytörténet, mesetörténet, stílustörténet. *Országos Néptanulmányi Egyesület Évkönyve*. Budapest.

UTHER, Hans-Jörg

- 2004 *The types of international folktales. A classification and bibliography. Part 1.* Helsinki, Suomalaisen Tiedeakademia. (FFC 284.)

VARGHA Katalin

- 2008 Reformkori találós kérdések a *Hasznos Multságokban*. In *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Szerk. Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 162–171.

VOIGT Vilmos

- 1997 Gaal György. In *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében. Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára*. Szerk. Csoma Zsigmond – Gráfik Imre. Szombathely, Vas Megye Önkormányzata, 205–216.

WALDAPFEL József

- 1935 *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830)*. Budapest, MTA.

ZIPES, Jack

- 1997 Of Cats and Men: Framing the Civilizing Discourse of the Fairy Tale. In *Out of the Woods. The Origin of the Literary Fairy Tale in Italy and France*. Ed. by Nancy L. Canepa. Detroit, Wayne State University Press, 176–193.

Szemere Krisztina arcképei és Kazinczy Ferenc levele Szemere Krisztina haláláról

GULYÁS JUDIT

1829-ben Szemere Pál az általa szerkesztett *Muzáron*, *Élet és Literatura* című irodalomelméleti-kritikai évkönyv részeként egy olyan emlékszámot jelentetett meg, amely felesége, az előző évben, 36 évesen váratlanul elhunyt Szemere Krisztina (1792–1828) műveiből válogatott. Ez a közlés azért tart számot a folklorisztika érdeklődésére, mert ebben két olyan állatmese is található,¹ amelyek az adott mesetípusok legkorábbi lejegyzett magyar variánsai. Emellett ugyancsak az 1829-es *Muzáron*ban az elbeszélő műfajokkal való kísérlet jegyében Szemere Krisztina neve (helyesebben szerzői neve: Vilma) alatt látott napvilágot a *Rózika* című tündérmese is, amely – Kazinczy magyarázata szerint – az irodalmi műfajként értelmezett „pór rege” poétikai lehetőségeit kívánta bemutatni magyar nyelven. A *Muzáron*ban megjelent, magyar viszonylatban korai meseközlések és ezek korabeli fogadtatásának vizsgálata² mellett korábban kísérletet tettem Szemere Krisztina életrajzának felvázolására is.³ Az alábbiakban az ezen életrajzi vázlat elkészülte után talált biográfiai adatokat szeretném közzétenni.

Szemere Krisztina arcképei

Szemere Krisztina két arcképét a *Huba vére Szemere* című, 1910-ben kiadott kötet adta közre.⁴ A hatalmas, reprezentatív album a Szemere-nemzetség történetét és nevezete-

¹ A' Farkas Nemzetség (AaTh 210), Tyúkom-búkom (AaTh 20C).

² GULYÁS J. 2006.

³ GULYÁS J. 2005.

⁴ Bár a kötet expliciten nem tünteti fel, mégis meglehetősen nyilvánvaló, hogy a Szemere-album ötlete, valamint az összeállítás és a megjelentetés költségeinek anyagi fedezete a századforduló legendás alakjától, a milliomos Szemere Miklóstól (1856–1919) származhatott. Ezt több körülmény támasztja alá, így az, hogy a kötet elé írt, „ifjú véreinek” szóló ajánlást Szemere Miklós jegyzi; az album második része Szemere Miklós műgyűjteményének darabjaiból közöl válogatást (és számos kép tanúskodik Szemere Miklós közismert, lóverseny- és agársport iránti elkötelezettségéről is), valamint az a tölgyfaként ábrázolt, színezett Szemere-családfa, amelynek törzse Huba herceget (Dux Huba), míg az ellentétes póluson, a fa legfelső levele Szemere Miklóst jelképezi. Köztudott,

sebb alakjait mutatja be, természetesen mindvégig nagy hangsúlyt fektetve a családi eredetmondára, amely szerint a nemzetség alapítója, ősatyja a honfoglaló Huba vezér volt.⁵

A kötet első felét kitevő tanulmányok között a Szemere-család tagjait ábrázoló portrék találhatók. A legelső tábla egy Szemere Krisztináról készített, igen figyelemreméltó képet mutat, az alábbi szöveggel: „SZEMERE KRISZTINA költőnő (KÉPLAKY VILMA név alatt) a nyelvújítás korában. Mint menyasszony.” (1. kép.)

Szemere Krisztina jegyessége az 1813–1814. évre esett, eszerint a festmény ezidőtájt készülhetett; ekkor Szemere Krisztina 21–22 éves lehetett. Távoli rokona, Szemere Pál 1813. augusztus 19-én jegyezte el, házasságkötésükre 1814. február 25-én került sor, a lakodalmat 1814. május 15-én tartották.⁶ Az 1813/1814 körüli datálást megerősíti az empire szabású öltözet is. Az album emellett még egy képet közöl Szemere Krisztináról (5. tábla), melynél a képaláírás a fentivel a „mint menyasszony” kitétel kivételével megegyezik. (2. kép.) Egyik kép esetében sincs feltüntetve, hogy az eredeti művet hol őrizték, kinek a tulajdonában volt. Az első kép bal alsó sarkában AK szignó látható.

Kazinczy Ferenc levele Szemere Krisztina haláláról

Szemere Krisztina 1828. március 26-án bekövetkezett haláláról az eddig ismert egyetlen beszámoló Bay Györgytől származott, aki 1828. április 14-én kelt levelében a Szemere-házaspár egyik legbizalmasabb barátját, Kölcsey Ferencet tudósította a tragikus hírről.⁷ A Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi azt a – tudomásom szerint eddig publikálatlan – levelet,⁸ amelyben Kazinczy Ferenc tudatta a Lasztócon élő özvegy Szemere Lászlóné Vatay Krisztinával lánya halálhírét.⁹ A levél Szemere Krisztina halálának napján kelt. Bay Györggyel ellentétben Kazinczy közvetlen tanúja volt a betegség lefolyásának és Szemere Krisztina halálának, mivel ekkor éppen Szemere Páléknál lakott Pesten (Szemerének Pécelen volt birtoka, de vármegyei tisztviselőként Pesten is volt szállása).

hogy a titokzatos, „különc” Szemere Miklós alakja több Krúdy-műben is feltűnik; Kellér Andor regényének is ő a főszereplője. KELLÉR A. 1941.

⁵ A Szemere-család e származtatása egyébként közismert volt; Szemere Krisztinára például Kazinczy Ferenc is „Huba Herczeg unokája”-ként utalt egyik levelében, s Arany János is így kezdte és zárta Szemere Krisztina fivéréhez, Szemere Miklóshoz (1802–1881) írott verses levelét 1857-ben: „Barátom Szemere de genere Huba, / Hallom, hogy Pesten ülsz egy hitvány oduba; [...] // Soká élj Szemere, mint nagyapád Huba.” Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak. Széphalom, 1815. jún. 17. *KazLev* XII. 539.; ARANY J. 2003. 357, 358.

⁶ GULYÁS J. 2005. 201–220.

⁷ Bay György Kölcsey Ferenchez. Surány, 1828. április 14. KÖLCSEY F. 2007. 257.

⁸ Köszönöm Czifra Mariann szíves felvilágosítását.

⁹ Jelzet: PIM Kézirattár, V. 4835.

1. kép. Szemere Krisztina költőnő (Képlaky Vilma név alatt) a nyelvújítás korában. Mint menyasszony.

2. kép. Szemere Krisztina költőnő

Kazinczy Szemere Pálnak atyai mestere volt, és igen jól ismerte Szemere Krisztinát (házasságkötésükben ő maga is jelentékeny szerepet játszott), valamint Szemere Krisztina szüleit és testvéreit is; a Szemere-család – Széphalomhoz közel eső – lasztóci kúriájában maga is több ízben megfordult.

[Címzés:] „à Madame

Madame de Szemere, née de Vatay. à Lasztócz.

Különös tiszteletű Drága Jó Asszonyom,
kedves Asszonyom Húgom,

Én szomorú hír hozója vagyok, de kérem Asszonyom Húgomat alázatosan, hogy azt fogadja nyugodalmas lélekkel, bár fájdalommal. – A' mi kedves Kriskánk ma Martz. 26dikán szeredán, reggeli 6 órakor megholt. Nyavalyájának története az, melyet itt közlök:

József napján, maga mellé vevén Emíl fiamat és ennek inasát, kiment Péczelre, midőn sem maga nem vette észre, sem mi meg nem sejdíthettük, hogy a' nyavalya már benne legyen. Általánosan a' hidegben csőtörtökön visszajött, 's akkor éjjel kilelte a' hideg. Pál Uram Öcsém azonnal előszóllítá Doctor Forgó Urat, kinek szolgálatjával mind a' szegény Megholt, mind Uram Öcsém Pál mindég éltek, 's Dr. Forgó Cúra alá fogá a' beteget. Szombaton reggel frízli mutatá magát a' testen, de a' beteg csendes volt. Sem enni, sem aludni nem tudott. A' frízli, ha tudniillik az Auszschlág igazán az volt, eltűne; csak a' kezein lehete még látni jeleit. Az Orvos rendelése szerint a' szoba mindég nagyon be vala fűtve, úgy hogy Uram Öcsém a' szobában meg nem maradhatott, hanem a' nagyobb szomszéd szobába vette-által magát, hol én is hállok. Tegnap este haza jővén én a' Városból, Uram Öcsémet szörnyű mély bánatba süllyedve találtam. Alig felelt kérdésimre. Békét hagyván tehát a' vigasztalásnak, mely a' szenvedő szívnél csak ingerlés, mind ketten lefekvénk, és mint-hogy Pali már harmad nap olta virrasztott a' kedves beteg körül, én pedig betegségem olta nagyon el vagyok gyengülve, mind ketten hamar és mélyen elalúdtunk. Én reggeli négy órakor felébredtem, 's nyűszörgést hallván a' szomszéd szobában, Emílt beküldöttem, megtekinteni, hogy a' mi kedves betegünk, ki Emílt anyai kegyességgel szerette, mint van. Pali azalatt felébrede, bément hozzá, 's elijedvén hogy szavaira semmi feleletet nem kap, öltözött, 's ment az Orvosért. Öt órakor a' Doctor Palival együtt jött, 's vezikatóriát akara felrakni. Emíl futott a' Patikába, 's hozta az orvosságot. Azonban én csak hallám, hogy a' Doktor ezt kiáltozza: Szörnyűség. – Pali mint a' megbódult, fel 's alá jára a' szobában, 's nyögött. Muslainé jött, előszóllítva általunk, 's a' Doctor dörzsölte a' beteget. De végre kijött, 's jelentette, hogy a' beteg megholt. – Én azonnal szaladtam Bártfaihoz, Vitkoviczhoz, Fáy Andrásához, a' Mocsáry Antal Ur Kisasszonyaihoz, 's megkértem Kulcsár Istvánt, hogy a' mi kedves Megholtunk felől tégyen tiszteletes jelentést Ujságleveleiben, minthogy az ezt ritka 's inkább férfit illető elméje 's nagy lelki tehetségei által is érdemlette, melyet Kulcsár meg is ígért. Vitkovics és Fáy kimentek Pestről, de Bártfay jött, és abban volt segédjére

Palinak, hogy ezüstjét 's pretiosumjait, papirosait a' Pali gyűrűjével elpecsételte. – Ma dél után 4 órakor felbontják a' testet, és ma ma éjszaka kiviszik Péczelre.

Ezen híreimhez teszem azt, a' mit Dr. Forgó írva hagyott az asztalon: Spect. ac Praenobilis Dna Christina nata Szemere, Splis ac Perill. Dni Pauli Szemere Conthoralis, e febr. exanthematica rubeolosa die 26. Marz 1828. mane ante horam 5tam repente expiravit, anno aetatis 36. Dr. Forgó.¹⁰

A' szegény Pali sír, nyög, és úgy van, mint a' kit lel a' hideg. Iszonyu csapás rá, iszonyú kedves Asszonyom Húgomra, ki már második kedves leányát veszti így. Az Isten vígasztalja kedves Assz. Hugomat, és az a' gondolat, hogy kedves veje úgy viseli a' csapást a' mint kell.

Ajánlom magamat gratziájába 's mar.[adok] szíves tisztel.

alázatos szolgálja

Kazinczy Ferencz

Pesten Marz. 26d. 1828.”

HIVATKOZÁSOK

ARANY János

2003 Szemere Miklósnak. In *Összes költeményei*. I. S. a. r. Szilágyi Márton. Budapest, Osiris, 357–358.

GULYÁS Judit

2005 „Én is élek még édes Ferim”. Adalékok egy 19. századi költő, meseíró, Szemere Krisztina életrajzához. In *Mindenes Gyűjtemény*. II. *Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*. Szerk. Gulyás Judit – Tóth Arnold. Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 191–248.

2006 „...úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a' Galériákban a' Breughel ördögös és boszorkányos bohóskodásai”. A Muzárion, Élet és Literatúra meseközlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833). In *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. Szerk. Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor. Budapest, L'Harmattan, 497–547.

Huba vére Szemere

1910 Összeállította és többekkel együtt írta Zarándy [Stefezius de Thurstern] A. Gáspár okleveles főlevéltárnok. Budapest, Hornyánszky.

¹⁰ „Méltóságos és kiválóan híres Krisztina úrnő, született Szemere, méltóságos és igen tekintélyes Szemere Pál úr házastársa, vörös bőrküütéses láz által, 1828. március 26-án reggel öt óra előtt hirtelen, 36. életévében elhunyt. Dr. Forgó.” – A latin szöveget Bárány Dániel fordította, akinek ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni.

KazLev XII.

1902 *Kazinczy Ferencz levelezése*. XII. kötet. Kiadta Dr. Váczy János. Budapest, MTA.

KELLÉR Andor

1941 *Zöld gyep, zöld asztal. Szemere Miklós életregénye*. Budapest, Officina.

KÖLCSEY Ferenc

2007 *Levelezése*. II. 1820–1831. S. a. r. Szabó G. Zoltán. Budapest, Universitas.

RECENZIÓK

Népköltési gyűjtemény – finn módra

Kuusi, Matti – Timonen, Senni (eds.): *Runoja Henrik Florinuksen, Kristfrid Gananderin, Elias Lönnrotin ja Volmari Porkan kokoelmista*. (Suomen Kansan Vanhat Runot, XV.) [Népköltések Henrik Florinus, Kristfrid Ganander, Elias Lönnrot és Volmari Porkka gyűjteményeiből. (A Finn Nép Régi Dalai, XV.)] Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997. 693 p.

REZESSY ANNA

Az ismertetésre kerülő népköltészeti gyűjtemény folytatja a Finn Irodalmi Társaság és a finn publikációs tevékenység egyik leglenyűgözőbb teljesítményét: az 1908 és 1948 közt megjelentetett *Suomen Kansan Vanhat Runot* (A finn nép régi dalai) 33 kötetének – 85000 runószöveget számláló – sorozatát.¹

A félévszázados szünetet követően napvilágot látott 15. rész, azaz a 34. kötet – és egyben az első pótkötet – több mint 1300 további szöveget gyűjt egybe.² A Matti Kuusi akadémikus és Senni Timonen tudományos kutató szerkesztette mű sokféle régi anyagot tár elénk: Henrik Florinus kiadatlan közmondásait, Kristfrid Ganander elveszett kútffőinek feltárását, több száz folklóralkotást Volmari Porkka inkeri gyűjtéséből és gyorsírásban maradt szövegeiből, valamint Elias Lönnrot olyan feljegyzéseit, amelyek a szövegek „illetlensége” miatt kimaradtak a korábbi kiadásokból.

Az eredeti runószövegek kiadásának gondolata a *Kalevalával* egyidős.³ Az ötletet különböző formában már Elias Lönnrot, Matias Aleksanteri Castrén és David Emmanuel Daniel Europaeus is felvetették. Az első hivatalos lépést Otto Donner tette meg 1866-ban. A gyakorlati megvalósítást az 1870-es évek elején kezdték meg. A cél ekkor a *Kalevalához* kapcsolódó elbeszélő költészeti alkotások publikálása volt. Hamarosan kiderült, hogy a rendelkezésre álló folklórszövegek nem elegendőek, így nagyszabású kiegészítő gyűjtések szervezésébe fogtak. Elképzelésüket először 1872-ben a *Kullervo*-runóciklus közreadásával tesztelték. A valódi kiadás első, Sampo-runókat tartalma-

¹ A *runo* finnül elsődleges használatban verset, költeményt, dalt jelent, másodsorban népkölteményt, népköltészeti alkotást jelöl. Legspeciálisabb értelemben pedig kalevalai ének a jelentése. Elsősorban tehát verses alkotásra utal, de nem minden esetben folklórszövegre vonatkozik. Mivel a magyar nyelvben nem mindig lehet pontos megfelelőt találni e szóra, néhol *runónak* nevezem a finn népköltészeti alkotásokat. A magyarosított *runó* szó nem ismeretlen a finnugorisztikában.

² A *Suomen Kansan Vanhat Runot* sorozat 15. kötetéről eddig több finn és angol nyelvű cikk és könyvismertetés jelent meg különböző napilapok, folyóiratok és könyvszemlék hasábjain: DRUFVA, J. 1998.; KEMPPINEN, J. 1998.; KNUUTTILA, S. 1998.; KUITUNEN, K. 1998.; *Suomen Kansan Vanhat Runot sai täydennystä* 1998.; TIIRIKKALA, A. 2006.

³ A *Suomen Kansan Vanhat Runot* sorozat szerkesztésének történetéről és az előkészítő gyűjtésekről részletes áttekintést nyújt a 15. kötet bevezető tanulmánya: KUUSI, M. – TIMONEN, S. 1997. xxv–xl.

zó füzetek *Kalevalan toisinnot* (*Kalevala-variációk*) címmel születtek meg Julius Krohn (1888) és A. A. Borenius (1895) gondozásában. A vállalkozás azonban félbeszakadt Krohn halála, valamint a szerkesztési munkálatok alapossága és lassú folyása miatt.

A munka Kaarle Krohn kezdeményezésére 1900-ban újraindult. A terv ezúttal már kiterjedt az egész kalevalai versmértékű költészeti anyagra, amelyet tájanként, azon belül pedig műfajonként és runónként, a runókon belül pedig földrajzilag szándékoztak közölni, a lehető legszűkszavúbb kommentárok kíséretében. A sorozat szerkesztése, még lerövidített változatában is, két generáció legszebb éveit emésztette fel. Az első rész első kötete A. R. Niemi szerkesztésében jelent meg 1908-ban, az utolsó rész pedig Väinö Salminen gondozásában – halála után pedig felesége és leánya utómunkálatainak révén – került kiadásra 1948-ban. A mű 14 főrésze összesen 33 kötetből áll: ezekből 9 kötet Inkeriből (Ingermannland), 5 Orosz-Karjalából, 5 Határ- és Észak-Karjalából, 4 Dél-Karjalából, 2 Savóból, 2 Észak-Pohjanmaaból, 2 Hämeből, másfél Satakuntából, 1 Varsinais-Suomiból, 1 Uusimaaból, fél Dél-Pohjanmaaból és a skandináv erdei finnektől tartalmaz folklóralkotásokat.⁴ (A térképet lásd a következő oldalon.)

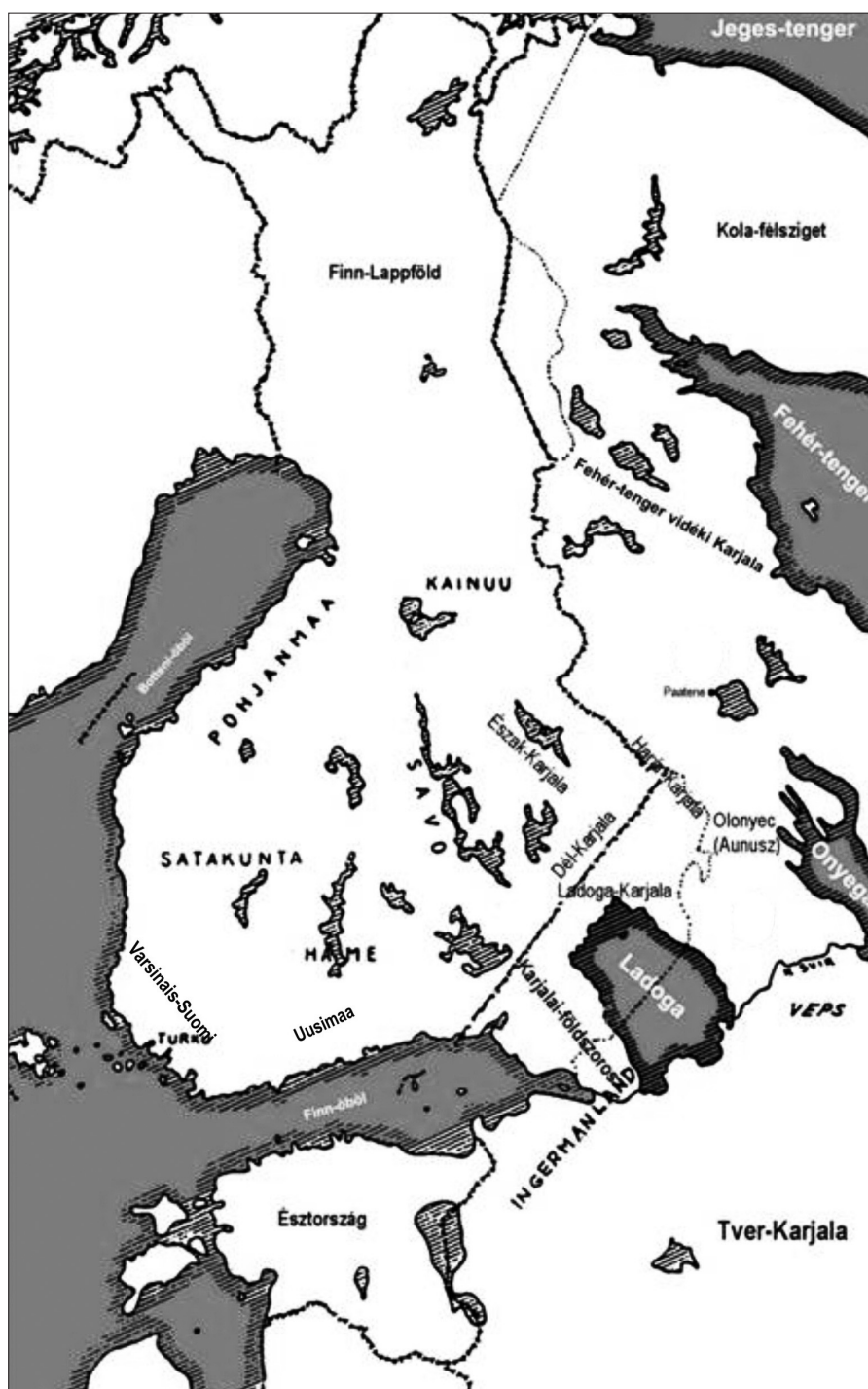
Már az eredeti sorozat készítésekor felmerült a kiegészítés gondolata, mivel az időközben eltelt évtizedek alatt bőségesen halmozódott fel új anyag. Ráadásul a kiadásra került kötetekben hiányosságokra, hibákra, a korra jellemző válogatási szempontokból fakadó következtelenségekre, pontatlanságokra és figyelmetlenségekre is letek később a munkatársak. Még Väinö Salminen is – a sorozat leghosszabb ideig működő szerkesztője – éles és alapos bírálattal illette a szöveggondozás minőségét: szerinte a fogyatékoságok a túlzott sietségből és a felesleges takarékoságból fakadtak, melyekért a Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) vezetőségét tette felelőssé.⁵ Eemil Nestor Setälä olyan tévedésekre hívta fel a kutatók figyelmét, amelyek Groundstroem kéziratának és Porkka gyorsírásának téves értelmezéséből erednek. A felbosszantott Setälä ezek után indítványozta, hogy a méretes gyűjtemény kiadását követően a Finn Irodalmi Társaság utólagos ellenőrzést végeztessen, és a mű végén külön mellékelje a javításokat.⁶ Így a kutatók legalább nagy vonalakban megbízhatnak ebben az értékes kiadványban. A *Suomen Kansan Vanhat Runot* (a továbbiakban: SKVR) mindenestre európai mércével is vakmerő óriásvállalkozás: kísérlet arra, hogy egy teljes archaikus költészeti kultúrát egy könyvben fogjon össze.

A sorozat kiegészítő munkálatait 1969-től kezdték meg. A Finn Akadémia támogatásával és Matti Kuusi vezetésével ekkor indult meg a Finn Irodalmi Társaság

⁴ A *Suomen Kansan Vanhat Runot* 14. részéhez csatolták Jouko Hautala történelmi áttekintését a sorozat kiadási munkálatainak szakaszairól, valamint egy listát is mellékeltek a hatalmas mű megrendelőiről és későbbi tulajdonosairól: SALMINEN, V. 1948.

⁵ SALMINEN, V. 1944. A Társaság előző titkárának, Eemil Aukusti Tunkelonak a kritikára adott heves reakcióját a következő évben közölte ugyanaz a folyóirat *Paheksumus* ('Megbotránkozás') címmel: TUNKELO, E. A. 1945.

⁶ SETÄLÄ, E. N. 1933.

Finnország tartományai

Folklórarchívumában (*Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkisto*, rövidítve: SKS KRA) az SKVR-projekt sorozat. Megszervezték a publikálatlan költészeti anyag szisztematikus kiválogatását a kéziratokból, azok letisztázását és cédulázását, valamint az SKVR egységes tárgymutatójának összeállítását. Az „új”, az SKVR korábbi kiadásaiból kimaradt, sok részében nagyon vegyes szöveganyag jelenleg a Folklórarchívum kartotékkendszerében szinte ugyanakkora mennyiségben található, mint amennyit a korábban megjelenő kötetekben publikáltak.

Az SKVR újabb részei már nem várhatóak olyan nagymérvűnek, mint a régi sorozat tagjai, mivel a szerkesztők a korábbinál tisztábban látják már a teljesség viszonylagosságát. Az újraindult sorozat első kötete a Folklórarchívum központi gyűjteményének azokból a szövegdarabjaiból merít, melyek valamilyen oknál fogva nem kerültek eddig a sorozat hasábjaira. Az SKVR 15 kötetének teljes szövegkorpusza ma már digitális formában is elérhető és használható a világhálón: az adatbázisban az információkeresők és az adatbáziskezelők segítségével sokféle szempont szerint lehet az anyagban kutatni.⁷

Az SKVR korábbi, földrajzi csoportosítási hagyományától eltérően, a folytatás legelső tagja négy jeles runógyűjtő teljes kiadatlan anyagát közli. Henrik Florinus a 17. század második felétől az 1702-ig tartó periódust képviseli, Kristfrid Ganander a 18. század második fele és az 1787 közti időszakot, Elias Lönnrot az 1828-tól kezdődő gyűjtőéveit, Volmari Porkka pedig az 1883-as inkeri útját.

A papként és tanárként tevékenykedő Henrik Florinus (1633–1705) korának egyik legjelesebb finn nyelvűvelője volt. Ő készítette el a latin-svéd- finn szótárt (1678), ellenőrizte a Biblia (1685) és a hitvallás (1693) finn fordítását, továbbá ő ültette finn nyelvre az egyháztörvényt (1688). Szintén a nyelvi érdeklődés ébresztette fel Florinusban a közmondások iránti lelkesedést, melynek gyümölcseként 1702-ben megjelentette korának legfigyelemreméltóbb folklórkiadványát, egy 1521 közmondást tartalmazó gyűjteményt: *Wanhain Suomalaisten Tawaliset ja Suloiset, SANANLASCUT, Mahdollisuden jalken monialda cootut, ja nyt wastudest ahkerudella enätyt*.⁸ Florinus közmondásai talán azért hiányoztak az SKVR előző köteteiből, mert földrajzilag egyik tartományhoz sem lehetett besorolni a szövegeket, vagy esetleg azért, mert nem verses lírai folklóralkotásoknak számítottak. Florinus korpuszában azonban mégis felfedezhetők hosszabb szövegek, melyek a kalevalai líra legrégebbi ismert rétegét képezik. Ezért kaptak helyet Florinus verses közmondásai az SKVR 15. részének első szakaszában.⁹

⁷ URL: <http://dbgw.finlit.fi/skvr/>

⁸ [Régi finn közönséges és kecses KÖZMONDÁSOK, lehetőség szerint sokfelől összegyűjtött, és most felelősségteljes szorgalomból kiadatott.] Az eredeti műből csupán két darab maradt fenn. Később gót betűs kiadásra került a Finn Irodalmi Társaság Finn-sorozatában (Suomi-sarja IV:5), valamint hasonmás kiadásban is megjelent 1987-ben (SKS Toimituksia 459).

⁹ A kötetben szó szerinti fordításban közmondásrunónak (közmondásvers) nevezik a közmondások verses változatait.

A jelen kötet szerkesztői közmondásrunónak (azaz közmondásversnek) ítélték a Florinus, Ganander és Lönnrot anyagában található, kalevalai versmértékű, legalább négy sorból álló közmondásokat. Florinustól átvettek olyan rövidebb szövegeket is, melyek esetében egyértelműen kimutatható a költészeti anyaggal való kapcsolat. A közmondásrunókat Florinus eredeti rendszerezésében, sorrendjében és írásmódjában közlik. A kommentárokból – a Matti Kuusi proverbiumgyűjteményében található előfordulási hely megjelölésén kívül¹⁰ – feltűntetik a 18. századi Florinus-értelmezéseket Elias Brenner és Ganander tolmácsolásán és idézetein keresztül. Amennyiben a Florinus által megadott és hozzáférhető források tartalmaznak további variánsokat, a megjegyzések ezek leőhelyeit is megmutatják. Ha sikerült fényt deríteni a szövegek származási helyére, a jegyzetek azt is jelölik.

Kristfrid Ganander (1741–1790) segédlelkész, Florinushoz hasonlatosan, korának nagy szótárkészítője volt.¹¹ Tevékenységi köre elődjénél kiterjedtebb volt: folklórkutatóként érdekelték a lírai alkotások, a közmondások, a találósok (rejtvények), a mitológia, valamint a hétköznapi nyelvi fordulatok. Bőségesen állt rendelkezésére költészeti anyag saját gyűjtéséből, vagy másoktól kapott és lemásolt szövegekből, valamint kéziratokból és korabeli kiadványokból. Sajnos, a kéziratok nagy része a turkui tűzvészben (1827) odaveszett. Ganander sajátkezű lejegyzései közül néhány szerencsés módon megőrződött Sakari Topelius gyűjteményében, más gyűjtők kézírásos anyagaival egyetemben. A fennmaradt szövegekből számos bekerült az SKVR korábbi köteteibe, sőt a kutatások és további publikációk révén ismertté is váltak. Osmo Hormia a Ganander szótárában feldolgozott kútfőket és folklóralkotásokat elemző doktori disszertációja adta az alapot és az irányutatást Ganander költészeti anyagának bemutatásához a 15. rész szöveg-gondozói számára.¹² 1646 verssor forrása azonban így is homályban maradt. A feltáró munkát tehát a szerkesztők folytatták. A forrásfeltárással azt igyekeztek kideríteni, hogy milyen típusú szövegcsoporthoz tartozhattak, milyen szövegegységet alkothattak azok a sorok, melyeket Hormia nem tudott beazonosítani. A verssorokat tematikus osztályokba sorolták, majd ezeket szisztematikusan összehasonlították ismert, főként az SKVR hasábjain korábban megjelent anyagokkal. Az összevetés révén a Ganander által idézett sorokból lassan egy szövegegész rajzolódott ki, ha tetszik, Ganander forrásanyagának egyfajta rekonstrukciója valósult meg. Időközben Ganander szótárából is folyamatosan előbukkantak újabb lírai sorok, így a Hormia által tisztázott szövegek továbboszlottak különféle kéziratokhoz tartozó változatokra. Az azonosítatlan verssorok száma továbbszaporodott, és sok időt igénylő elmélkedésre késztette a kutatókat. A munkát a végtelenségig lehetett volna folytatni, de teljes bizonyosságra akkor is lehetlenség szert tenni. Egy bizonyos ponton tehát félbemaradtak a munkálatok.

¹⁰ KUUSI, M. 1953.

¹¹ GANANDER, C. 1786–1787/1937–1940.

¹² HORMIA, O. 1961.

Az ismeretlen eredetű, egyetlen szövegegységbe sem illő verssorok listája a 373. szám alatt található (pp. 185–191.). A gazdátlan verssorok némelyikénél olyan runókra találunk utalásokat, melyek támpontot nyújthatnak a sorok eredeti lelőhelyeinek megtalálásához. A Ganander hagyatékát képező epikai alkotások, ponyvaversek és ráolvasások Matti Kuusi szerkesztői munkáját dicsérik, míg a lírai alkotások, közmondások és egyéb alkalmi dalok Senni Timonen gondozásában kerültek letisztázásra.

A Ganander közreadta költészeti anyag és a szótára szövegei közti kapcsolatnak négy különböző bizonyossági foka van.

Először is, egészen biztos, hogy a Ganander szótáridézetein alapuló verssorok valamilyen fennmaradt szöveg egyidejűleg keletkezett másolatát képviselik. A szerkesztők minden esetben feltűntetik, ha Ganander szótáridézeteiben világosabb vagy népnyelvibb forma található, mint az SKVR-ben korábban kiadott változatokban. A régi SKVR-ből teljesen kimaradt költeményeket a 15. részben publikálják, függetlenül attól, hogy esetleg Ganander szótárbeli variánsa jobb, mint a másik fennmaradt másolat. Ennek legkiválóbb példája a Porthan gyűjteményére épülő közmondásköltészeti rész (145–176. számú szövegek).

Másodszor, a bizonytalanság fő oka gyakran az, hogy a folklórkutatás kezdetén bevett szokás volt egymástól teljesen eltérő, különböző hosszúságú másolatokat készíteni. Ekkor a szövegkritika módszeréhez kell folyamodni: a források szisztematikus összehasonlításával kisebb vagy nagyobb sikerrel rekonstruálható az eredeti változat.

Harmadszor, a közölt szöveg lehet egy olyan ismert runó változata, melynek nincs egyidejűleg keletkezett változata, mégis rendelkezik későbbi hagyományból származó megfelelővel. Csak fenntartásokkal lehet ezeket a variánsokat rekonstrukciónak nevezni. A különféle szövegegységekbe való besorolásukkal kapcsolatban pedig óvatosságra intenek a szerkesztők megjegyzései és kérdőjelei. Az elővigyázatos és kritikus olvasó időt spórol meg azzal, ha a jegyzeteket és a benne említett Ganander-, Hormia- és Niemi-kommentárokat is figyelmesen áttekinti.

Negyedszer végül, visszatérő problémát jelent az olyan szöveg, melynek semmiféle változata nem létezik a későbbi anyagban. Ilyen esetben gyanakodhatunk valamiféle elveszett régi költészeti alkotásra, vagy még inkább Ganandernek és munkatársának keze munkájára, akik bármilyen variánsból képesek voltak valódinak tűnő, kalevalai versmértékű „ősköltészetet” kovácsolni. A 208–210-es számú (pp. 88–93.), ponyvai eredetű közköltészeti runók teszik ki ennek a csoportnak a legnagyobb hányadát, melyek – általában szatirikus hangvételben – szexuális konfliktusokról, szodómiáról és részegségről verselnek.¹³

¹³ Az ilyen típusú költemények eredeti finn elnevezése *rahvaanrunot* (szó szerint „a pór nép dalai”), ezek általában ismert parasztköltők csinálmányai vagy ponyvanyomtatványokról elterjedt változatok, ponyvaversek. (A jegyzetekben mindig feltűntetik a ponyvanyomtatvány adatait.) Ezeket az alkotásokat tehát a közköltészeti anyaghoz lehet sorolni.

Természetesen minden esetben fennáll annak a veszélye, hogy a valódi költészeti alkotások egy-egy szilánkja egész más egységbe tartozik, mint ahová azt Ganander vagy bárki más sorolta.

A verssorokhoz tartozó annotációk idézik Ganander szótárjegyzeteit, valamint az ekvivalens formákat és/vagy az összehasonlító anyagot, amelynek segítségével a szöveg mivoltára fény derülhet. A *Mythologia Fennica* megfelelő sorait zárójelekben mellékelik, amennyiben a szótárból hiányzik az adott verssor.¹⁴ Kettős felkiáltójel közé helyezték a különböző variánsokhoz tartozó verssorokat. Az általános széljegyzetek – megfelelő óvatossággal – különböző területi hagyományokba igyekeznek besorolni a szövegeket. Meglepően sok Fehér-tenger vidéki karjalai példával szolgál Ganander, illetve a Kesälahti és Ilomantsi tradíciójához kapcsolódó anyaga is gazdag. A kötet végén szereplő földrajzi mutató tartalmazza Ganander valamennyi, a területi háttérre vonatkozó jegyzetét, ugyanígy az énekesmutatóban is megtalálhatóak a megjegyzéseiben megjelenő adatok. A jelen kötet nem vette át Ganander szótárából azokat a darabokat, amelyek egyértelműen tanult emberek alkotásai, továbbá az új versmértékű dalok is kimaradtak a válogatásból. Ganander figyelemreméltó elméleti eszmefuttatásainak szisztematikus egybegyűjtésére sem került sor, csupán néhány gondolatát idézik helyenként a szövegkommentárok.

Elias Lönnrot (1802–1884) a magyar olvasóközönség számára sem igényel bemutatást. Számos könyv, tanulmány és speciális kutatás felsorakoztatja a leglényegesebb tudnivalókat népköltészeti gyűjtő- és kiadói tevékenységéről; ismerteti mint a *Kalevala* alkotóját, a finn nyelv művelőjét és szótárkészítőt.¹⁵ Az SKVR-sorozat szempontjából a legértékesebbnek Lönnrot népköltészeti gyűjtése számít. Tizenegy gyűjtőútja során (1828–1844) Finnország és Orosz-Karjala területéről halmozott fel nagymennyiségű folklórszöveget, melynek nagy részét kéziratos formában a Finn Irodalmi Társaság Folklórarchívumának *Lönnrotiana*-gyűjteménye őrzi.¹⁶

Az SKVR előző kötetei eddig 2034 népköltészeti szöveget publikáltak Lönnrot feljegyzéseiből. A *Lönnrotiana* összesen 1545 kiadatlan szöveget tartalmaz: ebből 300 darab új versmértékű dal, 25 darab tanult emberek költeménye, 805 darab kalevalai versmértékű dal és 197 darab közköltészeti anyag (ponyvavers vagy parasztköltők alkotása). A fennmaradó csoport (bő 200 darab) – a siratók, jojkák, a dalok és a prózarész-

¹⁴ GANANDER, C. 1789/1960.

¹⁵ A legátfogóbb finn életrajzi művek, tanulmánykötetek és szöveggyűjtemények közül lásd pl.: ANTTILA, A. 1931–1935/1985.; LAAKSONEN, P. 1984.; MAJAMAA, R. 1990–1995.

¹⁶ A *Lönnrotiana* cédulaanyagáról és összetételéről lásd bővebben: PERTTUNEN, K.–M. 1976. A finn ősköltészet digitalizálási projektjének keretében 2000 őszén a Finn Irodalmi Társaság elkezdte a 19–20. századból származó, kalevalai versmértékű, eddig még nem publikált anyagok digitalizálását. A digitalizált gyűjtemény jó minőségű „faksimile kiadásként” szolgál az archívum felhasználói számára. 2001 és 2004 között a Finn Akadémia anyagi támogatásával – az SKVR köteteivel együtt – a 172 részből álló *Lönnrotiana* gyűjtemény a digitalizálását is elvégezték. A három évig tartó digitalizálási munka ütemtervét, fázisait és eredményeit lásd bővebben: KLEMETTINEN, P. 2006.

letek mellett – valódi kalevalai versmértékű költészeti anyagból áll. Lönnrot ezeken kívül még figyelemre méltó mennyiségben gyűjtött egybe közmondásokat.

Az SKVR 15. részének Lönnrot-szakaszába bekerülő közmondásokat Matti Kuusi két gyűjteményből válogatta ki. Az egyik a *Lönnrotiana* 11, amely tulajdonképpen Jaakko Juteini közmondásválogatásának 2673 szövegdarabbal kiegészített betétlapos kiadása.¹⁷ A másik forrás a *Lönnrotiana* 70, amely egy ábécérendben letisztázott, 822 közmondásból álló gyűjtemény. Ezek a kútfők eredeti anyagokat vagy azok párhuzamos szövegmásolatait foglalják magukban, de éppúgy tartalmazzák a Lönnrot által megmunkált, átformázott, stilizált és összeszerkesztett alkotásokat is. E két szövegtípus megkülönböztetése sokszor igen nehéz. Jelen kötet mindkét típusból átemelt olyan darabokat, melyek legalább négysorosak. A kommentárokból szerepelnek az egyes szövegek korábbi publikálásának bibliográfiai adatai és további kútfők is.¹⁸

Lönnrot anyagával kapcsolatban az a legizgalmasabb kérdés, hogy annak idején vajon miért hagytak ki az SKVR-sorozatból bizonyos szövegeket annak ellenére, hogy nem közköltészeti, nem átdolgozott és nem másolt alkotásokról volt szó. A legnyilvánvalóbb száműzött szövegtípus a szexuális témájú költemények csoportja. Néhány szerelmi bájólástól eltekintve, a legszókimondóbb és az erőteljesen falloszközpontú, pajzán folklórszövegeket a cenzúra kiostálta. A Finn Irodalmi Társaság Folklórarchívumának tudományos kutatója, Senni Timonen úgy véli, hogy a néhány buja szerelmi varázslás, az egyéb témájú ráolvasások közé keveredve, csakis véletlenül kerülhetett a könyvbe.¹⁹ Érdekes, hogy éppen egy szemérmes légkörű korszakban került el a szerkesztők figyelmét a szövegekben rejlő erős szexualitás. Az ocsmánynak és illetlennek tűnő, szókimondó erotikus szövegek keletkezésük idején természetes és illő beszédstílusnak számíthattak, de a kor embereinek valódi beszédmódjáról nem tudunk sokat. Ezért nehéz bármiféle végkövetkeztetést levonni. A folklórszövegek inkább a korszakra jellemző életfelfogásról és viselkedésmódról árulkodnak, mintsem az igazságról. Lönnrot igazán előítéletmentes és elfogulatlan gyűjtő lehetett, hiszen az általa feljegyzett folklóralkotások között mintegy kétszáz, többé vagy kevésbé erőteljes szexuális elemeket tartalmazó szöveg is található.

A 19. században mások is gyűjtöttek erotikus költészeti alkotásokat. Közülük néhányan a finn folklórisztika jeles képviselői, mint például Carl Axel Gottlund (1796–1875) és Kaarle Krohn (1863–1933), de akadtak verselő „úriemberek” is, akik a paraszti stílust használták fel, hogy „mocskos fantáziájú” költeményeket alkossanak.²⁰ Ők mind fiatal emberek voltak – adatközlőik szintén elsősorban férfiak –, így természetes, hogy a pajzán téma iránt is érdeklődést mutattak. Ekkor a fiatal finn nemzet éppen civilizált

¹⁷ Juteini felhasznált közmondásgyűjteményei: JUTEINI, J. 1817.; 1818.

¹⁸ A szövegek elsődleges lelőhelyei: *Kanteletar elikkä Suomen kansan vanhoja lauluja ja virsiä. Kanteletär, avagy a finn nép régi énekei és versei.* 1840/1997.; LÖNNROT, E. 1842.

¹⁹ A Senni Timonen kutatásáról szóló rövid cikket lásd: TIIRIKKALA, A. 2006.

²⁰ A Folklórarchívumban őrzött egykori „tiltott” erotikus folklóralkotások elemzését lásd APO, S. 1998.

identitásának kiépítésén munkálkodott: nem csoda hát, hogy a cenzúra és a publikálási korlátozások igencsak szigorúak voltak. Ezzel magyarázható, hogy a nyíltan erotikus, szókimondó szövegek hiányoznak a szimbolikusabb tartalmakkal felruházott *Kalevalából* és *Kanteletárból*.

A morális légkör azóta sokat változott. A kutatás számára értéket jelentenek az erotikus folklóralkotások, melyeket az utóbbi időkig teljes mértékben mellőzött és megvetendőnek tartott a folklorisztika. Mára a *women studies* térnyerésével párhuzamosan, a testiség és a szexualitás kedvelt kutatási terület lett.²¹

Senni Timonen kutatásaival – többek között – azon fáradozik, hogy kiderítse az erotikus költészet funkcióját. Arra gyanakszik, hogy a szexualitás témájának létezett egy mitikusabb vetülete: ezek az alkotások lehetnek részint pletykaságok, részint pedig a dolgok komoly magyarázatai.²² A kutatót ezen túl az is foglalkoztatja, hogy Lönnrotnak vajon volt-e valamiféle terve ezzel az anyaggal. A szóban forgó erotikus szövegeket átnézve Senni Timonen egy letisztázott szövegsorozatra lett, mely arról árulkodik, hogy Lönnrot külön elmélkedett ezen a szövegtípuson, sőt talán még a kiadás gondolata is megfordult a fejében.

A szexualitás tárgyköre Lönnrotnál sok műfajban megjelenik: az elbeszélő és a lírai költészetben, a ráolvasásokban, a verses közmondásokban, a közköltészeti alkotásokban (tanult parasztköltők alkotásai), melyeknek nagy szerepük volt a helyi botrányok nyilvánosságra hozatalában.

A most bemutatásra kerülő kötet egybegyűjti az összes, a *Lönnrotianában* őrzött és népköltészetnek (*kansanruno*) minősített erotikus költeményt (388–415. és 656–659. számú runók). A kopuláció leírásán kívül, a megszemélyesített nemi szervek beszélgetései és veszekedései széles körben elterjedt és egyértelműen hagyományos folklórtémák, de találunk olyan karjalai változatokat is, amelyekben a vaginát Tuonelával, azaz a holtak lakhelyével azonosítják.²³ Íme, egy példa arról, hogy a folklórszövegek miként keltik életre és ruházzák fel emberi tulajdonságokkal a nemi szerveket:

„Vittu viiassa vihelsi,
kyrpä kalju kankahalla,
Vitull’ oli viikate olalla,
kyrväll’ kanki kainalossa.”²⁴

²¹ Matti Kuusin és Satu Apon kívül a témában kutatott Lotte Tarkka is. TARKKA, L. 1994.

²² TIIRIKKALA, A. 2006.

²³ A Tuonela-vagina motívumot lásd LÖNNROT, Elias 1828. [Liperi] SKS KRA Lönnrotiana 14. 793. SKVR XV. 659. Erről a témáról bővebben: APO, S. 1998. 88.

²⁴ LÖNNROT, Elias 1828. [Ilomantsi]. SKS KRA Lönnrotiana 1. 450. SKVR XV. 413. Magyarul: „Pina füttyült a fűben, / Fasz kopasz gúnyában, / Pinának kasza lógott vállán / Fasznak furkó a karjában.” Rezessy Anna fordítása.

A szerkesztők azonban mégsem vettek át válogatás nélkül mindent: a jelen részből kihagyták azokat az alkotásokat, melyek egy adott közösségben ismert és megnevezett emberek nemi kapcsolatait említik.

A kötetbe való felvétel másik akadályozója a bizonytalan műfajmeghatározás. A közmondások és a dalok átmeneti formái, az új és kalevalai versmértékű énekek keveredései, a jojkák és a kalevalai versmértékű énekek kereszteződései, a táncok és a játékok dalai mind változékony határterületen mozognak. A 15. rész szerkesztői végül úgy határoztak, hogy a gyűjteménybe mindenképpen beemelik az olyan határelemeket, melyeknek világosan megragadható a kalevalai versmértékhez vagy az SKVR-ben megjelölt anyaghoz fűződő kapcsolata. Mindezek ellenére, a szöveggondozók is követtek el hibákat: még ha ritkán is, de előfordult, hogy az új versmértékű dalokban megbúvó, rövid lírai, kalevalai versmértékű betétek észrevétlenek maradtak a kutatók számára, csakúgy, mint néhány azonosítatlan származású szöveg vagy szövegcsoporthoz. Ugyanígy, a hajdani szerkesztők is hibáztak a szelektálás során. Ragaszkodásuk a „valódi” és „nem valódi” megkülönböztetéséhez sok szöveget kizárt a kiadásból. A könyvből tanult vagy a sajátkészítésű „kompozíciók” nem feleltek meg ízlésüknek, olykor mégis bekeveredett ilyen anyag a kötetekbe. A két szövegtípus közti határ ma már nyitottabb, mivel a folkloristák egybehangzóan vallják, hogy az írásbeliség/irodalom és a szóbeliség közti dialógus is hozzátartozik a szóbeli kultúrához. Ezért most szánt szándékkal és szép számmal vettek be a szerkesztők irodalmi eredetű, paraszti stílusban készült közköltészeti példákat is. A közköltészeti alkotások legnépesebb rétegét, a helyi alkalmi költészetet már nem határolják el élesen az „igazi” népköltészettől.²⁵ Természetesen szóba sem jött, hogy Lönnrot valamennyi közköltészeti gyűjtését közöljék, mivel ez teljesen megváltoztatta volna a sorozat kezdeti célját és jellegét.

A *Lönnrotiana* néhány runóciklusának eredete rejtély maradt: lehetnek eltűnt jegyzetek másolatai vagy részben megőrződött, részben pedig elveszett feljegyzések alapján rekonstruált szövegegységek. Ezek közül csak az olyan példákat válogatták be a könyvbe, amelyek tartalmilag eredeti anyagnak tűnnek. Az ilyen szövegek közlése előzetes kutatásokat és bőséges kommentárokat igényel. Ugyanez áll a *Lönnrotiana* több mint félezer kiadatlan, egyértelműen Lönnrot által szerkesztett darabjára. Talán a legértékesebb ezekben a szövegekben az, hogy tetten érhető bennük az a fejlődési folyamat, amely a *Kantele* egyszerű, népköltészeti jellegű variánsaitól a *Kalevala* és a *Kanteletár* rétegzett szövegvilágáig vezetett. Lönnrot javítgatásai, kiegészítései és módosításai sokat elárulnak eddig még felderítetlen költői egyéniségének hatóerejéről. A 15. részbe tehát a szerkesztők olyan darabokat igyekeztek összeszedni, melyek Lönnrot stilizáló és szövegösszefűző munkájának különböző fázisait mutatják.

²⁵ A kötet szerkesztői közköltészetnek (*rahvaanrunous* – „pórnép” költészete) nevezik azokat az alkotásokat, amelyek kalevalai versmértékűek, alkotójuk neve általában ismert, de stílusukban a népi kultúra körébe tartoznak. Lásd még a 13. jegyzetet.

A Lönnrot-részt lezáró szerelmi varázslásokat úgy állították össze, hogy túkrözzék a korábbi publikációkból való kizárás okait. Ennek megfelelően a következő szövegtípusok különíthetők el: erotikus motívumokat tartalmazó „valódi és eredeti” népköltések vagy azok tisztázatai (665–666., 671–672. számúak), irodalmi eredetű, tanult szöveg (673. számú), másolatok és/vagy a szövegösszefűzés kezdeti stádiumai (667–670. számúak), egyértelmű összeszerkesztés nyomait mutató szöveg (674. számú: terjedelmes szerelmi varázslás dramatikus előadása).

Volmari Porkka (1854–1889) tanár, nyelvész és finn nyelvi lektor 1883 nyarán közép- és nyugat-Inkeri legjobb runófalvaiban gyűjtött. Származása segítette a szövegértést, kiváló gyorsíró képessége pedig felgyorsította a szövegek rögzítését. Gyorsíróként nagyon gondos és figyelmes volt: úti beszámolójában Porkka azon sajnálkozott, hogy az apróbb fonetikai sajátságokat (zöngés/zöngétlen mássalhangzók, diftongusok és hosszú magánhangzók megkülönböztetése) nem tudta jelölni. A szövegfolklorisztikai kutatást azonban ezek az esetleges hiányosságok aligha akadályozzák.

Porkka megemlíti, hogy a gyorsírással szövegekből ő maga vagy egy megbízott munkatársa összesen 1661 költészeti alkotásról és 49 bájólásról készített tisztázatot. Az ily módon feldolgozott anyagból 1693 szöveget az SKVR III. és IV. részében közzétettek. Nem minden gyorsírással szöveget fejtett fel Porkka, mivel feleslegesnek tartotta letisztázni az olyan variánsokat, melyeknek korábbi változatai „sokkal tökéletesebbek” voltak. Bevallja ráadásul, hogy nem mindig követte saját elvét, mely szerint tökéletesen le kell jegyezni minden egyes variánst, hacsak nem szó szerinti pontos mása valamely korábbi változatnak.

A főként takarékoságból gyorsírásban maradt folklóralkotásokat egészen az 1950-es évekig rejtették Porkka gyűjtőfüzetei. Ekkor már nem voltak sokan, akik a régi gyorsírási rendszerhez értettek volna. Egy közülük, Outari Kallioniemi, nekifogott a munkának, és 1960-ra mintegy 600 szöveget fejtett meg és ellenőrzött. 1969-ben Saima-Liisa Laatumen folytatta a gyorsírással szövegek felfedését, ellenőrzését, összevetését a publikált anyaggal és az esetleges hibák javítását. Később Porkka gyorsírásának szakértője, Akseli Valta és Anna-Liisa Valta is csatlakozott a szövegfeltáró munkához.

Volmari Porkka felderített szövegeit közli az SKVR első kiegészítő kötetének utolsó negyede. A szövegváltozatok tematikus, és azon belül földrajzi elrendezésben (elsősorban nyugatról kelet felé, másodsorban északról dél felé) szerepelnek, figyelembe véve az SKVR régi hagyományát. Az egyes tárgykörökben szereplő legelső példák mindig a lehető legteljesebb, legdúsabb szövegváltozatok. A szövegekhez Porkka saját megjegyzéseit is csatolják, amennyiben kiegészítő információt tartalmaznak. A most közreadott 667 költemény nagy részét Volmari Porkka egykor „használatatlannak” minősítette. Sajnos, a mostani kiadásból is kimaradt több mint 100 irodalmi eredetű, tanult szöveg, valamint három és fél füzetnyi feldolgozatlan szöveganyag Narvusiából. Remélhetőleg ezek feltárása sem várat sokáig magára. Porkka gyűjtésének jelentősége nem a kiválógatott részben van, hanem anyaga egészében. Például az általa „zagyvaléknak”

nevezett különféle témájú alkotásokból álló szövegláncolatok valójában miniatűr élő előadások (ha tetszik, performanszok), amelyeken keresztül megmutatkozik az egész énekeskultúra esztétikája.

Ami az SKVR XV. kötetének általános formai megjelenését illeti, a közölt szövegek, a régi szokáshoz híven, a lehető leghívebben tükrözik az eredeti kéziratokat. A w-t mindenhol szisztematikusan v-vé alakították át, a központosítást és a bekezdésekre osztást egységesítették, valamint a verssorokat kezdő nagybetűket kisbetűkké váltották át. A gyűjtő által kijavított szövegeket az eredeti javított formában adják közre, a törölt sorokat pedig az egyes sorokhoz tartozó jegyzetekben idézik és áthúzással jelölik. A gyűjtőnek az eredeti kézírathoz toldott kiegészítéseit – legyenek azok betűk, szavak vagy sorok – két csillag fogja közre és választja el az alapszövegtől. A kommentárokban megadott toldalékszót – az olvashatóság érdekében – megelőzi az a szó, amelyhez magyarázatként vagy alternatívaként kapcsolódik.²⁶

A szögletes zárójelekben lévő szövegek kizárólag a szerkesztők hozzáfűzéseit vagy következtetéseit, nem tartoznak az eredeti kéziratokhoz. Lönnrot és Porkka anyagában az egyes runószövegek előtt – az SKVR régi stílusának megfelelően – dőltbetűs szöveg mutatja az adott kézirrattal kapcsolatos alapvető tudnivalókat, valamint a gyűjtés helyét, idejét és az adatközlő adatait – legyenek azok biztos forrásból származó, vagy feltételezett információk.

A kötetben kétféle kommentár található. A gyűjtő saját megjegyzései apró betűvel szedettek és a szöveg fekvésének megfelelően a runó elején, közepén vagy végén helyezkednek el. A szerkesztők jegyzetei szintén apró betűsek, de mindig a runó végén szerepelnek. Abban a ritka esetben, amikor a gyűjtőnek is a folklórszöveg végére esik a hozzáfűzése, az mindig megelőzi a szerkesztő kommentárját.

Ganander és esetenként Florinus gyűjtéseiben a kettős felkiáltójelek azt jelzik, hogy az általuk közrezárt rész nem feltétlenül tartozik az adott variánshoz, hanem csupán alternatívát kínál egy másik szövegváltozathoz. A kerek zárójelek Ganander anyagában azt jelentik, hogy az adott részlet nem jelenik meg szótárában, csak a *Mythologia Fennicában*. A zárójeles betűk pedig a szótáron belüli váltakozó formákra utalnak. Ganander anyagában a versszakaszokat elválasztó csillag azt jelöli, hogy a szóban forgó versszakok a szerkesztők szerint nem feltétlenül tartoznak ugyanahhoz a költeményhez. A szaggatott vonalak és a három pont – általában Ganander szövegeiben – valamilyen hiányzó részre hívják fel a figyelmet. Lönnrot és Porkka rövidítéseit (pl. „stb.”; „etc.”) eredeti formában őrzik a publikált szövegek.

A folklóralkotások csoportosítása az SKVR hagyományát követi, de az erőltetett kategorizálást igyekeztek elkerülni a szerkesztők. A korpuszt a gyűjtések időrendjében közlik: a legelső – és egyben a legrégebbi – szövegcsoport Florinustól származik, utá-

²⁶ A 19. századi gyűjtők a folklórszövegek egyes szavaihoz szinonimákat vagy magyarázószókat fűztek, ha úgy ítélték meg, hogy az adott szó nem elég találó vagy nem elég érthető.

na Ganander és Lönnrot következnek a sorban, majd Porkka anyaga zárja a kötetet. Az egyes gyűjtők szövegeinek beosztását elsősorban a műfaji elhatárolás vezérli, a műfaji osztályokon belül pedig leginkább a téma illetve az alkalom (esetleg funkció) szerinti elkülönítés érvényesül. A földrajzi tagolás – már amelyik gyűjtésnél lehetséges – az egyes kategóriákon belül valósul meg. A műfajok sorrendje következetességet tükröz: valamennyi gyűjtő fejezetében először – főként a *Kalevalához* fűződő – epikus anyag, majd a lírai, alkalmi és szertartásos költészet, végül a ráolvasások kapnak helyet. Időnként a kategorizálási szempontok összemosódnak, az osztályozási szintek nem alárendelt, hanem mellérendelt viszonyba kerülnek egymással: ilyenkor a műfaji jellemzők, a téma és az alkalom egyforma súllyal esnek latba és egy szintre helyeződnek (lásd Volmari Porkka gyűjtött szövegeit). A szöveggyűjtemény elrendezését és a szövegek megoszlását legjobban a tartalomjegyzék idevonatkozó részlete szemlélteti, melyet alább saját fordításomban idézek:

SKVR XV. kötet tartalomjegyzéke

<i>Fejezetcímek</i>	<i>A szövegek sorszáma</i>
I. HENRIK FLORINUS	
Közmondásrunók (Verses közmondások)	1–57.
II. KRISTFRID GANANDER	
Epika ²⁷	58–96.
Líra és alkalmi költészet	
Énekek az éneklésről	97–109.
Panaszdalok	110–117.
Férfiadalok	118–127.
Női dalok	128–140.
Imák	141–142.
A várandósság ideje	143–144.
Közmondásrunók (Verses közmondások)	145–176.
Bölcső- és altatódalok	177–181.
Mondókák	182–187.
Játékdalok	188–189.
Mulatónóták	190–196.
Munkadalok	197–203.
Közköltészet („A pór nép dalai” – <i>Rahvaanrunoja</i>)	204–210.
Ráolvasások	211–372.
Gazdátlan verssorok	373.

²⁷ Elsősorban kalevalai témájú anyag.

²⁸ A *Kalevalához* kapcsolódó epikus anyag és erotikus költészet.

III. ELIAS LÖNNROT	
Epika és epikus témák ²⁸	374–415.
Közköltészet („A pórnép dalai” – <i>Rahvaanrunoja</i>)	416–423.
Líra	
Énekek az éneklésről	424–428.
Panaszdalok	429–449.
Férfidalok ²⁹	450–471.
Női dalok	472–496.
Közmondásrunók (<i>Verses közmondások</i>)	497–600.
Karjalai jojkák	601–611.
Mondókák	
Helynevet és személynevet tartalmazó mondókák	612–622.
Láncversek, mondókamesék, kiolvasók	623–633.
Játékdalok és táncokat kísérő dalok	634–638.
Mulatónóták és lakodalmi költészet	639–642.
Ráolvasások ³⁰	643–674.
IV. VOLMARI PORKKA	
Eredet- és természetmagyarázó runók	675–749.
A Kullervo-eposz maradványai	750–773.
Legendák és balladák	774–824.
Tengeri runók ³¹	825–898.
Háborús (katona)dalok	899–957.
Párválasztás („Szerelemvásár”)	958–1027.
Leánykérő dalok	1028–1096.
„Elszakadt az aranyfonál” ³²	1097–1151.
Lakodalmi költészet	1152–1176.
Gyermekdalok és mondókák	1177–1184.
„Örömfalva énekese” ³³	1185–1211.
Búcsú a szülői háztól ³⁴	1212–1265.
Édesanyák vétkei és gyermekeik köszönete ³⁵	1266–1303.
Énekek a halálról, halottas énekek	1304–1342.

²⁹ Köztük erotikus témájú dalok is.

³⁰ Köztük erotikus témájúak is.

³¹ Hajózásról szóló dalok.

³² A szüzesség elvesztéséről szóló runók.

³³ Dalok az énekmondásról, éneklésről, énekesről.

³⁴ Elköltözés hazulról, elsősorban házasodás végett.

³⁵ Az édesanyák vétkeiért gyermekeik bűnhődnek; az édesanyák miként nehezítik meg gyermekeik életét.

A könyv legvégén található szövegmutató bővebb és pontosabb, mint a kötet elején szereplő tartalomjegyzék, mivel a 15. részben felbukkanó összes folklóralkotást és témát feltünteti. Ez alapján könnyű megtalálni az egyes szövegvariánsokat. A címlistában, a közmondások és a líra esetén, a címet a kezdősor adja (néhány példa magyar fordításban: *Bolondnak mindig jó lova*: 509; *Akkor lesz fiamból férfi*: 176; *Alvilágba ringatlak*: 179–180), a hosszabb elbeszélő alkotások esetén a központi cselekmény vagy a főszereplő (pl. *Szegény ember házassága egy jó módú népes családból való asszonnyal*: 429; *Henrik püspök és Lalli*: 82, *A pina és a fasz viaskodása*: 412–414), a ráolvasásoknál, a lakodalmi anyagnál és a munkadaloknál pedig az alkalom típusa határozza meg a címet (pl. *A fogfájás*: 653; *Átok feloldása*: 222–223; *A pina bosszúságai*: 656–659; *A menyasszony rokonságának érkezése a vőlegény házához*: 1160–1161; *Menyasszonysiratás*: 642, 1174; *A fonó dalai*: 201–202; *Őrlő-dalok*: 198, 602). Mivel a tartalomjegyzékben a szövegkorpusz műfaji csoportosítása már megvalósult, a szövegmutató a címeket ábécérendben sorolja fel.

Az irodalomjegyzék felsorakoztatja a jegyzetekben és az énekesmutatóban használt kútfőket, melyek nagy hasznára váltak a szöveghezonlításnak. Kristfrid Gananderről és Volmari Porkkáról két külön fejezet is született a szerkesztői munkálatok melléktermékeként. A Porkkát tanulmányozó rövid cikk háttérinformációkkal szolgál a kevésbé ismert kutató életéről, a Ganandert tárgyaló írás pedig elsősorban a gyűjtő szótárkészítő munkájával foglalkozik. Florinust és Lönnrotot illetően a szerkesztők megelégszenek az irodalmi hivatkozásokkal, hiszen mindkettejük munkásságáról elegendő szakirodalom áll rendelkezésre.

Remélhetőleg hasznára vált a finnül tudók és a finn nyelvet nem beszélők számára egyaránt, hogy az ismertetés révén betekintést nyerhettek a finn folklórszöveg-kiadás egyik remekébe. Noha már több mint tíz éve annak, hogy az SKVR 15. kötetét közreadták, ma is újdonságnak számít ez a hiánypótló kiadvány: a folkloristáknak van még mit mazsoláznuk és elemezniük a legújabb SKVR-gyűjteményből. Szemlémből bizonyára kitűnt, hogy jó néhány tanulsággal szolgál az SKVR-sorozat kiadásának története. Az elkövetett hibákból való okuláson túl, érdemes továbbra is figyelemmel kísérnünk északi kollégáink szorgalmas, alapos és ötletgazdag kutatói és publikációs tevékenységét, hogy nálunk is egyre több, hasonlóan színvonalas, korszerű és önkritikát gyakorló folklorisztikai szövegtár lásson napvilágot.

HIVATKOZÁSOK

ANTTILA, Aarne

1931–1935/1985 *Elias Lönnrot: elämä ja toiminta 1–2. [Elias Lönnrot: élete és munkássága 1–2.]* Helsinki, SKS. [2. kiadás]

APO, Satu

1998 "Ex cunno Come the Folk and Force". Concepts of Women's Dynamistic Power in Finnish Karelian Tradition. In *Gender and Folklore: Perspective on Finnish and Karelian Culture*. Ed. by Apo, Satu – Nenola, Aili – Stark-Arola, Laura. Helsinki, SKS, 63–91. (Studia Fennica Folkloristica, 4.)

DRUFVA, Juha

1998 Ronskeja riimejä ajalta ennen pornon kaupustelua. [Pikáns rímek a pornókereskedelem előtti időkből.] *Kansan uutiset* 16. 7.

GANANDER, Christfrid

1786–1787/1937–1940 *Nytt Finskt Lexicon. / Uusi suomen sanakirja. (Tutkimuslaitos "Suomen suvun" julkaisuja II/1–3.) [Új finn szótár. (A „Finnugor rokonság” Kutatóintézet kiadványai II/1–3.) [Hasonmáskiadás.]* Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.

1789/1960 *Mythologia Fennica. [Finn Mitológia.]* [3. kiadás.] Helsinki, SKS.

HORMIA, Osmo

1961 *Gananderin sanakirjan lähteet. [Ganander szótárának forrásai.]* Helsinki, SKS. (SKS Toimituksia 271.)

JUTEINI, Jaakko

1817 *Uusia Sanan Laskuja. Toinen parannettu ja lisätty ulos-ando. [Új Köz-Mondások. Második, javított és bővített kiadás.]* Viipuri, Cederwall.

URL: http://digi-tilaukset.lib.helsinki.fi/pelastakirja/p59-o6_uusia_sanat_laskuja.pdf

1818 *Valittuja Suomalaisten Sanan Laskuja. [Válogatott Finn Köz-Mondások.]* Viipuri, Cederwall.

http://digi-tilaukset.lib.helsinki.fi/pelastakirja/p64o6_valittuja_suomalaisten_sanat_laskuja.pdf

Kanteletar elikkä Suomen kansan vanhoja lauluja ja virsiä. [Kanteletár, avagy a finn nép régi énekei és versei.] 1840/1997. 1840/1997 Helsinki, SKS. [16. kiadás] (SKS Toimituksia 3.)

KEMPPINEN, Jukka

1998 Kansa puhui rasvaisia, Kuusi kuunteli: Suomen kansan vanhat runot on koottu ensimmäistä kertaa laitokseksi jossa ruma sana sanotaan niin kuin se on. [A nép szafatosan beszélt, és Kuusi meghallgatta: A finn nép régi dalai először kerültek olyan kiadásra, amelyben a csúnya szavakat úgy közlik, ahogy vannak.] *Helsingin sanomat* 1. 5.

KLEMETTINEN, Pasi (ed.)

2006 "Ei se synny synnyttämättä". *Selvitys digitoitintiprojektin vaiheista ja työprosesseista.*

- [„Nincs születés szülés nélkül.” A digitalizálási projekt szakaszainak és munkafolyamatainak értékelése.] Suomen Akatemian projekti nro 52990. Digitoitu arkistoaineisto kulttuurintutkimuksessa–projekti. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran raportti 1/2006. Digitised Archive Material in Cultural Studies. ISBN 951-746-850-4 (PDF)
- KNUUTTI, Seppo
1998 Poetic pasts. *Books from Finland* XXXII. 3. 216–219.
- KUITUNEN, Kalevi
1998 Kirjauutuuksia. [Könyvújdonságok.] *Bibliophilos* LVII. 1. 47–49.
- KUUSI, Matti (ed.)
1953 *Vanhan kansan sananlaskuviisasuus. Suomalaisia elämänohjeita, kansanaforismeja, lentäviä lauseita ja kokkapuheita vuosilta 1544–1826.* [A régi nép közmondásbölcssége. Finn regulák, aforizmák, szállóigék és tréfák az 1544–1826 közötti évekből.] Porvoo, WSOY.
- KUUSI, Matti – TIMONEN, Senni (eds.)
1997 Alkusanat. [Előszó.] In *Runoja Henrik Florinuksen, Kristfrid Gananderin, Elias Lönnrotin ja Volmari Porkan kokoelmista.* (Suomen Kansan Vanhat Runot, XV.) [Népköltések Henrik Florinus, Kristfrid Ganander, Elias Lönnrot és Volmari Porkka gyűjteményeiből.] (A Finn Nép Régi Dalai, XV.) Helsinki, SKS, xxv–xl.
- LAAKSONEN, Pekka (ed.)
1984 Lönnrotin aika. [Lönnrot kora.] *Kalevalaseuran vuosikirja* LXIV. Helsinki, SKS.
- LÖNNROT, Elias (ed.)
1842 *Suomen Kansan Sananlaskuja.* [A finn nép közmondásai.] Helsinki, SKS. (SKS Toimituksia 4.)
- MAJAMAA, Raija (ed.)
1990–1995 Lönnrotin valitut teokset. I–V. [Lönnrot válogatott művei.] Helsinki, SKS.
- PERTTUNEN, Kaisa-Marja
1976 Lönnrotiana 1–30. *Selvitys Elias Lönnrotin käsikirjoituskokoelmasta.* [Elias Lönnrot kéziratgyűjteményének feltárása.] Helsinki, SKS.
- SALMINEN, Väinö
1944 Osviittoja Suomen kansan vanhojen runojen käyttöjälle. Julkaisun vaiheita ja virheitä [Útmutató a Finn Nép Régi Dalainak használói számára. A kiadás szakaszai és hibái.] *Virittäjä* XLVIII. 4. 428–441.
- SALMINEN, Väinö (ed.)
1948 *Uudenmaan runot.* (Suomen Kansan Vanhat Runot, XIV.) [Uusimaa dalai. (A Finn Nép Régi Dalai, XIV.)] Helsinki, SKS.
- SETÄLÄ, Eemil Nestor
1933 Taistelu Sammosta. [Küzdelem a szampóért.] *Kalevalaseuran vuosikirja* XIII. 336.
- 1998 Suomen Kansan Vanhat Runot sai täydennystä. [A Finn Nép Régi Dalai kiegészítést kaptak.] *Karjalan heimo.* LXXXII. 1/2. 21.
- TARKKA, Lotte
1994 Other Worlds – Symbolism, Dialogue and Gender in Karelian Oral Poetry. In *Songs*

beyond the Kalevala: Transformations of Oral Poetry. Ed. by Siikala, Anna-Leena – Vakimo, Sinikka. Helsinki, SKS. 250–298. (Studia Fennica Folkloristica, 2.)

TIIRIKKALA, Aino

2006 Lönnrot keräsi pari sataa seksirunoa. [Lönnrot gyűjtött néhány száz erotikus költeményt.] *Lapin Kansa* IX. 4. 2006. 9.

TUNKALO, Eemil Aukusti

1945 Paheksumus. [Megbotránkozás.] *Virittäjä* XLIX. 109.

A találós kutatás múltja, jelene és jövője

Kaivola-Bregenhøj, Annikki: *Riddles: Perspectives on the Use, Function and Change in a Folklore Genre*. Helsinki, Finnish Literature Society, 2001. 186 p.
(Studia Fennica Folkloristica 10.)

VARGHA KATALIN

A neves finn szövegfolklorista, Annikki Kaivola-Bregenhøj könyve áttekintés a találós műfajáról, összefoglalás és egyben problémafelvetés. A szerző ezt megelőzően számos tanulmányban foglalkozott a találósokkal, egyetlen formula, a *nominativus absolutus* elemzésének pedig önálló kötetet szentelt.¹ Emellett részt vett a finn találósok antológiájának összeállításában is.²

Annikki Kaivola-Bregenhøj alább ismertetendő könyvében összefoglalja a nemzetközi találós kutatás eredményeit bizonyos alapvető kérdésekről és számot ad saját kutatási eredményeiről, elméleti megfontolásairól. Alapanyagként a Finn Irodalmi Múzeum archívumában található szövegeket és számos más kutató (terepmunkán vagy saját országa archívumán alapuló) publikációit használta. A szerző sok szöveget közöl, angol nyelven (a finnek eredeti nyelven is). Azonban, ahogyan az a címből is kiderül, nem elsősorban a találósok szövegére koncentrál, hanem a műfaj használatára, funkciójára és változására. A könyvben a fő hangsúly az ún. valódi találósokon (*true riddles*) és azok használatán van, de a szerző a találósok különböző típusait is tárgyalja. Végül pedig Kaivola-Bregenhøj azt a problémát fejti ki, hogy egyetlen kutató talán nem is oldhatja meg a találósok kutatásának összes kérdését; erre megfelelőbb lenne egy olyan antológia, amelyben egyes kutatók a saját területüket mutatják be. Ezt várta a szakma az *Untying the Knot: On Riddles and Other Enigmatic Modes* című kötettől is,³ amely azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és megmaradt a résztémák szintjén.

Kaivola-Bregenhøj monográfiájának első, bevezető fejezete (*Introduction*) műfaj- és kutatástörténet. A szerző a találósok történetének bemutatását a legősibb forrásoktól kezdi (*Rigvéda*, *Mahábhárata*, *Ótestamentum*, az óizlandi *Hervarar saga*), majd a találósok használatának változását mutatja be, egészen a jelen helyzetig. Mivel a találósok használata kulturális kontextushoz kötött, ezért az utóbbi néhány évtizedben rohamosan hanyatlott a valódi találósok használata, hiszen nem voltak többé sem szórák-koztatóak, sem érdeklődést ébresztőek. A szokások és az életkörülmények változásával

¹ KAIVOLA-BREGENHØJ, A. 1978.

² VIRTANEN, L. et al. (eds.) 1977.

³ HASAN-ROKEM, G. – SHULMAN, D. (eds.) 1996.

idővel kezdtek furcsának és régimódinak hatni, s átkerültek a gyermekfolklórba. Ma a valódi találósok helyett inkább a tréfás kérdések (*joking questions*) kerültek előtérbe, amelyek hullámokban keletkeznek, mint például a kisebbségekről vagy a szomszédos népekről szóló etnikus viccek, de újabb és újabb ciklusok keletkeznek szerencsétlenségek, világméretű katasztrófák után is.

A jelentősebb kutatási irányzatok bemutatásakor két irányzatot különít el Annikki Kaivola-Bregenhøj:

1. Az a komparatív és strukturalista nézeteket tükröző irányzat, amely a találóást a szóbeli művészet egy formájának tekinti, a maga tartalmi, strukturális és stilisztikai sajátosságaival és elterjedésével. Az összehasonlító vizsgálat hozta magával a variánsok ismeretének szükségességét és ösztönözte nagy gyűjtemények kiadását. E törekvés kiemelkedő alakja Archer Taylor és gyűjteménye, az *English Riddles from Oral Tradition*.⁴ A taylori hagyomány folytatására valamint a találósok szisztematikus gyűjtésére és publikálására jó példa a *Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles* című kötet,⁵ amely 12200 variánst közölt.

2. A másik irányzat képviselői szerint a folklór egészéhez hasonlóan a találós is a kulturális kommunikáció egy formája, amely világos kommunikatív célokkal és funkciókkal rendelkezik. Ez a megközelítés a környezetükhöz és használatukhoz köti a találósokat; ami magában foglalja a folklór kontextusával, funkcióival és használoival kapcsolatban a terepmunka során felmerülő kérdéseket is. A kutatók hosszú terepmunka révén jutottak arra a következtetésre is, hogy a találósoknak nincsen univerzális struktúrája, tartalma, előadásmódja vagy funkciója, hanem specifikus kulturális használatához és előadási kontextushoz kötődik.

A második fejezet (*Debate on the Basic Issues*) egyfelől a találósok szövegének összetevő elemeit tekinti át, másrészt a találós meghatározása körüli nézeteket. A két komponens (*image* és *answer*) közül az első (*image*) sokkal részletesebben vizsgálták, annak felépítését és különféle összetevőit vizsgálva. A két fél közötti kapcsolat legtöbbször metaforikus. A kérdés rendszerint tartalmaz egy olyan elemet, amelynek célja a félrevezetés, és más elemeket, amelyek a válasz helyességét bizonyítják; ugyanakkor előfordulhat, hogy nem több, mint egy szó szerinti leírás. A kérdés struktúrájának elemzése során az alapegység egy leíró elem, amely egy *topic*-ből és *comment*-ből áll. Robert Petsch, majd Archer Taylor, Robert A. Georges és Alan Dundes is foglalkoztak ezzel a leíró elemmel, amelyből kiindulva továbbléptek a strukturális elemzés és osztályozás felé.⁶ Más kutatók, mint Elli Könögäs Maranda és Matti Kuusi, szakítva e hagyománnyal, a kérdés és a válasz közötti kapcsolatot vizsgálták.⁷

⁴ TAYLOR, A. 1951.

⁵ BASGÖZ, I. – TIETZE, A. 1973.

⁶ PETSCH, R. 1899.; GEORGES, R. A. – DUNDES, A. 1963.

⁷ KÖNÖGÄS MARANDA, E. 1971a.; 1971b.; KUUSI, M. 1974.

Annikki Kaivola-Bregenhøj ezután áttekinti a legfontosabb találós-definíciókat, amelyek közül azonban egy sem vált általánosan használttá. Számos kutató hozta létre – a korábbiakat bírálva – saját definícióját a találós műfajára az általa vizsgált kultúra kontextusán belül. Tulajdonképpen nem is lehetséges egy univerzális definíció, olyan sokféle típusú találós van egyetlen kultúrán belül is. Bonyolult és hiábavaló is kiszakítani ezeket a meghatározásokat az anyag és a kutatás kontextusából, amelyre vonatkoznak; ez éppen az egyetlen közös vonásuk. Kaivola-Bregenhøj maga is csak egy átmeneti definíciót javasol: „A riddle is a traditional, fix-phrased verbal expression containing an image and a seeming contradiction. It consists of two parts: an image and an answer [...]”⁸

A harmadik fejezet (*The Subgenres of the Riddles*) tárgyalja azt a számos alműfajt, amelyek a valódi találós mellett a találós műfaját alkotják. Annikki Kaivola-Bregenhøj az alábbi csoportokat mutatja be: 1. tréfás kérdések (*joking questions*); 2. vizuális rejtvények (*visual riddles*); 3. tudáspróbák (*wisdom questions*); 4. talányok (*puzzles* – ide tartoznak az aritmetikai és rokonsági talányok); 5. beugratósok (*parody riddles*); 6. irodalmi rejtvények (*literary riddles*). Magukkal a valódi találósokkal e helyt nem foglalkozik részletesen.

Azért is fontos ez a fejezet, mert a ma is élő találós-hagyományt alkotó heterogén, nagy anyagot kísérli meg beosztani és bemutatni, a fent felsorolt kategóriák alapján. A nehézség abban rejlik, hogy a tréfás kérdések nagy tömbje és a számos további kisebb csoport nehezen összemérhető, és mind az észak-európai, mind az angolszász szakirodalom rengeteg terminust használ, teljes összevisszaságban. Az osztályozás alapja lehet talán a kérdés és a válasz kapcsolata, ugyanis – szemben a valódi találósokkal, amelyekben a kérdés elegendő információt tartalmaz a válasz kitalálásához – az összes többi típus sajátja, hogy vagy nem tartalmaz elegendő információt a kérdés, vagy pedig az információ egészében helytelen.

A legnagyobb és legjelentősebb csoport a *joking questions*, ez sokféle találós összefoglaló neve, amelyek elsődleges célja zavarba hozni a kérdeztet. Látszólag egy komoly kérdést tesznek fel, amely a „mi?” „miért?” „hogyan?” „mi a különbség?” formulával kezdődik, s amit gyakran tréfás kérdések sora követ. Míg a valódi találósok formája egyes kultúrákban bonyolult, a tréfás kérdések esetében szabályszerűen olyan egyszerű a forma, hogy könnyedén lehessen újabb kérdéseket improvizálni. Míg a valódi kérdésben a kérdés töri meg a normát, a tréfás kérdésben a válasz.

A negyedik fejezet (*Sexual Riddles*) egy tematikailag különálló csoportot mutat be, az erotikus találósokat.⁹ Ezt a típust ma is használják felnőttek és nagyon is élő hagyomány, ezért szentel ennek a többi alműfajnál több figyelmet a szerző. Mivel a szexu-

⁸ A találós kérdés hagyományos, rögzített formában megfogalmazott szóbeli kifejezés, amely egy képet és egy látszólagos ellentmondást tartalmaz. Két részből áll: egy képből és egy válaszból.

⁹ L. az alábbi cikket is: KAIVOLA-BREGENHØJ, A. 2002.

alítás sokáig tabutéma volt a folklorisztikában, mindeddig nem írtak erről a típusról általános áttekintést, és példákat is nehéz a publikációkban találni. Pedig a szájhagyományban jól ismert szövegcsoporthoz van szó, sok szöveg pedig nemzetközi elterjedésű. Formailag összetett kategória. A kifejezőmód alapján kétféle típust különböztethetünk meg: 1. a kérdés szexuális témájú választ sugall, gyakran kétértelmű, viszont megfogalmazásában nem durva; 2. az ártatlan kérdés helyes megfejtése közösülés vagy nemi szerv, esetenként durva szavakkal – ez az eset sokkal ritkább.

Ezen alműfaj esetében a kontextus szerepe különösen jelentős; archív anyagot olvasva nem derül ki, hogy milyen szándékkal mondták az adott szöveget, szórakoztatni, ébődni, meghökkenteni vagy sérteni akartak-e. Az erotikus találóst többek között az egyéni és a közösségi normák határainak próbálgatására és áthágására alkalmazták – ez a szerepe ma is megvan. Egy közös vonása van az összes erotikus találósnek: a helyes válasz valamiképpen mindig helytelen.

Az ötödik, leghosszabb és leghangsúlyosabb fejezet (*The Context and Functions of Riddles*) témája a találósok kontextusa és funkciói. A kontextusok fajtái: 1. szituációs; 2. nyelvi; 3. kulturális; 4. kognitív; 5. műfaji. Kaivola-Bregenhøj áttekintése szerint a találós-közlések legtöbb esetben a kontextuális információk teljes hiánya jellemző. Holott a kontextus a szövegszintű elemzés esetében elhanyagolt szintek feltárását teszi lehetővé. Számos alkalommal fordul elő találósok használata, szervezett formában vagy véletlenszerűen, ezek közül leggyakoribb az időtöltés célú találósmondás. Ezt négy példával illusztrálja a szerző. A hosszú leírások célja a kérdezőre, a válaszadóra és a találósok feladásának illetve megválaszolásának ritmusára és folyamatára irányítani a figyelmet. Kaivola-Bregenhøj mintaértékűként említi David Evans tanulmányát,¹⁰ aki teljes egészében leírt egy összesen 34 találósból álló ún. *riddle session*-t, az elhangzás sorrendjében, a résztvevők és hozzászólásaik bemutatásával együtt.¹¹ A fejezet külön kitér az erotikus találósokra, amelyek használata különösen férfiak körében kedvelt. Ugyanakkor a finn erotikus találósok anyagát megvizsgálva azt találták, hogy a válasszok jelentős része a hagyományos női paraszti élethez és munkához kapcsolódik, míg ugyanez a nem erotikus szövegekről nem mondható el. Kérdés, hogy mi lehet ennek az oka. A leírások gyakran hangsúlyozzák, hogy a nők rosszalják, ha a társaságukban erotikus találósok hangzottak el, de ez kései változás eredménye is lehet.

A találósok használata előfordulhat versengés vagy szervezett játék formájában is. A versengés része lehet rítusnak, például esküvőnek. A televíziós kvízműsorokat is a versenyszerű találósmondás egyfajta folytatásának tekinthetjük.

Ha szövegközpontú megközelítésből nézzük a találósokat, úgy találhatjuk, hogy például a narratív hagyománnyal összehasonlítva kevésbé befolyásolja őket a szituatív és nyelvi kontextus. Azonban az előadások kontextusában a találósok csoportokba

¹⁰ EVANS, D. 1976.

¹¹ EVANS, D. 1976. 171–181.

rendeződnek, tematikus vagy strukturális alapon, és diskurzus jelleget ölt az előadás, amelyet nem lehet akármikor félbeszakítani.

A találósok előadásának számos különféle funkciója lehet, egyidejűleg több is érvényesülhet, és eltérések lehetnek alkalmanként, a városi és a falusi gyakorlatban, valamint az egyes műfajok között is. A legjelentősebb funkciók: 1. szórakozás, időtöltés; 2. oktató, didaktikus funkció (különböző szinteken). Ezenkívül pedig a találós a kulturális kommunikáció egy fajtája, amely segíthet az agresszió levezetésében, kritikus időszakokban (például haláleset, beavatás) a rend szabályozásában, és a közösség számára fontos jelenségek megtárgyalásában. Hagyományos csatornája a vélemény nyilvánításának, enyhébb formában, mint egy közvetlen kommentár, néha humorral leplezve. A fejezetet a szerző egy észak-írországi esettanulmánnyal zárja, amely arra példa, hogyan vezetheti le a felgyülemlett feszültséget a folklór egy politikai konfliktus esetén. A tréfás kérdések szövegeit a szerző a formájukra, tartalmukra és használatukra vonatkozó kommentárokkal ellátva közli. A példák korábban nem publikált szövegek, Fionnuala Carson Williams, Karen McKinty és mások gyűjtéséből.

A hatodik fejezet (*The Expressive Devices of Riddles*) a találósok kifejezőeszközeit tárgyalja, részletesen a kétértelműséggel, a metaforával és a formulával foglalkozik. A nyelvi kétértelműség – amely egyaránt megnyilvánulhat a fonémák, a morféma, illetve a szintaxis szintjén – a kérdezett félrevezetését szolgálja. Soha sem véletlen a kétértelműség, tudatosan alkalmazzák. A tréfás kérdések teljes egészében a nyelvi kétértelműségen alapulnak. A műfajra tipikusan jellemző szójáték (*pun*) csak az adott nyelven működik.

A találósok többsége részben vagy egészen egy metaforikus képre épül; eltérő mennyiségben és minőségben. Lehet a találós egyetlen vagy akár szinte mindegyik eleme metaforikus, esetenként pedig az egész találós egyetlen kiterjesztett metafora. Számtalan esetben a válasz meglepően rövid a metaforához képest. Egyes metaforák nemzetközileg elterjedtek szó szerinti fordításban, mások a népköltészetre, az anyagi kultúrára és a szokásokra utalnak. Részben hagyományos, alapvető kulturális metaforákat használnak. Azonban abban az esetben, ha a találósok előadását mint szituációt vizsgáljuk, az olyan elemek, mint például a szórakoztató érték, a gyorsaság, a mások neveltségessé tétele, a helyes válasz megadása sokkal többet számítanak, mint egy metafora elemzése.

A formula mint alapegység jól alkalmazható a kisepikai műfajok elemzésében. A finn valódi találósok alapsémái esetében 17 formula lefedi az összes szövegnek több mint felét. Itt összefoglalja Kaivola-Bregenhøj a formula-analízis eljárását, amelynél az osztályozás kiindulópontja a finn találósok korpusza volt. Részletesen leírja a finn találósok egyik jelentős formuláját, a „nominativus absolutus” sémát, számos finn példával illusztrálva.

A hetedik fejezet (*From Image to Answer*) azt tárgyalja, hogyan jutunk el a kérdéstől a válaszig. Kezdetben a kérdező magasabb státust birtokol, mint a kérdezett – ha az

válaszol, akkor átmenetileg kiegyenlődnek a státusok. De vajon találgatással el lehet-e jutni a válaszig? Antológiák alapján egyszerű példát hozni arra, hogy egy kérdéshez több különböző válasz tartozhat. Ezek származhatnak különböző közösségekből. A legtöbb esetben az előadás kontextusában minden kérdéshez csak egyetlen elfogadható válasz tartozik. A válaszhoz nem pusztán találgatással jutnak el, a kérdezett mérlegeli az általa ismert válaszok készletéből, hogy mennyire illenek az adott kérdéshez. A metaforák nagy része ilyenformán megmerevedik, és a találósok használata egy közösségen belül kérdések közös ismeretén alapul, amelyekre tudják a választ. Sok kérdező visszautasít teljesen megfelelő alternatívákat, és csak azt a választ fogadja el, amelyre ő maga gondolt. Minél bonyolultabb egy találós, annál heterogénebbek a rá adott helytelen válaszok – az egyszerű kérdésekre számos egyforma, hibás válasz adható. Van, ahol azonnal kell válaszolni, különben megadják a választ; máshol viszont akkor se, ha napokig találgatnak. Nem kitalálni kell a választ, hanem tudni. Ehhez pedig nem nyelvismeret és intelligencia szükséges elsődlegesen, hanem a kontextus ismerete, és képesség az analógiák felismerésére.

Mi értelme van tehát találósokat feladni, ha mindenki tudja a választ? Egyrészt mindig mások vannak jelen, mindig van valaki, aki még nem hallotta az adott találóst. A legkézenfekvőbb példa erre a kereskedők, a szolgáltatók és a béresek helyzete, akik rendszeresen töltöttek hosszabb-rövidebb időt a saját közösségükön kívül. Másrészt mindig úgy teszik fel a találós kérdést, mintha az első alkalommal tennék. Az sosem vehető bizonyosra, hogy a kérdezett tudni fogja a „helyes” választ, ezért mindig van izgalom. A találósok közös ismeretében való osztozás tehát örömforrás.

Egy új találós születésekor a kérdés és a válasz közötti kapcsolatot a műfaj szemantikai szabályai irányítják – tehát a kapcsolat motivált. De ahogyan a közösség repertoárjába beépül, a kapcsolat már inkább megegyezés alapúvá válik, tehát nem a kérdés alapján kell kitalálni a választ, hanem *tudni* kell, és csak egy bizonyos válasz fogadható el.

Az utolsó fejezet (*The Future of Riddle Research*) problémák sorát veti fel. Sokak aktív közreműködésére van szükség a találósok különböző fajtáinak, azok formájának, tartalmának, előadásának, használatának, elterjedésének és funkciójának teljes körű vizsgálatához. Nem megoldott a találósok eredetének kérdése. Megvalósításra vár az összes alműfajt felölelő nemzetközi terminológia kialakítása és a találósok típusmutatója. Nincsen elfogadható, közmegegyezésen alapuló találós-definíció sem. A kutatáshoz szükség volna naprakész bibliográfiára is (az utolsó nemzetközi találós bibliográfia 1952-ben jelent meg¹²), és egy olyan fórumra, ahol a találósok kutatói publikálhatnak, s megvitathatják a felmerülő problémákat.

Az új típusú rejtvények tömege, az állandóan változó tréfás kérdések új lehetőséget adnak a kutatóknak, akik vizsgálhatják a hagyomány születését, életét és elmúlását. Bár sok kutató kíséri figyelemmel a találóshagyomány átalakulását, olyan alapvető

¹² SANTI, A. 1952.

hiányok vannak még mindig a műfaj vizsgálatában, mint az alműfajok azonosítása, megnevezése és mélyebb analízise.

A kötetet bibliográfia és tárgymutató zárja. Annikki Kaivola-Bregenhøj áttekintése máig a legfrissebb összefoglalás a találosok műfajáról. Egyes területeken bizonyos szempontból jelentős eredmények születtek – például az észti találosok korpuszának kiadása,¹³ és a valódi találosok melletti kisebb kategóriák digitális adatbázisainak közvételéte.¹⁴ Az elméleti kérdések megoldása és a nemzetközi összefogás viszont még továbbra is várat magára.

HIVATKOZÁSOK

BAŞGÖZ, İlhan – TIETZE, Andreas

1973 *Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

EVANS, David

1976 Riddling and the Structure of Context. *Journal of American Folklore* Vol. 89. 166–188.

GEORGES, Robert A. – DUNDES, Alan

1963 Toward a Structural Definition of the Riddle. *Journal of American Folklore* Vol. 76. 111–117. [Magyarul: A találoskérdések strukturalista meghatározása. *Folcloristica* 2–3. 1978. 250–272.]

HASAN-ROKEM, Galit – SHULMAN, David (eds.)

1996 *Untying the Knot. On Riddles and Other Enigmatic Modes*. New York – Oxford, Oxford University Press.

KAIVOLA-BREGENHØJ, Annikki

1978 *The Nominativus Absolutus Formula – One Syntactic-Semantic Structural Scheme of the Finnish Riddle Genre*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia.

2002 Sexual Riddles – Folk Eroticism. In *Eros in Folklore*. Ed. by Mihály Hoppál and Eszter Csonka-Takács. Budapest, Akadémiai Kiadó, 184–195.

KÖNGÄS MARANDA, Elli

1971a The Logic of Riddles. In *Structural Analysis of Oral Tradition*. Ed. by Pierre Maranda and Elli Köngäs Maranda. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 189–232.

1971b Theory and Practise of Riddle Analysis. *Journal of American Folklore* Vol. 84. 51–61.

KRIKMANN, Arvo – SAUKAS, Rein (toim.)

2001 *Eesti mõistatused*. I. 1–1350. Tartu, Eesti Keele Sihtasutus.

¹³ KRIKMANN, A. – SAUKAS, R. 2001.; 2002.

¹⁴ Piret Voolaid összeállításában. Angol nyelven: *Estonian Doodles* <http://www.folklore.ee/Doodles>. Észti nyelven: *Eesti lühendmõistatused* <http://www.folklore.ee/Lyhendid>; *Eesti keerdküsimused* <http://www.folklore.ee/Keerdkys>; *Eesti liitsõnamängud* <http://www.folklore.ee/Sonamang>; *Eesti piltmõistatused* <http://www.folklore.ee/Reebus>.

2002 *Eesti mõistatused*. II. 1351–2800. Tartu, Eesti Keele Sihtasutus.

KUUSI, Matti

1974 *Ovambo Riddles with Comments and Vocabularies*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia.
(FFC 215.)

PETSCH, Robert

1899 *Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels*. Berlin, Mayer u. Müller.

SANTI, Aldo

1952 *Bibliografia della Enigmistica*. Firenze, Sansoni Antiquariato.

TAYLOR, Archer

1951 *English Riddles from Oral Tradition*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

VIRTANEN, Leea – KAIVOLA-BREGENHØJ, Annikki – NYMAN, Aarre (eds.)

1977 *Arvoitukset. Finnish Riddles*. Helsinki, Finnish Literature Society.

Szöveg, műfaj, kontextus – ízelítő a kortárs szlovák és cseh folklorisztikai kutatásokból

Krekovičová, Eva – Pospíšilová, Jana (eds.): *Od folklórneho textu ku kontextu. [A folklórszövegtől a kontextus felé.] Venované pamiatke PhDr. Márie Kosovej, CSc. [Mária Kosová emlékének ajánlva.]* Ústav etnológie SAV – Etnologický ústav AV ČR, Bratislava, 2006. 214 p. (Etnologické štúdie 15.)

TÓTH ARNOLD

A 2006-ban, Pozsonyban megjelent tanulmánykötet a Szlovák Tudományos Akadémia Etnológiai Intézetének sorozatában látott napvilágot. Kiadóként egyrésről a szlovák akadémiai intézet, másrésről a Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Etnológiai Intézete jegyzi. A két kiadó, a két helyszín (Pozsony és Brünn) előre jelzi a kötet összetételét is: a 13 szerző közül nyolcan szlovákok, öten csehek; néhány kivételtől eltekintve mindannyian az említett intézetek munkatársai. A két ország közös tudományos életének hagyományai szerint ez a kiadvány is kétnyelvű, a tanulmányok vegyesen szlovákul és csehül jelentek meg benne. Minden tanulmány végén angol rezümét találunk.

Az *Etnologické štúdie* című sorozat, amelyben a jelen kötet a 15. sorszámot viseli, 1994-ben indult útjára, szintén Eva Krekovičová szerkesztésében, egy angol nyelvű tanulmánykötettel.¹ Fontos megjegyeznünk, hogy ebben a sorozatban került kiadásra (a 2–3–4. kötetekben) a szlovák balladakatalógus is.² Ezt követően az ötödik kötettől kezdve jellemzően konferencia-előadások és elméleti-módszertani írások publikálását végzi a sorozat.

A *folklórszövegtől a kontextus felé* című szám is egy konferencia, pontosabban egy emlékülés előadásainak kibővített és szerkesztett anyagát közli. A Szlovák Tudományos Akadémia Etnológiai Intézete egyik alapítója, később igazgatója, az 1980-as évek egyik vezető szlovák folkloristája, Mária Kosová (1918–1985) születésének 85. évfordulójára rendeztek konferenciát a volt kollégák és a tanítványi kör tagjai 2003-ban Topolčiankyban. A kötet ennek a konferenciának az anyagát tartalmazza, kiegészítve néhány később beérkezett tanulmánnyal.

Az előszót a szerkesztőpáros szlovák tagja, Eva Krekovičová írta; ez szlovák és angol nyelven egyaránt teljes terjedelmében olvasható. Bevezető soraiban személyes hangvételben emlékezik az ünnepeltre és az emlékülés eseményeire. Ezt követően hangsúlyozza, hogy Mária Kosová tudományos munkásságának legfontosabb része a folklórmű-

¹ KILIÁNOVÁ, G. – KREKOVIČOVÁ, E. 1994.

² BURLASOVÁ, S. 1998a.; 1998b.; 1998c.

fajok elméleti igényű kutatása volt. Ezért az emlékülés és az emlékkötet tematikáját is a folklórműfajok kérdésének szentelték (amelyre egyébként már többször volt példa: 1983-ban és 1991-ben is tartottak a szlovák folkloristák kifejezetten műfajelméleti tanácskozásokat).³

A bevezetőben a szerkesztő áttekinti a műfajokkal kapcsolatos szlovák kutatások elmúlt négy évtizedét. Az 1960-as években a prózai műfajokkal kapcsolatban merült fel először a „műfajok krízise”. A folklorisztikához hasonlóan az etnomuzikológia területén is egyfajta megtorpanás volt érzékelhető, amelyet Krekovičová a hagyományos paraszti folklór társadalmi háttérének megszűnésével, és a folklór rohamos átalakulásával magyaráz. Éppen ez az átalakulás hozta meg azután a műfajelméleti kutatások újabb hullámát. Ehhez a kezdő lökést a modern szemléletű folklorisztika adta, amikor a hagyományos műfajoktól megkülönböztette a nem-hagyományos, ám kétségkívül folklór jellegű műfajokat. Az új kutatási tárgy a tömegkultúra számos folklór jellegű megnyilvánulása lett; ugyanakkor ez a tendencia serkentőleg hatott a hagyományos műfajok vizsgálatára is: így kerültek szem elé például a kántálás egyes műfajai vagy a bakterdalok, toronyőrdalok. Egy másik tendencia volt az utóbbi évtizedekben az interdiszciplináris megközelítések erősödése. Így például az irodalomtörténészek és a folkloristák egyaránt a határmezsgyén mozgó közköltészeti műfajokra irányították figyelmüket, és erőteljesen megindult a kalendáriumok, ponyvanyomtatványok és népi kéziratok kutatása is.

Áttekintésének végén Krekovičová három csoportba rendezve bemutatja a mai szlovák és cseh folklorisztika műfajelmélettel kapcsolatos irányzatait: (1) a hagyományos műfajok kutatása, újabban kultúrtörténeti aspektusból; (2) tematikus kutatások, melyekben a folklórműfajok legfeljebb forrásanyagot, egy összetevőt, egy adalékot adnak a jobbra antropológiai ihletésű témákhoz; (3) a kortárs folyamatok kutatása, melyekben leginkább a nem-hagyományos műfajok nem-hagyományos környezetben kerülnek górcső alá; emellett a tömegkommunikációs csatornák és alkotások szintén bekerültek az érdeklődés homlokterébe. Ezekben a munkákban a kommunikáció-elméletek adnak leginkább inspirációt a műfajok rendszerének kidolgozásához. Végül a kötet címét magyarázza a szerző, melynek során visszakanyarodik Mária Kosová életművéhez, és kiemeli annak modern folklorisztikai vonatkozásait.

A tanulmánykötet első fejezete a *Mária Kosová munkásságáról* címet viseli, ám mindössze egyetlen írás található benne. Szerzője, Hana Hlôšková a Szlovák Tudományos Akadémia Etnológiai Intézetének (ÚET SAV) munkatársa, Mária Kosová életművének kutatója, bibliográfusa.⁴ *Népi próza a szövegtől a kontextusig* Mária Kosová tudományos munkásságában című tanulmánya részben életrajzi, részben tudománytörténeti tartalmú szöveg.

³ HLÔŠKOVÁ, H. – KREKOVİČOVÁ, E. 1991.

⁴ HLÔŠKOVÁ, H. 2003.

Mária Kosová (leánykori nevén Kolecsányi Mária) a hagyományos folklórműfajok (elsősorban a balladák, proverbiumok, mondák és igaztörténetek) kutatásának terén munkálkodott; emellett azonban a folklóralakítások átadásának-átvételének, a folklór terjedésének és terjesztőinek problematikájával, a katalogizálás kérdéseivel, az irodalmi folklorizmus jelenségeivel és összehasonlító vizsgálatokkal is foglalkozott. Folklorisztikai munkásságának jelentősége alapvetően nem annak számosságában és mennyiségében, hanem minőségében, elméleti megalapozottságában rejlik. Újító szemléletű, modern folkloristaként elsőként alkalmazta megközelítéseiben a szemiotika elméleti és módszertani eszköztárát éppúgy, mint a modern irodalomelmélet eredményeit. Tudományos szemléletét meghatározta az a terepmunka, amelyet az 1920-as, 1930-as években végzett a Frank Wollmann professzor vezette kutatócsoport tagjaként, a pozsonyi egyetem szervezésében. Ekkor fordult figyelme az alkotó egyéniségek felé, és kezdett el foglalkozni a folklór átadás-átvételének, terjedésének, a változatok képződésének problémáival.⁵ Ezek a témák egész életében foglalkoztatták; az alkotó egyéniségek szerepe és a folklór működésének, társadalmi funkcióinak kérdései meghatározták szemléletét. Ezt a társadalmi megközelítést a kortárs szlovák folklorisztika az *antropológiai szemlélet* első megnyilvánulásának tekinti, Mária Kosová személyében pedig a modern irányzatok előfutárát, úttörőjét tisztelik.

A népi próza terén Kosová alkalmazta elsőként azt a módszert, amelyet a magyar folklorisztika tudománytörténetében *egyéniiségkutató iskola* néven ismerünk. A prózai folklórszövegek elemzése során nagy hangsúlyt fektetett az alkotó/előadó személyére. Különösen a jó előadók, jó mesemondók esetében volt fontos számára az illető neme, életkora, vallása, családi állapota, társadalmi státusza, életútja, a helyi közösségben betöltött szerepe és társadalmi megítélése. Magyar szempontból érdekes, hogy az egyéniiségkutatás irányzatához Mária Kosová nem közvetlenül jutott el: az Ortutay-féle iskolát továbbfejlesztő finn folklorisztika példái alapján dolgozta ki módszerét. Ebben Juha Pentikäinen 1978-ban megjelent kötetének ismertetése jelentett számára fontos állomást.⁶ Ennek figyelembevételével írta meg régi mesemondója, Jozef Rusnák-Bronda egyéniiség-monográfiáját. Bronda a Felső-Garam menti Helpa községben élő favágó volt, aki falubeliekből álló kompániájával egy-két hetes turnusokban járta a lipitói hegyeket. A favágó életmód és az erdei munkások mikrotársadalma a mesemondás sajátos lehetőségeit teremtette meg. Bronda meséi először 1932-ben jelentek meg, majd Mária Kosová már 1946–1947 körül készült a monográfia megírására. Az 1950-es évek elején azonban Kosovát politikai okokból kitelepítették Pozsonyból, és munkássága is félbeszakadt. 1969-ben térhetett csak vissza megkezdett témáihoz, az általa alapított akadémiai kutatóintézetbe. A sors kegyetlen fintora, hogy a prózai

⁵ Ehhez a tudománytörténeti kérdéshez lásd HLÔŠKOVÁ, H. 2005. 357–367.

⁶ PENTIKÄINEN, J. 1978.; KOSOVÁ, M. 1983. 114–119.

folklor kutatása terén fő művének számító Bronda-monográfiája már csak halála után látott napvilágot.⁷

Hlůšková összegzésében két dolgot emel ki: egyrészt a folklór hordozóinak, használóinak (*nositel*) fogalmát, amelyet Mária Kosová honosított meg a szlovák terminológiában;⁸ másrészt azt a tényt, hogy a Kosová által megkezdett egyéniségkutatás és a társadalmi-antropológiai szemléletű folklorisztika ma is az érvényes megközelítések közé tartozik Szlovákiában.

A kötet második fejezete, amely négy tanulmányt foglal magába, kissé hosszú és talányos címet kapott: „*Az ellenség mágikus megölése a távolban*”, avagy az etnológiai és folklorisztikai kutatás elméleti és módszertani problémáiról. Az ide szerkesztett négy tanulmány két csoportot alkot: az első kettő hasonló elméleti-módszertani alapokon álló szlovák nyelvű írás, míg a második kettő két brünni etnomuzikológus cseh nyelvű cikke.

Az első tanulmány a *hagyomány* fogalmát értelmezi Pascal Boyer antropológus-pszichológus kognitív antropológiai megközelítése nyomán.⁹ Szerzője, Helena Tužinská a pozsonyi egyetem antropológia tanszékének doktorandusz munkatársa. A tanulmányban bemutatott és elemzett anyagát, a halál utáni életről alkotott hagyományos képzeteket 2000–2002 között gyűjtötte Nyugat-Szlovákiában, a Záhorie tájegység római katolikus szlovák falvaiban. Boyer elméletét követve a szerző a hagyományt a kommunikáció egy sajátos válfajaként fogja fel: a tradíció az interakció egy típusa, amely az egyes kommunikációs helyzetek rendszeres ismétlődése során alakul ki, és meghatározza az egyén verbális és non-verbális megnyilatkozásait. Tužinská a *hagyományos világkép* fogalmának vizsgálatával indítja gondolatmenetét. Megállapítja, hogy a közösségi normák és az egyházi tanítások szerinti képzetek (mint a menny és a pokol, a jók jutalmazása és a rosszak büntetése a halál után) mellett számos egyéni elképzelés is létezik, amelyek korántsem alkotnak koherens világképet, sőt az adatközlők maguk sem tekintik azokat megkérdőjelezhetetlen igazságnak. A hagyományos világkép kialakulásának feltétele az *ismétlődés*, amely lehet tudatos vagy automatikus folyamat. Az ismétlődés jelensége szorosan összefügg az *emlékezet* fogalmával – itt Boyer nyomán a szerző hangsúlyozza a pszichológiai irodalomból ismert *epizodikus* és *szemantikus emlékezet* megkülönböztetésének fontosságát. (Az epizodikus emlékezet információi személyes események, míg a szemantikus emlékezet általános tények.) A kommunikációs folyamatként értelmezett hagyomány másik jellemzője az igazságtartalom, a *valóságosság*. Ezt Tužinská szerint a hagyományt közvetítő specialisták sajátos társadalmi helyzete, a közösségbe való beágyazottsága biztosítja. A saját anyagában felfigyelt egy jellemző kettősségre: a halál utáni életről alkotott képzetek egy része a „hivatalosok” és specialisták közvetítésével, elfogadott igazsággént a szemantikus emlékezet rendsze-

⁷ Kosová, M. 1988.

⁸ Kosová, M. 1986.

⁹ Boyer, P. 1990.

rében konstruálódik; másik része pedig a hétköznapi kommunikációban rendszeresen ismétlődő elemekből építkezik, az epizodikus emlékezetben él, és igazságtartalma irreleváns a beszélő számára.

Lényegében hasonló elméleti alapokon áll a fejezet második tanulmánya, Tatiana Bužeková tollából. *Hiedelemmonda, epizodikus emlékezet és érzelmek* című írásában tizenöt szövegpéldát (1998–2000 között Nyugat-Szlovákiában saját maga által gyűjtött hiedelemmondát) közöl, és elemzi azokat a kognitív antropológia és a modern pszichológiából átvett érzelem- és emlékezetkutatás eszköztárával. A nyugat-európai tudományos gondolkodásban hosszú időn át a kognitív folyamatok ellentétéként értelmezték az érzelmek jelenlétét. Ezzel szemben a modern pszichológiai irányzatok az emberi kogníció szerves részeként értelmezik azokat, amelyek befolyásolják az emlékezetet és a gondolkodást. Bužeková ez alapján keresi tanulmányában a kapcsolatot az érzelmek és az újra meg újra előadott folklórszövegek között. Véleménye szerint a hiedelemmondák kialakulása, szöveggé formálódása belső és külső pszichológiai tényezőktől függ, amiben az emlékezet és az érzelmek is szerepet játszanak. Dolgozatának lényeges pontja, hogy különbséget tesz a „hivatásos” specialisták (mesélők) és az alkalmi történetmesélők között. Az előbbiek tapasztalataik birtokában tökélyre fejlesztették a mesélést, és emlékezetükben képesek számtalan szöveget elraktározni és reprodukálni. Olyan hiedelemmondákra is kiválóan emlékeznek, amelyek eseményei nem velük történtek meg; illetve képesek felidézni a távoli múltban megtörtént eseteket is. A szövegek előadása, reprodukálása során többféle, a hosszú távú memóriával kapcsolatos kognitív folyamat zajlik le esetükben, melyeket – a pszichológia terminológiájával élve – Bužeková a szemantikus emlékezzettel hoz összefüggésbe. Ezzel szemben az alkalmi történetmesélők javarészt csak olyan eseményeket tudnak elmondani, amelyek velük (vagy közvetlen hozzátartozójukkal, vagy más, hozzájuk közel álló személlyel) történtek meg. Az elbeszélés kapcsán lejátszódó emlékezeti folyamatok az ő esetükben az epizodikus emlékezet területére tartoznak, és az érzelmek alapvetően meghatározzák azokat. A pszichológiai irodalom hangsúlyozza, hogy az érzelmekkel telített eseményekre sokkal jobban emlékszünk, mint az érzelmileg semleges történésekre. A szerző ez alapján rámutat, hogy az alkalmi történetmesélők szövegei alapján véve különböznek a specialisták szövegeitől: kimutathatók benne az érzelmek, mindenekelőtt a félelem. Az ilyen hiedelemmondák a többszöri újramesélés során szerveződnek összefüggő szöveggé, és a kontextus sarokpontjait kijelölő kulcsmozzanatok (helyszínek, időpontok, a hitelességet igazoló egyéb konkrét körülmények) éppen az érzelmi telítettség révén szilárdulnak meg. Sőt, Bužeková állítása szerint bizonyos érzelmi állapotok akár szövegtípusokat is meghatározhatnak. (A boszorkány láthatatlan szellemi testéről szóló szövegekben például tiltják a boszorkány vagy a hozzá kapcsolódó különböző tárgyak megérintését – ez az undor érzelmi állapotát tükrözi, és szinte műfajszervező erővel hatja át az ide tartozó variánsokat, lásd 64–65. lap.) Zársvárában a szerző megállapítja, hogy a modern pszichológiai irányzatok elméleti-módszertani eszköztárát a folklorisz-

tikában is eredményesen lehet használni, akár a szöveg és a kontextus összefüggéseinek vizsgálatára is.

A harmadik tanulmány szerzője Lucie Uhlíková, a Cseh Tudományos Akadémia Etnológiai Intézetének munkatársa. Rövid, mindössze négy és fél oldalas írása a *Zsidókép a folklórban: a módszer és közlés problémája* címet viseli. (Az angol nyelvű rezümé tanúsága szerint a szerző hasonló témájú, *Zsidókép a morva folklórban* című, nagyobb dolgozatának rövidített változata került itt közlésre.) Uhlíková célja az, hogy a folklór-szövegekben található etnikai-vallási sztereotípiák elemzéséhez keresse a módszertani megoldásokat. Szemlélete alapvetően a történeti antropológiában gyökerezik: megállapítása szerint a folklórszövegek, mint a társadalmi emlékezet megnyilvánulásai, történeti forrásként is értelmezhetők – a történeti forráskritikának azonban ebben az esetben a folklórszövegek hagyományozódásának sajátosságaira kell irányulnia. A szerző hangsúlyozza, hogy a nemzedékről nemzedékre történő átadás-átvétel során a nemzeti sztereotípiák egy szelekciós elv mentén épülnek be a szövegekbe (vagy válnak a szövegek önmagukban a másságról alkotott kép hordozóivá, például a csúfolók esetében). A mássággal kapcsolatos általános vagy egyedi hiedelmek, tévhitek megjelenése is gyakori az ide tartozó szöveganyagban; ezek elemzése is történeti és forráskritikai felkészültséget kíván a kutatótól. Egy példa elemzése kapcsán Lucie Uhlíková konkrétan rávilágít a folklór forrásértékére, megemlítve a szelekció és a szubjektivitás révén kialakult, korlátozott érvényességet. Végezetül egy kifejezetten agresszív és zsidóellenes folklórszöveg idézése kapcsán felhívja a figyelmet a kutató etikai felelősségének fontosságára.

A fejezet záró tanulmányát a szintén cseh etnomuzikológus Marta Toncrová írta, *Az etnomuzikológiai kutatások fejlődése az utóbbi évtizedekben* címmel. Elméleti és módszertani szempontból a szerző az 1980-as, 1990-es évek német népdalkutatásának eredményeit követi. A népi éneklésben nemcsak a népdalok különböző műfajai, de egyéb, költői eredetű dalok, divatos slágerek, műdalok is nagy számban jelen vannak. Az első cseh vonatkozású gyűjtésben, az 1819-ben morva-sziléziai területen összegyűjtött, *guberniálni sbírka* néven ismert kollekcióban is számos műdal került lejegyzésre.¹⁰ A cseh folkloristák közül elsőként Bedřich Václavek foglalkozott e témával, a népdalok műköltői elemeinek kutatása során. Rámutatott, hogy a nem népi eredetű műfajok használata nem alakítja át a hagyományozódás és a változatképződés törvényszerűségeit (tehát a népi használatban a műdal is népdalként viselkedik); átalakul azonban a repertoár, mert amikor a régi formák már nem töltik be eredeti funkciójukat a társadalomban, akkor bizonyos népdalműfajokat újabb, divatos típusok szorítanak ki a használatból.¹¹ A német népdalkutatásban az 1990-es években zajlott le az a paradigmaváltás, amelyet a szerző a tanulmánykötet címével állít párhuzamba: ahogyan a szövegfolklorisztika

¹⁰ A gyűjtésekre vonatkozóan lásd VETTERL, K. – HRABALOVÁ, O. 1994.

¹¹ VÁCLAVEK, B. 1947. 21–38.; VÁCLAVEK, B. 1963.

a szövegtől a kontextus felé halad, úgy az etnomuzikológia a daltól az éneklés kutatásának irányába mozdul.¹² Toncrová megemlíti itt azokat a szlogenszerű kijelentéseket, amelyek az 1980-as évektől kezdődően feszegették a népdalkutatás kereteit (pl. a rock napjaink népzeneje, a rockot hallgatói népzeneként használják; minden dalból lehet népdal; a sláger a leggyakrabban énekelt dal, és ezért népdal). A kutatás tárgya a hagyományos népdalok felől mindinkább a tömegkultúra zenei megnyilvánulásai felé tolódott el, mígnem kérdésként fogalmazódott meg a német szakirodalomban: a popzene napjaink népzeneje?¹³ Jóllehet a folklorisztika ezen ágát Németországban továbbra is „népdalkutatás” (*Volksliederforschung*) néven jegyzik, az érdeklődés inkább a nem népi formák nem hagyományos környezetben való megnyilvánulásai felé irányul. Az egyik, szép eredményekkel büszkélkedő tematika a futballszurkolók dalainak gyűjtése és elemzése, melynek magyar példáját is ismerjük az elmúlt évekből.¹⁴ A cseh kutatásban az ezredforduló után jelentek meg az első olyan publikációk, amelyek előzetes válogatás (prekonceptió) nélkül, a tradicionális népdalokat nem kiemelve közöltek populáris dalokat. A szerző végszáva szerint ez lehet az etnomuzikológia új iránya Csehországban.

„Történeti mondák...” avagy a folklórműfajok problematikájához – ezt a címet viseli a kötet harmadik fejezete, amelyben szintén négy tanulmány olvasható. Az idézőjeles megoldás nyilván arra utal, hogy az alábbiakban olvasható írások újabb műfajelméleti megközelítésekkel szolgálnak, szemben a „hagyományos” műfaji besorolásokkal.

A cseh Jana Nosková *Életrajzi módszer és történetmesélés a gyakorlatban – megjegyzések egy terepmunka kapcsán* címmel indítja ezt a fejezetet. Bevezetőjében német minták alapján definiálja az életrajzi módszert, majd rövid kutatástörténeti vázlatot ad annak fejlődéséről. Ha ehhez hozzáolvassuk még a kilenc pontba szedett, ide tartozó jegyzet-szöveget is, akkor a német nyelven hozzáférhető szakirodalomról és az életrajzi kutatások 1970-es, 1980-as években lezajlott nemzetközi trendjeiről jó áttekintést kapunk. Ezt követően tárgyalja Nosková saját gyűjtését, amelyet 1998–2001 között végzett az észak-morvaországi Šumperk környékén. Az élettörténetek elbeszélői azok a volhíniai

¹² Az 1990-es évek második felében Németországban a *Deutsche Volksliederarchiv* vezetője, Otto Holzapfel hirdette meg a „Song 2000” elnevezésű projektet. A kutatás célja az volt, hogy a zenei művelődés, az egyéni zenehallgatás és a tömegkultúra zenei megnyilvánulásainak hatását kimutassa az egyéni és közösségi daléneklés repertoárjában. Számos olyan, korábban mellőzött és a folkloristák által soha nem kutatott műfajra irányította a figyelmet, mint a rock, a diszkó, a dalárdák és az énekegyüttesek anyaga, a katolikus és az evangélikus egyházi éneklés stb. Bár a projekt végül nem valósult meg, mégis nagy hatással volt a népdalkutatás további irányaira; illetve olyan munkák születtek általa, mint például Peter Unbehauen gyűjtése a kortárs hamburgi gyermekfolklór témakörében. Lásd ehhez HOLZAPFEL, O. 1995. 137–138.; UNBEHAUEN, Peter 2000.

¹³ MOSER, J. 1989. 58. Megjegyzendő, hogy a német kutatásban ennek a témának évtizedes előzményei vannak, lásd BAUSINGER, H. 1956. 59–76.; FISCHER, H. 1965.

¹⁴ KOPIEZ, R. – BRINK, G. 1998.; KEMÉNY M. 2005.

csehek voltak, akiket a második világháború után, 1947-ben telepítettek ki a Szovjetunióból Csehszlovákiába. Az összesen 18 adatközlő többsége a gyűjtés idején 75–80 éves volt (1923–1927 között születtek, így egy generációhoz tartoztak). Az elbeszélők bemutatása után a szerző felsorolja azokat a külső és belső tényezőket, amelyek a gyűjtés során speciálisan az életrajzi módszer kísérőjelenségei, és amelyek alapvetően meghatározzák, befolyásolják (sőt meg is változtathatják) a gyűjtés eredményét. A külső tényezők között említi az interjú helyszínét, időtartamát; a jelenlévők számát és a beszélgetés rögzítésére használt technikai eszközöket. Belső tényezőként felsorolja az interjúalany és a kérdező interakcióit, a kommunikációs helyzet sajátosságait; a szavahihetőség kérdését; az elbeszélő személyes és ezért mindenkor szubjektív, „alulnézeti” perspektíváját; a gyűjtő megjegyzéseit és kommentárjait; valamint a felvételek utólagos feldolgozásának folyamatát. Végül hangsúlyozza, hogy az életút-interjúkat mindig az adatközlő személyes élethelyzetének kontextusába kell belehelyezni, hogy az így megszerzett adatokat később helyesen tudjuk interpretálni. A tanulmány tisztán módszertani jellegű, az élettörténet mint műfaj körülhatárolása meg sem jelenik a szövegben – így érzésem szerint a második fejezetben lett volna a helye.

A műfajelméleti fejezetben másodikként Zuzana Panczová *Az összeesküvés-elméletek mint a modern folklór részei* című dolgozatát olvashatjuk, írásának alcíme: *Régi-új témák a szlovák és a cseh internetes fórumokon*. A bevezető néhány bekezdésben a szerző tartalmi szempontok figyelembe vételével definiálja kutatásának tárgyát. Az összeesküvés-elméleteket olyan nem hivatalos magyarázatoknak tekinti, amelyek egyrészt a „nagy történelem” eseményeinek háttérét igyekeznek megvilágítani, másrészt az ideológiai propaganda eszközei, harmadrészt a bizalmatlanság és a technikai-tudományos fejlődéssel szembeni ellenállás megnyilvánulásai. Ez után az összeesküvés-elmélet mint folklórjelenség vizsgálata következik. Ebben a szakaszban Panczová megállapítja, hogy az átadás-átvétel, a variálódás, a kontamináció és az affinitás törvényszerűségei ezekre a szövegekre is éppúgy érvényesek, mint a klasszikus folklórműfajokra. Ez alapján be is sorolja tárgyát a folklórműfajok rendszerébe: a modern folklór részének, azon belül a kortárs monda (városi monda) és a hír–rémhír–pletyka között elhelyezkedő, leginkább a rémhírrrel és a pletykával rokonítható, önálló műfajnak tekinti. Tartalmi szempontból hangsúlyozza, hogy az egyéb folklórműfajokban is jelenlévő régi sztereotípiák (leginkább a magyar-, cseh-, zsidó- és cigányellenes nemzeti-etnikai-vallási sztereotípiák) ezeknek is szerves alkotórészei. Terjedésük több csatornán keresztül is megfigyelhető: bizonyos motívumok a hagyományos szóbeli műfajok (hiedelemmondák, igaztörténetek) szövegeiben is megtalálhatók, azonban a szóbeliségnél sokkal jelentősebb ezen a téren a tömegkommunikáció, a média, a mozifilmek, a bestsellerek és az internet szerepe. Az összeesküvés-elméletek sajátos közege a tömeg, különösen krízishelyzetben. Erre a szerző a Jugoszlávia széthullása utáni, délszláv háborúk dúlta Szerbiát hozza példának, ahol az összeesküvés-elméletekből kibontakozó ellenségkép rendkívül gyorsan és egységesen szilárdult meg az egész társadalomban. A műfaj terje-

désében nagy szerepet játszik a világháló; az elemzés alapjául éppen ezért a szlovák és a cseh internetes fórumok szolgáltak. Először tematikus csoportosításban olvashatunk jellemző szövegpéldákat, amelyek az ellenségkép alapján néhány jól meghatározható motívum köré rendeződnek. Általános, hogy mind a nemzeti történelemmel, ideológiai-politikai témákkal kapcsolatos elméletek, mind a természeti környezettel, az ember egészségével és a tudománnyal kapcsolatos szövegek központi magva az ellenségkép. A szövegek másik jellemzője egy sajátos érveléstechnika, amely szinte műfajteremtő erőt jelent. Az érvelés sajátossága az ambivalencia, amelyet a szerző az egyik legvitatottabb szlovák történelmi személyiség, Milán Rastislav Štefánik (1880–1919) tragikus halála kapcsán máig eleven összeesküvés-elméletek példáján mutat be. Végezetül Zuzana Panczová meghatározza a műfaj által betöltött funkciókat: ismeretátadás, az agresszió legitimálása, csoportidentitás kialakítása, pszicho-higiéné biztosítása, társadalmi presztízs megteremtése, szórakoztatás. A tanulmányhoz bőséges jegyzetanyag, illetve a főszövegben elhelyezett 22 szövegpélda kapcsolódik, melyek csak javítják az egyébként is színvonalas dolgozat érthetőségét, logikus gondolatmenetét.

A sorrendben következő tanulmány a cseh Bohuslav Beneš írása, melyben a szerző a folklorisztika alapfogalmainak hagyományos és újabb értelmezéseivel foglalkozik. Az általa vizsgált négy alapfogalom a címben is megjelenik: *Folklorisztika, folklorista, proto-folklór és folklór: a fogalmak időszerű jelentéséről*. Beneš kiindulópontja szerint a folklorisztika kutatási tárgya az utóbbi évtizedekben oly mértékben megváltozott, hogy az alapvető fogalomkészlet korábban használt „hagyományos” jelentései már nem képesek megfelelni a mai igényeknek. Felhívja a figyelmet arra, hogy a kortárs publikációkban mennyire csekély a „klasszikus” témák aránya, és hogy az újabb kutatások meghaladják a folklórműfajok korábban használatos rendszerének kereteit. Ugyanakkor jelzi, hogy a csökkenő érdeklődés nem jelenti azt, hogy az említett hagyományos témákkal ne kellene a jövőben is foglalkozni. A fogalomkészlet megújításának szándékával elhatárolódik az olyan megoldásoktól, amelyek „fél-folklór” alapon, más rokontudományokból kölcsönöznének szakkifejezéseket: így a művészettudomány, az esztétika, a folklorizmus-kutatás terminológiája helyett saját javaslattal áll elő. A *proto-folklór* fogalmával jelöli azokat a jelenségeket, amelyek még nem tekinthetők teljes mértékben folklórnak, de struktúrájuk, funkcióik és megjelenésük a folklór irányába mutat. Számos példát említ, amelyek az orális tradíció jegyeit hordozzák magukon, végül kifejti, hogy néhány műfaj (hír, pletyka, élettörténet, népmese) eredetének gyökerei a proto-folklór területére nyúlnak vissza.

Beneš elméleti fejtegetéseit egy komparatív zenefolklorisztikai tanulmány követi, Hana Urbancová tollából. A szerző a Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének munkatársa; *Német-szlovák kapcsolatok a karácsonyi énekekben: dallamtípus és annak kontextusa* címmel gazdagon jegyzetelt, 23 összehasonlító kottapéldával illusztrált dolgozatot olvashatunk tőle. A német-szlovák kölcsönhatásokat a szlovák népzenei kutatás régóta a közép-európai kapcsolatok szinonimájaként, kiemelt terü-

letként kezeli. Hana Urbancová tanulmányában a történeti folklorisztika módszerével hasonlítja össze a német és a szlovák karácsonyi énekeket. A közép-európai zenefejlődés azonos lenyomatot hagyott a két anyag történeti rétegein. A párhuzamok gyökerei kimutathatóak a latin nyelvű középkori egyházi énekek, a reformáció korabeli német nyelvű énekek, a katolikus pásztortjátékok, végül a 19. századi német egyházzene *Hirtenlied* ('pásztordal') műfajának változatai körében. Az egymással összehasonlított dallamokat Urbancová hat csoportba sorolja, megállapítva, hogy azokban nemcsak az osztrák-délnémet párhuzamok érhetők tetten, de kimutathatók bennük más kelet- és közép-európai (a bemutatott példákban konkrétan magyar és ukrán) népzene hatásai is. A történeti anyag megváltozott formákban a 20. század második felében gyűjtött anyagban is megvan, tehát az orális tradíció sokáig megőrizte az említett történeti rétegeket, bár sok helyütt már csak látens módon, mintegy a recens anyag forrásaként. A dolgozat zárszavában a szerző a további kutatások fontosságát hangsúlyozza, miután a komparatív folklorisztika mind módszereiben, mind eredményeiben túlmutat a diszciplína hagyományos keretein.

A kötet negyedik, *Szűzsé-konstrukciók mint a műfajok változó tényezői: az irodalom és a folklór határán* című fejezete két tanulmányt tartalmaz. Az ide sorolt első írás Zora Vanovičová tanulmánya: *Bibliai idézetek és azok interpretációja a hagyományos lakodalom rituális folklórjában*. Az archaikus népi imádságok és az egyházi népénekek mellett számos rítusszöveg is tartalmaz biblikus témákat és bibliai idézeteket, amelyeknek jellemzően kitüntetett szerepük van a rítus menetében. A szerző a kutatás tárgyához sorolja a közvetlen és szó szerinti idézetek mellett a bibliai történetek, egyes motívumok és állandósult szókapcsolatok folklorizálódott variánsait, illetve a bibliai vonatkozású (vagy onnan származó) proverbiumokat. A szlovák folklórban ez az anyag a temetési szövegekben is megvan, sokkal jellemzőbb azonban a lakodalmi szertartáshoz kapcsolódó verses szövegekben.¹⁵ Természetes, hogy a lakodalmi szertartások bibliai szövegei a házasság és a magánélet mindenkor keresztény értelmezését prezentálták. Ugyanakkor betöltöttek egyfajta hivatalos funkciót is: megerősítették a magánéleti döntések hitelességét, legitimálták a kapcsolatokat nemcsak az állami vagy egyházi előírások értelmében, de a faluközösségek lokális társadalmi kontextusának szintjén is. Ezt a funkciót hasonló szövegek a magas kultúrában soha nem töltötték be; a paraszti műveltség színterein pedig párhuzamosan élt egymás mellett a hivatalos egyházi és állami szöveghagyomány, valamint a lakodalmi népköltészet biblikus vonulata. Fontos szerepet játszottak a keresztény erkölcsre és a helyes viselkedésre való tanításban: példaként szolgáltak az egyén számára, hogy miként vegyen részt a szertartás menetében, és hogyan alakítsa helyesen mindennapi életvitelét, emberi kapcsolatait.

Az eddig publikált szöveganyagban körülbelül negyven nagyobb bibliai motívumot

¹⁵ A lakodalmi szövegek vallásos vonatkozásaival kapcsolatban lásd FEGLOVÁ, V. – LEŠČÁK, M. 1995.; a verses lakodalmi szövegek legteljesebb gyűjteménye: LEŠČÁK, M. 1996.

különített el a szerző. A tanulmány nagy értéke, hogy a végén Zora Vanovičová egy katalógusszerű függelékben közli is ezeket a motívumokat, forráshivatkozással együtt. Ezek mellett még számos kisebb, kevésbé jól körülhatárolható szövegegység: szókapcsolat, metafora, proverbium, sztereotípa is szerepel a jegyzékben. A motívumok egy része a lakodalmi szertartás menetének bizonyos kitüntetett pontjaihoz köthető, míg más része a szertartás során több helyen is előfordulhat. Az is jellemző, hogy a rítus csomópontjain többféle szöveg is elmondható. A szövegek előadói a lakodalmi tisztsgviselők: a vőfély, a násznagy, a nyoszolyóasszony. A kisebb szövegegységek (metaforák, proverbiumok stb.) helye sokkal kevésbé kötött, és ezek jellemzően a kisebb jelentőségű, összekötő-átvezető funkciójú szövegekben fordulnak elő. A szerző az idézetek öt típusát különítette el az anyagban. (1) Leggyakoribb a közvetlen idézet, illetve egy teljes történet narratív előadása, elbeszélő példázatként. Ennek a típusnak jellemzője a hosszabb terjedelem, összetett tartalom és a párbeszédés előadásmód. (2) Metafora-párhuzamként előadott idézet, hozzáfűzött magyarázattal. Jellemzője az összehasonlító attitűd. (3) Egy adott bibliai szövegre vagy szereplőre mint autoritásra történő hivatkozás, utalás. Ennél a típusnál gyakori a szimbolikus kifejezések használata. (4) Bibliai tartalmú találósok, melyek kérdés-felelet formájában hangzanak el a tisztsgviselők dialógusaként. (5) A vőlegény és a menyasszony násznépe közötti versengés, tudáspróba bibliai témákban. Végezetül Zora Vanovičová megállapítja, hogy ezek a szövegek kettős funkciót töltek be a paraszti társadalomban: egyrészt szakralizálták a népszokás menetét, másrészt azonban deszakralizálták és más kontextusba helyezték az egyház tanítását. A kutatók éppen e kettősség miatt foglalkoznak egyre intenzívebben hasonló témákkal.

Janka Pácalová, a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének kutatója írta a kötet következő tanulmányát, *Népmese-reflexiók a romantika korában (a népmese műfaja a romantika megközelítésében)* címmel. Az irodalomtörténeti szemléletű dolgozat szerzője azzal kezdi gondolatmenetét, hogy a népmese műfaji értelmezése a romantika korán belül is többször változott. Elsősorban azokkal a korabeli megközelítésekkel és elemzésekkel foglalkozik, amelyek igyekeztek valamiféle műfaji meghatározást is adni. Az első részben bemutatja a terminológia fejlődését a korai romantikától kezdve egészen a 19. század végéig. A hangsúly a változáson van: az 1840-es éveket megelőző fogalmi változatosság megszilárdul, és stabil terminológia alakul ki az 1840-es évek végére. Ezt követően 1880 után figyelhető meg újabb paradigmaváltás, amikor megkezdődik a népi próza műfajainak valóban részletes, árnyalt elemzése és a műfaji hierarchia kialakítása. A cikk részletesen bemutatja a romantika képviselőinek (Pavol Dobšinský, Ján Kollár, Samuel Reuss, Ján Francisci) mese-koncepcióit. A terminológia kialakulása a *köznépi mese*, *monda*, *helyi monda*, *népi monda*, *tündérmese*, *mítosz* elnevezésekkel kezdődött, majd kialakult a *mese* és a *monda* (*rozprávka* és *povešť*) fogalom pár szinonimaként való használata. A tanulmány második része a korban született elméleti igényű tanulmányok (folyóiratcikkek, mesepublikációk bevezetői és elemző fejezetei,

illetve kéziratok) népmese-elméleteinek bemutatásával foglalkozik, ismét kronológiai sorrendben. Sorra veszi azokat az irányzatokat, amelyek egymást követően jelentek meg a szlovák kutatóknál és amelyek alapvetően meghatározták az egész 19. század tudományos szemléletét a népmese kérdésében: mitológiai irányzatok, a mesei világkép, a népmeseanyag kultúrtörténeti vonatkozásai, nyelvi stílus és tartalom, illetve műfaj-meghatározási kísérletek. Irodalomtörténeti szempontból jelentős mérföldkőnek tekinti azt a váltást, amikor a népmese mint kultúrtörténeti reliktum helyett a népmese mint művészeti alkotás lett a kutatás tárgya. Ebben a szemléletváltásban kiemelt fontosságot tulajdonít Ludovit Štúrnak, akinek folklórelméleti munkássága (az 1840-es évek második felétől 1856-ban bekövetkezett haláláig) részleteiben csak az utóbbi években vált ismertté a kutatás számára. Mindmáig publikálatlan kézírata *Előadások a szláv költészetéről* címmel még tartogat újabb információkat az irodalomtörténészek és a folkloristák számára.

A kötet záró, ötödik fejezetében egyetlen tanulmány olvasható (az első fejezethez hasonlóan, nyilván nem véletlenül). A társszerkesztő, a csehek brünni etnológiai intézetének vezetője, Jana Pospíšilová jegyzi ezt a dolgozatot, *A mesélő Jan Lysák és meséi* címmel. Morvaország keleti részében, a mai cseh-szlovák határ mentén három faluban (Nedašov, Nedašova Lhota és Návojná) gyűjtött a szerző az 1970-es évek közepén. Nedašova Lhota faluban élt Jan Lysák, aki a népmesék végső eltűnésének időszakában is még 26 teljes szöveget tudott fejből elmondani (hat archaikus tündérmese, tizennégy hiedelemtörténet és hat igaztörténet szerepelt repertoárjában). Ezek közül a legértékesebbnek tartott hat tündérmesét itt is olvashatjuk a függelékben. Lysák a meséket egytől egyig gyermekkorában tanulta, és gyakorlatilag változatlanul mesélte újra azokat egész életében. Repertoárja sohasem bővült, azonban a szövegek kerek egészet alkotnak, koherens módon kapcsolódnak egymáshoz. Lysák személyében a szerző a hagyományörzők egy konzervatív típusát látja megtestesülni, aki a modernizáció közepette is reliktumként őrizte archaikus tudását. A tanulmány szemlélete Mária Kosová egyéniségekutató irányzatát követi; ezzel voltaképpen keretbe foglalja és lezárja az egész tanulmánykötetet. Fő kérdése a népmese „ökológiája”: a mesemondó tudása, a mese élete, a mesemondás közönsége és környezete, a repertoár összetétele – vagyis a folklórszöveg kontextusa.

Végezetül egy formai és egy tartalmi megjegyzés a kötethez: formai szempontból kíváncsús lett volna a hivatkozások és az irodalomjegyzékek egységesítése. Önmagán belül mindegyik következetes, ám egy, minden tanulmányon végighaladó azonos megoldás alkalmazása elegánsabb lett volna. Tartalmi szempontból pedig rendkívül egyetlen az angol rezümék nyelvi színvonala és azok hossza; és emellett sajnos helyenként bosszantó elírások, betűtévessztések is adódnak. Ám ez legyen a kötet legnagyobb hibája, hiszen mindezekkel együtt is dinamikusan fejlődő, elméletileg széles kitekintéssel rendelkező, a saját anyagát gondosan kezelő szlovák és cseh folklorisztikáról ad képet az olvasó számára.

HIVATKOZÁSOK

BAUSINGER, Hermann

1956 Volkslied und Schlager. *Jahrbuch des österreichischen Volksliedwerkes* V. 59–76.

BOYER, Pascal

1990 *Tradition as Truth and Communication: a Cognitive Description of Traditional Discourse.* Cambridge, Cambridge University Press.

BURLASOVÁ, Soňa

1998a *Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typeindex slowakischer Erzähllieder. Zväzok 1: I., II., III. A – III. C. [Szlovák balladák katalógusa, 1. kötet.]* Ed. by Krekovičová, Eva. Bratislava, ÚET SAV – Veda. (Etnologické štúdie 2.)

1998b *Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typeindex slowakischer Erzähllieder. Zväzok 2: III. D, E, IV., V., VI. [Szlovák balladák katalógusa, 2. kötet]* Ed. by Krekovičová, Eva. Bratislava, ÚET SAV – Veda. (Etnologické štúdie 3.)

1998c *Katalóg slovenských naratívnych piesní. Typeindex slowakischer Erzähllieder. Zväzok 3: VII., VIII., IX., X., XI. [Szlovák balladák katalógusa, 3. kötet]* Ed. by Krekovičová, Eva. Bratislava, ÚET SAV – Veda. (Etnologické štúdie 4.)

FEGLOVÁ, Viera – LEŠČÁK, Milán (eds.)

1995 *Pramene k tradičnej duchovnej kultúre Slovenska. [Források Szlovákia hagyományos vallási kultúrájához.]* Bratislava, Prebudená pieseň.

FISCHER, Hermann

1965 *Volkslied, Schlager, Evergreen. Studien über das lebendige Singen aufgrund von Untersuchungen im Kreis Reutlingen.* Tübingen, Tübinger Vereinigung für Volkskunde

HLÔŠKOVÁ, Hana – KREKOVÍČOVÁ, Eva

1991 *Folklórne žánre–archívy–katalógy. [Folklórműfajok–archívumok–katalógusok.]* Bratislava, NÚ SAV.

HLÔŠKOVÁ, Hana (ed.)

2003 *Mária Kosová-Kolečányi (1918–1985) – personálna bibliografia. [Mária Kosová-Kolečányi (1918–1985) – személyi bibliográfia.]* Bratislava, ÚET SAV.

HLÔŠKOVÁ, Hana

2005 *Wollmanovská zberateľská akcia a jej význam pre folkloristiku na Slovensku. [Wollman gyűjtőmozgalma és annak jelentősége a szlovákiai folkloristikában.]* *Studia Academia Slovaca* XXXIV. 357–367.

HOLZAPFEL, Otto

1995 „Song 2000”. *Jahrbuch für Volksliedforschung* XL. 137–138.

KEMÉNY Márton

2005 *Foci és folklór. In Mindenes gyűjtemény. II. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára.* Szerk. Gulyás Judit – Tóth Arnold. Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 313–338.

KILIÁNOVÁ, Gabriela – KREKOVIČOVÁ, Eva (eds.)

1994 *Folklore in the Identification Processes of Society*. Bratislava, ÚET SAV. (Etnologické štúdie 1.)

KOPIEZ, Reinhard – BRINK, Guido

1998 *Fussball-Fangesänge. Eine Fanomenologie*. Würzburg, Königshausen u. Neumann.

KOSOVÁ, Mária

1983 Fínska iniciatíva v štúdiu tvorivej osobnosti rozprávača. [Finn kezdeményezés a mese-mondó alkotó személyiségének kutatásában.] *Slovenský národopis* XXXI. 114–119.

KOSOVÁ, Mária

1986 Text – tvorca – nositeľ. [Szöveg – alkotó – használó.] *Slovenský národopis* XXXIV. 433–441.

1988 Rozprávkár Jozef Rusnák-Bronda. [Jozef Rusnák Bronda, mesemondó.] In *Horehronie. Folklórne prejavy v živote ľudu*. [Felső-Garam-mente. Folklórjelenségek a népéletben.] Bratislava, VEDA, 15–79.

LEŠČÁK, Milán

1996 *Slovenské svadby*. [Szlovák lakodalmak.] Bratislava, Prebudená pieseň.

MOSER, Johannes

1989 Ansätze zu einer neueren Volksliedforschung. *Jahrbuch für Volksliedforschung* XXXIV. 57–58.

PENTIKÄINEN, Juha

1978 *Oral Repertoire and World View. An Anthropological Study of Marina Takalo's Life Story*. Helsinki, Finnish Academy of Science and Letters. (FFC 219.)

UNBEHAUEN, Peter

2000 *Daß ihr euch ja nich' schietig macht*. 111 Lieder und Spiele von Hamburger Straßen und Höfen. Hamburg, Dölling & Galitz.

VETTERL, Karel – HRABALOVÁ, Olga

1994 *Guberniální sbírka písní a instrumentální hudby z Moravy a Slezska z roku 1819*. [Népdalok és hangszeres zene „guberniális” gyűjteménye Morvaországból és Sziléziából, 1819-ből.] Strážnice, Ústav lidové kultury.

VÁCLAVEK, Bedřich

1947 Vývoj teorie písně lidové u nás. [A népdalelméletek fejlődése nálunk.] In *Písemnictví a lidová tradice. Obraz jejich vztahů v české písni lidové a zlidovělé*. [Irodalom és néphagyomány. Viszonyuk képe a cseh népdalokban és népies dalokban.] Praha, Svoboda, 21–38.

1963 *O lidové písni a slovesnosti*. [A népdalról és népköltészetről.] Praha, Československý spisovatel.

A tündérmese a 16–18. századi olasz és francia irodalomban

Out of the Woods. The Origins of the Literary Fairy Tale in Italy and France.
Edited by Nancy L. Canepa. Detroit, Wayne State University Press, 1997. 363 p.

GULYÁS JUDIT

A tündérmese európai történetének fontos, ám a mesekutatás által sokáig elhanyagolt periódusa volt a 16–18. század, vagyis a nemzeti romantika programjához illeszkedő (leginkább talán Wilhelm és Jakob Grimm nevével fémjelvezhető) népmesegyűjtések és -publikációk európai szintű kiterjedését megelőző időszak. A 19. századtól a szóbeliségben hagyományozódó mesék lejegyzésének és közzétételének háttérében a népi kultúra, a folklór specifikus nemzeti értéként való szemlélete húzódott meg, és a mesekutatás is (amely egyébként szintén ebben az időszakban vált tudományos vizsgálódási móddá) leginkább a 19. században és azóta rögzített mesei szöveghagyományra összpontosított vizsgálódásai során. Az utóbbi évtizedekben azonban a nemzetközi mesekutatásban olyan törekvések jelentkeztek, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy a Grimm testvérek emblemikus gyűjteményének (*Kinder- und Hausmärchen*) megjelenése (1812–1815) előtti mintegy 250 évben a fentiekől igencsak eltérő szemlélet mentén igen sok tündérmese jelent meg olasz és francia nyelvterületen. Ennek kapcsán nem csupán az érdekes vizsgálatra, milyen összefüggései lehetnek e korpusznak a népi elbeszélő hagyománnyal, hanem annak tudatosítása is fontos cél, hogy e mesehagyomány kirekesztése a vizsgálatok köréből a tündérmese-műfaj alakulástörténetének, történetiségének, használati módjának megértését nehezíti.

A 16–18. századi olasz és francia mesehagyomány

1551-ben és 1553-ban két kötetben jelent meg Velencében Giovan Francesco Straparola *Le Piacevoli Notti* ('Kellemes éjszakák') című, a boccacciói prózahagyományt követő keretes elbeszélés-gyűjteménye, 13 olyan elbeszélést foglalva magában, amelyek szüzséinek szóbeli párhuzamait népmeseként rögzítették Európában a 19. század elejétől meginduló néprajzi gyűjtések során. A *Piacevoli Notti* népszerűségét bizonyítja és hatásának intenzitására utal az a tény, hogy a 16–17. században a mű számos kiadásban

látott napvilágot olasz, francia, spanyol és német nyelven.¹ Az időrendben következő jelentős munka Giambattista Basile nevéhez kötődik, akinek *Lo cunto de li cunti overo lo trattenemiento de peccerile* ('A mesék meséje, avagy kicsik számára való mulatság') című, nápolyi dialektusban írott keretes elbeszélés-gyűjteménye a szerző halála után látott napvilágot Nápolyban (a korabeli Európa második legnépesebb városában), 1634/1636-ban. A kötet ötven elbeszélést tartalmaz, ezek mindegyike tündérmese (például olyan történetek mint az azóta *Csipkerózsika*, *Csizmás kandúr* vagy *Hamupipőke* címen ismert mesék). A keretelbeszélést adó tündérmese fikciója szerint egy királyfi hivatja udvarába a város tíz legjobb mesélőjét, s ezek az asszonyok mondanak öt estén át meséket (Basile műve ezért *Il Pentamerone* címen is ismert). Megtévesztő címe ellenére Basile munkája korántsem gyermekirodalom, hanem komplex, önreflexív, magasfokú poétikai tudatosságról árulkodó ironikus mű, amelyet feltehetőleg a kiváltságos és értő udvari közönségnek szántak. (Megjegyzendő, hogy a legkorábbi irodalmi tündérmesék elsődlegesen felnőtteknek szóltak.) Basile munkája is több kiadásban látott napvilágot a 17. század második felében.²

Annak kapcsán, hogy miért éppen olasz nyelvterületen bukkantak fel Európában az első irodalmi tündérmesék, számos tényezőt lehet felsorolni, ezek közül mindenképpen említésre méltó az a körülmény, hogy az olasz városok kiemelkedő szerepet töltek be a nemzetközi kereskedelemben, s a kelet és nyugat közötti érintkezés a narratív hagyományok kölcsönhatását is elősegítette, emellett pedig európai viszonylatban igen magas volt az írni-olvasni tudók aránya a lakosságon belül, így a nyomtatásban megjelent mesék valódi közönségre tudtak lelni.

Franciaországban (ahol 1560-tól kezdődően az olasz mesegyűjteményeknek több fordítása is megjelent) XIV. Lajos uralkodása idején, az 1690-es évektől indult meg a francia kulturális elit körében a tündérmese-írás (*conte de fées*). A tündérmeseírás első szakaszát (1690–1703) Mme d'Aulnoy 1690-ben megjelent, *L'Isle de la Félicité* című munkájától datálják. Bár a tündérmese-írók többsége arisztokrata hölgy volt, az irányzat legismertebb, idővel klasszikussá vált munkája Charles Perrault nevéhez fűződik

¹ Straparola jelentőségéről újabban lásd BOTTIGHEIMER, R. B. 2002. A kötet ismertetése: GULYÁS J. 2006. Ruth Bottigheimernek a könyvben megfogalmazott tétele, amely szerint az európai tündérmesék egy csoportjának (az ún. *rise tales*) szerzője Straparola volt, s hogy azok Straparola művét követően terjedtek el a szóbeliségben (annak megjelenését megelőzően viszont nem léteztek), polemikus fogadtatásra talált a nemzetközi mesekutatásban. Az International Society for Folk Narrative Research 2005-ös tartui konferenciáján, majd az American Folklore Society 2006-os konferenciáján is heves vitát váltott ki az európai mesehagyomány írásbeli eredetének kérdése. Ez utóbbi vitáról lásd BEN-AMOS, D. 2007.; BOTTIGHEIMER, R. B. 2007.; SILVA, F. V. 2007.; ZIOLKOWSKI, J. M. 2007.; JORGENSEN, J. 2007.; LEE, L. J. 2007. és ZOLKOVER, A. 2007. reflexióit. E nézetekre reagálva a korábbi szakirodalom (Walter Anderson, Albert Wesselski, Max Lüthi stb.) ismeretének hiányára figyelemztetett rövid, ám annál lesújtóbb kritikájában Heda JASON (2008).

² Részletesebben NAGY I. 2007. 6–8.

(*Histoires ou contes du temps passé avec des moralités*, 1697). A francia tündérmeseíráshoz második hulláma a korábban kísérleti-marginális státusú műfaj intézményesüléséhez és konvencionalizálásához vezetett, a harmadik szakaszban pedig olasz és francia szerzők (Antoine Hamilton, Alain-René Lesage, Louis Fuzelier, Carlo Gozzi stb.) révén a tündérmese-paródiák illetve a színpadra szánt tündérmesék is megjelentek. A tündérmese-műfaj kanonizációjának csúcspontját jelzi a közvetlenül a francia forradalom előtt (1785–1789) megjelent, 41 kötetet számláló hatalmas tündérmese-antológia, a *Le Cabinet des fées, ou collection choisie des contes de fées et autres contes merveilleux*.³

E tündérmesék rendkívül népszerűek voltak a 18. században, s ez az olvasói siker nem korlátozódott csupán a francia nyelvterületre, hiszen ebben az időszakban a centralizált francia állam kultúrája igen nagy hatást gyakorolt az európai művelődésre. Amint azt Manfred Grätz feltárta,⁴ a 18. század folyamán a francia tündérmeséknek több száz német kiadása látott napvilágot (közismert, hogy a francia mesehagyomány a Grimm testvérek „adatközlőinek” meseismeretét is milyen jelentősen befolyásolta).⁵

Giovan Francesco Straparola és Giambattista Basile gyűjteményének mindezedig nem jelent meg magyar fordítása, s a francia tündérmeseírók közül is leginkább csak Perrault meséit ültették át magyarra, Mme d'Aulnoy meséinek szórványos közlése mellett. Mivel ez a mesehagyomány valamint az erre vonatkozó újabb meseértelmezési eredmények javarészt ismeretlenek Magyarországon, az alábbiakban egy olyan kötetet mutatok be részletesen, amely a 16–18. századi olasz és francia tündérmeséket számos aspektusból képes megközelíteni és értelmezni.⁶

A kötetkonceptió

A tizenegy tanulmányt tartalmazó kötet a szerkesztő Nancy Canepa és Antonella Ansani jegyezte előszó szerint egy 1995 tavaszán a Dartmouth College-ban megtartott, kétnapos szimpózium eredményeként jött létre. A tanulmánykötet címében a *literary fairy tale* terminus szerepel, az viszont nem igazán tisztázott a kötetben, hogy ez a kifejezés a német *Kunstmärchen* vagy a *Buchmärchen* fogalmának feleltethető-e meg. Az előbbi a szerzői individuumban invenciójának termékeként létrejövő irodalmi

³ Részletesebben NAGY I. 2007. 8–12.

⁴ GRÄTZ, M. 1988.

⁵ Erre nézvést lásd az első magyarul megjelent, átfogó Grimm-tanulmányt: NAGY I. 2007.

⁶ Itt említek meg a francia irodalmi tündérmesékre vonatkozólag az utóbbi évtizedekben megjelent két alapvető munkát: BARCHILON, J. 1975.; ROBERT, R. 1982. A francia irodalmi tündérmesék jelenleg is folyó kritikai kiadásának példamutató koncepcióját és eredményeit ismerteti kötetünkben DOMOKOS Mariann (*Dzsinnek és tündérek könyvtára: A 17–18. századi francia mesék kritikai kiadása*).

mesét jelöli (például E. T. A. Hoffmann meséi), az utóbbi pedig az eredetileg a szóbeliségből származó, hagyományos motívumokból és szüzsékből építkező, ámde az írásbeli közlés során bizonyos módosulásokon átesett mesei szövegre utal, s általában ide sorolják a szakfolklorisztika által kidolgozott gyűjtési és kiadási metodológia alkalmazását megelőző időszakban közzétett, elvileg a szóbeliségből származó mesék többségét. (A *Kunstmärchen* és a *Buchmärchen* mellett a harmadik kategória a *Volksmärchen*, a szóbeliségben létező mese.) A kötet szerzőinek többsége elfogadja azt az előfeltevést, hogy a 16–18. századi tündérmeseírók a korabeli (népi) szóbeliségre is támaszkodtak (szüzséik tehát nem szerzői invenció termékei, ily módon, úgy tűnik, a *Buchmärchen* kategóriájába sorolhatók e mesék), ugyanakkor e mögött nem mutatható ki olyan intenció, amely a népi szóbeliség termékeit valamiféle különös értékkel ruházta volna fel (mint a nemzeti romantika népköltési ideológiája tette). Az irodalmi tündérmese fogalma ezért itt egy olyan műfajra vonatkozik, amely egyértelműen egy adott kultúra szépirodalmának részét képezi. A címben szereplő *eredet* szó pedig arra az előfeltevésre utal, hogy ilyen irodalmi műfajként a 16. századot megelőzően Európában a tündérmese (az antik előzményeket figyelembevéve) nem létezett.

A szerkesztő Nancy Canepa szerint a tanulmánykötetben megjelenő, a korpuszt számos szempontból értelmező, multidiszciplináris megközelítések közös vonása az, hogy a tündérmese alakulástörténetével foglalkozva a műfaj irodalmi, társadalomtörténeti és ideológiai kontextusának minden esetben kitüntetett figyelmet szentelnek, hiszen alapvető kiindulópontjuk szerint a tündérmese nem monolitikus műfaj, hanem élő és ennek megfelelően folyamatosan változó műforma, amelyet nem lehet és nem is érdemes történetietlen módon öröktől adott és változatlan kifejezési formaként felfogni.

A kötet tanulmányai három fő fejezetbe csoportosulnak, ezek közül az első fejezet írásai Giambattista Basile és Charles Perrault meséit elemzik.

Egy műfaj újjászületése: az irodalmi tündérmese megalkotása a 17. században

A kötet nyitó tanulmányát („*Quanto 'nc'è da ccà a lo luoco dove aggio da ire?*”: Giambattista Basile’s Quest for the Literary Fairy Tale) a szerkesztő Nancy Canepa (Dartmouth College) írta. A 17. századi olasz irodalommal foglalkozó Canepa két évvel később, 1999-ben monográfiát is megjelentetett Basile mesegyűjteményéről,⁷ majd elkészítette és 2007-ben megjelentette annak teljes angol nyelvű fordítását is.⁸ Canepa szerint Basile jelentősége abból fakad, hogy az addig döntően szóbeli műfajként létező tündérmesét

⁷ CANEPA, N. L. 1999.

⁸ CANEPA, N. L. 2007.

irodalmi műfajjá tette, és gyűjteménye révén a nyugati irodalom autorizált kánonába új műfaj kerülhetett be. Ez az új műfaj képes volt arra, hogy kielégítse a barokk csodapoétika dominálta irodalomnak a fantasztikus, a váratlan és a bámulatos iránti igényét. Basile egész gyűjteményének egyik legfőbb sajátossága az igen magas fokú poétikai-retorikai műveltség és tudatosság, Canepa pedig ez esetben azt kívánja bemutatni, hogy a keretnarratíva miképpen képezi le az új műfaj létrejöttével kapcsolatos irodalmi problémákat, és miként reflektál az új műfajnak a különféle szöveg hagyományokhoz való viszonyára.⁹ Vagyis Nancy Canepa szerint Basile meséi nem csupán királykisasszonyokról, emberevő óriásokról, tündérekről vagy bolondokról szólnak, hanem metanarratív szinten az irodalmi tündérmese műfajának szövegalkotási sajátosságairól is. A keretelbeszélés eszerint azt dramatizálja, ahogyan a kanonikus irodalmi hagyomány (az elit kultúra) udvarából író és olvasó elmozdul a tündérmese erdejébe, majd onnan térnek vissza egy másik királyi udvarba, ahol egy tündérmesei királyfi kezdeményezi a *Lo cunto* meséinek elbeszélését, és amelyben egyúttal Basile saját hibrid elbeszélő vállalkozása jelenik meg, allegorizált formában.

A gyűjtemény címe: *A mesék mesélése vagy a mesék meséje* szintén a keret központi jelentőségére utal. Ez a kerettörténet az orientális gyűjtemények stílusában íródott, és eltér a *Dekameron* megtestesítette novellahagyomány keretkonvenciójától, amely valóságos szituációk szimulációjára épül. (Egyébként így volt ez Straparolánál is, bár Canepa ezt nem említi.) Nancy Canepa szövegértelmezése szerint a keretelbeszélésben¹⁰ a no-

⁹ Hasonló elemzés a *Rózsa és Ibolyával* kapcsolatban HERMANN Z. 2005. 442–445.

¹⁰ Mivel Basile meséinek magyar fordítása még nem jelent meg, ezért a szövegelemzések követhetősége érdekében jobb megoldás híján a továbbiakban lábjegyzetben közlöm – sajnos csak az angol fordítás alapján – az elemzések tárgyául szolgáló fontosabb mesék szövezeit.

A *Lo cunto de li cunti* keretelbeszélésének szüzséje: Valle Pellosa királya sokat búslakodik lánya, Zoza miatt, akit senki és semmi nem tud nevetésre bírni. Számos sikertelen kísérlet után végül a király egy olyan szökőkutat állítat fel a királyi palotán kívül, amelyből nem víz, hanem olaj folyik, s abban reménykedik, hogy az ebből fakadó esetleges balesetek, szerencsétlenségek felvidíthatják Zozát. (A járókelők jobbra-balra ugrálnak a szökőkút elől, nehogy olajosak legyenek.) Végre bekövetkezik a várva várt esemény: egy öregasszony áll meg a szökőkútnál, az olajat szivaccsal felitatja és korszóba csavarja. Egy arrajáró udvari apród gúnyolódni és kötekedni kezd az öregasszonnyal, aki a perlekedés végén dühében obszcén mozdulattal felemeli szoknyáját és nemi szervét mutatja a férfinak. Mindezt a királylány figyelni és nevetni kezd, mire az asszony dühösen kifakad ellene: soha ne ismerje meg a boldogságot, hacsak nem Campo Retunno hercege lesz a férje.

Ez a bizonyos herceg, Tadeo, varázslat áldozataként éppen mély álomba merült (szintén egy szökőkút mellett), és csakis az a nő törheti meg a varázslatot, ébresztheti fel, és lehet felesége, akinek három nap alatt egy teljes korszót sikerül telesírnia könnyeivel. Zoza útnak indul, útközben három tündérrel találkozik, akik három mágikus tárgyat, egy diót, egy gesztenyét és egy mogyorót adnak neki. A szökőkútnál már majdnem megtelik a korszó Zoza könnyeivel, amikor ő is elalszik. Lucia, a fekete szolga, aki mindezt kileste, megragadja a korszót, az utolsó pár könnyecseppet belesírja, Tadeo pedig felébred és hazaviszi királyságába Luciát, hogy feleségül vegye.

Zoza követi őket és felhívja magára a figyelmet mágikus tárgyaival (a dióban egy icipici, csodá-

vella műfaji konvencióinak játékos kifordítása jellemzi a narrátori szerepeket, hiszen a tíz pletykás, torz vénasszony-mesemondó a *Dekameron* elegáns, felső osztálybeli hölgyeinek groteszk ellentéte. Ezenkívül Boccaccio mesemondói maguk kezdeményezik a vidéki visszavonulást és a történetmesélést, míg Basile öregasszonyai az uralkodó, Tadeo herceg utasítására cselekszenek így, vagyis a *Dekameron* demokratikus narrációs helyzete éles ellentétben áll a Basile-féle monarchikus, hierarchikus udvari közeggel. A mesék közül ezek után a *L'uerco* ('Az emberevő óriás') és *La palomma* ('A gerle') című szövegek elemzése következik. Canepa értelmezése szerint *L'uerco*, a gyűjtemény első meséje, szintén értelmezhető metanarratív szinten is, mivel a mese hőséne átmeneti rítusa párhuzamba állítható Basile saját, a folklór szöveg hagyományába és a nyelvjárási szövegformálásba való beavatásával. A következő, *La palomma* című mese elemzésével Canepa azt mutatja be, miként használja Basile a metaforát annak érdekében, hogy megszakítsa a tündérmese felszíni linearitását és hangsúlyozza annak karneváli vonásait.

Nancy Canepa összességében a barokk szövegalkotás egy speciális modelljeként látja Basile művét, olyan, a korszak radikális textuális újításaihoz kapcsolódó, kimagasló barokk alkotásként, amely a hivatalos és nem-hivatalos hagyományok metszéspontján elhelyezkedve eredeti szintézisben volt képes kanonikus és nem kanonikus műfajokat elegyíteni, s miközben a csodás poétikájának elveihez illeszkedett, ironikus és élvezettel forgatta fel az olvasók és hallgatók irodalmi és ideologikus elvárásait.

Antonella Ansani (Barnard College) a (női) szépség és rütség, látszat és valóság összefüggésének reprezentációját vizsgálja ugyancsak Basile gyűjteményének egyes szövegei alapján (*Beauty and the Hag: Appearance and Reality in Basile's Lo cunto de li cunti*). A népmese fő jellegzetességei közé tartozik a szereplők oppozíciók mentén történő és egyértelmű értéktársítással bíró ábrázolása, s a tündérmesét különösképpen jellemzi látszat és valóság dichotómiája. Ugyanakkor ez mégsem csupán a tündérmese jellegzetessége, hiszen látszat és valóság konfliktusa a 17. századi irodalom egyik alapvető problémája volt, nem véletlen tehát, hogy a téma Basile gyűjteményének szövegeiben is megjelenik. Elemzésében Ansani azt kívánja bemutatni, hogy innovatív irodalmi tündérmeséiben Basile egyszerre alkalmazta, ugyanakkor kérdésessé is tette a népmesék

latosan éneklő emberke lakik, a gesztenyében 12 arany csibe, a mogyoróban pedig egy miniatűr, aranyfonalat kötő baba), és a várandós Lucia ellenállhatatlan vágyat érez, hogy megszerezze ezeket. Zoza rááll az alkura, ám az utolsó tárgytól, a babától azt kéri, ébresszen Luciában elfojthatatlan vágyakozást a tündérmesék iránt. Így történik. A város tíz legjobb (legtapasztaltabb és lepletykásabb) mesemondóját (groteszk jelzőkkel leírt, torz asszonyokat) hívadják a királyi udvarba. Tadeo és udvartartása elfoglalják helyüket a kertben, a palota szökőkútja körül, és öt napon át mindegyik mesélő elmond egy mesét (a mesemondást játékok, eklogák színesítik). (Ezek a *Lo cunto de li cunti* tulajdonképpeni meséi.) Mivel az egyik mesemondó megbetegszik, az utolsó napon Zoza helyettesíti őt. Amikor Zozára kerül a sor, meséjében elbeszéli a maga viszontagságait, Lucia intrikáira fény derül, kivégeztetik (terhesen), Tadeo pedig feleségül veszi Zozát.

ezen fentebbi sajátosságát, azt sugallva, hogy a tündérmesében e szélsőségesnek tűnő ellentétek működése nem is olyan egyértelmű.

Látszat és valóság témáját Ansani két Basile-mese elemzésével mutatja be. A *La mortella*¹¹ ('A mirtusz') című mesében az Ámor és Psziché történethez hasonlatosan központi motívum az éjszakánként szépséges emberi testben, napközben pedig valamilyen más alakban létező (növény, szörnyeteg stb.) szerelmes éjszakai látogatása. Első pillantásra a tipikus tündérmesei dichotómia működése figyelhető meg itt is: a jó szép, a gonosz csúnya, a jó és szép győzedelmeskedik, a gonosz és csúnya elnyeri büntetését. Ugyanakkor Ansani szerint ez az értékkijelölés Basile szövegében mégsem ilyen magától értetődő, s amellet érvel, hogy a szépséges hősnő egyben groteszk teremtményként jelenítődik meg. Ansani próbál választ keresni az ambivalens reprezentáció okaira: értelmezése szerint a hősnő-tündér az ékesszólás varázshatalmát reprezentálja, amely a herceg beszédében és Basile művében megnyilatkozik. Ugyanakkor Basile részben groteszk módon is ábrázolja a lányt, aki ily módon viszont párhuzamba állítható azon groteszk alakokkal, akik a *Lo cuntoban* az új műfaj, vagyis a tündérmese retorikáját tesztetik meg (ilyen például a keretelbeszélésben a szoknyáját felemelő öregasszony, vagy a tíz mesemondó vénasszony).

A nő groteszk mivoltának metanarratív jelentősége figyelhető meg sokkal agresszívebb formában az első nap tizedik és egyben utolsó meséjében, amely a megnyűzott öregasszonyról szól. A *La vecchia scortecata*¹² című elbeszélés számos vonásában emlé-

¹¹ *La mortella*: Egy asszony sokáig kétségbeesetten vágyakozik gyermek után, végül megfog, de nem kisbabának, hanem csodaszép mirtuszágnak ad életet. A királyfi az ablakpárkányon lévő növényt meglátja, belehabarodik és hazaviszi, a hálószobájába teszi, gondolzza. Egy éjszaka, a sötétben, míg mindenki alszik, a mirtuszág szépséges lánnyá változik, és együtt alszik a királyfi-val. Éjszakánként így megy ez, ám a királyfi nem bírja legyőzni kíváncsiságát, hogy megtudja, ki is ez az ismeretlen, bársonyos testű teremtés, s ezért a hetedik éjszakán, amikor a lány elalszik, gyertyát gyújtat, és az ágyban megpillantja a csodálatosan gyönyörű lányt. A szerelmesek ezután minden éjszakát együtt töltenek, ám egyszer a királyfinak el kell távoznia hazulról, s megkéri a lányt, változzék vissza mirtusszá, s távollétében egy hűséges szolga gondjaira bízza. A mirtuszra egy csengőt akaszt, amely akkor szólal meg, ha a herceg már hazafelé közeleg.

A királyfi eltávozik, ám hét ledér, magát elhanyagoltnak érző nő az alkalmat kihasználva betör a hálószobába, hogy megtudják, miért is lett a királyfi oly közömbös irántuk. Amikor megszólaltatják a csengőt, a lány megjelenik, a féltékeny nőszemélyek darabokra szaggatják. A szolga a tett színhelyére érkezik, összegyűjti a vért, a csontot és a bőrt, amit csak talál, és újra elülteti a maradványokat. A herceg hazatér és nagyon elkeseredik, mert a lány nem válaszol hívására, ám ekkor a tündér kiugrik a virágcserepből és visszatér hozzá. Összeházasodnak, a hét gyilkos asszonyt pedig elevenen megégetik.

¹² *La vecchia scortecata*: Két szörnyűséges kinézetű nővér a király szállása alatti alagsorba költözik. Mivel a legkisebb zajra is zúgolódnak és panaszkodnak, egy idő után a király ezt az ismeretlen hölgyek szélsőséges érzékenységének tulajdonítja, s a kifinomultság megtestesítőiként gondol rájuk. Elfogja a vágy, hogy megpillanthassa őket. Végül a két öregasszony a király ígéreteitől elcsábítva beleegyezik abba, hogy nyolc nap múltán a király megpillanthatja egyetlenegy ujjacskájukat. Az

keztet a fentebbi mesére, ám ez viszont szigorúan véve nem is tündérmese, legalábbis egészen a történet legvégéig nem az, amikor is egy tündérmeséhez nem illő, boldogtalan befejezést csakis a hét tündér hirtelen és váratlan beavatkozása fordít jóvá. A halállal bűnhődő nők alakja a *La mortella*-ban illeszkedik a tündérmesei szerepelvárásokhoz (hiszen nélkülük nem lenne károkozás), ugyanakkor e mesében a megnyúzandó nővér az utolsó pillanatig felesleges narratív szempontból, vagyis jelenléte nélkül is működne a történet. Milyen aspektusa révén válik ez a szereplő annyira fontossá, hogy az egész szöveg róla kapta a címét is? A korabeli itáliai irodalomban jól ismert az a groteszk nőalak, amely a szépséges varázslónő külseje mögött csúf, fogatlan banyát rejt. Ez a groteszk női alak hermeneutikai figura is, hiszen végső soron felfedi a hamisság mögötti valóságot, a lényegét a látszat, az egyszerű beszédet a kozmetikázott retorika mögött. Basile meséje is ezt az irodalmi modellt követi, ám némi csavarral, hiszen itt nem a szépséges varázslónő változik igazi mivoltát felfedve csúf vénasszonnyá, hanem minden fordítva zajlik le. Ugyanakkor Basile a tündérmesei paradigmától is eltér, amely szerint a szépség a hős/hősnő igazi státusa. Itt azonban a szereplő valódi állapota az öregség és a csúnyaság, míg szépsége és fiatalága varázslat eredménye. Ezáltal mind az irodalmi, mind a tündérmesei toposzokat felforgatva úgy tűnik, hogy Basile a hamisságot ünnepli a valóság felett, a kozmetikázott retorikát az egyszerű beszéd felett, a látszatot a lényeg felett. Basile megfordítja a konvencionális toposzt: a nővér, annak érdekében, hogy szép legyen, nem felöltözteti és elkendőzi, hanem levetkőzteti testét a legvégső pontig eljutva, ami halálához vezet. Mivel Ansani szerint a kozmetikázott-elkendőzött női test és a retorika között analógia tételezhető fel, a nővérral együtt hal meg a „meztelen igazság” hagyományos értéke is, míg a látszatok és a barokk retorika világa (melyet nővére képvisel) győzedelmeskedik. Basile összességében dekonstruálja a tündérmesére jellemző ellentéteket, ami nemcsak megkérdőjelezi az etikai és esztéti-

eseményre készülve a két nő szopni kezdi ujjait, s úgy egyeznek meg, akié simább lesz, az mutathatja meg a magát a királynak. Az idősebb nővér lesz a szerencsés, és amikor a gyöngéd-sima ujj látványától megigéződött király a nő kegyeiért (és nem pusztán ujjacskája látványáért) könyörög, az beleegyezését adja végül, ám azt kéri, hogy éjszaka és világítás nélkül vonulhasson a királyi ágyhoz. A király mindent megígér. Így az idősebbik nő egy éjjel befekszik a király mellé, aki, amikor testéhez ér, gyanakodni kezd, ám ettől függetlenül ölekezni kezd vele. Amint a nő elalszik, a király lámpást gyújt és rájön, hogy egyáltalán nem egy ifjú szépség, hanem egy vén banya osztotta meg vele kegyeit. A dühöngő király kidobja a nőt az ablakon, ám az fennakad egy fűgefán. Hét tündér arra sétál, és amikor megpillantják a fán lógó vénasszonyt, nevetésben törnek ki, megjutalmazzák a pórul járt asszonyt, széppé, fiatalá, gazdaggá, szeretetreméltóvá és szerencsésé teszik. A csodás átalakulás után a király feleségül veszi a nővért, és a lakodalomba meghívják az immár ifjú és szép menyasszony testvérét is. Az, amikor meglátja, milyen szép és fiatal lett nővére, nem nyugszik, míg ki nem tudja titkát. Nővére azt mondja neki, megnyúzatta magát, ennek köszönhető a csodás változás. Húga elmegy a borbélyhoz, ahol is, miután kierőszakolja megnyúztatását, elhalálozik. – A szöveg népmesei variánsát (némileg átdolgozva) *A három vén csoroszlya* címmel lásd Italo Calvino olasz népmeseegyűjteményének magyar kiadásában. CALVINO, I. 2006. 112–117.

kai kategóriák abszolút voltát, hanem az ebben a periódusban végbemenő retorikai és episztemológiai változásokra is rávilágít.

A Basile-elemzések után az első fejezet zárótanulmánya Charles Perrault nevezetes mesegyűjteményét (*Histoires ou contes du temps passé avec des moralités*) vizsgálja. Claire-Lise Malarte-Feldman (University of New Hampshire) cikke (*Perrault's Contes: An Irregular Pearl of Classical Literature*) elsősorban azt kívánja bemutatni, hogy a klasszicista irodalom egyik remekéként számontartott mesegyűjtemény bizonyos stilisztikai és tematikus elemei révén barokk alkotásként is értelmezhető. És bár a klasszicizmust és a barokkot a művészettörténet gyakorta mint egymást kizáró ellentéteket tartja számon, a szerző célja azt bizonyítani, hogy a vizsgált szövegre a két stílusirányzat kombinációja jellemző. Ezek után viszont sajnálatos, hogy Claude-Gilbert Dubois nyomán Malarte-Feldman a klasszicizmus illetve a barokk főbb sajátosságainak megállapítása során az oly könnyen kézreálló oppozíciópárokat listázza, amelyek szerint így a klasszicizmusra a konvergencia művészeteként az egység, a mérték és a középpont keresése jellemző, fő értékei a bölcsesség, a jó ízlés, a józan ész és az illendőség. Ezzel szemben a barokk centrifugális művészetként a szélsőséget és a túlzásokat keresi, és éppen a közép(szerűség)et utasítja el, sokarcú, változékony és nehezen megfogható. E – szerintem – szinte bármire alkalmazható kritériumsor után a szerző mégis hangsúlyozza, hogy a barokkot nem a klasszicizmus ellentétéként érti, Perrault meséi kapcsán pedig a két irányzat együttélését kívánja bemutatni, ám több figyelmet szentel a barokk vonások kimutatásának, mivel ez általában elmarad e mesék értelmezéséből. Így Lise Malarte-Feldman a barokkra jellemző külső és belső, forma és tartalom ellentmondásának jeleként értelmezi Perrault azon gesztusát, hogy előszavának érvelése szerint a játékos, könnyed narratívát (*récit enjoué*) az explicit erkölcsi tanítások köntösébe burkolja, és a morális tartalomban jelöli meg meséi fő értékét. A szerző megállapítása szerint azonban ami máig igazán nagy hatással bír Perrault meséiből az éppen nem e belső erkölcsi tartalom, hanem a külsőségek: a fantasztikus szereplők és a groteszk elemek. Malarte-Feldman Rousset nyomán ezután a barokk irodalmi alkotások négy fő jellegzetességét különíti el, ezek: instabilitás, mobilitás, metamorfózis és a dekorativitás központi szerepe. A Perrault-mesékben például a háttér- és környezet-leírásokra éppen úgy az apró tárgyak, a csecsebecsék szeretete és zsúfoltsága jellemző, mint a francia barokk kultúrában általában. Az átváltozás természetesen a legtöbb tündérmesének centrális eleme, míg a mobilitás és az instabilitás meglétére Perrault szövegeiben a szerző csupán igen röviden és számomra nem túl meggyőzően tér ki.

Malarte-Feldman meggyőződése szerint a visszafogott, mégis érzékelhető barokk elemeket Perrault meséiben éppenséggel a vizuális reprezentációk erősítik meg és hozzák felszínre. Az ikonográfiai elemzés során ezért Gustave Doré *Contes*-illusztrációit vizsgálja. Gustave Doré meseillusztrációi (1861) kétségtelenül lenyűgözőek és nagyhatásúak, azonban egy szöveg barokk karakterének igazolásához talán nem biztos, hogy a legszerencsésebb döntés egy két évszázad múlva alkotott illusztráció-sorozattal

érvelni – és ezen kívül szinte semmi mással. Doré Perrault-illusztrációin a tanulmány szerzője olyan barokk hatásokat mutat ki, mint a külső és a belső közötti kontraszt, a morbid részletek iránti fogékonyság, a pompázatos és zsúfolt, részletező belsőépítészet és viseletek, vagy éppen a kegyetlenség színházának jelenléte. Fontos azonban az a kontextus, amelyben a Perrault-mesék megszületését elhelyezi: a tündérmese mint irodalmi műfaj ekkor társas(ági) játék volt, egy olyan közegben, a késő 17. századi francia arisztokrata társaságban, ahol a társalgás maga is művészet volt, a verbális készségek pedig igen fontos szerepet töltöttek be az egyén társadalmi pozíciójának kiépítésében.

Műfaj, gender, ideológia

A kötet második nagy fejezete azt vizsgálja, hogy a nemi szerepekre vonatkozó és/vagy az ideologikus megfontolások miként jelentkeztek az irodalmi tündérmese műfajában.

Lewis C. Seifert (Brown University) fontos tanulmánya (*Marvelous Realities: Reading the Merveilleux in the Seventeenth-Century French Fairy Tale*), amely a szerző 1996-ban megjelent monográfiájából¹³ a bevezető fejezet némileg módosított változata, a tündérmesékben megjelenő csodálatost (*merveilleux*) késő 17. századi francia irodalmi és kulturális kontextusban vizsgálja. Ennek során a korszak irodalmi reprezentációjának egy központi kategóriája, a valóság (vraisemblance) értelmezését kapcsolja össze a csodálatosról szóló korabeli vita (*Querelle du merveilleux*) bemutatása és ennek a tündérmesére vonatkozó implikációinak feltárása révén.

A *Querelle du merveilleux* az epikus költészetről folyó vita részét képezte, melynek során a narratív poézisben felbukkanó csodálatos motívumok, cselekmények értelmezése terén két markáns álláspont különült el. Az egyik nézet képviselői szerint az epikus költészetben a csodálatos csak a keresztény vallással összefüggésben megengedhető (*le merveilleux chrétien*), azaz bibliai és hagiográfiai forrásokra támaszkodva legitimálható (Isten, angyalok, Sátán, démonok, szentek stb.), míg az antik mitológia isteneinek és figuráinak epikai felhasználását általában – a keresztény hittel való összeegyeztethetlensége folytán – helytelenítették. Ezzel szemben az ún. pogány csodálatos (*le merveilleux païen*) epikai felhasználásának védelmezői vagy a keresztény és az antik mitológia együttes alkalmazhatósága mellett érveltek, vagy pedig az antik hagyomány isteneinek és egyéb természetfeletti szereplőinek irodalmi reprezentációját támogatták.

E vitában a *vraisemblance*, a valóság fogalmának értelmezése központi szerepet játszott. A *merveilleux chrétien* alkalmazása mellett érvelők szerint ugyanis a csodálatos fordulatokkal, természetfeletti jelenségekkel élő epikában a valóság szükséges feltétele a kereszténységbe vetett vallásos hit, míg a *merveilleux païen* támogatói szerint

¹³ SEIFERT, L. C. 1996.

az antik mitológiai figurák használata esztétikai értéket és alapvető koherenciát ad a szövegnek. A keresztény csodálatos támogatói (így például Charles Perrault) szerint a csodálatos epikai valóságossága annak az adott (ez esetben keresztény) kultúrának a függvénye, amelyben az epikus mű létrejön, vagyis ily módon a kulturális relativizmust illetve a kontextus-függőséget előfeltételezték. Ezzel szemben a *merveilleux païen* mellett érvelők (például Boileau) szerint a mitológia univerzális és egyetemes emberi értékek kifejezésére képes allegorizált formában.

Ami a tündérmesékben alkalmazott csodálatos jellegét és megítélését illeti, ez sok tekintetben a *merveilleux chrétienre* emlékeztet. Hiszen csakúgy, mint a keresztény epika, a tündérmese is egyfajta kulturálisan specifikus csodálatosnak felismeréséből és textualizációjából fakad, amely ráadásul korabeli francia hagyományokból ered (a mitológiai csodás univerzalitásával szemben). E tekintetben a folklorisztikus-tündérmesei csodás alkalmazása egyben a régi és az új irodalom értékéről szóló vitában (*Querelle des Anciens et des Modernes*) a modernista álláspont védelmében volt felhasználható, mivel az antik mitológia univerzalitásával és az antik irodalom példaértékűnek és meghaladhatatlannak tekintett esztétikai színvonalával szemben a korabeli kultúra és irodalom életképességét és esztétikai lehetőségeit illusztrálta.

Seifert szerint azonban a csodás használata a tündérmesében mind a mitológiai, mind a keresztény természetfeletti apparátust felhasználó epikáétól különbözik. Ez utóbbi formákban ugyanis a csodás megjelenítése végső soron megfelelt a valóságosság iránti korabeli elvárásoknak. A mitológiai csodás azért, mert természetfeletti karakterei morális és esztétikai síkon mint széles körben használt konvenciók vagy absztrakt allegóriák voltak értelmezendők. A keresztény csodás valóságosságát pedig az Istenben és teremtett világában való hit biztosította. Ezzel ellentétben, Seifert szerint a tündérmesék nem redukálták a csodást az esztétikai, a morális vagy a vallásos valóságosság allegorikus rendszereire. Bár a 17. századi tündérmesék alkalmaztak kibúvókat ez alól – például a mesékben elszórt maximák vagy zárlatként megfogalmazott tanulságok beillesztésével – ám a moralizálás csak ürügy volt arra, hogy az egyes szereplők megjelenítését valóságosvá tegyék, ugyanakkor a mesei cselekmény egészének csodálatos környezete nyilvánvalóan valóságostól maradt. Vagyis a 17. századi tündérmese ily módon szembeszegült a valóságosság normájával, amikor is egészében véve a motiválatlan csodást az epikus mű központi fontosságú elemévé tette meg.

A 17. századi francia tündérmese a csodásnak két elkülönült hagyományából építkezett, egyfelől a pogány vagy görög-római mitológiai, másfelől a nemzeti-folklorisztikus tradícióból (a keresztény csodálatos elemek használatát viszont egyértelműen kerülte). Bár a tündérmesékben ez utóbbi hagyomány uralkodott, azonban a mitológiai csodás reminiscenciái is jelen voltak (pl. Jupiter, Cupido stb. szerepeltetése, említése). Ennek (a műfajt részben legitimáló) oka az is lehetett, hogy az antik mitológia diegetikus és retorikai használata ebben az időben széles körben elfogadott kód részeként funkcionált, amelynek természetfeletti tartalma a tündérmesék első hullámának termékeit olvasó

elit befogadók körében teljes mértékben megfelelt a *vraisemblance* kívánalmának. Ez azonban nem igaz a nemzeti/folklór hagyományra, mivel az olyan kultúrát reprezentált, amely nagyjából idegen vagy legalábbis marginális volt a korszak kanonikus irodalmi érdeklődéséhez viszonyítva. Bár tündérek és más, a folklór hiedelmek, szöveg-hagyomány világából származó figurák a 17. századi francia költészetben, operákban és színdarabokban is fel-felbukkantak, ám a tündérmese műfajában a nemzeti/folklorisztikus csodálatos sosem érte el a mitológiai csodálatos presztízsét vagy esztétikai valóságosságának fokát.

Elizabeth W. Harries (Smith College) tanulmánya (*Fairy Tales about Fairy Tales: Notes on Canon Formation*) a nőírók és a tündérmese történetéről szóló, 2001-ben megjelent monográfiájának egy fejezete.¹⁴ A tanulmánykötet egyik kiemelkedő írása azt kívánja bemutatni, milyen megfontolások mentén alakulhatott ki az utóbbi két évszázadban az az európai tündérmesei kánon, amely idővel egyre reflektálatlanabban határozza meg azt, hogy az elmúlt századok tündérmese-szövegei közül melyeket emelünk ki (általában) a hitelesség, az esztétikai minőség, a természetesség és az egyszerűség kívánalmai mentén, hogy azután ezek a mesék számos kiadásban napvilágot látva juthassanak el a befogadókhoz, és másfelől miként utasítatnak el meseszövegek, hogy újraközlés nélkül idővel kihulljanak a kulturális emlékezetből vagy annak csupán periferiáján létezzenek. Ezt a folyamatot Harries a 17–18. századi francia tündérmese-íróknak kapcsán mutatja be.

Amint azt a fentiekben láthattuk, a 17–18. századi francia tündérmesék igen népszerűek voltak a 19. század elejéig, nem csupán francia, de német nyelvterületen is, és e tündérmeseírók jelentős része – az irodalmi alkotások szerzőinek tipikus nemi meghatározottságától eltérően – nő volt. A 19. századtól a 17–18. századi tündérmeséket azonban egyre kevésbé adták ki újra, és tulajdonképpen csak egyetlen meseíró, Charles Perrault munkássága vált klasszikussá és került be a mesekánonba. Harries szerint a francia meseírók szövegeinek marginalizálódására nagy hatással volt a Grimm fivérek nézete, amelyet a *Kinder- und Hausmärchen* első kiadásának előszavában fejtettek ki: a kötetüket megelőző mesegyűjtemények közül pozitívan értékelték Perrault meséit egyszerű és naiv stílusukért, ellenben Mme d'Aulnoy-t és Mme Murat-t Perrault utánzóinak minősítették, akiknek munkái azonban alacsonyabb színvonalúak, mivel azokból a Perrault-mesék fenti két jellegzetessége (egyszerűség, naivitás) már hiányzik.

Harries véleménye szerint a Grimm fivérek véleménye olyan, a „helyes” tündérmeséről alkotott előfeltevéseken és romantikus fogalmakon alapult, amelyeket azután már mi is a magunkénak vallunk és „természetesnek”, magától értetődőnek tekintünk. Eszerint a tündérmesék elsősorban gyermekeknek szólnak, a legjobb mesék a szájhagyományozott mesék (népmesék) vagy ezek imitációi, amelyek egyszerű és naiv stílusúak, a szájhagyományozott mesék a néptől származván az ősi és autentikus nem-

¹⁴ HARRIES, E. W. 2001.

zeti karakter, szellem kifejeződései, ám a szóbeli mesemondás már eltűnőben van, ezért értékes nyomait és emlékeit az írásbeliségnek kell megőriznie. Jakob és Wilhelm Grimm előszavukban gyűjteményüket autentikusnak tekintették, vagyis olyan hiteles mesegyűjteménynek, melyet „nem lehet kitalálni”. Ezzel szemben Harries Susan Stewart nézetével¹⁵ ért egyet, aki szerint annak érdekében, hogy a folklór elképzelhető, megragadható legyen, a 18. századi irodalmi közösségnek ki kellett találni (*invent*) a népet (*folk*), amely esztétikai kvalitásokkal bíró termékeket hoz létre a tudatos irodalmi alkotás szintje alatt. E felfogás szerint a Grimm fivérek a hobsbawmi kategória értelmében vettek részt egy hagyomány kitalálásában, amikor is a szóbeli mesemondás ideáltipikus módozatát és szövegét definiálták. Vagyis, bár a történetmesélés évezredek óta létező gyakorlat volt, Jakob és Wilhelm Grimmnek *egy bizonyos módon* kellett azt elképzelnie és prezentálnia annak érdekében, hogy szöveggyűjtési törekvéseiket megalapozzák, s ehhez a szóbeli és az írásbeli kultúra között meggyőzően kellett törésvonalat és távolságot konstruálniuk.

A nagyhatású koncepció révén az irodalmi mesék tanulmányozása a legutóbbi időkig leginkább csak az irodalmi mesék szóbeli forrásainak azonosítására és katalógizálására szorítkozott. Elizabeth Harries több ponton cáfolja a francia tündérmese-írókra vonatkozó grimmi minősítést. Eszerint egyfelől degradáló d'Aulnoy-t Perrault „utánzójának” tekinteni, hiszen az európai modernitás első ismert francia irodalmi tündérmeséjét (*L'isle de la félicité*), amely a görög mítoszok és a francia néphit elemeinek vegyítéséből építkezik, Marie-Catherine d'Aulnoy publikálta 1690-ben az *Histoire d'Hypolite, comte de Douglas* című regényében. (Úgy tűnik, a Grimm fivérek képtelenek voltak úgy dicsérni Perrault-t, hogy ezzel párhuzamosan ne nyilatkozzanak lekicsinylően a meseírókról.) Másfelől, a francia írók meséi valóban sértik azt a felfogást, amely a tündérmesét elsősorban a primitívvel, a népivel és a szóbelivel azonosítja, ráadásul ezek a mesék ahelyett, hogy a népi kultúra feltételezett időtlen terében léteznének, tudatosan bővelkednek a korabeli történeti közegre vonatkozó, komplex és ironikus kommentárokkal. Harries alapvetően úgy érvel: a meseműfaj kritériumainak meghatározásával és ezen kritériumok mint elvárások érvényesítésével mindenesetre a 17–18. századi francia tündérmeséket meglehetősen hatékonyan írták ki a tündérmese európai történetéből. Ez a folyamat azonban nem a Grimm testvérek állásfoglalásával kezdődött, bár kétségtelen, hogy Jakob és Wilhelm Grimmnek nagy szerepe volt egyfajta mesehagyomány megalapozásában, illetve az ettől eltérő meseszövegek marginalizálásában.

A mesehagyomány egyes szövegcsoportjainak kiemelése, mások elutasítása már a 17. század végén jelentkező törekvés. Ennek illusztrálására Elizabeth Harries Abbé de Villiers 1699-ben, a tündérmesékről és némely más kortárs művekről írott, „a rossz ízlés ellenszeréül” szolgáló párbeszédét (*Entretiens sur les contes des fées et sur quelques autres*

¹⁵ STEWART, S. 1994.

du temps, pour servir comme préservatif contre le mauvais goût) ismerteti, melyben a szerző (illetve szócsöve) dicsérettel illeti Perrault-t, az Akadémia elismert tagját, aki meséiben oly elmésen imitálja a dajkák stílusát és egyszerűségét, hiszen „okosnak kell lennie ahhoz, hogy tudatlan egyszerűségüket oly jól utánozza”. Abbé de Villiers szerint tehát a jó tündérmese az egyszerűség és a szóbeliség imitációján alapul. Éppen ezért elutasítja a francia íróknak meséit, mégpedig a szövegek túlzott terjedelme, inkoherens szerkezete és precioz, mesterkelt nyelvezete miatt. A születőben lévő tündérmesei kritériumrendszer szerint tehát az írott tündérmeséknek az autentikus(nak tekintett) népi narratíva stílusát kell utánozniuk vagy felidézniük, s bár az ilyen mese alapvetően gyermekeknek szól, ámde tekintettel kell lenni a (mesekönyvet kiválasztó, megvásárló, felolvasó) felnőttek reakcióira is.

Nagyjából a 18. század végig d'Aulnoy, Murat, L'Héritier meséi több ízben is megjelentek és a *Cabinet des fées* nagyobb részét az ő műveik teszik ki. A francia forradalom alatt és után azonban egyre kevésbé adták ki e műveket és egyre ritkábban – ha egyáltalán – kerültek be iskolai antológiákba és szöveggyűjteményekbe. Ebben az időszakban lett Charles Perrault a francia meseíró. A romantikus nacionalizmus eszméinek expanziója így a tündérmese-kánon drámai leszűkítésével járt együtt. Összességében hosszabb folyamat eredménye volt annak a mítosznak a kialakítása, amely a hiteles mesét egyszerűnek állítja be és alsóbb néposztálybeli női mesemondókhoz köti.

A hagyományos – illetve inkább a hagyományosnak tekintett – mesemondó szituáció ilyen felfogása tükröződik Perrault eredeti gyűjteményének címlapképén is: a tűzhely körül három divatosan öltözött gyermek egyszerűen öltözött, kezében orsót tartó, idősebb asszonyt hallgat. Amint arra Catherine Velay-Vallantin korábban rámutatott, a címlap azt a fiktív olvasási szituációt sugallja, amelyet Perrault és a kiadója kívántak előhívni az olvasóból, ez pedig a szóbeli történetmesélés szimulációja, illetve – ahogyan Velay-Vallantin nevezi – *factitious orality* (mesterkelt szóbeliség), amely azt is sugallja, hogy ez a Perrault megteremtette hang, ez a szóbeliség női karakterű. Ily módon megerősíti a nőknek a tündérmese hagyományozásban betöltött szerepéről uralkodó felfogást: a szóbeli kultúra türelmes gondozóiként, dajkáiként közvetítik a meséket nemzedékről nemzedékre.

Ezzel szemben a szóbeli kultúrában egyáltalán nem csak női mesemondók léteztek. Az anonim női mesemondó alakja, amely különösen erősen jelentkezik Lúdanyó homályos legendájában, olyan mítosz, amelynek számos látens, ám fontos funkciója is van. Ha ugyanis – érvel Harries – a nők a mesék elbeszélői, akkor a történetmesélés anyai vagy nagymamái funkció marad, amely a testhez és a természethez kötődik. És ha a nőkre úgy gondolunk mint mesemondókra, ebből az is következik, hogy nem mese-gyűjtőként vagy meseíróként képzeljük el őket.

E felfogással szemben a 17–18. századi francia meseíróknak egyáltalán nem azonosították magukat a mesemondó dajkákkal vagy parasztasszonyokkal: műveikben szibilákként vagy tündérekként utaltak önmagukra. Meseköteteik címlapjai is ellent-

mondanak a Perrault-féle vizuális reprezentációnak. Amint azt Harries számos 17. század végi és kora 18. századi francia író műveinek címlapjait vizsgálva bemutatja, a meseírók kötetek a metszetek felnőtt közönség előtt megszólaló, előkelő, bölcs, írástudó asszonyokat ábrázolnak antik mitológiai vagy orientális attribútumokkal felruházva. A képi megjelenítés illeszkedett a mesék jellegéhez, hiszen ezek a történetek – szemben a Perrault-mesékkal – általában terjedelmesek, bonyolultak, sok kitérő epizódot és dekoratív részletezést tartalmaznak, a szerzőre vagy a műfajra vonatkozó önreflexív kommentárokkal tarkítva. Ezek a mesék és szerzőik tehát egyáltalán nem voltak naivak, és főként: nem is kívántak úgy tenni, mintha azok lennének. E kifinomult komplexitás illusztrálása érdekében Harries összehasonlító mesevizsgálatában Perrault és Mme d'Aulnoy valamint Catherine Bernard hasonló szüzséjű meséit veti össze.

Összességében, a cikk nagy erénye, hogy esettanulmányán túlmenően világosan és élesen (helyenként egyébként túl élesen, sarkítva) veti fel az általában természetesnek és ártatlannak, vagy éppen szakrálisnak tartott mese-műfaj kapcsán a kánon működését, és azokra a folyamatokra irányítja a figyelmet, amelyek egy szövegahagyomány szelekciójához vezetnek, amikor is a történetileg kialakult kritériumrendszer később már időtlen igaz elvárásként jelenik meg. Amint azt Harries tanulmánya végén megjegyzi, a történeti vizsgálatok (természetesen) a jelen szempontjából relevánsak, hiszen a kánonból kimaradt szövegek újraolvasása arra késztet, hogy átgondoljuk értékelő kategóriáinkat, ami, lévén hogy a kánonok önigazolóak, nem is olyan egyszerű, ám végeredményben igen inspiráló feladat. Kánonoknak természetesen létezniük kell, hiszen illuzórikus lenne olyan szövegtermelés iránti elvárás, amely a maga totalitásában képes a kulturális percepció középpontjába kerülni. Szövegek szelekciója és marginalizációja mindig volt és mindig lesz, a kérdés az, mennyire vagyunk képesek bizonyos műfajok esetében ezek létét, konstrukcióját, működését és hatását tudatosítani.

Jack Zipes (University of Minnesota) germanista az utóbbi évtizedek amerikai és nemzetközi mesekutatásának egyik nagy hatású alakja. Alapvető munkáiban¹⁶ társadalom- és ideológiatörténeti szempontból elemezte azt a folyamatot, ahogyan a mese-műfaj a gyermekirodalom részeként a 19–20. századi európai kultúrában a polgári társadalmak érték- és ideológiaközvetítésének eszközeként a civilizációs normák elcsúsztatásának szövegtípusává vált. Zipes kutatásainak kétségtelen eredménye az, hogy az uralkodó felfogás szerint „örök emberi értékek” időtlen hordozójaként azonosított mese-műfajról esettanulmányok sorában mutatta be, hogy nagyon is egy adott korszakhoz és társadalomhoz kötött értékek közvetítésére alkalmas és felhasznált szövegtípusról van szó, amely esetenként kultúrpolitikai, sőt, olykor tisztán politikai ideológiai célok

¹⁶ ZIPES, J. 1979.; 1985.; 1993².; 1994.; 2000.; 2001.

szolgáltatában is állhat.¹⁷ Zipes Norbert Elias civilizáció-fogalmát kiaknázva a tündérmese-műfaj ilyen felhasználását mutatta be munkáiban, elsősorban a *Buchmärchen* és a *Kunstmärchen* kategóriájába sorolható újkori európai mesék (pl. Grimm fivérek, Andersen, Oscar Wilde művei) alapján.

Jack Zipes ebben a tanulmánykötetben fáradtabbra sikerült, önisméltelésekre hajlamos és elnagyolt esettanulmányában (*Of Cats and Men: Framing the Civilizing Discourse of the Fairy Tale*) is ebből a szempontból vizsgálja a csizmás kandúr-szüzsé 16–20. századi európai feldolgozásait, Straparola, Basile, Perrault meséi, illetve Walt Disney egyik korai rajzfilmje alapján, a narratív stratégiák, a motívumok és szereplők átalakulásai, és az implikált történeti-szimbolikus jelentések összehasonlításával.

A mese első ismert európai változata Straparola gyűjteményében található, ebben a segítő, cselekménymozgató macska valójában egy tündér. Zipes szerint a feltehetően szóbeli változatra támaszkodó Straparola irodalmi tündérmeséjében korának erkölceit és értékeit kommentálta narratív módon, azt mutatva be, hogyan kell(ene) viselkednie egy hátrányos helyzetű fiatalembernek egy bizonyos társadalmi közegben a siker érdekében. A korabeli velencei társadalomból nyert tapasztalataira építve, a patriarchális abszolutizmus közegében Constantino felemelkedésének biztosítékai a kétszínűség, a képmutatás és az érdekházasság. Zipes feltevése szerint a korabeli olasz olvasók a történetet egy olyan férfiú szerencsés felemelkedéseként olvashatták, aki megtanulta, miként használja a civilizációs folyamatot a maga előnyére. Constantino sikerének nincsen racionális vagy erkölcsi alapja, az egyetlen dolog, amit meg kellett tanulnia az, hogyan kell túljárni mások eszén.

Basile meséjében a „hőst”, Cagliusot egy nőstény macska segíti felemelkedésében. A történet végén a macska, hogy próbára tegye a javakban dúskáló Cagliusot, úgy tesz, mintha kimúlt volna, amire Cagliuso egyszerűen ki akarja hajítani az ablakon. A macska azonnal felugrik, és átkot szór pártfogoltjára. Cagliuso megpróbálja jóvá tenni tettét, de a macska elszalad, a következő tanulságot mormolva: „Isten mentsen

¹⁷ Hadd utaljak itt egy alaplűre: KAMENETSKY, Ch. 1984. Amikor ennél jóval visszafogottabb jelenségek kapcsán pár éve Fischer Eszter a *Holmiban* arról írt, hogy néhány közkedvelt ifjúsági művet újraolvasva maga is meglepődéssel vette észre, milyen vitatható és néha viszolyogtató értékrendet és ideológiát közvetítenek a könyvek, a magyar gyermekirodalom népszerűsítésének és kutatásának egyik reprezentánsa felháborodva utasította vissza még csak a felvetést is. FISCHER E. 2001a.; 2001b. BOLDIZSÁR I. 2001. Ehhez hozzátenném, hogy a magyar meseértelmezésben Zipes, Kamenetsky, Maria Tatar, Ruth Bottigheimer, Donald Haase (és mások) a mesék társadalmi használatát és ideológiakövetését vizsgáló megközelítése valószínűleg általában véve még ma is szentségtörésként hatna, és nem véletlenül használok a *szentségtörés* kifejezést, hiszen a meseműfajról szóló honi diskurzusban a mai napig igen erős, egyes kontextusokban pedig kizárólagos a tündérmesének olyan kultikus felfogása, amely szerint az minden más epikus műforma feletti szakrális/szimbolikus/metafizikus szupernarratíva lenne, amelynek valódi/igazi/mély/rejtett jelentése elemzés révén nem is tárható fel, az csupán megnyilatkozik (a beavatottak számára).

az elszegényedett gazdagoktól, de a meggazdagodott koldusoktól is.” Zipes Barbara Brogginé értelmezésére támaszkodva úgy látja, a népmese perspektíváját Basile akként mozdította el, hogy szövegeiben mind a paraszti, mind az arisztokratikus osztályok mentalitását kritizálta. Basile parodizálta a parasztokat és egyben megvetette az udvari társadalom korrupcióját, s az emelkedő középosztályt favorizálta meséiben. Zipes felfogása szerint Straparola meséje egy hátrányos helyzetű szegény ember szerencsését ünnepelte, ugyanakkor Basile a macskára mint tragikomikus hősré koncentrált, aki egy ostoba és hálátlan parasztot meg egy kapzsi és hiszékeny királyt szolgált. Kettejük között helyezkedve el, a macska középosztálybeli hős. A macska hatalma nem mágikus eredetű (mint Straparolánál), hanem szorgalma és éleselműsége révén tudja megoldani a feladatokat.

Perrault meséjét verses tanulság zárja: szorgalom és tehetség vezet a boldoguláshoz, de a viselkedés, a küllem, a megjelenés is fontos a siker elérésében. A civilizációs folyamatban a beszéd és az írás is felhasználható a hatalomszerzésre, s *A csizmás kandúr* jó példa arra, hogy a beszéd manipulációja miként vezethet társadalmi sikerhez. Zipes értelmezése szerint Perrault meséje is forrásként szolgál ahhoz, milyen tényezők révén lehetett sikeres egy középosztálybeli személy a korabeli francia társadalomban. Zipes azt is hangsúlyozza, hogy ezen érvényesülési folyamatban a nők szerepe marginális a mesében. A nő nem beszél; ingóság, látványelem, cseretárgy. Az európai modernitás a Perrault-változatot emelte klasszikus rangra (Straparola és Basile verziója nagyjából kihullott a kulturális emlékezetből), és *A csizmás kandúr* a *Hamupipőke*, a *Csiperósika* és a *Piroska és a farkas* mellett a gyerekek szocializációjának egyik fontos narratív komponenseként funkcionál(t).

A tündérmese műfaja nem korlátozódik a szóbeliség vagy az írásbeliség közegére, Walt Disney egyik korai filmje, a *Puss in Boots* (1922) például Zipes értelmezése szerint az összes korábbi változatot helyettesíteni kívánta. A feltűnően önéletrajzi ihletésű filmben Disney nem a fekete nősténymacskára koncentrált, hanem a fiatal hősré, aki sikert akar minden áron. A történet Disney életének parabolájaként értelmezhető: Disney ifjú hőse a vállalkozó, aki a technológiát használja ki a maga előnyére és ezen közben a közösség javára semmit sem tesz. Amint azt a macskától megtanulja, dicsőséget csalással és megtévesztéssel lehetséges elérni, s amíg valaki kontrollálni tudja a képeket s a gépeket, hatalomhoz juthat. Disney olyan tündérmesét hoz létre, amelynek témái a demokrácia, a technológia és a modernitás. A csizmás kandúr-szűzsé különböző kidolgozásairól szóló szemlét Jack Zipes a következőképpen összegzi: az egyetlen változat, amely a macskák érdekében és a szervilitás ellen szólt Giambattista Basile verziója volt – de ki emlékszik ma már az ő meséjére?

Adrienne Zuerner (Skidmore College) Mme d'Aulnoy egyik legnevezetesebb meseregényét a nemi szerepek illetve a hatalom összefüggéseire összpontosítva elemzi (*Reflections on the Monarchy in d'Aulnoy's Belle-Belle ou le chevalier Fortuné*, 1698). Ez a tanulmány a magyar mesekutatás szempontjából már csak azért is különösen érdekes,

mivel Kónyi János *Bellebelle, avagy a szerentsésített vitéz* című nagysikerű műve¹⁸ – német közvetítőszöveg használatával – éppen Mme d’Aulnoy tündérmeséjét adaptálta.¹⁹

Mme d’Aulnoy (1650/51–1705) életművét tündérmesék, regények és pszeudo-memoárok képezik.²⁰ Az író nő korának egyik legolvasottabb és legelismertebb írója volt, a szalonok társasága csodálta és ünnepelte, s d’Aulnoy hercegné népszerű maradt a 18. században is, meséinek számos újabb kiadására került sor. Az azóta eltelt évszázadokban viszont munkássága meglehetősen homályban maradt.

Adrienne Zuerner értelmezése szerint a *Belle-Belle ou le chevalier Fortuné* az irodalmi transzvesztitizmus hagyományához kapcsolódva teszi kérdéssé a társadalmilag konstruált nemi szerepek rögzült jelentéseit és viszonyrendszerét. A férfi–női szerepcserét és identitásváltást lehetővé tevő átöltözés témája kitüntetett helyet foglal el a mesében, és így a szöveget ahhoz a francia szöveghagyományhoz kapcsolja, amelyben az irodalmi transzvesztitizmus a 17. század elején újra felbukkant Honoré d’Urfé népszerű pásztorregényével (*L’Astrée*). Ám amíg d’Urfé románcregényében a nemi szerepcserével végső soron a domináns gender ideológiát támogatja, Mme d’Aulnoy műve a női nemi szerep kategóriájának határait feszegeti, és emellett dekonstruálja a jelöletlen (evidensnek és alapvetőnek tekintett) nemi szerepet, vagyis a férfit, kritikával illetve a 17. század férfiideálját, az állam megtestesítőjét, a királyt.

Mme d’Aulnoy művében a hősnő a gyermeki odaadás és az önzetlen kedvesség emblematikus megtestesítőjeként jeleníti meg a korabeli szalontársadalom által nagyra értékelt udvariasság ideálját. Bár nemi identitását elfedő átöltözése és szerepcseréje sérti a biblikus és a társadalmi kódokat, a mese szerint Belle-Belle csak azért rejtezik el így (Fortuné lovagként), hogy a koronát szolgálja és ezáltal normasértése igazolhatóvá válik. A női transzvesztitizmus ilyen reprezentációja ellenszegül a nő és a férfi konvencionális 17. századi felfogásának. Fortuné ugyanis sikeresen teljesít egy sor olyan feladatot, amelyeket a hagyományos felfogás szerint kizárólag férfiak képesek megoldani, ruhájával együtt levetkezi a félénkséget, passzivitást és testi gyöngeséget, amelyek elvileg a női karakter inherens jegyei, és férfiúi attribútumokat vesz fel – ezáltal viszont a férfiaság lényegét teszi kérdéssé. D’Aulnoy szövege tehát a társadalmilag jóváhagyottnál sokkal finomabb gender felfogást sugall, és a nemi szerepek klasszifikációjának instabilitását hangsúlyozza.

A 17. századi nemi szerep-ideológiákkal szemben további kihívás az, ahogyan a mese módszeresen felgöngyölíti a férfiaság normatív mítoszait. A király például d’Aulnoy meséjében elveszíti hatalma jelképeit (a koronaékszereket, a presztízstárgyakat – ami egy olyan, presztízjszelekre épülő társadalomban mint a korabeli francia királyság so-

¹⁸ KÓNYI J. 1792.

¹⁹ Kónyi több francia tündérmese-adaptációt is közzétett, ez irányú munkásságáról bővebben nemigen tudunk egyelőre, az eddigi kutatásokból lásd GYÖRGY L. 1911.; VÖRÖS I. 1987. 113–115.

²⁰ Erről lásd LÁSZLÓ Zita szakdolgozatát (2002). Köszönöm Nagy Ilonának, hogy a szakdolgozatot elolvashattam.

katmondó fordulat), s ezáltal elveszíti azokat a jeleket, amelyek megalkotják és megkülönböztetik őt mint királyt. A király és Fortuné viszonya pedig egyfelől azt példázza, hogyan függött az uralkodó is az udvaroncaitól (akárcsak XIV. Lajos udvarában), másfelől a homoerotikus lehetőségeket is kiaknázza (a király vonzalma jóképű és bátor udvaronca iránt), márpedig Adrienne Zuerner szerint – Luce Irigaray nyomán – a férfiak homoszexualitása szubverzív fenyegetést jelent a patriarchátus számára. A mese a király ambivalens karakterét és erkölcsi gyöngeségét emeli ki, s összességében a király alakjában egy esendő és vágyakozó férfiszubjektumot képez meg.

A mese számos olyan részletet tartalmaz, amelyek XIV. Lajos illetve a tündérmese fiktív királyi udvara közötti hasonlóságokra utalnak. Mme d'Aulnoy tündérmeséje az 1690-es években megjelent, XIV. Lajost bíráló szövegahagyományba illesztve is olvasható. Kérdés, miként juthatott át a cenzúra ellenőrzésén ez a szöveg, amely némileg rejtetten, ám mégis érzékelhetően a király demisztifikációját hajtotta végre. Zuerner szerint ennek leginkább maga a választott műfaj lehetett az oka, vagyis a tündérmese-műfaj illetve a meseírók marginalitása. A korszak francia irodalmi tündérmeséjéről szóló tanulmányok többsége szintén erre az álláspontra helyezkedik: a tündérmese műfaja ekkor a hivatalos esztétikai korlátozások alól mentesült, a meseírás nem fenyegette a status quot – mert nem vették komolyan. A tündérmese alapvetően modern műfaj volt, amelynek stilisztikai normáit a 17. századi szalontársaság alkotta meg. Ám Mme d'Aulnoy meséje ahelyett, hogy felmagasztalná, kritikával illeti az uralkodóról megalkotott képet, azáltal, hogy feminizálja a mesei fikció királyát és kérdéssé teszi autoritás-igényét.

18. századi tündérmese-transzformációk és -paródiák

Mary Louise Ennis (Wesleyan University) cikkében (*Fractured Fairy Tales: Parodies for the Salon and Foire*) azokat a kora 18. századi tündérmese-paródiákat vizsgálja, amelyeket egyfelől a salonok, másfelől a vásári színházak számára írt Antoine Hamilton illetve Alain-René Lesage. A 18. század elején a tündérmese műfaja megváltozott: Antoine Galland *Ezeregyéjszaka* (*Les Mille et une nuits*) fordításának megjelenése (1704–1717) után az orientális hatás meghatározóvá vált. A tündérmese-paródia pedig a 18. század kedvelt műfaja lett, olyan jeles szerzők neve kapcsolható e hagyományhoz mint Voltaire, Diderot vagy Rousseau.

A paródia szociokulturális feltételrendszeréről szólván a szerző Linda Hutcheon közismert tételéből indul ki: a paródia olyan korszakokban virágzik igazán, amikor a kulturális kifinomultság lehetővé teszi a paródiáírók számára, hogy a befogadó (olvasó/néző) hagyományismeretére és irodalmi kompetenciájára támaszkodjanak – hiszen a paródia hatásának egyik kiemelkedően fontos eleme a paródia tárgyává tett jelenség,

szöveg előzetes ismerete révén a ráismerés. Ami a tündérmese-műfajt illeti, ez a szövegismeret biztosított volt, hiszen a mesék valóban hihetetlenül népszerűek voltak a kulturális elit körében. Miután Mme d'Aulnoy 1690-ben publikálta az első mesét, a meseíróink gyűjteményei meghódították a szalonok közönségét. A műfaj népszerűsége az *Ezeregyéjszaka* hatásával vegyült, s ez utóbbi azután számos orientális mesegyűjtemény-imitáció létrejöttét inspirálta.²¹ Ahogyan a *Contes orientaux* szerzője, Comte de Caylus írta: ifjúkorában az ember szinte alig olvasott mást mint tündérmeséket.

A tanulmány első fele Antoine Hamilton (1646–1719) 1705 és 1710 között a szalonok közönsége számára írott, kéziratban terjedő, ám nyomtatásban csupán 1730-ban, posztumusz megjelent meseparódiáival foglalkozik. A skót származású, Írországban született, ám Franciaországban nevelkedett arisztokrata II. Jakab és XIV. Lajos udvarát is jól ismerte. Tündérmese-írásba akkor fogott, amikor az udvarhölgyek – akiket többször is ugratott tündérmesék iránti szenvedélyük miatt – arra kérték, írjon egy mesét maga is. Hamilton új mesei műfajt hozott létre, amely egyaránt hatással volt ifjabb Crébillonra,²² Diderot-ra és Voltaire-re is. Ez az új műfaj a *conte licencieux* (a sikamlós/frivol mese), „a legtöbbször orientális jellegű, részben satirikus mese, melyben az egzotikus szokások leírása kényelmes kifogást biztosít a pikáns jelenetek ábrázolásához.” Ez a definíció részben illik Hamilton korábbi – ám ártatlanabb – mese-paródiáira is, ezek: *Le Bélier* ('A kos', 1705) illetve *L'Histoire de Fleur d'Epine* ('Galagonyavirág története', 1710) – az utóbbinak 13 francia, négy angol és öt német nyelvű kiadása is volt a 18–19. század folyamán. A *Le Bélier* Mme d'Aulnoy meséinek stilisztikai jellegzetességeit adja vissza felnagyítva és eltorzítva (maga a cím is szójáték d'Aulnoy 1694-es *Le Mouton* ['A birka'] című meséjére): hosszadalmas, hiperbolikus leírások, rengeteg szereplő, logikátlan, túlbonyolított narratív struktúra (beágyazott narratívák sora), valószínűtlen kronológia, a narrátor illetve a szereplők folyamatos metanarratív kommentárjai. Az *Historie de Fleur d'Epine* még ennél is sikeresebbnek bizonyult az *Ezeregyéjszaka* narratív konvencióinak szellemes kifigurázásával. Parodisztikus-szatirikus tündérmeséiben ezoterikus anakronizmusok, a fantasztikus földrajz és a folklórelemek (mágikus repülés, átváltoztatott állatszeretők, törpék, óriások, varázslók, jóképű királyok és gonosz mostohaanyák stb.) vegyítésével, a szereplőtípusok és a cselekményfejlődés lefelé irányuló transzformációjával Hamilton egyszerre parodizálta a francia irodalmi tündérmesék illetve a keleti mesék tartalmát és felépítését.

²¹ *Mille et un jours, contes persans* (Pétis de la Croix és Lesage, 1710), *Les Mille et un Quarts d'heure, contes tartares* (Gueullette, 1715), *Les Mille et une heures, contes péruviens* (Gueullette, 1733), *Les Mille et une faveurs, contes de cour irez de l'ancien gaulois par la reine de Navarre et publiez par le chevalier de Mouhy* (Mouhy, 1740), *Les Mille et une fadaïses, contes à dormir debout* (Cazotte, 1742), *Les Mille et une soirées, contes mongols* (Gueullette, 1749), *Les Mille et une folies* (szerzői név nélkül, 1749), *Les Mille et un mea culpa* (szerzői név nélkül, 1789). Ezek magyar hatásáról lásd STAUD G. 1931.

²² Magyarul: CRÉBILLON, C. J. 2004. Ugyanitt Kovács Ilona utószava a *conte licencieux* kérdéséről tárgyalja.

Alain-René Lesage (1668–1747) talán leginkább pikareszk regényéről, a *Gil Blas de Santillane* históriájáról ismert. A Theatre de la Foire, a vásári színház számára több száz színdarabot írt; trilógiáival megváltoztatta a korábban szokásos egyfelvonásos vásári formátumot, a sztereotip karaktereknek valamilyes pszichológiai mélységet adott, s a vígopera irodalmi szintjét magasra emelte. Munkáinak többsége sosem jelent meg. Lesage legjobb dramatikus tündérmese-paródiájának az *Arlequin, roi des Ogres ou les Bottes de sept lieux* (1720) ('Az óriások királya vagy a hétmérföldes csizma') című művét tartják. A komédia cselekménye szerint Arlequin hajótörést szenved, s egy szigetre kivickélve kalandok sorozata után az emberevő óriások királya lesz. A komédia címe a korabeli nézőket feltehetően Perrault *Petit Poucet* című meséjére emlékeztette (ebben a kisfiú ellopja az emberevő óriás hétmérföldes csizmáját), de emellett a cselekménynek számos olyan fordulata volt, amelyek már akkor is tündérmesei reminiscenciáknak minősültek (emellett az *Histoire de Fleur d'Epine*-re vonatkozó utalások különösen világosak). A dramatizált tündérmese a korabeli társadalmi és politikai problémákat exponálja, s Mary Louise Ennis olvasata szerint ebben főként a franciák úvilági gyarmatosítási törekvéseinek kritikája központi jelentőségű elem.

Ted Emery (Universidad de Puerto Rico) cikke Carlo Gozzi (1720–1806) *Il re crevo* ('Szarvaskirály') című mesedramájának ideológiai vonatkozásait tárja fel (*The Reactionary Imagination: Ideology and the Form of the Fairy Tale in Gozzi's Il re crevo*). A szerző kiindulásképpen Gozzi *Fiabe teatrali* ('Színházi mesék') című művének hibrid voltát hangsúlyozza: versben deklamáló nemes karakterek osztják meg a színpadot nyelvjárási prózában improvizáló *commedia dell'arte* alakokkal, a tündérmesei cselekményt a 18. századi Velencére vonatkozó utalások szakítják meg, a túlradó színpadi mágia és a speciális effektusok ugyanannyi teret kapnak, mint a szigorú kirohanások általában a felvilágosodás kultúrája és különösen Carlo Goldoni színpadi munkássága ellen. Gozzi műveinek értelmezéstörténete általában két irányzatra bontható: a *Fiabe* kifejezetten polemikus elemeit egyfelől Gozzi merev konzervativizmusának megnyilvánulásaként értelmezték, másfelől a német romantika óta színdarabjainak rendkívüli teatralitása és tündérmesei mágiája miatt a modern színház előfutáraként értékelték. Ted Emery célja az, hogy – Althusser és Frederic Jameson fogalmait használva – bemutassa: a Gozzi színdarabjaiban található tündérmesei anyag nem kevésbé ideologikus jellegű, mint a nyílt polémiaiak.

A tanulmány bevezető részében a szerző a *Szarvaskirály* szüzségének prózai forrásait veti össze a drámával. A *Szarvaskirály* nem valamilyen olasz tündérmese szóbeli változatából merít, hanem két orientális francia mesén alapul. Az első felvonás szüzseje a *L'Histoire des quatre sultanes de Citor* ('Citor négy hercegnőjének története') című mesének feleltethető meg, amely 1715-ben a *Les Mille et un quart d'heure, contes tartares* ('1001 óranegyed, tatár mesék') című gyűjteményben jelent meg, míg a második és harmadik felvonás a *L'Histoire du Prince Fadlallah, fils de Ben-Ortoc, roi de Moussel* történetén alapul, amely 1710–1712-ben François Pétis de la Croix *Les Mille et un jours, contes persans*

(‘1001 nap, perzsa mesék’) című gyűjteményében látott napvilágot. Az első történetben az erényes szultán udvarában olyan csodálatos szobor van, amely elneveti magát, ha jelenlétében bárki hazudik. A szultán három feleségének bűneit (házasságtörés) a szobor leleplezi, és a szultán az asszonyokat az elkövetett bűnnek megfelelően gyilkoltatja meg, anélkül hogy maga beszennyezné kezét. Csupán a negyedik asszony bizonyul hűségesnek, jutalma az, hogy ő lesz az uralkodó egyetlen felesége. A történet nem az erény megjutalmazására, hanem a bűn elmés/példás büntetésére összpontosít.

Gozzi drámájában a bűn és büntetés eleme helyett azonban a feleségválasztás motívumát helyezi a cselekmény középpontjába, amikor is a „női bűnök” (például divatmajmolás, képmutatás, szexuális kicsapongás stb.) szatirikus bemutatásával a női erkölcs problémáját vizsgálja. Deramo három menyasszony-jelöltje közül végül a csodás szobor jóvoltából Angeláról, a kereskedő lányáról derül ki, hogy tiszta szívvel szereti a férfit. Bár az arisztokratikus szimpátiájú Gozzi több helyütt kifejtette az alsóbb- és középosztályok társadalmi alárendeltségének szükségszerűségét, mégis, a drámában a kalmár lányának idealizált erénye mintha az osztályhatárok áthágását is lehetővé tenné, mint ha Gozzi valamiféle erkölcsi vagy spirituális egyenlőséget sugallna polgárság és nemesesség között. Gozzi társadalmi és politikai filozófiáját ismerve ez meglehetősen váratlan fordulat lenne, s Ted Emery elemzése azt kívánja bizonyítani, hogy ez nem is így van. Amikor a király dicsérő beszédet tart Angela erényessége felett, az erényt először is nem a lány osztályhelyzetének, hanem lokálpatriótaként *velencei* mivoltának tulajdonítja. S ez a dicséret is jóval ellentmondásosabb, mint első pillanatra tűnik. Deramo szerint országának trónörökös iránti igénye kényszeríti arra, hogy hitvest válasszon magának, és mivel Angela bizonyult a legerényesebbnek, ezért lesz ő a királyné. Emellett Angela maga is úgy gondolja, hogy érdemtelen arra, hogy királyné lehessen, kereskedő apja pedig úgy fogalmaz: Angela társadalmi felemelkedése nem az atya érdemeinek következménye, s nem is valamiféle személyes erény vagy érdem jutalma, hanem inkább a *szerencse* műve; intelmei értelmében pedig Angelának sosem szabad elfelejtenie, hogy alacsony sorból származik. Emery végkövetkeztetése szerint Angela és apja sem tudja igazán elhinni, hogy a király választása a polgárlányra esett – és úgy tűnik, végeredményben maga Gozzi sem. A társadalmi felemelkedés e kivételes példája olyannyira fantasztikusnak tűnik, hogy csak egy tündérmesében mehet végbe.

A dráma második és harmadik felvonása a fentebb említett másik mesén alapul: a két, forrásul szolgáló mese közötti bármiféle logikai kapcsolat hiánya kirívó tematikus diszkontinuitáshoz vezet: a női erény, becsület és őszinteség problémája, amely az első felvonás számára oly központi jelentőségű volt, hiányzik mind az *Histoire du Prince Fadlallah*-ból, mind Gozzi színművének következő két felvonásából. Fadlallah herceg bonyolult meséje két részből áll, de Gozzi csak a szűzsé második felét használta fel. Eszerint Fadlallah udvarába idegen dervis érkezik, aki elnyeri az uralkodó kezét. Egy napon vadászat közben arról beszél, mennyi titkot ismer, így többek között olyan varázserővel bír, amelynek révén képes újraéleszteni a holtakat, s elfoglalni azok testét.

Fadlallah herceg ragaszkodik ahhoz, hogy a dervis tanítsa meg őt e varázslatra, ám amikor az uralkodó szarvasbika formát ölt, a dervis elbitorolja Fadlallah élettelen testét, és visszatérve az udvarba elfoglalja helyét a trónon s a hitvesi ágyban is. Fadlallah időközben fülemüle testét ölti, s a királyné kedves madara lesz, így tanúja lesz a dervis (mint álférj) éjszakai látogatásainak is. Végül Fadlallah visszanyeri saját alakját és identitását, ám felesége, megtudván, hogy öntudatlanul bár, de hűtlen lett férjéhez, belehal a fájdalomba. Fadlallah lemond a trónról és elhagyja birodalmát is. Egyszerű emberként él tovább. A mesenovella narrátora explicit erkölcsi tanulságot illesztett a történet végére, eszerint az ember élete olyan, mint a nádszál, amely ide-oda hajladozik a hideg északi szélben...

Gozzi elhagyja darabjában a moralizáló keretet és kizárólag a metamorfózisokra, a testi átalakulás, a testcsere veszélyeire koncentrál. Gozzinál azonban nem a dervis, hanem Deramo, a király tudja a titkos ráolvasást, vagyis az uralkodó személyében egyesül politikai hatalom és mágikus erő, s az átváltozás képességét az uralkodó arra használja, hogy az emberi hamisságot, hazugságot, felforgatást tudja leleplezni. Tartaglia Gozzi darabjában ostoba, agresszív és jellemtelen forradalmár, akinek Deramo – jóindulatát és nagyrabecsülését bizonyítandó – felfedi titkát, az állam kormányzásának fontos eszközét, amivel Tartaglia azonnal visszaél. Az uralkodó hibája itt tehát nem végzetes kíváncsisága (mint a forráselbeszélésben), hanem az alattvalóival szembeni túlzott nagylelkűsége és politikai természetű meggondolatlansága. Gozzi darabja végeredményben egy társadalmi fenyegetésre összpontosít: a bűnöző helyettesíteni akarja uralkodóját. Ám Gozzi ábrázolásában a forrásmeséhez képest a helyettesítés és a metamorfózis sokkal kevésbé sikeres: Tartaglia uralkodóként megőrzi karakterének eredeti agresszivitását, káoszt hoz az országra, s Gozzi változatában a feleség, Angela a megtévesztő külső ellenére mégis képes érzékelni a helyettesítő személy romlottságát, vagyis képes a látszattal szemben a morális karakter felismerésére.

Ted Emery végső soron úgy érvel: ebben a mesejátékban a Gozzit foglalkoztató tétel az, hogy az erkölcsi lényeg megváltoztathatatlan és ezért nem lehet tárgya semmiféle cserének. E ponton Emery a Gozzi–Goldoni vita kontextusában vizsgálja a darabot: Goldonit Gozzi folyamatosan kritizálta esztétikai és ideológiai nézetei miatt, mivel Goldoni bírálta a nemességet, saját osztályát és rokonszenvezett az alsóbb és középosztályokkal. Ám, amint arra Emery rámutat, Gozzi explicite soha nem tett említést arról, ami a számára fenyegető, feltörekvő osztály, a polgárság hatalmának alapját jelentette, vagyis arról, hogy az új rendben a gazdasági *csere* az erkölcsi és társadalmi érték alapja. Az, hogy a gazdasági csere elve soha nem jelenik meg Gozzinak a polgársággal szembeni kritikát megfogalmazó darabjaiban, Emery értelmezése szerint sokatmondó vakfoltra utal: a gazdasági csere fogalma mint a társadalmi mobilitás eszköze kezelhetetlen ellentmondást jelenthetett Gozzi arisztokratikus-hierarchikus világlátása számára, ezért elfojtódik darabjaiban, nincsen verbális kifejeződése. Ám a csere mint fenyegetés metaforikusan mégiscsak megjelenítődik, amikor is a testi

metamorfózis problematizálódik a színdarabban, hogy azután végezetül rituálisan hatástalanítsák.

Cynthia C. Craig (Michigan State University) *Lecteur, ne vous allarmez pas* (Reader, be not afraid): Giacomo Casanova and Reading the Fantastic című tanulmánya Giacomo Casanova (1725–1798) három művét vizsgálja, amelyek mindegyikére a fantasztikum és a csoda műfaji lehetőségeivel való kísérletezés jellemző. A tündérmese, a képzeletbeli, imaginárius utazás, az utópia műfajának népszerűsége a késő 17. századtól a 18. század végéig igen számottevő volt az európai irodalomban, és művei alapján nyilvánvaló, hogy Casanova jól ismerte e szöveghagyományt. Cynthia Craig tanulmányában azt kívánja bemutatni, milyen sokrétű narratív stratégiát alkalmazott Casanova a csodálatos és a fantasztikus szépirodalmi megjelenítése során, s milyen öntudatosan reflektált az adott műfajra és az olvasási módokra.

Az első vizsgált szöveg egy epizód Casanova talán legismertebb művéből, emlékirataiból. Az *Histoire de ma vie* első fejezetében egy ifjúkori krízis dramatizálódik miniatűr tündérmeseként: az önéletírás alanya magányos, környezete által elutasított gyermekként ábrázolja önmagát, akit családjá mentálisan retardáltaknak tartott, s állapotának feltűnő jele volt gyakori orrvérzése. Az epizód, amelyről szó van, a következő: a gyermek nagyanyjával Murano szigetére utazik, ahol egy varázslót keresnek fel (akinek minden szükséges attribútuma megvan a kalyibától a fekete macskáig). A fiút egy ládába zárják, varázsigéket olvasnak, bájitalokat készítenek, majd cukorkákat kap, bekenik kenőccsel és halálosan megfenyegetik arra az esetre, ha bárkinek is szólna a látogatásról. Éjszaka varázslatos alak ereszkedik be szobájába a kéményen át, egy elképesztően gyönyörű nő, fején koronával – az elbeszélő tündérként utal rá (*la visite nocturne de la fée*). A csodás lény az ágy szélére ülve varázsigéket mormolt, majd hosszan és érthetetlenül beszélt, végül megcsókolta a fiút, s távozott. Amikor a fiú felébredt, betegsége megszűnt.²³ E történethez az önéletrajzíró Casanova azt a jegyzetet fűzte: „később álomként gondoltam erre”. Cynthia Craig Tzvetan Todorov nyomán azt vizsgálja, hogy a keretnarratívára érvényes műfaji konvenciók miként befolyásolják a beágyazott fantasztikus elbeszélés megformálását. Mivel a keretelbeszélés autobiografikus narratíva, az önéletrajzi paktum pedig előfeltevésként elvárja a referencialitás bizonyos fokának meglétét, ezért a fantasztikusnak vagy a csodálatosnak csak igen korlátozott szerepe lehet egy önéletrajson belül. Más szóval, az önéletrajások esetén az olvasók referencialitás iránti elvárása irányítja az olvasás aktusát, ami az önéletrajzot és a fantasztikumot nagyjából összeegyeztethetlenné teszi. Ebben az autobiográfiában a csodálatos betörését a szövegbe Casanova azzal oldja, hogy először is a kérdéses szövegrészt világosan mint egy gyermek emlékezését jelöli meg, másfelől pedig az olvasónak címzett zárójeles utasítások szolgálnak arra, hogy megőrizték a szöveg racionalitását. A csodálatosnak

²³ CASANOVA, G. 2000. I. 10–11.

egy gyermek álmaként, megtévesztésként vagy manipulációként való magyarázata a Todorov által különösnek nevezett tartományba vonja a szöveget.²⁴

A következő két mű a *Mondes ou îles*, a Casanova hagyatékában fennmaradt, jelenleg a prágai levéltárban őrzött, címszavakból építkező, enciklopédikus jellegű, műfajilag zavarbaejtően nehezen besorolható kéziratos jegyzék, illetve az ötkötetes *Icosameron (ou les aventures d'Edouard et d'Elisabeth qui passèrent quatre vingts un ans chez les Mégamicros habitants aborigènes du Protocosme dans l'intérieur de notre globe)* című regény, amely a Föld középpontjába tett képzeletbeli, utópisztikus utazást ír le. A mintegy hatvan címszóból álló, szabad asszociációs gyakorlatnak tűnő *Mondes ou îles* olyan kategóriákat tartalmaz amelyek a valláshoz, a hithez (például hívők, ateisták, bűnbánók, az emlékezés nélküli paradicsom, purgatórium és pokol), a filozófiához (hívők, kételkedők, materialisták), érzelmi állapothoz, szokásokhoz, jellemekhez (szerelmesek, alkoholisták, képmutatók, hazudozók, feledékenyek, örültek, játékosok), vagy foglalkozásokhoz (tolvajok, zenészek, alkímisták, régiségbúvárok, szobrászok, szakácsok) társíthatók. A szöveg azáltal lép át az egzotikum és a fantasztikum világába, hogy a kategóriákat világszerűvé terjeszti ki, hiszen egy megrögzött alkoholista leírása szokványos, ám ha egy szigetnyi vagy világnyi alkoholistáról beszélünk, az már olyan antropológiai jelenség, amely a természet törvényeit kérdőjelezi meg s a kultúra és a társadalom elfogadott elveit is. Mi magyarázza ezek létezését? Hogyan strukturálnak? Az utópia, az utazás, a számkivetettség, a kulturális normák relativizálása, a másság középpontba állítása Craig szerint különösen fontos motívumok Casanova műveiben, s átvezetnek a nagy regény, az *Icosameron* problematikájához is.

Míg a *Mondes ou îles* rendkívül nehezen társítható valamiféle műfajhoz, Cynthia Craig az *Icosameront* (1788) a képzeletbeli utazás (*voyage imaginaire*) műfaji hagyományába illesztve vizsgálja. Amint azt Philip Babcock Gove részletesen bemutatta, a *voyage imaginaire* éppen az irodalmi tündérmesékkal egyidőben vált népszerűvé, önálló kategóriaként való azonosítása az 1740-es évek táján kezdődött. A klasszifikációra példa, hogy a Párizsban szerkesztett *Bibliothèque universelle de romans* című folyóirat 1775-ben a csodálatos románcok kategóriája alá az alábbi szövegtípusokat sorolta: tündérmesék, képzeletbeli utazások és keleti románcok, ideértve Swifttől a *Gullivert* vagy Defoe *Robinson Crusoe*-ját is. Bár Casanova szerzői értékelése szerint műve szinte alig támaszkodik az irodalmi hagyományra (minden szempontból újat hozó műalkotás), Craig szerint a szö-

²⁴ „A fantasztikus, mint láttuk, csak a habozás idejét tölti ki: e habozás egyszerre az olvasóé és a szereplőé, akiknek el kell dönteniük, hogy amit észlelnek, az annak a »valóságnak« része-e, amelyet általánosan ismerünk. A történet végén az olvasó vagy esetleg a szereplő mindemellett döntést hoz, egyik vagy másik megoldást választja, és így kilép a fantasztikumból. Ha úgy dönt, hogy a valóság törvényei változatlanok maradhatnak, és lehetővé teszik a leírt jelenségek magyarázatát, azt mondhatjuk, hogy a mű egy másik műfajhoz, a különöshöz tartozik. Ha épp ellenkezőleg, úgy dönt, hogy új természeti törvényeket kell elfogadnunk, melyek révén a jelenség magyarázhatóvá válik, a csodás műfajába lépünk.” TODOROV, Tz. 2002. 39.

veg jellegzetessége a tündérmesei és utópisztikus motívumok felbukkanása, ami az irodalmi konvenciók reflexív értékelésével társul. Ezután Cynthia Craig a keretnarratívát vizsgálja, amely nyilván a dekameroni hagyományra utal (már az elnevezés is: húsz nap), ám nem csupán Boccaccio vagy Straparola (Edouard és Elisabeth elbeszéléseit tízenketten hallgatják), hanem a képzeletbeli utazások narratív konvencióit is felmutatja. Casanova világosan elválasztja a valószerűséget (*vraisemblance*) és a valóságot (*vérité*), s nála a valószerűségnek csakis esztétikai kritériumai lehetnek. Casanova narrátora nem kívánja legitimálni a valószerűtlent, a fantasztikust, a csodálatost külső tényezőkkel, a szöveg megítéléséhez pedig döntően új kritériumot nevez meg, ez pedig nem más, mint az, hogy az olvasó *élvezze* a szöveget. Cynthia Craig konklúziója szerint Casanova szövegei a műfaji határok feszegetéséhez vezetnek el, a fantasztikussal való kísérletezés révén pedig kérdésessé teszi (és ki is tágítja) a lehetséges olvasási módokat. Az utópia és a képzeletbeli utazás műfaja lehetővé teszi olyan csodálatos elemek alkalmazását, amelyek egyben a Casanova munkáit uraló motívumok kifejeződéseiként is értelmezhetők.

Catherine Velay-Vallantin (École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris) tanulmányában (*Little Red Riding Hood as Fairy Tale, Fait-divers, and Children's Literature: The Invention of a Traditonal Heritage*) különböző műfajokhoz sorolható szövegeket és ezek folyamatos kölcsönhatását, a történetek jelentéseinek alakulását vizsgálja változó társadalomtörténeti kontextusban a 17. század végétől a 20. század elejéig. E szövegek közös vonása az, hogy mindegyik a szörny (farkas) által elpusztított (kis)lány történetét beszéli el, a tündérmese, a napihírek-bűnügyi krónikák (*faits-divers*), és a pedagógiai célzatú gyermekirodalom céljaihoz és narratív stratégiáihoz illeszkedve. A két fő, egymással kölcsönhatásban lévő, változatos kontextusokban felbukkanó és alakuló történet Charles Perrault 1697-es *Le Petit Chaperon rouge* című meséje és ennek számos feldolgozása, illetve az 1760-as években a dél-közép-franciaországi Gévaudan megyében közel száz áldozatával végző, rejtélyes, farkasra hasonlító vadállat (*la bête du Gévaudan*) alakja köré épült narratívák. A történetek jelentésmódosulásaiban, a kontextuális referenciák kiépítésében fontos szerepet játszanak a szövegekhez rendelt illusztrációk, ezért a szerző ezek vizsgálatára különös hangsúlyt fektet. A nagyszabású esettanulmány háttérében olyan kérdések állnak mint a műfajok határainak elmosódása, áthágása, a szóbeliségben élő és a nyomtatásban cirkuláló szövegek viszonya, az „alapszövegek” (bár az eredet mítosztát meglehetősen kritikusan kezeli Velay-Vallantin) módosulásai a szerkesztők, átdolgozók, kiadók beavatkozásai révén, a tündérmese és a kurrens eseményeket elbeszélő narratívák kapcsolata, valamint a tündérmesének különböző ideológiai és pedagógiai megfontolások mentén való felhasználása eltérő szociokulturális közegekben.

A 11. századból ismert Egbert de Liège *La petite fille épargnée par les louveteaux* ('A kislány, akinek életét a farkaskölykök megkímélték') című verses exempluma, ebben egy ötéves kislányt pünkösdkor, vörös gyapjúból készült keresztelőruhájában ragad el egy farkas, bevonszolja a rengetegbe és eledelül veti kölykei elé. A farkaskölykök azonban – a keresztelőruha láttán és egyben isteni közbeavatkozásra – megszelídülnek és

megkímélik a kislány életét. Velay-Vallentin szerint (Paul Delarue-vel szemben, aki tagadja a genetikus kapcsolatot) az egyértelműen vallási morált közvetítő történet már tartalmazza azt a központi jelentőségű cselekményrészt, amely nyomtatásban Perrault meséjében bukkan majd fel 1697-ben. A (nálunk *Piroska és a farkas* címmel ismert) mesében a Grimm testvérek 120 évvel későbbi változatától eltérően nincsen szerencsés befejezés, a mese a nagymama és a kislány halálával végződik, valamint egy olyan, a tanulságot összegző verses zárlattal, amely arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy csinos és jólnevelt kislányok ne hallgassanak idegenekre, s ha mégis, ne csodálkozzanak, ha szomorú véget érnek. A francia szájhagyományból felgyűjtött változatokban mind a tragikus befejezés, mind a happy end megtalálható, ám ez utóbbi megoldás szignifikánsan ritkább. Bár nehéz az irodalmi hatásokat elhatárolni (a Grimm testvérek gyűjteménye például franciául is megjelent a 19. század elején), ezek az adatok a szerző szerint arra utalnak, hogy a szerencsés megmenekülés zárlata nem a Grimm fivérek invenciója volt. Velay-Vallentin utal a történet szerencsés befejezése iránti vágy egy 18. századi megnyilvánulására is: amikor Mme Garnier 1750 körül megjelentette a *Les Contes des fées, avec des moralités; par M. Perrault* című illusztrált gyűjteményt, a *Piroska*-meséhez olyan (a kiadás idejénél láthatóan régebbi) fametszetet társított, amelyen éppen egy nehezen azonosítható, nagytestű állatot mészárolnak le, ami talán a többi mese szerencsés zárlatához hasonlító megoldást elérni kívánó kompenzációs szándék eredménye volt a kiadó részéről. Az 1760-as évektől pedig a ponyvák és különböző alkalmi kiadványok kiadói összekapcsolták Perrault meséjét és a korabeli szenzációról, a pásztorokat marcangoló gévaudani szörnyről szóló híradásokat.²⁵

²⁵ A gévaudani vérengző vadállatról szóló híradások 1764 nyarán indultak meg. 1764 júliusában egy 14 éves lány szétmarcangolt holttestére bukkantak Gévaudan megyében, Saint-Etienne de Ludgarès közelében. A rejtélyes vadállat ezen a nyáron több áldozatot is ejtett, általában fiatal tehénpásztorokat, fiúkat és lányokat, akiket a Mercoire erdőségtől nem messze falt fel. Bár az állat felkutatása és megsemmisítése érdekében hamarosan dragonyosok érkeztek a környékre, az akció sikertelennek bizonyult, a támadások ősszel folytatódtak, a közhangulat egyre romlott. 1764 utolsó napján Mende püspöke, Mgr. de Choiseul-Beaupré pásztori körlevelet adott ki az egyházkerületben, amelyet a papoknak minden egyházközségben ismertetniük kellett a hívekkel. E körlevélben a püspök – egyszerre alkalmazva szent Pál leveleinek retorikai megoldásait és ótestamentumi utalásokat – az esetet úgy értelmezte, hogy a szülők bűneiért lakolnak az egyébként is erkölcstelen, kihívó viselkedésű lányok, és a titokzatos vadállatot az apokalipszis fenevadával azonosította. Az áldozatok száma 1765-ben tovább nőtt, az ügy egész Franciaországban és a királyi udvarban is nagy port vert fel, XV. Lajos több neves farkasvadászt, királyi fegyverhordozót, vadórt bízott meg az állat kézrekerítésével, és a vadászathoz a királyi kennelből bocsátott rendelkezésükre kutyákat. Az egész ármádia 1765 júniusában érkezett meg Gévaudanba, ahol a helyi nemesekkel együtt lefolytatott hajtóvadászat során számos nagytestű farkast terítettek le, abban a hitben, hogy a keresett vadállatot kapták puskavégre. Ezzel az ügy az udvar számára lezárult, ám a vérengzések tovább folytatódtak és eközben a vérengzés befejezéséért könyörögő zárandoklatok indultak. A titokzatos vadállat még további két éven át szedte áldozatait, végül 1767-ben egy paraszt vadász terített le egy hatalmas farkast – ezt követően több áldozatról nem tudni.

Velay-Vallantin a gévaudani szörny áldozatainak sorából kiemeli és külön tárgyalja az 1765 áprilisában, elsőáldozó ruhájában meggyilkolt 17 éves Gabrielle Pélissier esetét, egyfelől azt illusztrálendő, hogy az ország közvéleményét lázban tartó fenevad miatt családon belüli gyilkosságokat is a rejtélyes szörny számlájára lehetett írni (a vérengzés atipikus módja, a tanúként szolgáló családtagok ellentmondásos beszámolói erre utalnak), másfelől azt, hogy a tragikus esetről szóló narratívákban az Egbert de Liège 11. századi történetére hasonlító szakrális motívum (keresztelőruha illetve itt az elsőáldozó ruha) meglete nem elegendő már ahhoz, hogy a lány megmeneküljön, ezekben a beszámolóokban már nincsen jelen az isteni gondviselés eleme.

A továbbiakban a szerző egy másik szövegcsoporthoz mutat be: azokat a levéltári forrásokat, amelyek a szörnyet üldöző vadászok, nemesek tanúságtételét tartalmazzák (a fenevad hatalmas méreteiről és egyre inkább diabolikusként láttatott attribútumairól), majd ezek nyomán a párizsi ponyvakiadók gyors igényfelmérésről tanúszkodó, a gévaudani szörnyről szóló, 1764-től megjelentetett kiadványait (ezekben az áldozat már mindig fiatal lány, bár a valóságban ez nem így volt). Ezt követően a szerző részletesen elemzi az egyházkerület püspökének a híveket ostorozó és a krisztusi megbocsátás lehetőségéről szót sem ejtő pásztori körlevelét, amely a vérengzést isteni igazságszolgáltatásként állítja be, és amelynek narratív konstrukciója, retorikája Velay-Vallantin véleménye szerint az összes későbbi szöveg alapjául szolgált és meghatározó volt a monda terjedésében. A szerző kitér az eset értelmezésének egyházpolitikai kontextusára is, eszerint a körlevél a gévaudani protestáns eretnekek elleni támadásként is szolgálhatott. Így végezetül a hugenották lakta Gévaudanban a rejtélyes vadállat a sátáni bestiárium tagjaként értelmeződött, aki egyrészt szüzeket gyilkolt, ugyanakkor ezzel a jogos isteni igazságszolgáltatás eszközeként jelent meg.

A statisztikák szerint összességében a négy év alatt a külterületen szétmarcangolt áldozatoknak hozzávetőleg 60 százaléka volt nő. Csakhogy ennek egy olyan régióban, ahol a női pásztorkodás bevett gyakorlat volt a családi gazdaságokban, racionális magyarázata is lehetett. Egy alfejezet mutatja be ezt a pásztorkodási gyakorlatot, amelynek során a fiatal lányok májustól októberig, naponta kora reggeltől késő estig őrizték a mezőn a juhokat vagy teheneket (hozományukat). A 17. század óta bevett volt a közös pásztorkodás is, de az egyedüllét és a félelem érzése e távoli mezőkön, melyeket erdőségek választottak el a falvaktól, általános tapasztalat volt a tanúvallomások szerint. És e félelemérzet sokszor nem is volt alaptalan, ezek a lányok kiszolgáltatottak voltak az állati és emberi erőszaknak (a szexuális természetűeket is beleértve).

Tanulmánya utolsó részében a szerző a Perrault-mesének azokat a 19. századi átdolgozásait vizsgálja, amelyek immár az intézményesülő gyermekirodalom céljaihoz illeszkedtek. Velay-Vallantin kiindulópontként egyetért azokkal az értelmezésekkel, amelyek szerint a Piroska-történet egyértelműen a szexuális beavatásról szól és Yvonne Verdier nyomán megkülönböztetett figyelmet szentel a történet kannibalisztikus vonatkozásainak is a szájhagyományban megőrzött változatok, valamint a Perrault-mese

19. századi átírásai nyomán. A szerző érvelése szerint miközben gyermekeknek szánva átírták a meséket és ennek megfelelően deszexualizálták azokat, az átdolgozók nagyon is tisztában voltak a történetben felbukkanó szexuális szimbólumok jelentésével és kiaknázták ezeket (például a kislány cipelte édes sütemény, amely tejből, lisztből, tojásból készülve a termékenység szimbólumaként jelenik meg). Emellett azt is bemutatja, miként kontaminálódik a gyermekirodalom részévé tett mese a gévaudani szörnyről szóló elbeszélésekkel. Csak egyetlen példa: az 1860/70-es években a pedagógiai irodalom részeként használt ábécéskönyvekben-olvasókönyvekben a *Piroska*-történet vizualizációja során vagy a gévaudani szörny korábbi ábrázolásaihoz sorolható metszeteket használtak a kiadók, vagy egyes szövegkiadásokban immár a korabeli illusztrációk elemeként az ágyban fekvő nagymama-farkas felett megjelent a szenteltvíz-tartó és a feszület is. Márpedig ugyanezek a vallásos szimbólumok láthatók a hibrid, farkas-oroszlán szörnyet ábrázoló, késő 18. századi monda illusztrációjaként, ahol az az Apokalipszis fenevadaként ábrázoltatik.

HIVATKOZÁSOK

BARCHILON, Jacques

1975 *Le Conte merveilleux français de 1690 à 1790: Cent ans de féerie et de poésie ignorées de l'histoire littéraire*. Paris, Honoré Champion.

BEN-AMOS, Dan

2007 *The European Fairy Tale Tradition: between Orality and Literacy*. *ISFNR Newsletter* No. 2. 17.

BOLDIZSÁR Ildikó

2001 A felnőtt szemmel való olvasásról. *Holmi* XIII. 1110–1118.

BOTTIGHEIMER, Ruth B.

2002 *Fairy Godfather. Straparola, Venice, and the Fairy Tale Tradition*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

2007 *Books, Folks, and Fairy Tales*. *ISFNR Newsletter* No. 2. 18–19.

CALVINO, Italo

2006 *A Nap leánya. Olasz népmesék*. Válogatta Szénási Ferenc, fordította Szénási Ferenc – Telegdi Polgár István. Budapest, Európa.

CANEPA, Nancy L.

1999 *From Court to Forest. Giambattista Basile's Lo cunto de li cunti and the Birth of the Literary Fairy Tale*. Detroit, Wayne State University Press.

2007 *Giambattista Basile's The Tale of Tales, or Entertainment for Little Ones*. Translated by Nancy L. Canepa, illustrated by Carmelo Lettere, foreword by Jack Zipes. Wayne State University Press.

CASANOVA, Giacomo

2000 *Emlékiratai*. I. Ford. Szerb Antal. II. Ford. Ádám Péter, Kovács Ilona, Szeredás András. Budapest, Atlantisz. (Veszedelemes viszonyok)

CRÉBILLON, Claude Jolyot de

2004 *Egy pamlag emlékiratai*. Fordította és az utószót írta Kovács Ilona. Szeged, Lazi Kiadó. FISCHER Eszter

2001a Gyerekkönyveim felnőtt szemmel. *Holmi* XIII. 1096–1110.

2001b A kígyó és a kismadár. *Holmi* XIII. 1272–1279.

GRÄTZ, Manfred

1988 *Das Märchen in der deutschen Aufklärung: vom Feenmärchen zum Volksmärchen*. Stuttgart, Metzler.

GULYÁS Judit

2006 A történetek történetiségéről. *Tabula* IX. 1. 114–123.

GYÖRGY Lajos

1911 Kónyi és D'Aulnoy. *Kolozsvári Szent Imre Egyesület Évkönyve 1910–1911*. Kolozsvár, Szt. Bonaventura könyvnyomda, 23–32.

HARRIES, Elizabeth W.

2001 *Twice upon a Time: Women Writers and the History of the Fairy Tale*. Princeton University Press.

HERMANN Zoltán

2005 Arany János: Rózsa és Ibolya. In „*De mi a népiesség...*” Szerk. Sallai Éva. Budapest, Kölcsey Intézet, 435–449. (Kölcsey füzetek XVI.)

JASON, Heda

2008 Once more concerning the Origin of the Fairy Tales. A Parable and its Exegesis. *ISFNR Newsletter* No. 3. 48.

JORGENSEN, Jeana

2007 Reflections on the American Folklore Society Annual Meeting 2006. *ISFNR Newsletter* No. 2. 23–24.

KAMENETSKY, Christa

1984 *Children's Literature in Hitler's Germany: The Cultural Policy of National Socialism*. Ohio, Ohio University Press.

KÓNYI János

1792 *Elme-futtatások. Avagy Bellebellének és Kárpillónak tündéres történetei*. Budán, Nyomtattott Landerer Katalin Özvegy' betűivel és költségével.

LÁSZLÓ Zita

2002 *Csoda és valóság Madame d'Aulnoy tündérmeséiben*. Szakdolgozat. Témavezető Nagy Ilo-
na. Pécs, PTE BTK Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék.

LEE, Linda J.

2007 A Degenerating Debate. *ISFNR Newsletter* No. 2. 24–25.

NAGY Ilona

- 2007 A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. *Ethnolore* XXIV. Szerk. Berta Péter – Vargyas Gábor. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 3–50.

ROBERT, Raymonde

- 1985 *Le Conte de fées littéraire en France de la fin du XVIIe à la fin du XVIIIe siècle*. Nancy, Presses Universitaires de Nancy.

SEIFERT, Lewis C.

- 1996 *Fairy Tales, Sexuality and Gender in France, 1690–1715: Nostalgic Utopias*. Cambridge, Cambridge University Press.

SILVA, Francisco Vaz da

- 2007 From Tartu to Milwaukee: The Genesis of a Fairy-Tale Debate. *ISFNR Newsletter* No. 2. 20–21.

STAUD Géza

- 1931 *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Budapest, Sárkány nyomda.

STEWART, Susan

- 1994 Notes on Distressed Genres. In *Crimes of Writing. Problems in the Containment of Representation*. Durham and London, Duke Univ. Press, 66–101.

TODOROV, Tzvetan

- 2002 *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. Ford. Gelléri Gábor. Budapest, Napvilág.

VÖRÖS Imre

- 1987 *Fejezetek XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből*. Budapest, Akadémiai. (Modern filológiai füzetek 41.)

ZIOLKOWSKI, Jan M.

- 2007 The Rise and Fall of the „Rise Tale”. *ISFNR Newsletter* No. 2. 21–22.

ZIPES, Jack

- 1979 *Breaking the Magic Spell: Radical Theories of Folk and Fairy Tales*. Austin, University of Texas Press.

- 1985 *Fairy Tales and the Art of Subversion. The Classical Genre for Children and the Process of Civilisation*. New York, Routledge.

- 19932 *The Trials and Tribulations of Little Red Riding Hood. Versions of the Tale in Sociocultural Context*. New York, Routledge.

- 1994 *Fairy Tale as Myth, Myth as Fairy Tale*. Lexington, University Press of Kentucky.

ZIPES, Jack (ed.)

- 2000 *The Oxford Companion to Fairy Tales*. Oxford, Oxford University Press.

- 2001 *The Great Fairy Tale Tradition: From Straparola and Basile to the Brothers Grimm*. New York, W. W. Norton.

ZOLKOVER, Adam

- 2007 Orality and Literacy in the European Fairy Tale. *ISFNR Newsletter* No. 2. 25–26.

Dzsinnek és tündérek könyvtára: a 17–18. századi francia mesék kritikai kiadása

Madame d'Aulnoy: *Contes des Fées, suivis des Contes nouveaux ou Les Fées à la Mode*.
Édition critique établie par Nadine Jasmin, avec une introduction de Raymonde Robert.
(Bibliothèque des Génies et des Fées, vol. 1.) Paris, Champion, 2004. 1220 p.

DOMOKOS MARIANN

Madame d'Aulnoy tündérmeséinek kritikai kiadása az első darabja annak a 17–18. századi¹ forrásszövegeknek szentelt, húsz kötetesre tervezett antológiának, mely a francia csodás mese² bemutatására vállalkozott. Az antológiasorozat publikálása Nadine Jasmin³ szakmai irányítása alatt közel harminc kutató segítségével immár negyedik éve zajlik nagy sikerrel; 2004-től kezdődően mára már tíz kötet látott napvilágot.⁴

A hatalmas és lenyűgöző szerkesztői-kiadói vállalkozás a Philippe Sellier szerkesztette *Sources Classiques* sorozaton belül önálló széria, elnevezése (*Bibliothèque des Génies et des Fées*, azaz *Dzsinnek és tündérek könyvtára*, – a továbbiakban: BGF) a francia meseszövegeket befolyásoló két nagy mesei hagyomány jellegzetes alakjainak (fée: 'tündér', génie: 'dzsinn') felidézésével a nyugat-európai illetve az orientális tradícióra utal. Charles-Joseph de Mayer 1785–1789 között kiadott, 41 kötetes *Cabinet des Fées* ('A tün-

¹ Nagyjából az 1690–1790 közötti időszakot értve ezalatt.

² Raymonde Robert két megkülönböztetést tesz a mesében megjelenő csoda, azaz a fizikai törvényeknek ellentmondó, ám valóságosnak tűnő narratívák történeti értelmezése kapcsán. Egyrészt közvetítő közeg szerint különíti el a hivatalosként definiált, írott szövegekben kifejeződő kultúrát egy lényegileg szóbeli hagyományokra épülő kultúrától (18.). A két kultúra közötti szakadék a 16. századtól kezdve mélyült, a továbbra is létező, azonban egyre kisebb mértékű kölcsönhatásban, illetve különösen a hivatalos kultúra felől érkező, a népköltészeti alkotásokra (*production populaire*) reflektáló, elmarasztaló ítéletekben fejeződve ki. A másik különbségtétel a keleti mese (*conte oriental*) és ennek francia recepciója után megjelenő ún. francia mese (*contes à la française*) kettősségére utal. A sorozat koncepciója szerint a csodás mese (*conte merveilleux*) terminus mind a szóbeliségből való népmesét (*conte populaire*), mind az elíthez köthető irodalmi mesét jelöli, utóbbiba beleértve a keleti, vagy az azokat utánzó keleties meséket is.

³ Nadine Jasmin a strasbourgi Université March Bloch kutató tanára, Madame d'Aulnoy meséivel foglalkozó korábbi műve: JASMIN, N. 2002.

⁴ Az egyes kötetek közzététele nem számozásuk sorrendjében zajlik, azonban a számozás szerinti első kötet kivételesen valóban a sorozat kezdő publikációja volt.

dérek kabinetje⁵⁾ című, mára könyvritkaságnak számító gyűjteménye⁶⁾ óta nem volt ilyen nagy jelentőségű, a 17–18. századi francia mesék teljességét bemutatni szándékozó publikációsorozat. Jelen szövegtár azonban nemcsak horderejében mérhető Mayer vállalkozásához. A BGF köteteiben a *Cabinet des Fées* összes meséje szerepel a forradalom előtti francia tündérmese-irodalom legfontosabb és mára szinte hozzáférhetetlen dokumentumaiként. A szerkesztői koncepció létjogosultságát igazolja a tény, hogy a 18. század vége óta a maga teljességében soha nem jelentették meg újra a *Cabinet des Fées* köteteit.

Azonban ez az antológia több a hajdani munka pusztá újrakiadásánál. Számos, a korábbi korpuszból különböző okok miatt kimaradt mese illetve egyéb, a mesékkel kapcsolatba hozható irodalmi mű vagy történeti forrásszöveg jelenik meg ezúttal az ismertebb, gyakrabban publikált meseszövegek mellett. Különösen érdekes ebből a szempontból a satirikus és sikamlós mesei történetek (*contes satiriques et licencieux*) bemutatása.⁷⁾ További újdonság, hogy néhány szerzői név nélkül, kéziratban fennmaradt mese is bekerült a korpuszba.⁸⁾ Nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot az egyes kötetekben helyet kapó, az adott szerzőre vagy mesegyűjteményre vonatkozó korabeli reflexiók (ismertetések, nekrológok), főként pedig az a két teljes kötet, amely nem meséket, hanem a mesére reflektáló elméleti írásokat, illetve olyan színdarabokat gyűjt egybe, melyekben valamilyen összefüggésben megjelenik a csoda. Dufresny, Dancourt és Baum lovag komédiái, valamint többek között Villiers, továbbá Morvan de Bellegarde abbé kritikái az ötödik kötetben jelentek meg.⁹⁾ A sorozatzáró huszadik kötetben pedig kritikai tanulmányok szerepelnek majd a 18. századi meseikonográfia kérdéseiről, a zenés szórakozások, a színház valamint a regények és a mesék 18. századi kapcsolatáról.¹⁰⁾

⁵⁾ A francia eredetű szó magyar jelentései a 19. században (1) kis méretű, magánhasználatra szolgáló szoba, (2) mívelt kimunkáltság, általában két ajtós, fiókos, polcos szekrény, illetve (3) átvitt értelemben művészeti tárgyak gyűjteménye. A sorozat címére általában 'olvasókabinet' értelemben szoktak hivatkozni. (A Pallas Nagy Lexikona. IV. Bp. 1893. 77.)

⁶⁾ *Le Cabinet des Fées, ou Collection choisie des contes de fées, et autres contes merveilleux*. Genève, Paris. 1785–1789.

⁷⁾ Itt csak két szerzőre utalnék: Antoine Hamilton satirikus meséi a 16. kötetben jelennek majd meg, míg a szintén megjelenés előtt álló 17. kötetet a satirikus-erotikus történeteiről ismert Claude Jolyot de Crébillon meséinek szentelik. A magyar olvasók az utóbbi szerzőtől elsősorban az *Egy pamlag emlékiratai* című erotikus regényt ismerhetik. CRÉBILLON, C. J. 2004.

⁸⁾ Ilyen például a Raymonde Robert által 1709 körüli időszakra datált, *Recueil de Petits Contes* ('Kis mesék gyűjteménye') című, szerzői névhez nem köthető szövegegyüttes (65.).

⁹⁾ RIZZONI, N.–BOCH, J. 2007.

¹⁰⁾ Az antológiázáró 20. kötetet Jean-Louis Haquette, Nathali Rizzoni és Laura Naudeix szerkeszti. Ugyancsak ebben a kötetben kap majd helyet egy vélhetőleg az összes kötetet átfogó általános mutató is.

A sorozat felépítése

A szövegtár húsz kötetét a szerkesztők öt nagyobb egységre osztották, melyek a csodás mese különböző történeti kategóriái mentén szerveződnek.¹¹ Az egyes kötetek mindegyike tehát az öt alrendszer valamelyikének részeként jelenik meg, ezzel is hangsúlyozva az egyedi szövegek történeti kontextusát. Ezek a történeti folyamatot kirajzoló, összetartozó egységek több szempontú osztályozási elvet követnek, így az egyes kötetek időrendben, tematikus bontásban, illetve műfajonként külön kerülnek bemutatásra.¹² A *gender studies* felől érkező kihívásokra reagálva az egyes egységeken belül nemek szerinti felosztás is érvényesül. A megkülönböztetés háttérében az az első pillantásra talán merésznek tűnő feltételezés húzódik meg, miszerint egymástól elkülönülten létezne jellemzőiben jól megragadható férfi és női mese.¹³ Az alapvetően kronologikus rendben egymásra épülő öt egységen belül az egyes szerzőkhöz köthető szövegek (18 kötetben mesék) összetartozó korpuszokat képeznek. Egyazon szerző azonos műfajba tartozó művei esetében szintén az időrend az irányadó a közlés tekintetében.¹⁴

A sorozat első egysége a *L'âge d'or du conte de fées* (1690–1709) címet viseli. A tündérmese ezen első korszakához tartozó öt kötetben Mme d'Aulnoy meséin (1. kötet) kívül helyet kapnak még Mlle Lhéritier, Mlle Bernard, Mlle de La Force, Mme Durand és Mme d'Auneuil meséi (2. kötet).¹⁵ A harmadik kötet teljes egészében Mme de Murat meséit öleli fel,¹⁶ míg a negyedikben a korszak férfi elbeszélőinek alkotásait mutatják be (Perrault, Mailly, Préchac, Fénelon és Choisy abbé művei).¹⁷

Franciaországban a tündérmesék divatja 17. század végi megjelenését követően a 18. században tovább élt, szöveganyaga a keleti csodás mese megjelenésével csak változa-

¹¹ Az öt, alább részletezendő egység a következő: I. *L'âge d'or du conte de fées* (1690–1709) ('A tündérmese aranykora'), 1–5. kötet; II. *La veine orientale* (1704–1789) ('A keleti vonulat'), 6–10. kötet; III. *Le retour du conte de fées* (1715–1775) ('A tündérmese visszatérése'), 11–15. kötet; IV. *Contes parodiques et licencieux* (1730–1754) ('Mese-paródiák és pajzán történetek'), 16–18. kötet; V. *Féeries fin de siècle* (1770–1796) ('A századvég tündérvilága'), 19–20. kötet

¹² Az antológia struktúráját bemutatja Nadine Jasmin (9–12). Az egyes köteteket áttekintő táblázat a 13–14. lapon található.

¹³ A főszerkesztő Nadine Jasmin – elismerve ezen felosztás önkényességét – annak relevanciája mellett érvel (11.). Általánosnak tűnik, hogy a férfi mesélők rövid és tömör történeteivel szemben a női történetek terjedelmesebbek és bonyolultabb cselekményszövésűek. Persze kivételek itt is akadnak, Préchac hosszabb szövegei a női, míg Mlle Bernard tömör és „józan” történetei inkább a férfi mesékkel mutatnak rokonságot.

¹⁴ Megtörik ez a rendszer olyan esetekben, amikor egy szerző különböző mesei műfajokban is alkotott. Például Cazotte keleti meséi a 10. kötetben, míg sikamlós és humoros meséi a 16. kötetben kaptak helyet.

¹⁵ ROBERT, R. 2005.

¹⁶ PATARD, G. 2006.

¹⁷ GHEERAERT, T. 2005.

tosabbá vált. A folyamatban korszakos jelentőségű Antoine Galland *Ezeregyéjszaka* fordításának megjelenése (*Mille et une Nuits*, 1704–1717).¹⁸ A második egység tehát a keleti mesék francia irodalomban való megjelenését/jelenlétét regisztrálja. Itt kapnak majd helyet két kötetben Galland mesefordításai (6–7. kötet)¹⁹, továbbá Pétis de La Croix és Bignon abbé meséi (8. kötet).²⁰ Gueullette meséi a kilencedik kötetben, Cazotte keleti meséi a tematikus egységet záró utolsó kötetben lesznek olvashatóak (10. kötet).²¹ A francia tündérmeseírás két nagyobb hulláma közé beékelődött, orientális ihletésű mesekincset felvonultató kötetek időkeretei (1704–1789) jól jelzik, hogy a század folyamán végig igen erőteljesen jelen volt a francia irodalomban a nyugat-európai tradíciókkal jellemezhető tündérmesék mellett a keleti csodás mese is.

A *Le retour du conte de fées* (1715–1775) elnevezésű harmadik egység logikailag az első, a francia tündérmeséket felvonultató rész folytatásának tekinthető.²² A közel húsz szerző meséit közlő, ide sorolt öt önálló kötetben kaptak helyet Caylus (12. kötet)²³ és Mlle de Lubert tündérmeséi (14. kötet).²⁴ Nagyobb érdeklődésre tarthat számot a szakasz záró kötet, ebben Mme Villeneuve mellett Mme Leprince de Beaumont népszerű meséi szerepelnek majd (15. kötet).²⁵ Kisebbségi meseírók (Moncrif, Saint-Hyacinthe, Beauchamps, Pajon, Boufflers, Coppel, Selis) művei a 11. kötetben,²⁶ illetve majd a 13. kötetben (Mme de Gomez, Mme Levesque, Mlle de Lussan, Mmes Dreuillet és Lemarchand, Mme de Lassay, Mme de Lintot, Mme Fagnan, Mlle Falques)²⁷ olvashatóak.

A negyedik rész szakít az előző kötetek gyakorlatával és az eddigi viszonylagos műfaji homogenitást feladva az egységet teljes egészében a *csodással való játék* különböző

¹⁸ Az *Ezeregyéjszaka* első teljes magyar fordítását lásd PRILESZKY Cs. 2007.

¹⁹ A megjelenés előtt álló kötet szerkesztője Manuel Couvreur, az Université Libre de Bruxelles kutató tanára.

²⁰ ROBERT, R.–BRUNEL, P. 2006.

²¹ A megjelenés előtt álló kötet szerkesztője Philippe KOEPEL; 2002-ben adta ki Cazotte *Les mille et une fadaïses: contes à dormir debout* (1742) ('Ezeregy ostobaság: egy képtelenül unalmas történet') című munkáját (Paris, Sillage).

²² Megjegyzem, hogy a harmadik periódus kezdő időpontját nem következetesen hivatkozzák. 1722–1775 szerepel a 10. lapon, míg a 13. lap összesítő táblázatában 1715–1775 szerepel.

²³ BOCH, J. 2005.

²⁴ ZYGEL-BASSO, A. 2005.

²⁵ A megjelenés előtt álló kötet szerkesztője Élisabeth Biancardi, a páviai egyetem francia nyelv és irodalomtanára. Biancardi tollából Beaumont életrajza helyet kap a korszak többi meseírójának (például Catherine Bernard, Rose Caumont de La Force, Marie-Jeanne Lhéritier de Villandon, Madame de Lambert stb.) biográfiáját is bemutató *Lives of the Storytellers* című sokszerzős, gyűjteményes életrajzi kötetben. A kötet szerkesztője a New York-i Stony Brook egyetem francia irodalomtörténésze, Sophie Raynard. Lásd RAYNARD, S.

²⁶ A szerkesztő Aurélie Gaillard, a bourdeaux-i Université Michel de Montaigne tanára, szakterülete a 17–18. század irodalma. A korszak meseesztétikai kérdéseit bemutató munkája: GAILLARD, A. 1996.

²⁷ ROBERT, R. 2007.

megnyilvánulási formáinak szenteli. A mese műfajának parodisztikus, szatirikus vagy politikai felhasználása mellett különböző, szabadosan megfogalmazott történetek is olvashatók itt az 1730 és 1754 közötti időszakból. A korábbi kötetekben is szereplő Pajon és Cazotte mellett Hamilton, Tessin, Duclos, valamint Diderot és Rousseau történetei láttak ezidáig napvilágot (16. kötet).²⁸ A következő kötet egyetlen szerző, az ifjabb Crébillon meséit vonultatja fel.²⁹ A negyedik egységet záró (18.) kötet szintén sok-sok szerzős: Cahusac, Fougere de Montbron, Senneterre, Voisenon, Chevrier, Gautier de Montdorge, La Morlière, Galli de Bibiena, Bret, Mme Fagnan, Simien (Boissy) és Baret alkotásai kapnak helyet, a kötet szerkesztője Françoise Gevrey.

Az ötödik és egyben záró egységben (*Féeries fin de siècle 1770–1796*) a tündérmesének a 18. század utolsó negyedében lezajlott átváltozását kísérelhetjük nyomon Arnaud, Mme de Beauharnais, Milcent, Papelier, Willemain d'Abancourt, Le Féron, Mme de Mortemart, Mme de Vasse, Régnier, Beckford, Maréchal, Charrière, Bertin, Mme Mérard de Saint-Just, Baret és Bodard de Tezay meséin keresztül (19. kötet).³⁰

A szerkesztői koncepció és a szövegkiadási elvek

Az antológia készítői egyetértettek abban, hogy céljuk kritikai szövegkiadás-sorozat létrehozása. Félalhatjuk azonban, hogy nem engednek bepillantást a szerkesztői munkát megelőzően nyilvánvalóan lezajlott elméleti-metodológiai viták és egyeztetések során felmerült érvek és ellenérvek mindig tanulságos összeütközéseibe. Egy grandiózus tervvel, letisztult, elegánsan egyszerű koncepcióval és (a megjelent köteteket tekintve) valóban nagyszerű szerkesztői és kiadói teljesítménnyel állunk szemben.³¹

A kötetekben közölt/közlendő egyes szövegek az első kötet gyakorlata szerint gazdag jegyzetapparátus kíséretében jelentek (illetve jelennek majd) meg, többféle mutatót és alkalmanként korabeli illusztrációkat is közölve.

Ami a szövegek formai megjelenését illeti, a *Sources Classiques* gyakorlatának megfelelően az eredetiekhez lehetőleg hűen, azokat mégsem érinthetetlennek tekintve közlik. A szerkesztői koncepció szerint – lévén, hogy olvasható alapszöveget kívánnak elélni tárnivalóan – minden kötetben modernizálják a régies helyesírást, illetve javítják a nyilvánvaló tévedéseket és elírásokat. A régies nyelvtani egyeztetéseket korrigálják a francia nyelv sajátosságait figyelembe véve, ennek köszönhetően értelmezési zava-

²⁸ A szerkesztők Jean-François Perrin és Anne Defrance.

²⁹ A kötetet Régine Jomand-Baudry, a lyoni egyetem francia irodalom tanára szerkeszti. Szerzőként és társszerkesztőként működött közre a sokat idézett alábbi tanulmánykötet létrejöttében: JOMAND-BAUDRY, R. – PERRIN, J. F. 2002.

³⁰ A szerkesztő Sophie Dumaire.

³¹ A sorozat kiadási elveinek összegzését lásd a 120–123. lapokon.

roktól kímélik meg az olvasót. A személynevek helyesírását szintén a ma használatos alakokhoz igazítják.³² Ahol a szövegben többféleképpen utalnak ugyanarra a személyre vagy fogalomra, ott a hivatkozásokat egységesítik.³³ Azokat a tévedéseket, melyek az eredeti szövegekben nyilvánvalóan elírásból erednek, minden további jelölés mellőzésével javítják, ha azonban nincs mit javítani (például hiányzó szó esetén), a közreadók zárójelben hozzák saját javaslatukat. Akkor is zárójelben közlik szójavaslatukat, ha az egyértelműen tévedésből fakadó elírás miatt értelmes, azonban nem odaillő az adott helyen álló szó. A mágikus tárgyakat, helyeket és személyeket következetesen nagybetűs írásmóddal jelölik.³⁴ A központosítást az eredeti formában hagyják, ettől azokban az esetekben térnek el, ahol az eredeti szövegben a párbeszédek nincsenek egyértelműen megkülönböztetve a narrációtól. A mai írásmód szerint helytelenül nagybetűvel írott szavakat javítják,³⁵ az eredeti kurzíválásokat viszont továbbra is érvényesítik, ez utóbbi főleg a verses betétek, levelek, illetve az erkölcsi tanulságok esetében fordul elő.³⁶

Madame d'Aulnoy meséi

A 17. század végi francia szalonokban a szórakoztató időtöltés igen népszerű fajtája volt a különböző, népi és irodalmi hagyományokból³⁷ táplálkozó csodás történetek elbeszélése, s ezzel összefüggésben alakult ki a tündérmeseírás divatja. Az új irodalmi műfaj sikerére jellemző, hogy a francia tündérmese első korszakának kevesebb mint húsz esztendeje alatt száznál is több mese jelent meg nyomtatásban.³⁸ A francia irodalmi tündérmese (*conte des fées littéraire français*) mint új műfaj megszületésének időpontját egyezményesen 1690-ben szokás megjelölni. Ebben az évben jelent meg ugyanis

³² Például *Matilde* helyett *Mathilde* vagy *Léonor* helyett *Léonore*. A spanyol nevek esetében (ahol szükséges volt) az ékezetet pótolták, pl. *Fuents*.

³³ Például ha *Charles VIII* helyett csak *VIII*, vagy betűvel kiírva *Huit* (itt 'nyolcadik') szerepel, az utóbbi két alakot javítják az előbbire.

³⁴ Például *l'Eau de Beauté* ('Életvíz') vagy *la Grotte Ténébreuse* ('Sötétség Barlangja').

³⁵ Következtesen kisbetűs a *fée* ('tündér'), a *prince* ('herceg') vagy a spanyol *don* ('úr') módosított írásmódja.

³⁶ A már megjelent kötetekből válogatva (1–4., 12. és 14.) összefoglaló ismertetést lásd GRÄTZ, M. 2007.

³⁷ Az antik és a középkori irodalmi hagyományban meglévő szűzség és motívumok mellett elsősorban a populáris szóbeli kultúra megnyilvánulásait is felhasználó Straparola 16. századi velencei, és Basile 17. századi nápolyi mesegyűjteménye gyakorolt számottevő hatást a francia tündérmeseírásra.

³⁸ Lewis C. Seifert áttekintésében az 1690–1709 közötti időszakból tizenhat különböző szerzőtől utal közel száz mesére. SEIFERT, L. 1997. 147. Összevetésként: a legkorábbi ismert magyar mesegyűjteményként számon tartott ún. sárospataki (nem kizárólag meséket tartalmazó) kéziratos szövegegyüttes nagyjából egy évszázaddal későbbi időből (1789) való. Közzéteszi BENEDEK K. 2004. A magyar mesekutatás kezdeteinek áttekintő értelmezését lásd GULYÁS J. 2007.

Mme d'Aulnoy *L'île de la Felicité* ('A boldogság szigete') címmel emlegetett, eredetileg cím nélküli meséje az *Histoire d'Hypolite comte de Douglas* ('Hypolite, Douglas grófjának története') című regény részeként.³⁹ Minden bizonnyal éppen ez a tény (ti. az, hogy Mme d'Aulnoy-hoz köthető a francia irodalmi tündérmese nyomtatott megjelenésének legkorábbi dokumentuma) indokolja, hogy a húszkötetes sorozat kezdő kötetét éppen Madame d'Aulnoy-nak szentelték.

A tekintélyes terjedelmű (1220 lapot számláló) kötet az ismert francia meseírónő, Marie-Catherine d'Aulnoy, Le Jumel de Barneville (1650/1651–1705) meséinek teljes korpuszát nyújtja.⁴⁰ A kötet a BGF első egységének, a *L'âge d'or du conte de fées* (1690–1709) ('A tündérmese aranykora') első, *Le cercle des conteuses* ('A nő mesélők köre') című alegységének részét képezi.

Az említett regénybe interpolált mesén kívül⁴¹ Mme d'Aulnoy-nak további huszon-négyszáz tündérmeséje jelent meg franciául, eredetileg nyolc kötetben, 1697 és 1698 között.⁴² A nyolc kötet meseszövegei kerettörténeteikkel együtt teljes egészükben szerepelnek a kritikai kiadásban, ami fontos textológiai eltérés a megszokott, vagyis pusztán a mesei szüzsére koncentráló publikációs gyakorlatától. Ezeken kívül, a többi szövegtől elkülönítve közlik az 1690-ben megjelent mesét, mint az életműnek bár nem a legkiválóbb, de kétség kívül a leginkább emblematikus meséjét.⁴³

Az így összesen huszonöt meseszöveget (valamint tizenöt mese keretétől szolgáló három elbeszélést)⁴⁴ tartalmazó kiadvány két nagyobb bevezető tanulmányt is magában foglal. Raymonde Robert írása (*Un siècle de contes merveilleux*) a 17. század végétől kíséri nyomon a francia irodalmi tündérmese születését és elemzi alakulását, egybefuttatva a két eltérő, vagyis a nyugati és a keleti mesehagyomány megnyilvánulásait.⁴⁵ Komparatív elemzésében a keleti mese strukturális nyitottságát (heterogén, rugalmas, időnként megszakadó, végletekig variált narratíva) a francia mese zártságával (mely mindig

³⁹ ATU 470B. Uther, H. J. 2004. I. 277. A magyar típusnevezéktan szerint ez *A halhatatlanságra vágyó királyfi* mesetípusa.

⁴⁰ A kötetet ismerteti Defrance, A. 2006.

⁴¹ A mese szüzséjét lásd az 1050–1052., a hozzá tartozó jegyzeteket az 1079–1083. lapokon. Ez a kötet egyetlen olyan szövege, amely csonkán került kiadásra, ugyanis a regény szövegét terjedelmi okokból nem közlik.

⁴² *Les Contes des Fées*. Par Madame D**, Tome I–IV. 1697. *Contes nouveaux ou les fées à la mode*. Par Madame D**, Tome I–II. 1698, és ennek folytatásaként: *Suite des Contes nouveaux ou des fées à la mode*. Par Madame D**, Tome III–IV. 1698.

⁴³ A kritikai szövegek a legkorábbi elérhető kiadásokat vették alapul, az 1697-ben kiadott négy kötetből azonban nem maradt fenn példány, így az első két kötet 1725-ös, a harmadik és a negyedik kötet 1710-es párizsi kiadásokat követ.

⁴⁴ A keretelbeszélések címei: *Don Gabriel Ponce de Leon*, *Don Fernand de Tolède*, *Le Nouveau Gentilhomme Bourgeois*.

⁴⁵ Vö. Raymonde Robert-nek a francia irodalmi tündérmeséről írott könyvével: Robert, R. [1982.] 2002.

a proppi minta szerint alakul a hiánytól vagy károkozástól, annak megszüntetéséig) állítja szembe.

A második tanulmány (*Naissance du conte féminin: Madame d'Aulnoy*) szerzője a kötet szerkesztője, Nadine Jasmin. Írásában Mme d'Aulnoy életrajzát mutatja be, majd az arisztokrata szalonokban zajlott mesélést jellemzi, annak érdekében, hogy a *Contes des fées* és a *Contes nouveaux ou les fées à la mode* tündérmeséinek kontextusát érzékeltesse. A mesék korabeli fogadtatásában Jasmin fontos szerepet tulajdonít a címadásban jelzett tündér (*fée*) alakjának.⁴⁶ Az első számú meseírónként értékelt Madame d'Aulnoy a tündér női, nemzeti és modern jellemvonásainak középpontba állításával hozott létre újdonságot a francia irodalmi hagyományban. A tündérmese műfajának és konkrétan Madame d'Aulnoy meséinek két fő forrását különbözteti meg Jasmin: egyrészt megjelöli a szóbeli, kollektív és névtelen folklórt, melynek anyagát d'Aulnoy ugyan szabadon alakítja (regényes epizódok beillesztése, a környezet „arisztokratizálása”), mégis meséi többségének alapanyagát (a szüzséket) tekintve ez a legfontosabb forrás. Másrészt korának világi irodalmi beszédmódja (például a középkori eredetű keretes elbeszélés) természetes módon jelentkezik d'Aulnoy narratíváiban is.

Az európai népmese írott műfajjá alakításában kiemelkedő szerepe volt Giovan Francesco Straparolának és Giambattista Basilének. Straparola *Le Piacevoli Notti* ('Kellemes éjszakák,' 1551, 1553) című munkáját 1613-ig huszonhárom alkalommal adták ki újra, 1560-ban pedig franciára fordította le Jean Louveau (ekkor az első öt éjszaka meséi jelentek meg). 1576-ban Pierre de Larivey már a teljes művet lefordította franciára és publikálta; ennek számos későbbi kiadása létezett. A korszak francia meseírói így jól ismerhették Straparola gyűjteményét. Madame de Murat a tizenhatodik kiadást (1615) jelöli meg néhány meséje közvetlen forrásául.⁴⁷ Basile a *Lo cunto de li cunti overo lo trattenemiento de peccerille* ('Mesék meséje, avagy a kicsik számára való mulatság', 1634–1636) című munkája nápolyi dialektusban íródott; a korszakban nem volt francia fordítása. Egyelőre megválaszolatlan az a kérdés, hogy honnan ismerték a francia meseírók Basile meséit, tény azonban, hogy például éppen Madame d'Aulnoy meséire Straparola mellett nagy hatással voltak Basile történetei is.

Madame d'Aulnoy huszonöt meséjének kilencszáz lapot kitevő kritikai szövegkiadása lábjegyzetelve olvasható. E jegyzetek többségükben az adott szöveghely nyelvi értelmezését segítő magyarázatokat (egyres régies vagy speciális tudást feltételező szavak jelentését), illetve az egyes motívumok párhuzamaira való utalásokat tartalmaznak.

⁴⁶ Charles Perrault rivális kötete *Histoires ou Contes du tempes passé* ('Történetek, avagy a régi idők meséi') címen jelent meg (1697), szövegeit *nouvelles* ('elbeszélések'), *contes* ('mesék'), valamint *fables* ('tanítómesék') műfajmegjelölésekkel látta el. Madame d'Aulnoy tündérei kétféle korábbi alak ötvözeteként jelennek meg: meséiben az antik párkáktól eredeztetett *tündér keresztanya*, valamint a középkori *jóságos tündér* figuráját keresztezi.

⁴⁷ „J'ai pris les idées de quelques-uns de ces contes dans un auteur ancien intitulé les Faceteuses Nuits du Seigneur Straparole, imprimé pour la seizième fois en 1615.” (73).

A lapalji jegyzetek számozása mesénként újrakezdődik, vagyis az egyes keretelbeszélésekben olvasható tündérmesék akkor is külön vannak jegyzetelve, ha az adott mesét felölelő keretelbeszéléshez szintén tartoznak jegyzetek. A kötet nagy részét kitevő szövegek közlése után minden egyes mese valamint a keretelbeszélések rövid tartalmi összefoglalása következik. A rezümék sorában arab számok jelölik az egyes meséket (1-től 24-ig, kivéve a számozás nélküli *L'île de la Félicité*, a keretelbeszéléseket római számmal jelölik, I–III-ig). A tartalmi kivonatok mellett – melyek sorrendje a szövegek gyűjteményben elfoglalt helyét követi – minden mesénél név szerint közlik a Propp által leírt szerepkörök alapján azt, hogy az adott történetben melyik szereplő tölti be a főhős (hősi pár), az ellenfél illetve a segítő(k) szerepét. A szüzsék után egy-két sorban hozzák a moralitásokat (a mesék szüzséjét összegező erkölcsi tanulságokat).⁴⁸

Jól használhatóak a lábjegyzeteken túl az egyes szövegekhez tartozó további, közel száz oldalt kitevő jegyzetek, melyek inkább kisebb tanulmányokként foghatók fel. A négy-öt oldalas jegyzetek az egyes mesék típusát, szüzséinek és motívumainak eredetét (lehetséges irodalmi és folklór forrásait), történeti és 20. századi szövegekben megjelenő párhuzamait veszik számba, kitérve a művek poétikai, stilisztikai jellegzetességeire is. Sajnáljuk azonban, hogy a jegyzetekben nincs utalás sem a közölt szövegek oldal-számára, sem a rezümék számozására (ahogyan a meseszövegeknél sem utalnak a kötet végi hosszú jegyzetekre), ezzel kissé megnehezítve az alapszövegek visszakeresését.

Függeléként a szerkesztő Madame d'Aulnoy meséinek pozitív korabeli recepcióját tükröző két rövid forrásszöveget is közöl, melyek eredetileg a *Mercure Galant* 1698-as évfolyamában jelentek meg, továbbá harmadikként ugyaninnen közlik az író nő 1705-ben kelt nekrológját is.

A két fő részre (forrásszövegekre és a rájuk vonatkozó tanulmányokra) osztott munkához tartozó közel negyven oldalas bibliográfia Madame d'Aulnoy-t és a francia tündérmese első korszakának (1690–1709) szerzőit reprezentálja. Az irodalomjegyzékben d'Aulnoy művein belül megkülönböztetve következnek a meséket tartalmazó írások és az egyéb, nem mesei tárgyú munkák, valamint a készítőik a korabeli és a modern kiadásokat is elválasztották egymástól. A korszak többi meseírójának munkáit szintén bontva közlik (az egyes különálló meséket megkülönböztetve a gyűjteményes kötetekként megjelentektől). Ezeken kívül a forrásmunkák harmadik részében egyéb, a korszak meseirodalmához távolabbról kapcsolódó (ókori, középkori és koraiújkor; alapvetően olasz és francia) irodalmi műveket, életrajzokat és visszaemlékezéseket mutatnak be. Az 1800-ig bezárólag ismertetett forrásszövegeken túl a tudományos közönség számára alapvető kritikai tanulmányokat is szemlénnek. Itt is külön tematikus bontásban szerepelnek a Madame d'Aulnoy műveire reflektáló (félszáznál is több) munkák, valamint egyéb, a 17–18. századi francia mesére vonatkozó tudományos írások.

Praktikus ötlet, hogy az egyes mesék hőseinek neveit a kötet legvégén betűrendes

⁴⁸ Például „jobb, ha a boldogság hiányzik, mintha a bölcsesség” vagy „a barátság záloga a hűség”.

mutatóban közlik, az egyes szereplők proppi funkciójával és a velük kapcsolatos főbb történések vázolásával, illetve az egyes mesék címével és oldalszámával, így a történetek általában a nevek alapján is könnyen beazonosíthatóak.

Noha Mme d'Aulnoy meséi nem nevezhetőek ismeretlennek,⁴⁹ általában az utókor textológiai gyakorlata a mesék kerettörténeteit elhagyva csonka, szelektált vagy pedig a gyermekirodalom esztétikai elvárásaihoz adaptált szövegváltozatokat eredményezett. A kötet vitathatatlan érdeme, hogy az olvasó együtt tarthatja kezében az író nő valamennyi tündérmeséjét teljes terjedelmében, ahogyan a sorozat igazi értékét is az a nyilvánvaló előny adja, hogy együtt olvasva a szövegeket, folyamatában érzékelhető a francia meseirodalom vizsgált évszázada, irodalmi, kulturális és társadalomtörténeti kontextusba ágyazva.

A *Bibliothèque des Génies et des Fées* elnevezésű sorozatban eddig megjelent tíz kötet (2004-ben az első, majd 2005-ben további négy: 2., 4., 12., 14., 2006-ban három: 3., 8. és 16., majd 2007-ben újabb kettő: 5. és 13. kötetek) olyan hiánypótló forrásmunkák kritikai kiadásait vonultatják fel, melyek a 17–18. századi francia meséket vizsgáló tudományos kutatás számára alapvető fontosságú, nélkülözhetetlen szövegtárként jelennek meg. Az antológiasorozat a lassan ébredező hazai folklorisztikai kritikai szövegkiadás számára is talán ösztönző erőként fog hatni. A sorozatról és az egyes kötetekről további információk az interneten is elérhetők.⁵⁰

HIVATKOZÁSOK

BENEDEK Katalin (s. a. r.)

2004 *Három vándorló Királyfirul való Historia. A sárospataki kéziratok népmeseegyűjtemény (1789).* Budapest, Európai Folklor Intézet – L'Harmattan.

BOCH, Julie (éd.)

2005 Comte de Caylus: *Contes*. Édition critique établie par Julie Boch. Paris, Champion, 2005. 748 p. (Bibliothèque des Génies et des Fées, tome 12.)

⁴⁹ Sajnos nem létezik Madame d'Aulnoy meséinek magyar recepcióját összegző tanulmány, noha meséi több mint két évszázada jelennek meg magyarul elszórva vagy gyűjteményes kötetben. Nagyon fájjalhatjuk azt a tényt, hogy mindezek dacára is csak nagyjából a 25 mese háromötödének létezik magyar fordítása, ezek közül több magyarul utoljára a 19. század végén jelent meg. Lásd pl. HARASZTINÉ Récsi J. 1892. Kónyi János fordításaira, valamint a 20. században magyarul megjelent d'Aulnoy-mesékre utal LÁSZLÓ Z. 2002. és NAGY I. 2007. Ezúton szeretném megköszönni Nagy Ilonának, hogy a témavezetése alatt készült szakdolgozatot a rendelkezésemre bocsátotta.

⁵⁰ A vállalkozás internetes elérhetősége: <http://genies-et-fees.fr.tc> (2007. 12. 31.). Itt olvashatunk bővebben az antológia keletkezéséről, illetve az egyes kötetek (a még publikáció előtt állók esetében tervezett) tartalmáról és szerkesztőiről.

CRÉBILLON, Claude Jolyot de

2004 *Egy pamlag emlékiratai*. Ford. Kovács Ilona. Szeged, Lazy Kiadó.

DEFrance, Anne

1998 *Les contes de fées et les nouvelles de Madame d'Aulnoy (1690–1698). L'imaginaire féminin à rebours de la tradition*. Genève, Librairie Droz.

2006 Madame d'Aulnoy, Contes des Fées, suivis des Contes nouveaux ou Les Fées à la Mode. *Féeries* 3. Politique du conte. 371–376.

URL: <http://feeries.revues.org/document172.html>. [2007. 12. 30.]

GAILLARD, Aurélia

1996 *Fables, mythes, contes: l'esthétique de la fable et du fabuleux (1660–1724)*. Paris, Champion.

GHEERAERT, Tony (éd.)

2005 *Contes merveilleux*. Textes établis présentés et annotés par Tony Gheeraert avec une conte anonyme édité par Raymonde Robert. Paris, Champion. (Bibliothèque des Génies et des Fées, tome 4.)

GRÄTZ, Manfred

2007 [Bibliothèque des Génies et des Fées, vol. 1–4, 12., 14.] *Fabula* XLVIII. 330–336.

GULYÁS Judit

2007 A 19. századi magyar meseanyag kutatásának eredményei, problémái és lehetőségei: népmese és irodalmi mese. In *A meseszöveg változatai. Mesemondók, mesegyűjtők és meseírók*. Szerk. Bálint Péter. Második, átszerkesztett kiadás. Debrecen, Didakt, 158–197.

HARASZTI Gyuláné Récsi Jolán

1892 *Tündérmesék. Perrault, D'Aulnoy grófné és Leprince de Beaumontné után francziából fordította - -*. Budapest, Franklin-társulat.

JASMIN, Nadine

2002 *Naissance du conte féminin. Mots et merveilles: les contes de fées de Madame d'Aulnoy (1690–1698)*. Paris, Champion.

JOMAND-BAUDRY, Régine – PERRIN, Jean-François (éd.)

2002 *Le Conte merveilleux au XVIIIe siècle. Une poétique expérimentale*. Paris, Kimé.

LÁSZLÓ Zita

2002 *Csoda és valóság Madame d'Aulnoy tündérmeséiben*. Szakdolgozat. Témavezető Nagy Ilona. Pécs, PTE BTK Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék.

NAGY Ilona

2007 A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. *Ethno-lore* XXIV. Szerk. Berta Péter – Vargyas Gábor. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 3–50.

PATARD, Geneviève (éd.)

2006 Mme de Murat: *Contes*. Édition critique établie par Geneviève Patard. Paris, Champion. (Bibliothèque des Génies et des Fées, tome 3.)

PRILESZKY Csilla (ford.)

2007 *Az Ezeregyéjszaka meséi*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

RAYNARD, Sophie (ed.)

Lives of the Storytellers. Detroit, Wayne State University Press. (Megjelenés alatt)

ROBERT, Raymonde (éd.)

[1982] 2002 *Le Conte de fées littéraire en France de la fin du XVIIe siècle*. Paris, Champion. (Bibliothèque des Génies et des Fées, tome 2.)

2005 Mlle Lhéritier, Mlle Bernard, Mlle de La Force, Mme Durand, Mme d'Auneuil: *Contes*. Édition critique établie par Raymonde Robert. Paris, Champion.

2007 Mme de Gomez, Mme Levesque, Mme de Dreuillet, Mme Le Marchand, Mme de Lintot, Mme de Lassay, Mme Fagnan, Mlle Falques: *Contes*. Édition critique établie par Raymonde Robert. Paris, Champion. (Bibliothèque des Génies et des Fées, tome 13.)

ROBERT, Raymonde – BRUNEL, Pierre (éd.)

2006 Pétis de La Croix, François: *Histoire de la sultane et des vizirs*. Édition critique établie par Raymonde Robert. *Les mille et un jours: contes persans*. Édition critique sous la direction de Pierre Brunel avec la collaboration de Christelle Bahier-Porte et Frédéric Mancier, texte établi par Christelle Bahier-Porte. Abbé Bignon: *Les aventures d'Abdalla*. Édition critique établie par Raymonde Robert. Paris, Champion. (Bibliothèque des Génies et des Fées, tome 8.)

RIZZONI, Nathali – BOCH, Julie (éd.)

2007 *L'âge d'or du conte de fées: De la comédie à la critique (1690–1709). La Fée Bienfaisante et autres comédies*. Édition critique établie par Nathalie Rizzoni. Entretiens sur les contes de fées et autres textes critiques. Édition critique établie par Julie Boch. Paris, Champion. (Bibliothèque des Génies et des Fées, tome 5.)

SEIFERT, Lewis C.

1997 *Marvelous Realities: Reading the Merveilleux in the Seventeenth-Century French Fairy Tale*. In *Out of the Woods. The Origins of the Literary Fairy Tale in Italy and France*. Ed. Nancy L. Canepa. Detroit, Wayne State University Press, 131–151.

UTHER, Hans-Jörg

2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*. I–III. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. (FFC 284–286.)

ZYGEL-BASSO, Aurélie (éd.)

2005 Margarine de Lubert: *Contes*. Édition critique établie par Aurélie Zygel-Basso. Paris, Champion. (Bibliothèque des Génies et des Fées, tome 14.)

ABSTRACTS OF THE ARTICLES

About the Exploration and Interpretation of the Genres of 19th Century Hungarian Folklore

This book is the outcome of a three-year-long research project entitled *Textual Folkloristics, Philology and Historical Poetics: The Corpus and Interpretation of 19th Century Hungarian Folk Genres*, supported by the National Research Fund and headed by VOIGT Vilmos at the Department for Folklore Studies of Eötvös Loránd University in Budapest. The objective of the research project was to facilitate young researchers to explore the 19th century corpus of folk genres that either had been previously ignored by folklore studies (e.g. lament, dirge, riddle, best men's rhyme books), or, in the case of a quite thoroughly investigated genre, i.e. tale, to seek for new sources and new ways of interpretation.

The individual research projects have shared a common schedule of project organisation: the exploration of sources and an overview of the former scholarly achievements are followed by philological work, and the final result of the project is the publication of the source material with a comprehensive introduction and philological comments. The articles in this book report of the outcome of the first phase of the project. Besides presenting the initial results of their own research, the participants of the project have in detail reviewed some remarkable books of international scholarship in their field. The second part of the book is made up of these reviews.

The Editor

Abstracts of the Articles

Sources and a Proposal of Classification to the Anthology of the 19th Century Hungarian Riddles

VARGHA KATALIN

Hungarian folklore studies so far have failed to exhaustively explore the corpus of Hungarian riddles. In order to bridge this research gap, the author of the article has compiled the anthology of Hungarian riddles published in the 19th century. In the first part of her article she presents the antecedents of her extended research and the most important 19th century calls for riddle collection, which is followed by the detailed presentation of the sources she has explored with respect to the volume of the published texts, terminology, place of collection and reflections about the genre and the principles of publication of texts. In the second part of the article the author presents the classification method Robert Lehmann-Nitsche used in his collection of Argentinean riddles (1911), which method is to be followed by the author in classifying her own corpus. The possibility of adaptation of the Lehmann-Nitsche method on the Hungarian riddles is illustrated by texts from the Hungarian corpus numbering at present 2575 riddles.

The Corpus of Laments and Dirges in the Ethnological Archives of the Museum of Ethnography

REZESSY ANNA

The author's objective was to collect the manuscript and published texts of laments and dirges recorded in the 19th century. As a report of the initial source identifying and classifying phase of the research, the article gives a presentation of the 19th century corpus of laments and dirges preserved in the Ethnological Archives of the Museum of Ethnography in Budapest. In the first part of the article the author specifies the spatial, temporal and generic features of the corpus. The generic definition of these texts is quite a difficult task, since the relationship of the various genres of the mourning poetry, the several transitional forms, similar phenomena of the wedding and funeral customs as well as the secondary genres (laments of soldiers, emigrants, animals, fire, money, slaughtered pig etc.) and parodies (parodies of laments, parodies of dirges of Gypsy or Jewish people) also have to be taken into account. After pointing out the

distribution of the laments and dirges within the manuscript corpus concerned, the author identifies the typical sources of the texts (e. g. manuscript prayer books, hymn-books, books of funeral songs, best men's books, folklore collections etc.) and the persons who put down such texts. The main part of the article contains the analysis of the laments and the dirges. The most valuable variants of the Ethnological Archives (collections by JANKÓ János and SEBESTYÉN Gyula at the turn of the 19th–20th century as well as the parodies of the dirges) are highlighted in course of the analysis. At the end of the article an appendix summarises the data of all those 19th and 20th century manuscript collections preserved in the Ethnological Archives that contain laments, dirges or wake-songs at death-watch.

Textual Modifications of Manuscript Best Men's Books in the 19th Century

TÓTH ARNOLD

The article is a research report summarising the achievements and the further possibilities of the investigation of 19th century manuscript best men's books. In Hungarian wedding customs best man had a central function guiding and commenting on the wedding rite and the phases of the wedding dinner with his rhymes. From the end of the 18th century cheap popular booklets of best men's rhymes were published. These booklets became well spread among the Hungarian peasants and quite a number of manuscript versions were put down in the 19th century, whose texts reflected local characteristics of the wedding customs and the best men's rhymes. The best men's texts are typical products of the early modern popular poetry, which were copied and varied in students' songbooks and in manuscript booklets. The first part of the article summarises the scholarly achievements of the research of best men's books in Hungary. Then it defines the theoretical and methodological framework applied in the author's own research project. The second part of the article contains a historical-comparative textual analysis publishing and commenting on excerpts from three manuscript best men's books. All three manuscripts are from the village of Kisgyőr (in north-eastern Hungary, Borsod county) and were recorded around 1840, in 1880–1881 and in 1909. In course of the 19th century two remarkable modifications can be observed in the corpus: on the one hand, instead of prose texts the rhymed verses became preferred, and on the other hand, instead of the entertaining genres of 17–18th century wedding poetry, the rhymes presenting the courses of the wedding dinner got into the focus of interest.

The Usage of the Word mese ('tale') in Hungarian Literacy between 1772–1850

GULYÁS JUDIT

Compared to west-European tendencies tales in Hungary were put down rather belatedly, only at the very end of the 18th century, and until the second half of the 1850s the publication of tales was also rare and sporadic, therefore the exploration of the word *mese* (signifying 'tale') may reveal data about the use and evaluation of the genre as well. A further problem is that the word *mese* has referred unequivocally to the genre of tale only in the past one and a half century; previously it was applied to name several genres, out of which the *mese* = 'tale' identification proved to be rather late and of secondary importance. In the first part of the article the author summarises the achievements of the former linguistic and folkloristic research about the changing meaning of the word *mese*. In the second part of her article the author presents the database of the *Comprehensive Dictionary of Hungarian Language* (*A magyar nyelv nagyszótára*) prepared at the Institute of Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. The historical corpus of the database is made up of texts altogether consisting of 27 million words published between 1772 and 2000, and as it contains texts from various contexts (poetry, fiction, drama, journals, correspondence, natural and social sciences, pedagogical and religious treatises etc.), it can be considered as a representative sample. The author collected all occurrences of the word *mese* from this database and publishes these excerpts in an appendix to her article. On the basis of this corpus, the meanings of the word *mese* in the period are as follows: *didactic narrative* (subtype: fable); *enigma* (subtype: riddle); *fictional (empirically unverifiable) narrative* whose assessment may be: neutral (very rare), negative/pejorative (very frequent), positive (rare); its subtypes are: gossip, myth, belief legend and fairy tale; the *plot* of a narrative or a play. The author notes that the word *mese* was used interchangeably to denote fairy tale and belief legend, which implies that these two genres might have been perceived as highly similar in these times.

Tale Tellers and Tale Collectors in the 19th Century

DOMOKOS MARIANN

Although the 'Budapest School of Tale Research' has been known for setting the personality of the tale teller and the social context of tale telling into the focus of scholarly interest since the 1940s, the investigation of former tale collections in this respect has been neglected in Hungarian folklore studies. In the majority of cases there is not or hardly any information about the tale tellers and actual tale collectors

of 19th century Hungarian folklore collections. Relying on the exploration of the socio-historical context of tale-telling, the article presents data about 19th century Hungarian tale tellers. In so doing, at first it summarizes the achievements of international scholarship, then it gives an overview about those (quite few) 19th century Hungarian tale tellers, whom were identified by former research. In the second part of the article a manuscript tale is analyzed. This manuscript was recorded in the middle of the 19th century by a Unitarian teacher, MAROSI Gergely, who contributed to the folklore collection initiated by KRIZA János (who published his Transylvanian folklore collection entitled *Vadrózsák*, i.e. 'Wild Roses' in 1863). Through the meticulous analysis of the manuscript and the related documents the author reveals the tale-recording method of MAROSI who, out of linguistic interest, recorded the context of the tale telling performance as well, which was not typical in the period. The author also identifies the tale teller of the tale concerned (GOTHÁRD Gergely, also known as PUCZOK Geczi), and presents a concise biography of GOTHÁRD, as well as a portrait of him – the earliest visual representation of a Hungarian tale teller so far.

The Manuscript Folktale Collections of KAZINCZY Gábor and BEKE József

DOMOKOS MARIANN

The article presents in two parts an important yet unexplored chapter of the 19th century tale research in Hungary. The two units of the article are connected by the central figure, KAZINCZY Gábor (1818–1864), whose oeuvre is a good example of how complicated relations prevailed among the translation, collection and compilation of tales in the 19th century. The first part of the article focuses on the tale translations by KAZINCZY Gábor, who translated some dozens of Finnish, Lithuanian, Serbian, Samoyed and other folktales (usually from German) into Hungarian, and intended to publish a large collection entitled *Tales of Peoples*. This collection remained in manuscript and sometimes fragmentary form. The author identifies the texts as well as their sources, and points out that in Kazinczy's case the principles for his own folktale collection got shaped while translating foreign tales. In the second part of her article, exploring various sources, the author investigates the (never-published) folktale collection initiated and headed by KAZINCZY Gábor in the 1850s–1860s in north-eastern Hungarian villages. This folktale collection also remained in manuscript form. Relying on these sources (manuscript tales, correspondences, parish registers, minutes), the author identifies a schoolmaster of the Calvinistic church in Sajóvelezd (BEKE József) as one of the so far unknown tale collectors of KAZINCZY Gábor, and presents a biography of this tale collector as well as a summary of his involvement in tale collection.

Minor Contributions

The Tales of Giovan Francesco Straparola and Georg von Gaal in Hasznos Mulatságok

GULYÁS JUDIT

Hasznos Mulatságok ('Useful Delights') was an entertaining-didactical periodical published from 1817. In this brief contribution three formerly unknown-of tales are re-published from this periodical. Without indicating the author or the source, a tale entitled *A' Matska* ('The Cat') was published in 1820 in *Hasznos Mulatságok*. This tale proved to be a translation of *Constantino Fortunato* from *Le Piacevoli Notti* by Giovan Francesco Straparola. (No Hungarian translation of Straparola's collection has ever been published in Hungarian.) In 1818 a tale entitled *Egy Erdőkerülő* was published (also without any source reference), which text turned out to be the Hungarian equivalent of the second tale of the first Hungarian folktale collection (*Waldhüter – Märchen. In Märchen der Magyaren* by Georg von Gaal, Vienna, 1822.). In 1822 another tale was published in *Hasznos Mulatságok*; entitled *A' háláadatos Állatok* ('The grateful animals'), but in this case the editor noted that this tale was an excerpt (and translation) from Gaal's collection (which contained Hungarian tales but was published in German), under the title *Die dankbaren Thiere*.

Portraits of SZEMERE Krisztina and KAZINCZY's Letter Reporting of her Death

GULYÁS JUDIT

Some of the earliest Hungarian animal tales were published in 1829 in a periodical of literary criticism (*Muzáron, Élet és Literatura*) under the name of Mrs. SZEMERE Krisztina, a young noble woman, who died a year before. As a supplementary contribution to her recently published biography, the author presents two portraits of hers from the middle of the 1810s and a manuscript letter by KAZINCZY Ferenc, an outstanding figure of Hungarian literature, who witnessed Mrs. SZEMERE's death and reported of it to her mother.

A FOLKLORE TANSZÉK ÚJABB KIADVÁNYAI

RECENT PUBLICATIONS OF THE DEPARTMENT FOR FOLKLORE STUDIES

ELTE BTK FOLKLORE TANSZÉK

1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

Tel.: 06–1–485–5203, 411–6700/5310

Fax: 06–1–485–5203/5133

E-mail: folklore@ludens.elte.hu

<http://eltebtk.aspnnet.hu/intezetek.neprajz.folklore.asp>

SOROZATOK / SERIES

ARTES POPULARES

18. *Folytatás: Folklorisztikai tanulmányok, melyekkel tanítványai köszöntik a hatvanéves Voigt Vilmos professzort.* Szerk. Ambrus Vilmos – Péter Krisztina – Raffai Judit. Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 2001. 344 p.
19. Szerk. Verebélyi Kincső. ELTE Folklore Tanszék, 2004. 238 p.
20. *Szabad-e bemenni betlehemmel?* Szerk. Verebélyi Kincső – Geszti Zsófia – Pákay Viktória. Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 2004. 186 p.
- 21–22. *Mindenes Gyűjtemény. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára.* I–II. Szerk. Csörsz Rumen István – Gulyás Judit – Tóth Arnold. Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 2005. 942 p.

FOLCLORISTICA

9. *Ünneplő. Írások Verebélyi Kincső születésnapjára.* Szerk. Bárh Dániel. ELTE Folklore Tanszék, Budapest, 2005. 517 p.
10. *Változó folklór. Tanulmányok Verebélyi Kincső tiszteletére.* Szerk. Ambrus Vilmos – Schwarcz Gyöngyi. Budapest, ELTE Folklore Tanszék, 2007. 246 p.

SZÖVEGEK ÉS ELEMZÉSEK

1. Bárh Dániel: *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon.* Budapest, MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005. 279 p.

ISBN 978 963 284 037 6

